

4 (97) 2025

DOI: 10.17721/2413-7065.4(97).2025

ISSN 2413-7065

*Журнал засновано в лютому 2001 року
(у 2014 р. – «Україна у світовій історії»)*

*Founded in February 2001
(Ukraine in the World History in 2014)*

Українознавство

Ukrainian Studies

*Науковий журнал
Засновник і видавець
Науково-дослідний
інститут українознавства
КНУ
імені Тараса Шевченка
Періодичність
раз на три місяці*

*Academic journal
Founder and publisher
RIJS of
Taras Shevchenko
National University
of Kyiv
Published
every three months*

Редакція залишає за собою право на мовностилістичне редагування рукописів і передруків відповідно до правописних норм української мови, яке не змінює позиції автора. Автор несе відповідальність за фактичний виклад матеріалу.

Наукові статті з історичних та філософських наук зараховуються як фахові згідно з наказами МОНУ №1188 від 24.09.2020 р. та №1471 від 26.11.2020 р.

Журнал «Українознавство» представлено в наукометричних і реферативних базах даних:

1. Академія Гугл (Google Scholar) <http://www.scholar.google.com.ua>;
  2. Index Copernicus International <https://journals.indexcopernicus.com>;
  3. DOAJ (Directory of Open Access Journals) <https://doaj.org>;
  4. Наукова періодика України <http://journals.uran.ua>;
  5. Scientific Indexing Services (SIS) <http://sindex.org>;
  6. Infobase Index <http://infobaseindex.com>;
  7. Eurasian Scientific Journal Index <http://esjindex.org>;
  8. ResearchBib <http://journalseeker.researchbib.com>
  9. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського <https://nbuv.gov.ua>;
  10. Polish Scholarly Library (бібліотека) <https://pbn.nauka.gov.pl>;
- є учасником проекту: Українські наукові журнали usj.org.ua

Журнал друкується суб'єктом у сфері друкованих медіа на підставі рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 09.11.2023 № 1321 (ідентифікатор медіа – R30-01744)

Редакційна колегія:

Володимир Ятченко
головний редактор, голова колегії,
доктор філософських наук, професор

Надія Гаврилюк
заступник головного редактора,
доктор історичних наук

Члени редколегії за спеціальністю історія та археологія:

Кагамлик С. Р. – доктор історичних наук
Корчак Л. – Інститут історії середньовіччя
Ягеллонського університету (Польща)
Краснодемська І. Й. – кандидат історич-
них наук
Маргулов А. Х. – доктор історичних наук,
професор
Морозова О. С. – доктор історичних наук,
доцент (Польща)
Павко А. І. – доктор історичних наук, про-
фесор
Сирник Ярослав – доктор історичних наук,
професор (Польща)
Фігурний Ю. С. – кандидат історичних наук
Газізова О. О. – кандидат історичних наук

**Члени редколегії
за спеціальністю філософія:**

Бугров В. А. – кандидат філософських
наук, професор
Дзьобань О. П. – доктор філософських
наук, професор
Кононенко Т. П. – доктор філософських
наук, доцент
Крисаченко В. С. – доктор філософських
наук, професор
Клименко О. Ю. – доктор соціологічних
наук, професор
Крилова С. А. – доктор філософських
наук, професор
Настояща К. В. – доктор соціологічних
наук, доцент
Лозко Г. С. – доктор філософських наук,
професор
Мерунка Войтех – доктор філософії, до-
цент (Чехія)
Саух П. Ю. – доктор філософських наук,
професор
Стадник М. М. – доктор філософських
наук, професор
Хамітов Н. В. – доктор філософських наук,
професор
Хилько М. І. – доктор філософських наук,
професор

Editorial board:

Volodymyr Yatchenko
Editor-in-Chief, Head of Editorial Board,
Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Nadiya Gavrylyuk
Deputy Editor-in-Chief,
Doctor of Historical Sciences

**Members of the Editorial Board in
the Specialty of History and Archaeology:**

Kahamlyk S. R. – Doctor of Historical Sciences
Korchak L. – Institute of History of the Middle
Ages, Jagielonian University (Poland)
Krasnodemska I. Y. – Candidate of Historical
Sciences
Marhulov A. Kh. – Doctor of Historical Sciences,
Professor
Morozova O. S. – Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor (Poland)
Pavko A. I. – Doctor of Historical Sciences,
Professor
Syrnyk Yaroslav – Doctor of Historical Sciences,
Professor (Poland)
Fihurnyi Yu. S. – Candidate of Historical Sciences
Hazizova O. O. – Candidate of Historical Sciences

**Members of the Editorial Board
in the Specialty of Philosophy:**

Bugrov V. A. – Candidate of Philosophical
Sciences, Professor
Dzoban O. P. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor
Kononenko T. P. – Doctor of Philosophical
Sciences, Associate Professor
Krysachenko V. S. – Doctor of Philosophical
Sciences, Professor
Klymenko O. Yu. – Doctor of Sociological
Sciences, Professor
Krylova S. A. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor
Nastoiashcha K. V. – Doctor of Sociological Sci-
ences, Associate Professor
Lozko H. S. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor
Merunka Voiteh – Doctor of Philosophy, Associate
Professor (Czechia)
Sauh P. Yu. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor
Stadnyk M. M. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor
Khamitov N. V. – Doctor of Philosophical Scienc-
es, Professor
Khylko M. I. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

Шановні колеги!

Запрошуємо вас до творчої співпраці на сторінках нашого часопису. Сподіваємося, що матеріали, які розкриватимуть результати ваших наукових досліджень, відповідатимуть методологічним засадам сучасного українознавства. Редакція журналу публікуватиме наукові розвідки, ґрунтовані на поважній джерельній базі, побудовані на принципах системного, комплексного аналізу української спільноти на всьому часопросторі її існування – від витоків до сьогодні – в усій повноті й суперечливості її буття та в порівнянні з іншими спільнотами. Важливо наголосити на залученні українознавцями до свого інструментарію набутків сучасної гуманітаристики. З іншого боку, нинішні суспільні та геополітичні обставини спонукають до вивчення проблем історичних коренів української спільноти й історичної пам'яті, а разом з тим її цивілізаційного вибору та соціокультурних особливостей. Важливо, щоб тематика досліджень охоплювала як масштабні суспільні процеси і явища, так і розкривала різноманітні аспекти мікроісторії, роль, запити і життєві шляхи окремих людей як учасників соціокультурного процесу. Сучасна російсько-українська війна гостро вказує на кризу гуманітарної політики України не лише в анексованих та окупованих територіях, а в цілому як засадничої системи будівництва держави. Це визначатиме і планування проблематики досліджень, і вибір тем до публікацій на сторінках журналу.

Для публікації власних наукових статей у фаховому журналі «Українознавство» звертаємо вашу увагу на необхідність чіткого, лаконічного формулювання теми запропонованого вами наукового дослідження, яке відповідає українознавчій проблематиці, а також неухильного і послідовного дотримання тих основоположних вимог, затверджених МОН України, які значною мірою визначають якісні параметри наукових публікацій у фахових виданнях. До них слід віднести насамперед наявність у структурі дослідження, його продуктивному змістовому наповненні методолого-рефлексивного, аргументованого, коректного аналізу таких критично важливих складових статті, як:

- 1) постановка зазначеної проблеми у загальнонауковому контексті та виявлення її генетичного зв'язку із пріоритетними науковими проблемами та завданнями гуманітаристики;
- 2) аналіз джерельної бази дослідження та останніх публікацій, якими започатковано висвітлення даної проблеми і які творчо, конструктивно-критично використані автором, а також виокремлення та стислий аналіз недостатньо вивчених аспектів проблеми і сюжетів вказаної наукової проблематики;
- 3) формулювання цілей статті та виокремлення наукових завдань дослідження;
- 4) системний виклад основного матеріалу статті та обґрунтування отриманих наукових результатів наукового пошуку;
- 5) висновки, що є результатом вивчення даної проблематики, а також виокремлення перспективних напрямків подальших наукових розробок зазначеної проблематики дослідження.

Звертаємо вашу увагу на необхідність дотримання у статтях принципів академічної доброчесності, а також вимог до технічного оформлення авторських публікацій, які викладено на офіційному сайті Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Зазначаємо, що обсяг статті не повинен перевищувати 1 ум. др. арк. У зв'язку з ухваленням Верховною Радою України у першому читанні основи законопроекту № 7633 «Про заборону використання російських джерел інформації» просимо наших авторів звернути особливу увагу на цитування та посилання в наукових публікаціях, які подаються до друку.

АКТУАЛЬНЕ УКРАЇНОЗНАВСТВО
CONTEMPORARY UKRAINIAN STUDIES

Калакура Я.

Методологічні та світоглядні підходи до розвінчування новітніх моделей кремлівських міфотворців української історії

8

Kalakura Ya.

Methodological and World-View Approaches to Debunking New Models of Kremlin Mythmakers of Ukrainian History

Крисаченко В.

Маніпулятивні наративи рашизму: новітня ідеологема про геноцид «советского народа»

30

Krysachenko V.

Manipulative Narratives of Rashism: New Ideologem about the Genocide of the “Soviet People”

Краснодемська І.

Кремлівські пропагандистські міфологеми як чинник гібридної агресії Росії проти України

45

Krasnodemska I.

Kremlin Propaganda Mythology as a Factor in Russia’s Hybrid Aggression against Ukraine

УКРАЇНА – МОВА
UKRAINE – LANGUAGE

Александрова Г.

М. І. Петров – перший історик нової української літератури (до 185-річчя вченого)

75

Aleksandrova H.

M. I. Petrov – the First Historian of Modern Ukrainian Literature (on the 185th Anniversary of the Scholar’s Birth)

Сорочук Л.

Наративи про героїчні та трагічні події широкомасштабного вторгнення Росії в Україну у книзі «Фронтові оповідання з Донбасу» Євгена Луняка

85

Sorochuk L.

Narratives of Heroic and Tragic Events of Russia’s Full-Scale Invasion of Ukraine in the Book “Frontline Stories from Donbas” by Yevhen Luniak

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ
ARCHAEOLOGY OF UKRAINE

Гаврилюк Н.
«Скіфський квадрат», або Що
археологія може дати
українознавству

94

Gavrylyuk N.
“Scythian Square” or
What Archaeology Can Give to
Ukrainian Studies

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ
HISTORICAL STUDIES

Губський С.
Питання освоєння українськими
козаками Приазов'я (XVI–XVIII ст.)
у сучасній українській
історіографії

104

Hubskiy S.
The Issue of the Development of
the Azov Region by Ukrainian
Cossacks (XVI–XVIII Centuries)
in Modern Ukrainian Historiography

Отземко О.
Публікації мемуарів жінок і про
жінок-учасниць Української
революції 1917–1921 рр. у
комбатантських часописах
західної української діаспори

118

Otzemko O.
Memoirs by and about Women Who
Participated in the 1917–1921
Ukrainian Revolution in Veterans'
Magazines of the Western
Ukrainian Diaspora

Семешин Е.
У вирі репресій: долі
західноукраїнських мігрантів у
м. Ромни під час
сталінського терору

134

Semeshyn E.
In the Vortex of Repression:
the Fate of Western Ukrainian
Migrants in Romny during
Stalin's Terror

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ
HISTORICAL SITES AND CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE

Чугуй Т.

Західний вектор зовнішньої політики галицько-волинського князя Романа Мстиславовича у наукових дослідженнях Олександра Головка

155

Chugui T.

Western Vector of the Foreign Policy of Halych-Volyn Prince Roman Mstyslavovych in the Scientific Research of Oleksandr Holovko

Іванець А.

Внесок художника Юрія Логвина у візуальну репрезентацію теми Голодомору

164

Ivanets A.

Contribution of an Artist Yuri Lohvyn to the Visual Representation of the Holodomor Theme

Порядченко Л., Демчук А., Ятченко А.

Діяльність мистецьких організацій в умовах російсько-української війни на прикладі громадських об'єднань «Мистецький фронт» і «Мистецька Січ»

175

Poriadchenko L., Demchuk A., Yatchenko A.

Activities of Art Organizations in the Conditions of the Russian - Ukrainian War on the Example of the Public Associations "Art Front" and "Art Sich"

Трачук О.

Розвиток інноваційного кластерного туризму в Україні

183

Trachuk O.

Development of Innovative Cluster Tourism in Ukraine

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНОЗНАВСТВА
PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF UKRAINIAN STUDIES

Стадник Б.

Соціальні орієнтири справедливості в кризовому суспільстві

201

Stadnyk B.

Social Guidelines for Justice in a Society in Crisis

УКРАЇНОЗНАВСТВО В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ
UKRAINIAN STUDIES AT THE EDUCATIONAL SPACE

Бевз Т., Капустіна В.
Ціннісна трансформація, криза освіти та стратегії виживання українського студентства в умовах війни

213

Bevz T., Kapustina V.
Value Transformation, the Educational Crisis, and Survival Strategies of Ukrainian Students in the Context of War

---

Кагамлик С.
Освітні осередки української діаспори в Празі як чинник збереження національної ідентичності

230

Kahamlyk S.
Educational Centers of the Ukrainian Diaspora in Prague as a Factor in Preserving National Identity

---

ДИСКУСІЙНА ТРИБУНА
DISCUSSION PLATFORM

Рассоха І.
Устинські книги кобзарів, Кахтирі та справжність «Велесової книги»: постановка питання

241

Rassokha I.
Ustin Books of Kobzars, Kahtyri and the Authenticity of Veles's Book: Statement of the Question

---

РЕЦЕНЗІЇ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ
REVIEWS AND PRESENTATIONS

Шинкарик Ю.
Література, об'єднана війною

252

Shynkaryk Yu.
Literature United by War

Фігурний Ю., Богданович Г.
Сучасне українознавство в обороні держави та її повоєнній відбудові

255

Fihurnyi Yu., Bohdanovych H.
Contemporary Ukrainian Studies in the Defence of the State and its Post-War Reconstruction

УДК 930.1:94 (497)

DOI: 10.17721/2413-7065.4(97).2025.342938

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА СВІТОГЛЯДНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВІНЧУВАННЯ НОВІТНІХ МОДЕЛЕЙ КРЕМЛІВСЬКИХ МІФОТВОРЦІВ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ¹

Ярослав КАЛАКУРА

orcid.org/0000-0001-9007-4991

доктор історичних наук, професор,
заслужений професор КНУ імені Тараса Шевченка
email: kalajar@ukr.net

Анотація. З'ясовано сутність і світоглядне значення методологічних принципів та ключових дослідницьких методів для розвінчування та спростування традиційних і новітніх кремлівських міфологем української історії. Виявлено, що деміфологізація історії є одним із пріоритетних чинників формування наукового світогляду, національно-державницької свідомості та патріотизму українців.

Ключові слова: українознавство, історія України, інформаційна війна, російська історіографія, псевдоісторія, фальсифікація, деміфологізація, методологія критики.

Постановка проблеми. Повномасштабне окупаційно-геноцидне вторгнення РФ в Україну засвідчило, що його інформаційним складником є війна історій, фальсифікація і спотворення історії українського народу. І це не випадково, адже саме вона є світоглядним підґрунтям збереження національної пам'яті, ідентичності та державності українців. Пропагандистським маніфестом агресора стала стаття Путіна «Про історичну єдність росіян та українців», опублікована на сайті Кремля за півроку до повномасштабної війни. Вона дала зрозуміти, що кремлівська пропаганда активно використовуватиме історичні наративи із спотвореними фактами, міфами, вигадками, упередженими і викривленими оцінками подій для аргументації, легітимації та виправдання цинічної війни проти суверенної сусідньої держави, члена ООН. Водночас і українці

звертаються до правдивої історії для усвідомлення законності спротиву та мотивації справедливості боротьби за захист своїх побратимів і рідної землі, за збереження державності, незалежності та національної ідентичності.

Важливість і актуальність означеної теми зумовлюється й тим, що упродовж чотирьох століть більшість українських інтелектуалів, включаючи й істориків, перебували, образно висловлюючись, в «обіймах» російської, а відтак радянської історіографії, глорифікували її й брали за зразок, залишаючись у полоні псевдонаукового трактування історії України, колоніальної хвороби малоросійства, меншовартості та провінціалізму. Тоталітарно-імперські режими переслідували і суворо карали тих, хто критично ставився до насаджуваних російською і радянською історіографіями великодержавних канонів, ідеологічних кліше

¹ Статтю підготовлено в межах виконання науково-дослідної роботи «Викриття російських фальсифікацій і міфів історії України як складова гуманітарної безпеки держави» (№ держреєстрації 0125U002252).

та стереотипів. Як наслідок, була репресована наукова історична школа М. Грушевського, а її прихильники опинилися у в'язницях, на засланнях або в еміграції. Навіть після відновлення державної незалежності України, декомунізації та деколонізації суспільної свідомості частина істориків та українознавців за інерцією залишались під «благодворним» впливом радянської і російської парадигми імперського трактування історичного процесу, офіційних підручників з історії та методології. Не безгрішний у цьому відношенні й автор цієї статті. Чимало істориків підтримували, а інколи й долучалися до поширення прокремлівських стереотипів про Україну. Йдеться, зокрема, про академіка НАНУ П. Толочка, який сповідував концепт «спільної коліски» і прихильно ставився до парадигми «русского мира». У своєрідну «халепу» потрапив і член-кореспондент НАН України В. Солдатенко, який повідомив на своїй сторінці Facebook, що ще до повномасштабної війни погодився взяти участь у створенні XII тому «Истории России» [22] і підготував розділ «Национально-государственное строительство на Украине». Однак московські видавці без його згоди «підігнали» текст під панівну в Росії концепцію спільної історії Росії та України в умовах Громадянської війни 1917–1922 рр. Сам цей факт показує, до яких методів вдаються наукові інституції РФ для розколу спільноти українських істориків. Водночас він застерігає тих, хто все ще залишається в світі ілюзій про «хороших росіян». Маємо печальний досвід тимчасово окупованих територій, де частина викладачів та вчителів історії закладів освіти стали на шлях колаборації й перейшли на бік ворога. Появилось і таке ганебне

явище, як «ждуни» на прифронтових теренах, які очікують «визволителів» і нерідко складають резерв для російської агентури. Все це взяте у цілісності актуалізує дослідження методологічних та світоглядних підходів до викриття інструментарію фальсифікацій історії України в російській історіографії та осмислення нових підходів до методики їх спростування.

Аналіз досліджень і публікацій. Відібрані для аналізу збірники документів, численні праці українських авторів [10; 47; 38; 11; 40; 41; 16; 20], з одного боку, а з другого – російських [23; 15; 52], включаючи й ті, що стосуються російсько-української війни, окупованих територій, Криму і так званої Новоросії [42; 44; 52]. Взята до уваги й «Електронна бібліотека історичних документів з історії Росії» [21], яка постійно оновлюється, часто за рахунок сфабрикованих або упереджених джерел. І все ж основна увага зосереджена на вітчизняних дослідницьких проєктах, присвячених сучасним методам і підходам до критики російського трактування історії України, спростування різного роду міфів, вигадок та інсинуацій. У новітній історіографії їх започаткувала наукова доповідь, підготовлена в академічному Інституті історії України напередодні Революції гідності [27]. Уже тоді викликали занепокоєння деякі негативні тенденції, зумовлені ідеологічною уніфікацією оцінок історичних подій, централізацією шкільної історичної освіти в Росії, наявністю у науковій та навчальній літературі низки стереотипів світоглядного характеру щодо «спільного минулого» українців та росіян і «братніх народів». Автори зазначали, що в поглядах на українську історію, зокрема на

такі контрверсійні питання, як Голодомор, український націоналістичний рух, Конотопська, Полтавська битви, в оцінці постатей С. Бандери, І. Мазепи, провідників українського національно-визвольного і дисидентського руху та ін., має місце однобокий та заангажований підхід.

Близькою до порушеної проблематики, але більш гострою, була стаття львівського історика О. Зайцева [17] з аналізом третьої книги «Истории Украины» під назвою «Украина в XX веке (до 1945 г.)». Полемізуючи з О. Шубіним, автор рішуче виступив проти трактування Української революції 1917–1921 рр. як одного з «потоків Великої російської революції». Крім того, він звернув увагу на те, що саме тоді була винайдена технологія «гібридної війни», яку Росія вела проти УНР та Української Держави в 1917–1919 рр. Рецензент висловив низку критичних зауважень на адресу В. Мироненка щодо однобічних оцінок ОУН та УПА, повоєнних репресій української інтелігенції, його твердження про однаковий статус України та Росії в складі СРСР, про Помаранчеву революцію як «кінець стабільності в Україні».

Подібні підходи простежуються в публікаціях інших дослідників [3; 46; 54] з аналізом поглядів російських істориків на різні питання історії України. В них висловлювались критичні зауваження на твердження про так зване «спільне коріння» східнослов'янських народів з часів Київської Русі, на привласнення її культурно-історичної спадщини. Зазначалося, що приєднання Лівобережжя і Переяславська рада 1654 р., інкорпорація Правобережжя, Волині й Поділля до складу Російської імперії розглядались як добровільне волевиявлення

українського народу. Упереджено оцінювались, а здебільшого замовчувались такі знакові події, як Українська революція і державотворення 1917–1921 рр., Акт Злуки, насильницький процес встановлення радянської влади в Україні, її «участь» в утворенні СРСР, згорання політики українізації, масові репресії і депортації українців, причини, масштаби і геноцидний характер штучного голоду 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 рр. Автори підкреслили, що в сучасній російській історіографії тенденційно та вкрай суб'єктивно оцінюються постаті лідерів Української революції М. Грушевського, С. Петлюри, П. Скоропадського та ін., стверджується, ніби для мешканців Сходу і Півдня України була «чужою» українська національна ідея, а тому, мовляв, вони виступали на підтримку радянської влади. Подібні трактування характерні й для сюжетів про український націоналізм, національно-визвольний рух спротиву комуністичному режиму, відновлення державної незалежності України, її євроатлантичні перспективи.

З початком повномасштабної війни російські історики на догоду Кремлю ще більш витончено, відверто і нахабно стали використовувати історію як інструмент маніпуляції суспільною свідомістю, всіляко міфологізуючи та спотворюючи історію України. М. Зарнюк, аналізуючи зміни в світогляді російських істориків під впливом війни проти України, зазначив, що навіть такі з них, як А. Міллер, що досліджував модерну історію України, перетворилися на бійців путінського історичного фронту і критиків «націоналістичної» історичної політики в Україні [19]. В російських академічних та освітніх наративах, а ще

ширше в пропагандистських матеріалах ЗМІ і соціальних мереж домінуюче місце відводиться запереченню існування української нації та державності, виправданню агресії Росії, її правомірності та справедливості, мотивації війни загрозами безпеці Росії та необхідності захисту «руського мира». В цьому контексті варті уваги монографії Л. Якубової [53] та П. Гай-Нижника [8] щодо імперського рашизму, сенсових ідеологем та ціннісних маніпуляцій Путіна, які стали базовими орієнтирами для російських істориків в умовах війни проти України і протистояння РФ із Заходом та НАТО.

Натомість для українського науково-історичного та інформаційного простору з початком нинішньої війни помітним став якісно новий етап деколонізації суспільства та дистанціювання від російських інтерпретацій історії України, підвищився інтерес істориків до проблем методології розвінчування кремлівської міфотворчості (Г. Боряк, І. Гирич, В. Гоцуляк, Я. Грицак, В. Даниленко, Л. Зашкільняк, О. Зінченко, В. Масненко, І. Міронова, О. Палій, В. Пархоменко, С. Плохій, О. Салата, В. Сергійчук, О. Удод, Л. Якубова, О. Ясь та ін.). Всілякої підтримки з точки зору доступності для масового читача заслуговує науковий проєкт в електронному форматі «Ре-візія історії: російська історична пропаганда та Україна» [43] з аналізом шести найбільш поширених наративів кремлівської історичної пропаганди щодо України та відповідями на них українських істориків. Йдеться, зокрема, про такі наративи, як: «Україна – невдала тінь Росії», «Україна – це штучний проєкт Заходу», «Крим, Донбас, Південний Схід України – це Росія»,

«СРСР – потужна імперія, Сталін – героєм», «Усі українські націоналісти були фашистами» та ін. Варта уваги й оглядова стаття О. Хоменко, О. Маруховської-Картунової та Л. Тішко щодо методики створення російською пропагандою фейкових повідомлень про Україну [50].

Низка досліджень такого ж спрямування підготовлена науковцями НДІ українознавства (П. Гай-Нижник [7], Р. Додонов [16], І. Краснодемська [30], В. Крисаченко [31], Ю. Фігурний [49] та ін.). Деяких питань методології українознавчих досліджень, викриття наукової неспроможності російської історіографії торкнувся й автор цієї статті [24; 26].

І все ж, незважаючи на чималу кількість узагальнюючих досліджень з питань теорії та методології історичної науки (Л. Зашкільняк [18], І. Колесник [29], Р. Лях [33], В. Масненко [37], І. Міронова [35] та ін.), безпосередньо праць щодо методики розвінчування російської міфологізації історії України, її світоглядного виміру вкрай обмаль, особливо з погляду нових завдань, які постали перед історичною наукою та українознавством в умовах російсько-української війни, і появою нових способів фальшування історії.

Мета дослідження – з'ясування методологічних та світоглядних засад критики новітніх і оновлених моделей міфологізації історії України в російських наративах, методики спростування та розвінчування міфів, обґрунтування практичних рекомендацій дослідницького, світоглядного та освітнього характеру з акцентом на виклики російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Перед тим як перейти до безпосереднього

подання результатів дослідження, видається доречним висловити низку попередніх застережень концептуального змісту.

Перше. Російська історіографія за своєю сутністю, характером і покликанням не є наукою в прямому сенсі цього слова. Це радше ідеологічна зброя, інструмент великодержавницької політики і пропаганди в руках владного олімпу Російської неоімперії. Вона й започатковувалась на замовлення творців імперії як її прислуга. Ігнорування загальної теорії історичного процесу, цивілізаційного і соціокультурного підходів до трактування світових тенденцій етногенезу, формування націй і творення національних держав, недооцінка джерел або їх довільне і упереджене використання, містифікація подій і фактів, відхід від історичної правди – ось що властиве наративам більшості російських істориків. У цьому легко переконатися на прикладі шкільних підручників, у тому числі завезених на тимчасово окуповані території, які на основі викривлених фактів покликані формувати у дітей спотворене бачення минулого України, стирати у них відчуття українськості. До того ж спільнота російських істориків надто різношерста за своїми поглядами. В її середовищі поряд із ортодоксальною більшістю було невелике ліберальне крило, яке по мірі наростання авторитаризму і одноособової влади Путіна, а ще більше з початком російсько-української війни розчинилося: частина виїхала до країн Європи і США (серед них і підписанти відкритого листа проти війни та засудження маніпуляцій історією, а також звільнені з роботи за підтримку України, зокрема директорка Центру українських досліджень

Санкт-Петербурзького державного університету професорка Т. Таїрова-Яковлева, авторка відомої монографії «Іван Мазепа і Російська імперія»). А ті, хто залишилися, «замовкли» або відкрито перейшли до провладного табору, який активно працює на легітимацію агресії, доводячи, що Україна – «надуманий» і «неспроможний» проект. Тон у ньому задають учасники так званого Валдайського клубу, який діє під наглядом російських спецслужб.

Друге. Московія привласнила собі давню назву України – Русь, її історико-культурну спадщину, київську літописну традицію, сфальшувала давні літописи та документи і оголосила монополію на саму історію сусіднього народу, диктуючи українським дослідникам, як правильно оцінювати не лише події й факти, але й джерела. Ба більше, вона вибудувала парадигму «спільної історії», на моделі якої ґрунтувався міф про «братні народи» і контент «спільного ворога» Росії та України [24]. Фактично Україна опинилася в тіні відповідних імперських стереотипів, що призводило до поширення таких явищ і комплексів, як малоросійство, москвофільство та меншовартість. Як зазначав Я. Дашкевич, українці століттями «жили в атмосфері псевдоісторії – кривавих, злочинних “творців історії”, які могли творити історію лише таку, як вони самі – криваву, злочинну» [14].

Третє. Після розпаду СРСР і відновлення незалежності України ще тривалий час у нашому суспільстві залишалося терпиме ставлення до антиукраїнських випадів російських істориків, висловлювались пропозиції про спільні наукові проекти і підручники. За словами В. Сергійчука, Росія прагнула зберегти

інформаційну, світоглядну, гуманітарну та історичну окупацію України. Водночас кремлівські ідеологи намагалися накинати українській історіографії статус додатка до російської або її сегмента, але наштовхнулися на потужний спротив, на відродження національних традицій історієписання і наукової схеми історичного процесу М. Грушевського, на солідаризацію з діаспорними колегами та орієнтацію на стандарти західної історичної науки [25]. Революція гідності, а відтак окупаційно-геноцидна війна Росії остаточно поховали колоніальну зашореність пострадянських істориків, скинули тенета облудної парадигми «спільної історії» та «старшого брата».

Четверте. Окрему методологію розвінчування російських наративів, присвячених спотворенню історії України, й годі шукати. Існують лише певні особливості застосування загальних наукових принципів до їх критики і використання специфічних дослідницьких методів, засобів та способів викриття і спростування дезінформації та міфів. Водночас дуже важливо враховувати специфіку методів і прийомів, якими послуговуються ворожа історіографія та пропаганда.

Висловлені застереження важливі насамперед з погляду систематизації сучасних напрямів російської містифікації історії України, розуміння її мети та необхідності оновлення методології розвінчування міфів. Йдеться як про деякі нові, так і осучаснені старі інформаційні моделі спотворення і міфологізації української історії в російській історіографії з акцентом на їх інтерпретацію в умовах нинішньої війни. Поряд із традиційними міфами про «один народ», «єдине коріння», «загальну колицку» і «спільну історію» кидаються у вічі

пов'язані з ними наступні сюжетні лінії:

- дискредитація історії етногенезу українського народу, формування української нації, окремішності українського національно-визвольного і державницького руху, звинувачення його в сепаратизмі та русофобії;

- заперечення правомірності Української революції та національного державотворення 1917–1921 рр.; твердження про неспроможність українців зберегти незалежність держави і приреченість на територіальний розпад України;

- маніпулятивне трактування території України як «історических руських земель», на яких, мовляв, Ленін «створив» Україну; глорифікація радянської державності України, її перебування у складі СРСР; замовчування репресій, голодоморів доби радянського тоталітаризму;

- применшення внеску України в перемогу антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні; компрометація українського націоналістичного та дисидентського руху спротиву комуністичному режиму і знеславлення його провідників;

- поширення зневіри в легітимність розпаду СРСР і утворення незалежних держав, применшення ролі українського чинника в цих процесах;

- нівелювання відновлення і розбудови незалежності Української держави на перетині ХХ–ХХІ ст.; провокування внутрішніх конфліктів і підриив єдності суспільства, його деморалізація; розмивання української ідентичності, поширення занепадницьких настроїв; намагання представити українців у карикатурному та аморальному вигляді, залучення до цього зрадників і колаборантів;

– несприйняття науки і культури незалежної України як української, її тлумачення як різновидності російської; зверхнє ставлення до українських учених, письменників, художників, митців;

– спотворене зображення Помаранчевої революції, Євромайдану та Революції гідності, її трактування як державного перевороту при втручанні Заходу; негативна оцінка майданівської влади як націоналістичної й нелегітимної; обґрунтування проросійського реваншу в ході виборів 2019 р.;

– міфологізація історичних і політичних передумов, причин та характеру збройної агресії РФ проти України 2014 р., окупації Криму, частини Донецької, Луганської та інших областей під виглядом «защити русского населенія»;

– легітимація повномасштабного вторгнення, його виправдання як спецоперації з метою «демлітаризації» та «денацифікації» України, як відповіді на українську загрозу та кризу; намагання зірвати мобілізацію, заохочування ухиянства, спроби підірвати довіру до української влади, дискредитувати її політику;

– насадження придворними кремлівськими істориками міфу про «міролюбність русскіх», які, мовляв, завжди вели оборонні війни і ні на кого не нападали; перекладання вини за війну, за масові жертви на Україну та формування її образу як «ворога» і «оплоту нацизму»; навішування ярликів: «київська хунта», «фашисти», «каратели», «укропи», «правий сектор»; демонізація «бандеровщини» і Галичини як осердя «антиросійства»;

– дезінформація перебігу війни, підрив авторитету Збройних сил України, виправдання нищення цивільної

інфраструктури, застосування касетної і хімічної зброї, систем «Град», балістичних ракет, фосфорних боєприпасів, бомб і мін тощо;

– обілювання антиукраїнської релігійно-інформаційної експансії РПЦ та діяльності її філії в Україні, упереджене ставлення до Томосу, наданого Православній церкві України, заперечення канонічності української мови в богослужінні;

– участь російських істориків, їхніх зарубіжних представництв у створенні негативного іміджу України та українців на міжнародній арені й у світі. Частина колишніх західних «советологів», перефарбувавшись у «росієзнавців», трактують Росію і Україну як щось «цілісне». В їхньому розпорядженні ціла низка спонсорованих Кремлем видань і електронних платформ, зокрема у Великій Британії, Норвегії, Сербії, Туреччині, Угорщині, Франції та інших країнах.

Що є спільною ознакою зазначених напрямів міфологізації історії України і яка загальна мета об'єднує їх, який методологічний інструментарій можна застосувати для розвінчування цих ідеологем і протидії російській історіографії та пропаганді? Шукаючи відповіді на ці запитання, важливо насамперед з'ясувати, яка загальна мета і які цілі переслідує кожен напрям, якими методами та засобами користуються російські історики та пропагандисти, фальсифікуючи і спотворюючи відповідні складові історії України. Якщо коротко, то перелік їхніх методів невеликий: зумисне заперечення окремішності українського народу і самотності його історії, поширення фальшивої інформації з викривленою та спотвореною історією з метою дестабілізації ситуації в Україні,

дискредитації її влади і міжнародного авторитету; підміна понять, наприклад, замість «Київська Русь» – «Древнерусское государство» [32]; однобічний добір фактів, довільне їх тлумачення чи вигадкування неіснуючих; ігнорування або замовчування історичних джерел, їх нищення, підробка та приховування невігідних документів; відсутність зв'язку між фактами, виривання їх із загального контексту. Путін навіть під час зустрічі з Дональдом Трампом на Алясці демонстрував «історичні документи», географічні карти на доказ «штучності» української держави; підтасовка джерельної інформації фейками, в тому числі створеними штучним інтелектом.

Формат статті не дає можливості спростувати всі окреслені інформаційні моделі фальсифікації української історії. Її завдання інше: розкрити роль методологічного інструментарію у виконанні цієї місії, передусім на основі строго наукового і послідовного дотримання принципів цивілізаційного, конкретно-історичного, системного, всебічного, об'єктивного, критично-світоглядного підходів та дослідницької логістики, висвітлити покрокову методіку цього процесу. Саме завдяки цьому можна забезпечити наукову аргументованість і доказовість критичного аналізу та спростування будь-якого ворожого дискурсу. Зазначені принципи набувають дієвості за умови вибору та застосування ефективних методів і адекватних засобів критичного аналізу та викриття наукової неспроможності антиісторичних конструкцій російської історіографії, відповідної логістики і техніки активної протидії міфотворенню, їх використанню в антиукраїнській пропаганді. Пріоритетними з-поміж них

є *контент-аналізу* (збір і аналіз кількісного матеріалу документів та ключових концептів, що фігурують у наукових текстах з використанням комп'ютерних технологій) і *компаративістики* (порівняння поглядів різних авторів на одну і ту ж проблему, явище, подію, процес шляхом зіставлення джерел, фактів та їх інтерпретацій). Крім того, важливу роль у встановленні правдивості дискурсів відіграють історико-хронологічний, історико-ситуаційний та логічний методи пізнання.

Варто також наголосити, що було б помилковим вважати, ніби достатньо ігнорувати чи не звертати уваги на брехливу та фейкову інформацію, заборонити її або заблокувати і вона не становитиме загрози. Хибність такого підходу зумовлюється тим, що частина людей не володіє належними історичними знаннями, критичним мисленням, медіаграмотністю і схильна сприймати навіть упереджену інформацію на віру. Тому вкрай важливо не просто заперечувати вигадки і брехню, але й вмотивовано протиставити їм альтернативу, тобто правду, основу на перевірених джерелах і конкретних фактах. До речі, російська прокуратура заблокувала понад 30 новинних та історичних українських сайтів, сотні онлайн-ресурсів. У відповідь в Україні в санкційному порядку заборонено понад 500 російських та проросійських веб-сайтів.

Як уже говорилося, Росія століттями використовує історію як засіб маніпуляцій і виправдання своїх агресивних дій, імперських амбіцій та численних загарбницьких воєн. Неважко запримітити, що московити завжди починали численні війни під прикриттям «собіранія земель русскіх», «миротворчості» або «захисту

співвітчизників» і «рускоговорящего населенія». Ця цинічна тактика не нова, її коріння глибоко сягає у минуле, щораз підживлюючись новими міфами, що створюються та поширюються через контрольовані Москвою наративи. У цьому зв'язку не можна оминати замовчувані у російській історіографії московські стратегії щонайменше десяти воєн проти України, на які звернули увагу науковці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України [6]. З-поміж них автори актуалізували наступні: спроба видати вторгнення Росії в Україну як внутрішній конфлікт (1500–1503, 1507–1508, 1658–1659, 1917–1921); риторика про захист православ'я та ідеології «русского мира», ставка на «п'яту колону» (1500–1503, 1507–1508, 1632–1634, 1917–1921); тактика випаленої землі (1512–1522, 1708–1709) та ін. У різних комбінаціях ці погляди конструювала ще так звана «класична» російська історіографія [28], а вироблена на їх основі тактика застосовується в нинішній окупаційно-геноцидній війні, фактично розпочатій РФ ще в лютому 2014 р. Цілком очевидно, що вона задумувалась як спосіб запобігти остаточному відторгненню України від «русского мира» і перешкодити їй євроатлантичному вибору. За документами архіву МЗС Німеччини, Путін ще в 1994 р. заявляв претензії на Крим, Схід України і Казахстан як території, «історично належні Росії». Успадкувавши традиції попередніх воєн проти України, режим Путіна намагається зусиллями підконтрольних істориків представити війну як внутрішній «громадянський конфлікт», а окупацію Криму, частини Донбасу та інших територій – як «прагнення» їхнього населення

«добровільно» увійти до складу РФ. Водночас всіляко приховується або й заперечується участь агентів впливу та російських спецслужб у підтримці сепаратистських сил і бойовиків, у проведенні так званих референдумів, використанні методів примусу, залякування, шантажу і дезінформації.

Маємо достатньо фактів, які засвідчують співучасть російських істориків, соціологів, журналістів у підготовці війни, викривають їхню маніпулятивну роль у розпалюванні ворожнечі до України і всього українського. Як наслідок, різко погіршилось ставлення пересічних росіян до України. За результатами опитування компанії «Левада-Центр», вже в травні 2015 р., тобто через рік з початку агресії, міфічна ідея «братства» була дискредитована: 59% росіян заявили, що вони ставляться до України загалом дуже погано. На час повномасштабного вторгнення в Україну цей відсоток наблизився до 70%. В 2022 р. кожен четвертий респондент виступав за продовження війни, а через два роки уже кожен другий. За ворожістю росіян Україна поступається лише країнам НАТО. Ці питання знайшли відображення у своєрідних діалогах відомих істориків академічних установ та провідних університетів навколо проблем російсько-української війни, її причин, мотивів, характеру і перебігу в фундаментальному дослідженні в трьох книгах, підготовленому в Інституті історії України у форматі запитань і відповідей [39]. У ньому спростовується кремлівське трактування збройної агресії під кодовою назвою «спеціальна воєнна операція» як «священної» війни проти «київської хунти» і «колективного Заходу», як вимушений крок для захисту «русского мира». У світлі нашого

дослідження найбільшу цінність має історіографічний контекст третьої книги з аналізом багатомісячної російсько-української конфронтації, етнокультурних відмінностей українців від росіян на тлі викриття російської міфологізації та спростування численних спотворень історії України з часів давньої Русі-України до сьогодення, розглядом деструктивних впливів Московії на український історичний процес та прогнозом перспектив повоєнного розвитку України.

Відштовхуючись від загальної характеристики методологічних і світоглядних розбіжностей української та російської історіографії, перейдемо до моделювання самого процесу критично-аналітичного розвінчування містифікацій української історії в російських наративах і виокремимо його покрокову послідовність.

Першим кроком на шляху спростування ненауковості праць російських істориків є встановлення особи автора/авторів і за допомогою доступної інформації з'ясування його/їх наукових інтересів, фахової кваліфікації, рівня дослідницької компетентності та професійної репутації, наявності інших публікацій про Україну, відгуків і рецензій на них. Це важливо, оскільки нерідко за особами, які прикриваються науковими ступенями та вченими званнями, дипломами істориків, соціологів, журналістів, стоять невігласи, компілятори або й відверті зрадники й українофоби, далекі від історичної науки. Яскравим прикладом такого невігластва може слугувати Д. Губін – автор зловісно відомої книги «Путь Вия. Из Малороссии на Украину» [12] – в минулому харківський краєзнавець, кореспондент газети «Время», псевдосоціолог і проросійський публіцист, який

видає себе за історика і продовжувача «справи» та книги «Воскрешение Малороссии» сумнозвісного Бузини. Про його репутацію можна судити також з того, що тривалий час він виступав піарщиком Медведчука, а з початком війни опинився у Москві, де й опублікував цю фальшивку з інтригуючим питанням, звідки взялася українська ідея. Нічого нового не знайшовши, Губін повторив анахронічну тезу про те, що її придумали галицькі українофіли при підтримці австрійців. З його писаннями перегукується інший «історик» – письменник, журналіст, політтехнолог, спеціаліст з «чорного» PR А. Кунгуров – автор згаданого памфлету «Киевской Руси не было...» [32]. А загалом російські історики оголосили Московію не лише єдиною правонаступницею Київської Русі, але й приписали їй всю давню і середньовічну історію України, зокрема кіммерійський і греко-скіфський періоди, трипільську та інші археологічні культури, прийняття Володимиром Великим християнства, державницьку діяльність Ярослава Мудрого, вкрали унікальні історичні артефакти й древні літописи, включили останні до багатотомного видання «Русские летописи» і в такий спосіб намагаються довести вірогідність міфу про Росію як окрему «державу-цивілізацію» з великою територією, сильною державною владою, православ'ям і консервативними традиціями, з її особливим шляхом розвитку, несумісним із західними цінностями (О. Дугін, С. Марков, О. Панарін та ін.). Яка вона ця «цивілізація», показала нинішня війна, її геноцидно-окупаційний та імперсько-колоніальний характер, цинічна жорстокість у ставленні до цивільного населення: насилля, залякування, шантажі, терор,

масові вбивства, викрадання дітей тощо.

Отже, авторознавча експертиза має за мету встановити якомога повніші дані про автора/авторів праці, його/їх фаховість, компетентність і відповідальність. У сучасних умовах тут важливу роль відіграють цифрові ідентифікатори, які полегшують пошук інформації про профіль авторів.

Другим і, очевидно, найголовнішим кроком є вдумливе прочитання тексту, починаючи з назви, осмислення мотивів створення, мети і ключової ідеї праці, її призначення. На цьому етапі встановлюється правдивість фактів та наукова об'єктивність дослідження. Дуже важливо з'ясувати, чим воно відрізняється від інших досліджень, включаючи українських авторів, виявити сумнівні положення з погляду достовірності історії України. Для багатьох російських практик характерна невідповідність назви і змісту книги. Два роки тому в московському видавництві «Родина» вийшли спогади П. Скоропадського під назвою «Крах Украинской державы» [45]. Насправді спогадів під такою назвою не існує. Це цинічна компіляція тексту мемуарів гетьмана під вигаданим заголовком. Уже в анотації зазначається, що генерал-лейтенант російської армії Павло Скоропадський створив «першу в історії українську державу (до уваги не беруться ні державні утворення княжої й козацької доби, ні Українська Народна Республіка), але вона зазнала краху, оскільки її армія була розбита і до влади прийшли націоналісти Симона Петлюри».

Або інший приклад. Російська історіографія й офіційна пропаганда, трактуючи агресію проти України як «священну» війну з «колективним Заходом», всіляко виправдовують анексію Криму,

частини Донецької, Луганської та деяких інших областей так званої Новоросії [42; 37; 44].

Автори апелюють не лише необхідністю «захистити російськомовне населення від нацистів», але й стверджують, що ці території, мовляв, свого часу входили до складу імперії. Водночас ігноруються архівні документи, історико-географічні карти, зокрема «Генеральна карта Гійома», укладена 1648 р., «Генеральна карта України» 1650 р., «Спеціальна мапа України» середини XVII ст., наукові дослідження, в тому числі й ті, що видані за кордоном, які доводять історичні зв'язки України з Кримом часів ханства, їх територіальну і соціокультурну близькість, козацьке минуле Донеччини та Луганщини, не кажучи про Херсонщину і Запоріжжя.

З легкої руки журналістки Д. Асламової [2], яка корчить із себе військового експерта і знавця історії, в російську історіографію увійшло поняття «повернення додому» стосовно Криму і частини Донбасу, покликане створювати ілюзію, ніби ці землі російські. Подібну думку відстоює згадуваний А. Мясніков щодо Новоросії [37], тотально замовчуючи, яку політику проводять окупанти на тимчасово підконтрольних Росії територіях, де послідовно стираються будь-які сліди історичної пам'яті, національної ідентичності та української культури, українців примушують ставати російськими громадянами. З приходом окупаційних військ одразу були завезені свої учителі і пропагандистські підручники з історії з тим, щоб нав'язати імперську версію минулого, за якою Україна є лише частиною «великої Росії». Така тактика не є сучасним винаходом. Вона пройшла апробацію в часи СРСР, що

підтверджують поширені в соціальних мережах спогади відомої польської мистецтвознавиці і професорки Львівського університету Кароліни Ланцкоронської про окупований Львів у роки Другої світової війни. За її словами, советська влада, щойно прийшовши до міста у 1939 році, негайно почала впроваджувати свою пропаганду в університеті, переписуючи історію і впроваджуючи комуністичну ідеологію. Ці паралелі показують, що методи Москви не змінюються, а лише вдосконалюються.

Третім кроком є критичний аналіз і встановлення достовірності джерел, на яких базується праця. Як уже говорилося, дослідження російських істориків, як правило, базуються не на достовірних джерелах, оригінальних документах і артефактах, а здебільшого на сфальшованих копіях та довільній їх інтерпретації. Практика вигадкування і фабрикації джерел на державному рівні почалася при Петрі I, котрий, перетворюючи Московське царство в Російську імперію, доручив історично обґрунтувати цей процес. З цією метою в 1701 р. було видано указ про вилучення з підкорених територій усіх писемних пам'яток: літописів, хронографів, хронік, історичних записок, церковних документів, архівів тощо. В першу чергу це стосувалось України-Русі. В 1716 р. було «знято копію» з Радзивилівського літопису (названого Кенігсберзьким) як «доказ» «об'єднання» давнього літописання Київського і Московського князівств. Ця фальшивка стала основою для «обґрунтування» єдності слов'янських і угро-фінських земель, послужила прикладом для подальших спотворень пам'яток шляхом компіляції так званих «загальноруських літописних зводів», в яких обґрунтовувалось право

Московії на спадковість Київської Русі і правомірність перетворення 22 жовтня 1721 р. Московії в Російську імперію, а московитів – у росіян. Так, в українців як прямих спадкоємців Київської Русі була вкрадена їхня історична назва – Русь. Для спростування цих вигадок важливе значення мають не лише писемні джерела, але й оригінальні геральдичні, сфрагістичні, нумізматичні артефакти. На їх роль вказує відомий історик, нинішній директор Українського інституту національної пам'яті Олександр Алфьоров [1], аналізуючи княжі знаки на печатках Київської Русі.

Працюючи з російськими нарративами, слід враховувати, що, починаючи з XVIII ст., створення, а точніше, фальсифікація, джерел з історії Росії, водночас і України, стало частиною офіційної політики Московської держави. До цієї роботи залучались іноземні автори, які зараховувались на державну службу, присягали не розголошувати таємниці про історичні документи і зобов'язувались не покидати Московії. Серед них були, зокрема, прихильники норманської теорії німецькі вчені Г-Ф. Міллер і А. Шльоцер, які доводили, що слов'яни неспроможні створити державу, і приписали цю заслугу скандинавським варягам, хоча насправді варяги – не вікінги, а вихідці із західних слов'ян, які жили на берегах Балтики. Ганебна практика фальсифікації джерел отримала ще більший запит при імператриці Катерині II, яка своїм указом 4 грудня 1783 р. заснувала «Комісію для складання записок про древню історію переважно Росії» під керівництвом і доглядом графа А. Шувалова. На неї покладалось завдання шляхом переробки літописів, створення нових літописних зводів

та інших фальсифікацій обґрунтувати «законність» привласнення Московією історичної спадщини Київської Русі і створення історичної міфології держави Російської [13, с. 5–6].

За результатами діяльності комісії в 1792 р. побачила світ так звана «Катерининська історія», в центрі якої був процес колонізації південноукраїнських земель Причорномор'я під вигаданою назвою «Новоросійський край».

З-поміж напрямів роботи комісії чільне місце посідало переписування, спотворення або й знищення історичних документів і матеріалів. Так, були переписані «Повість минулих літ», «Лаврентіївський літопис», «Слово о полку Ігоревім» та інші твори, скомбіновані численні «загальноруські зводи», а також козацькі літописи. Їх фальшування переконливо доведено в працях М. Брайчевського, Л. Залізняка, В. Корнієнка, Ю. Мицика, О. Палія, Р. Пирога, В. Рички, в романі-дослідженні В. Білінського «Країна Моксель, або Московія» [5] та ін.

Тут доречно наголосити, що ця порочна практика отримала ще більше поширення в радянські часи та в сучасній Росії. Вона логічно випливає з указу Путіна про «Засади державної політики в галузі історичної освіти» (2024), який передбачає створення загальнодержавної платформи вивчення архівних документів, а також утвердження «єдино правильної» версії історії минулого.

Сказане дає підстави стверджувати, що будь-який російський історичний наратив потребує передусім ретельної перевірки на автентичність і достовірність його джерельного комплексу, атрибуції джерел, встановлення їхньої репрезентативності свідчень, аргументованої критики довільного трактування змісту

джерел шляхом залучення джерелознавчих методів наукового пізнання. Свою специфіку має техніка роботи з джерелами на електронних носіях, розміщених в Інтернеті. Важливо враховувати, на якому сайті вони викладені, його інформаційну надійність.

Завдання четвертого кроку – проведеної наукової експертизи основних положень і висновків тієї чи іншої праці щодо її науково-теоретичного рівня та вагомості результатів. Тут на допомогу приходять настанови Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу», методи ґносеологічного, текстологічного, історико-тематичного, контент-аналізу текстів, порівняльного, синтетичного та ін., які дають можливість викрити різноманітні махінації кремлівських наративів. Візьмімо для прикладу книгу В. Гасумянова про так званий «код перемогів» [9], який начебто успадкувала Росія від СРСР і застосовує його у нинішній війні проти «колективного Заходу» та України. По-ставивши на перший погляд благородну мету: показати участь у війні проти гітлерівської Німеччини народів радянських республік, автор насправді шляхом жонгливання понять і отождолення слів «радянський» та «російський» обґрунтовує висновок про те, що всі вони були «руськими», присвоюючи в такий спосіб Росії мало не одноосібну перемогу в Другій світовій війні. З ним солідаризується О. Широкоград з критикою західних дослідників за применшення ролі СРСР і «руського озброєння» в подоланні фашизму [51]. Водночас він та інші апологети Кремля «переводять стрілки» на Україну, голосливо звинувачуючи її в неонацизмі і доводячи необхідність силової політики денацифікації. Подібна

місія покладена й на широко розрекламовану книгу «об українском націоналізмі» [48]. Її автори, маніпулюючи документами архівів Служби зовнішньої розвідки РФ, намагаються переконати читача про небезпеку відродження «бандерівської ідеології і злочинної діяльності нацистів» у сучасній Україні, що ніби складає небезпеку Росії. Наведені приклади важливі в тому випадку, коли ставиться завдання підготувати критичний огляд кількох праць із суміжних питань, порівняти їх і виявити спільні тенденції. Кульмінацією цього процесу мають стати матеріали для підсумкових оцінок і висновків.

П'ятий – підсумковий – крок: науковий синтез оцінок, їхнє узагальнення, формулювання висновків з доведенням факту спотворення чи фальсифікації подій, явищ, процесів, постатей, наведення аргументів для їхнього спростування. Цей етап передбачає надання достовірної альтернативної інформації, яка ґрунтується на історичних реаліях, зафіксованих в архівних та інших документах, у тому числі й тих, які зберігаються в зарубіжних архівах, передусім Австрії, Ватикана, Великої Британії, Греції, Ірану, Італії, Литви, Німеччини, Польщі, Туреччини, Франції, Угорщини, Чехії та ін. На цьому етапі важливо сформулювати пропозиції щодо протидії міфологізації української історії, запобігання поширенню фейкової інформації. Обов'язковим елементом висновків є відповідь на питання, якою мірою вдалося реалізувати мету критичного аналізу книги чи статті, а також авторське бачення перспектив подальшого дослідження.

Розуміється, що всі ці кроки є досить умовними. Тут не місце для шаблону, але,

разом з тим, вони складають цілісний та логічно-послідовний алгоритм процесу дослідження, а тому можуть бути успішними і результативними за умов належної теоретичної, методологічної, історіографічної та джерелознавчої підготовки істориків і українознавців.

Висновки та пропозиції. Підсумовуючи розгляд означеної проблеми, можна зробити наступні узагальнення та висновки: по-перше, окупаційно-геноцидна війна РФ проти України, яка супроводжується тотальною атакою на її історію, стала каталізатором остаточної деколонізації та декомунізації української історіографії, спонукала українознавців до рішучого розвінчування спотворень та фальсифікацій в наративах кремлівських істориків і пропагандистів, спрямованих на розмивання української ідентичності, деморалізацію суспільства та легітимацію самої агресії, на формування «груп підтримки» з числа колаборантів і зрадників. Це в свою чергу актуалізувало необхідність оновлення методології критики ворожих інтерпретацій історії України; по-друге, критичне осмислення методів та засобів міфологізації української історії в російських наративах засвідчує, що головними з них є свідомо упереджені цілі авторів, ігнорування правдивих свідчень про події й факти, їхнє пересмикування, підробка, замовчування, спотворення і фальсифікація або вигадкування неіснуючих джерел. Ключові завдання аналітичної критики джерельного підґрунтя праць російських істориків, хронічними хворобами більшості яких є ідеологічна заангажованість та упередженість, – це необхідність встановлення автентичності, вірогідності, репрезентативності альтернативних джерел та об'єктивності

закодованої в них інформації; по-третє, спотворення історії українського народу в російській історіографії, замовчування та перекручування історичної правди, маніпуляції свідомістю, моделювання парадигми «одного народу і спільної історії» використовуються для стирання історичної пам'яті українців та нагнітання українофобії. На це націлена й стаття Путіна про «історичну єдність» росіян з українцями та підписаний ним указ про основи державної політики в галузі історичної просвіти; по-четверте, у російських моделях містифікації історії України всіляко затушовуються та відбілюються злочини царизму і комунізму щодо українського народу, виправдовуються й сучасна агресія, геополітичні зазіхання і територіальні претензії РФ до України, її західних партнерів.

Хоча за роки незалежності проведена масштабна робота стосовно своєрідної «ревізії» джерельного комплексу з історії України та українознавства, його очищення від фальшивок і збагачення за рахунок невідомих документів Національного архівного фонду, зарубіжної україніки, й досі залишаються суттєві прогалини в документальному забезпеченні окремих періодів та проблем української історії. Настав час, щоб українські історики написали правдиву історію України на противагу російським наративам, що базуються на сфальсифікованих княжих та козацьких літописах або заново написаних у XVIII ст. «загально-руських літописних зводах» та інших пам'ятках.

Проведений аналітичний огляд внеску істориків та українознавців у викриття і розвінчування новітніх моделей фальсифікації історії України, їхніх надбань і слабких місць дає можливість

висловити низку пропозицій щодо продовження та активізації цієї роботи.

В науково-освітньому просторі:

– порушити питання перед МОН України та Секцією суспільних і гуманітарних наук НАН України про внесення змін у проблематику науково-дослідних робіт закладів вищої освіти та академічних установ з урахуванням необхідності безкомпромісно протидіяти російським наративам, які фальсифікують і спотворюють історію України, та більш активно розвінчувати їх; розширити історичний та українознавчий контекст освітніх програм гуманітарних спеціальностей з акцентом на деміфологізацію української історії; вважати доцільним організувати цільову підготовку фахівців із методології досліджень зарубіжної історіографії через магістратуру та аспірантуру;

– НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка разом з профільними кафедрами ЗВО підготувати науково-методичний посібник з методології критики ворожих ідеологем; домогтися збільшення питомої ваги цих сюжетів у підручниках і навчально-методичній літературі з історії, українознавства та інших гуманітарних дисциплін.

В інформаційно-комунікативній сфері:

– звернутися до Міністерства культури та інформаційної політики України з проханням ширше використовувати потенціал державних ЗМІ для формування в населення, передусім молоді, критичного мислення, виховання таких світоглядно-ціннісних орієнтирів, що забезпечують високий морально-політичний і патріотичний дух суспільства, його консолідацію і національно-державницьку ідентичність, здатність

запобігати згубному впливу російської пропаганди та ідеології «русского мира»; активніше залучати професійних істориків та українознавців до виступів на радіо і телебаченні з актуальних питань історії України, критики російських маніпуляцій та міфів; заохочувати участь істориків та українознавців у соціальних мережах, блогерській діяльності, створенні особистих веб-сторінок з метою поширення наукових знань з історії України та спростування різного роду спотворень і фальсифікацій.

Стратегічне завдання університетських кафедр та академічних підрозділів з гуманітарних наук, кожного історика і українознавця – зосередитись на подальшій деміфологізації української історії та гуманітарного простору загалом, очищенні їх як від залишків колонізації та комунізації, так і нових ідеологем, створених уже в умовах нинішньої війни РФ проти України. Серйозне занепокоєння громадянського суспільства викликає гуманітарна частина ультимативних вимог Путіна як умови припинення бойових дій. Йдеться про усунення так званих «першопричин війни», денацифікацію суспільства, захист російськомовного населення, Російської православної церкви. Отже, маємо не лише захищати правдиву історію України, викривати, спростовувати антиукраїнську пропаганду, але й протидіяти їй, наступати на неї, протиставити їй свій чітко структурований стратегічний наратив національної історії, сприяти, зрештою, поразці авторитарно-імперського рашистського режиму і демонтажу Росії, її розпаду та підтримці поневолених корінних народів. До того ж можна прогнозувати, що навіть після закінчення гарячої фази війни не виключений

новий спалах дезінформації суспільства та українофобії.

Серед ключових завдань істориків та українознавців повоєнної України пріоритетне полягатиме в тому, щоб всебічно проаналізувати уроки війни, включаючи інформаційну, джерела героїзму ЗСУ та непохитної стійкості української нації, її спротиву імперській навалі, підтримку з боку демократичних сил зарубіжних країн. Повернення в Україну істориків, представників інших галузей українознавства, які вимушено опинилися за кордоном, набутий ними досвід сприятиме подальшій інтеграції української гуманітаристики в світовий інтелектуальний простір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алфьоров, О. Княжі знаки на печатках Київської Русі. *Сфрагістичний щорічник*. Київ, 2015. Вип. V. С. 102–134.
2. Асмалова, Д. *Донбасс. Дорога домой: военно-политические заметки*. Москва, 2023. 224 с. URL: <https://www.rulit.me/books/donbass-doroga-domoj-voenno-politicheskie-zametki-litres-read-964973-3.html> (дата звернення: 10.07.2025).
3. Батуріна, С. Українська історія в сучасних російських підручниках з історії (2009–2015 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2016. Вип. 26. С. 468–482.
4. Бережной, С. *Война становится привычкой*. Москва, 2024. 222 с. URL: <https://flibusta.su/book/377023-vojna-stanovitsa-privyuskoj> (дата звернення: 10.07.2025).
5. Білінський, В. *Країна Моксель, або Московія*. У 3-х книгах. Київ, 2021–2023.
6. «Братня» навала. *Війни Росії проти України XII–XXI ст.* / за заг. ред. В. Брехуненка. Київ, 2016. 248 с.
7. Гай-Нижник, П. «Зазирнути у вічі Путіну»: російський синдром української «дипломатії війни і миру». *Пекельна весна 2022-го*. Київ, 2025. 256 с.

8. Гай-Нижник, П. *Сенсові ідеологи В. Путіна: наративи ціннісних маніпуляцій та casus belli геополітики і геостратегії РФ*. Київ, 2025. 440 с.
9. Гасумянов, В. *Когда мы все были русские. Вклад наших народов в Великую Победу*. Москва, 2025. 394 с. URL: <https://verelq.am> (дата звернення: 10.07.2025).
10. Грицак, Я. Й. *Нариси з історії України: формування української модерної нації*. 2-ге вид. Київ, 2000. 249 с.
11. Грицак, Я. *Подолати минуле: глобальна історія України*. Київ, 2021. 432 с.
12. Губин, Д. М. *Путь Вия. Из Малороссии на Украину*. Санкт-Петербург, 2024. URL: <https://flibusta.su/book/389247-put-via-iz-malorossii-na-ukrainu/read/> (дата звернення: 10.07.2025).
13. Дашкевич, Я. Як Московія привласнила історію Київської Русі. *Універсум*. 2011. № 11–12 (217–218). URL: <https://universum.lviv.ua/journal/2011/6/dashk.htm> (дата звернення: 10.07.2025).
14. Дашкевич, Я. *Як Московія стала Росією? До 300-ліття «викрадення» назви українського народу*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-rus-i-moskoviya/31521000.html> (дата звернення: 16.07.2025).
15. Дмитриев, В. *На руинах Великой империи*. В 3 т. Москва, 2023–2025. URL: <https://knigamir.com › knigi> (дата звернення: 16.07.2025).
16. Додонов, Р. Українознавчий сегмент західної советології (за матеріалами Інституту з вивчення СРСР у Мюнхені, 1954–1960 рр.). *Українознавство*. 2025. № 2. С. 24–46.
17. Зайцев, А. *История Украины глазами российских историков. Ab Imperio*. 2016. № 3. С. 377–391. URL: <https://www.academia.edu/33538520/> (дата звернення: 16.07.2025).
18. Зашкільняк, Л. *Методологія історії: від давнини до сучасності*. Львів, 1999. 226 с.
19. Заярнюк, М. *Історики як співучасники? Історіографія, імперіалізм та легітимація російської агресії*. URL: <https://uamoderna.com/backward/istoryky-iak-spivuchasnyky-istoriohrafii-imperializm-talehitymatsiia-br-rosiyskoi-ahresii/> (дата звернення: 15.06.2025).
20. Зінченко, О. *Як українці зруйнували імперію зла*. Харків, 2024. 560 с.
21. Электронная библиотека исторических документов по истории России. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/1-glavnaya> (дата звернення: 15.07.2025).
22. *История России*. В 20 томах. Т. XII. Кн. 2. Москва, 2024. 992 с.
23. *История Украины*. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 2019. 570 с.
24. Калакура, Я. С. Україна в тіні стереотипів російської історіографії про «одвічних ворогів Росії»: історія і сучасність. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спецвипуск. Львів, 2021. С. 387–400.
25. Калакура, Я. С. *Українська історіографія на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів*. Київ, 2022. 464 с.
26. Калакура, Я. С. *Українознавче дослідження: теорія та методологія*. Тернопіль, 2012. 292 с.
27. Касьянов, Г., Смолій, В., Толочко, О. *Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації*. Київ, 2013. 128 с.
28. Ключевский, В. *Сочинения: в 9 т.* Москва, 1987. Т. 9, ч. 2. 526 с.
29. Колесник, І. *Глобальна історія: історія понять*. Київ, 2019. 346 с.
30. Краснодемська, І. Й. *Формування та розвиток етнічних українців у Криму (кінець XVIII – початок XXI ст.) в сучасній вітчизняній історіографії (частина 2, продовження)*. *Українознавство*. 2021. № 4. С. 150–168.
31. Крисаченко, В. *Українознавство: гуманітарні виміри*. Київ, 2025. 504 с.
32. Кунгуров, А. *Киевской Руси не было, или Что скрывают историки*. Москва, 2014. 416 с. URL: <https://readli.net/chitat-online/?b=186967&pg=1> (дата звернення: 16.07.2025).

33. Лях, С. Р. *Методологія історії: класика і практика*: навчальний посібник. Запоріжжя, 2021. 130 с.
34. Масненко, В. В. *Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.)*. Київ–Черкаси, 2001. 440 с.
35. Міронова, І. С. *Джерелознавство, історіографія та методологія історії*: навч. посіб. Миколаїв, 2023. 212 с.
36. Мокрик, Р. *Бунт проти імперії: українські шістдесятники*. Київ, 2023. 416 с.
37. Мясников, А. *Новоросси́я. Возвращение. Краткая история от Екатерины II до Путина*. Москва, 2023. 335 с. URL: <https://flibusta.su/book/187258-novorossiya-vozvrashchenie-kratkaya-istoriya-ot-ekaterinyi-ll-do-putina/read/> (дата звернення: 15.07.2025).
38. *Новітня історія України (1945–2020 роки)*: навчальний посібник / К. Кондратюк, В. Качмар. Львів, 2020. 212 с.
39. *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками*: у 3 кн. / відп. ред. В. Смолій, упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. Київ, 2022.
40. Плохій, С. *Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Харків, 2016. 496 с.
41. Плохій, С. *Російсько-українська війна: повернення історії*. Харків, 2023. 400 с.
42. Постников, А. *Крым в истории географии и геополитики России. Документальные источники, историография, публицистика*. Москва, 2023. 420 с. URL: <https://medjrf.com › view> (дата звернення: 15.07.2025).
43. *Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна* / Я. Грицак та ін. Київ, 2019. 99 с. URL: https://internews.ua/storage/app/media/Re_vision_2019_ua.pdf (дата звернення: 15.07.2025).
44. Семенов, Д. *На переднем крае битвы за Донбасс*. 2025. URL: <http://lib.surgu.ru/ru/pages/resursi/bd/podp/historyrussiaorg/>; <https://flibusta.su/book/417217-na-perednem-krae-bitvy-za-donbass/d/?f=a4.pdf> (дата звернення: 15.07.2025).
45. Скоропадский, П. *Крах Украинской державы*. Москва, 2023. 216 с. URL: <https://loveread.com.ua/krah-ukrainskoi-derzhavy-pavel-petrovich-skoropadskii/page-4.html>; <https://kniga-online.com/books/dokumentalnye-knigi/biografii-i-memuary/386294-krah-ukrainskoi-derzhavy-pavel-petrovich-skoropadskii.html> (дата звернення: 15.07.2025).
46. Салата, О. IV Міжнародна наукова конференція «Деміфологізація історії та творення патріотичних міфів: виклики для України та Польщі». *Світ Кліо*. 2021. № 2 (1). С. 94–95.
47. *Україна. Нариси історії*. В 7 кн. Київ, 2021–2024.
48. *Український націоналізм середини XX века*. Москва, 2025. 544 с. URL: <https://flibusta.su/book/187258-novorossiya-vozvrashchenie-kratkaya-istoriya-ot-ekaterinyi-ll-do-putina/>; URL: <https://bookcity.uk/catalog/knigi/istoriya-biografiya-memuary/vsemirnaya-istoriya/ukrainskiy-natsionalizm-serediny-xx-veka/> (дата звернення: 15.07.2025).
49. Фігурний, Ю. Доктрина «руського мира» як політична ідеологія агресії Росії проти України. *Українознавство*. 2021. № 4 (81). С. 72–88.
50. Хоменко, О., Маруховська-Картунова, О, Тішко, Л. Аналіз фальсифікацій історичних фактів та подій в історії України російською пропагандою. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 10 (16). С. 1138–1156.
51. Широкопад, А. Б. *Кто победил во Второй мировой войне? Факты против пропаганды*. Москва, 2025. 416 с. URL: <https://free.loveread.info/books/other/page-66-271469-kto-pobedil-vo-vtoroi-mirovoi-voine-fakty-protiv.html> (дата звернення: 15.07.2025).
52. Широкопад, А. Б. *СВО. Два года противостояния*. Москва, 2024. 598 с. URL: <https://kniga-online.com/books/other-literature/voennoe/409246-svo-dva-goda-protivostoyaniya-aleksandr-borisovich.html> (дата звернення: 15.07.2025).

53. Якубова, Л. Д. Рашизм: Звір з безодні. Київ, 2023. 318 с.

54. Яремчук, В., Смирнов А. Аналітичний огляд «Історія України в російських шкільних підручниках з історії». Київ, 2023. 31 с.

REFERENCES

1. Alforov, O. (2015). Princely Signs on the Seals of Kyivan Rus. *Sfragistichnij shorichnik* (Sphragistic Yearbook), Vol. V. Kyiv, pp. 102-134. [in Ukr.]
2. Asmalova, D. (2023). *Donbass. The Road Home: Military and Political Notes*. Moscow, 224 p. [online] Available at: <https://www.rulit.me/books/donbass-doroga-domoj-voenno-politicheskie-zametki-litres-read-964973-3.html> [Accessed 10 July 2025]. [in Rus.]
3. Baturina, S. (2016). Ukrainian History in Modern Russian History Textbooks (2009–2015). *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini* (Historiographical Research in Ukraine), Issue 26. Kyiv, pp. 468–482. [in Ukr.]
4. Berezhnoi, S. (2024) *War is Becoming a Habit*. Moscow, 222 p. [online] Available at: [https://flibusta.su › read](https://flibusta.su/read). [10 July 2025]. [in Rus.]
5. Bilinskyi, V. (2021-2023). *The Country of Moksel, or Muscovy*. In 3 Books. Kyiv. [in Ukr.]
6. Brekhunenko, V., ed. (2016). “Brotherly” Invasion. *Wars of Russia against Ukraine in the 12th–21st Centuries*. Kyiv, 248 p. [in Ukr.]
7. Hai-Nyzhnyk, P. (2025). “Looking into Putin’s Eyes”: the Russian Syndrome of Ukrainian “Diplomacy of War and Peace”. *Hellish Spring of 2022*. Kyiv, 256 p. [in Ukr.]
8. Hai-Nyzhnyk, P. (2025). *Meaningful Ideologemes of V. Putin: Narratives of Value Manipulations and Casus Belli of Geopolitics and Geostrategy of the Russian Federation*. Kyiv, 440 p. [in Ukr.]
9. Gasumyanov, V. (2025). *When we were All Russians. The Contribution of Our Nations to the Great Victory*. Moscow, 394 p. [online] Available at: <https://verelq.am> [Accessed 10.07.2025]. [in Rus.]
10. Hrytsak, Ya. (2000). *Essays on the History of Ukraine: The Formation of the Modern Ukrainian Nation*. 2nd ed. Kyiv, 249 p. [in Ukr.]
11. Hrytsak, Ya. (2021). *Overcoming the Past: A Global History of Ukraine*. Kyiv, 432 p. [in Ukr.]
12. Gubin, D. (2024). *The Path of Viy. From Little Russia to Ukraine*. St. Petersburg. [online] Available at: <https://flibusta.su/book/389247-put-via-iz-malorossii-na-ukrainu/read/> [Accessed 10 July 2025]. [in Rus.]
13. Dashkevych, Ya. (2011). How Muscovy Appropriated the History of Kyivan Rus. *Universum*. No. 11–12 (217–218). [online] Available at: <https://universum.lviv.ua/journal/2011/6/dashk.htm> [Accessed 10 July 2025]. [in Ukr.]
14. Dashkevych, Ya. (2025). *How Muscovy Became Russia? To the 300th Anniversary of the “Stealing” of the Name of the Ukrainian People*. [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-rus-i-moskoviya/31521000.html> [Accessed 16 July 2025]. [in Ukr.]
15. Dmitriev, V. (2023–2025). *On the Ruins of the Great Empire*. In 3 Volumes. Moscow. [online] Available at: [https://knigamir.com › knigi](https://knigamir.com/›knigi) [Accessed 10 July 2025]. [in Rus.]
16. Dodonov, R. (2025). Ukrainian Studies Segment of Western Soviet Studies (Based on Materials from the Institute for the Study of the USSR in Munich, 1954–1960). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 2, pp. 24-46. [in Ukr.]
17. Zaitsev, A. (2016). History of Ukraine through the Eyes of Russian Historians. *Ab Imperio*. № 3, pp. 377–391. [online] Available at: <https://www.academia.edu/33538520/> [Accessed 16 July 2025]. [in Rus.]
18. Zashkilniak, L. (1999). *Methodology of History: From Antiquity to the Present*. Lviv, 226 p. [in Ukr.]
19. Zaiarniuk, A. (2025). *Historians as Complicity? Historiography, Imperialism and Legitimization of Russian Aggression*. [online] Available at: <https://uamoderna.com/backward/istoryky-iak-spivuchasnyky-istoriohrafii-imperializm-ta-lehitymatsiia-br-rosiyskoi-ahresii/> [Accessed 15 July 2025]. [in Ukr.]
20. Zinchenko, O. (2024). How Ukrainians

- Destroyed the Evil Empire. Kharkiv: Vivat. 560 p. [in Ukr.]
21. *Electronic Library of Historical Documents on the History of Russia*. (2025). URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/1-glavnaya> [Accessed 15 July 2025]. [in Rus.]
22. *History of Russia*. (2024). In 20 Volumes. Vol. XII. Book 2. Moscow, 992 p. [in Rus.]
23. *History of Ukraine*. (2019). 2nd ed., corr. and add. St. Petersburg, 570 p. [in Rus.]
24. Kalakura, Ya. (2021). Ukraine in the Shadow of Stereotypes of Russian Historiography about the “Eternal Enemies of Russia”: History and Modernity. *Visnik Lvivskogo universitetu. Seriya istorichna. Spetsvypusk* (Bulletin of Lviv University. Historical Series. Special Issue). Lviv, pp. 387–400. [in Ukr.]
25. Kalakura, Ya. (2022). *Ukrainian Historiography at a Turning Point: from Methodological Monism to European Landmarks*. Kyiv, 464 p. [in Ukr.]
26. Kalakura, Ya. (2012). *Ukrainian Studies: Theory and Methodology*. Ternopil, 292 p. [in Ukr.]
27. Kasianov, H., Smolii, O., Tolochko, O. (2013). Ukraine in the Russian Historical Discourse: Problems of Research and Interpretation. Kyiv, 128 p. [in Ukr.]
28. Klyuchevsky, V. (1987). *Works in 9 Volumes*. Moscow, Vol. 9, Part 2. 526 p. [in Rus.]
29. Kolesnyk, I. (2019). *Global History: History of Concepts*. Kyiv, 346 p. [in Ukr.]
30. Krasnodemska, I. (2021). Formation and Development of Ethnic Ukrainians in Crimea (Late 18th – Early 21st Centuries) in Modern Ukrainian Historiography (part 2, Continued). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 4, pp. 150–168. [in Ukr.]
31. Krysachenko, V. (2025). *Ukrainian Studies: Humanitarian Dimensions*. Kyiv, 504 p. [in Ukr.]
32. Kungurov, A. (2014). *There was no Kievan Rus or what Historians Hide*. Moscow, 416 p. [online] Available at: <https://readli.net/chitat-online/?b=186967&pg=1> [Accessed 16 July 2025]. [in Rus.]
33. Liakh, S. (2021). *Methodology of History: Classics and Practice: A Textbook*. Zaporizhzhia, 130 p. [in Ukr.]
34. Masnenko, V. (2001). *Historical Thought and Nation-Building in Ukraine (Late 19th – First Third of 20th Century)*. Kyiv-Cherkasy, 440 p. [in Ukr.]
35. Mironova, I. (2023). *Source Studies, Historiography and Methodology of History: A Textbook*. Mykolaiv, 212 p. [in Ukr.]
36. Mokryk, R. (2023). *Rebellion against the Empire: Ukrainian Sixties*. Kyiv, 416 p. [in Ukr.]
37. Miasnikov, A. (2023). *Novorossiya. Return. A Brief History from Catherine II to Putin*. Moscow, 335 p. [online] Available at: <https://flibusta.su/book/187258-novorossiya-vozvrashchenie-kratkaya-istoriya-ot-ekateriny-ii-do-putina/read/> [Accessed 15 July 2025]. [in Rus.]
38. Kondratiuk, K., Kachmar, V. (2020). *Modern History of Ukraine (1945–2020): A Textbook*. Lviv, 212 p. [in Ukr.]
39. Smolii, V., ed., Boriak, H., Yas, O., comp. (2022). *Turning Point: Russia's War against Ukraine in the Temporal Layers and Spaces of the Past. Dialogues with Historians*. In 3 Books. Kyiv. [in Ukr.]
40. Plokhii, S. (2016). *The Gateway to Europe: The History of Ukraine from the Scythian Wars to Independence*. Kharkiv, 496 p. [in Ukr.]
41. Plokhii, S. (2023). *The Russian-Ukrainian War: The Return of History*. Kharkiv, 400 p. [in Ukr.]
42. Postnikov, A. (2023). *Crimea in the History of Geography and Geopolitics of Russia. Documentary Sources, Historiography, Journalism*. Moscow, 420 p. [online] Available at: <https://medjrf.com › view> [Accessed 15 July 2025]. [in Rus.]
43. Hrytsak, Ya., Halushko, K., Ya. Prymachenko, Ya., et al. (2019). *Re-Vision of History. Russian Historical Propaganda and Ukraine*. Kyiv, 99 p. [online] Available at: https://internews.ua/storage/app/media/Re_vision_2019_ua.pdf [Accessed 15 July 2025]. [in Ukr.]
44. Semenov, D. (2025). *At the Forefront*

of the Battle for Donbass. <http://lib.surgu.ru/ru/pages/resursi/bd/podp/historyrussiaorg/>; <https://flibusta.su/book/417217-na-perednem-krae-bitvy-za-donbass/d/?f=a4.pdf> [Accessed 15 July 2025]. [in Rus.]

45. Skoropadskiy, P. (2023). *The Collapse of the Ukrainian State*. Moscow, 216 p. [online] Available at: <https://loveread.com.ua/krah-ukrainskoi-derzhavy-pavel-petrovich-skoropadskii/page-4.html>; <https://kniga-online.com/books/dokumentalnye-knigi/biografii-i-memuary/386294-krah-ukrainskoi-derzhavy-pavel-petrovich-skoropadskii.html> [Accessed 15 July 2025]. [in Rus.]

46. Salata, O. (2021). IV International Scientific Conference “Demythologizing History and Creating Patriotic Myths: Challenges for Ukraine and Poland”. *Svit Klio* (World of Clio), No. 2(1), pp. 94-95. [in Ukr.]

47. *Ukraine. Essays on History*. (2021–2024). In 7 Books. Kyiv. [in Ukr.]

48. *Ukrainian Nationalism of the Mid-20th Century*. (2025). Moscow, 544 p. [online] Available at: <https://flibusta.su/book/187258-novorossiya-vozvrashchenie-kratkaya-istoriya-ot-ekaterinyi-ll-do-putina/>; [online] Available at: <https://bookcity.uk/catalog/knigi/istoriya-biografiya-memuary/vsemirnaya-istoriya/ukrainskiy-natsionalizm-serediny-xx-veka/> [Accessed 15 July 2025]. [in Rus.]

49. Figurny, Yu. (2021). The Doctrine of the “Russian World”: The Political Ideology of Russia’s Aggression Against Ukraine. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 4(81), pp. 72–88. [in Ukr.]

50. Khomenko, O., Marukhovska-Kartunova, O., Tishko, L. (2023). Analysis of Falsifications of Historical Facts and Events in the History of Ukraine by Russian Propaganda. *Visnik nauki ta osvity* (Bulletin of Science and Education), No. 10(16), pp. 1138–156. [in Ukr.]

51. Shirokorad, A. B. (2024). *Who Won the Second World War? Facts against Propaganda*. Moscow, 416 p. [online] Available at: <https://free.loveread.info/books/other/page-66-271469-kto-pobedil-vo-vtoroi-mirovoi-voine-fakty-protiv.html> [Accessed 15 July 2025]. [in Rus.]

52. Shirokorad, A. (2024). *SMO. Two Years of Confrontation*. Moscow, 598 p. [online] Available at: <https://kniga-online.com/books/other-literature/voennoe/409246-svo-dva-goda-protivostoyaniya-aleksandr-borisovich.html> [Accessed 15 July 2025]. [in Rus.]

53. Yakubova, L. (2023). *Rashism: The Beast from the Abyss*. Kyiv, 318 p. [in Ukr.]

54. Yaremchuk, V., Smirnov A. (2023). *Analytical Review “History of Ukraine in Russian School History Textbooks”*. Kyiv, 31 p. [in Ukr.]

Summary

METHODOLOGICAL AND WORLD-VIEW APPROACHES TO DEBUNKING NEW MODELS OF KREMLIN MYTHMAKERS OF UKRAINIAN HISTORY

Yaroslav KALAKURA

orcid.org/0000-0001-9007-4991

Doctor of Historical Sciences, Professor, Honoured Professor
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: kalajar@ukr.net

The relevance of the research. The importance of this topic is also due to the fact that for four centuries, the majority of Ukrainian intellectuals, including historians, were,

figuratively speaking, in the "embrace" of Russian and then Soviet historiography, glorified it, and took it as a model, trapped in the pseudo-scientific interpretation of the history of Ukraine, the colonial disease of Little Russianness, inferiority, and provincialism.

The **purpose** of the study is to clarify the methodological and worldview principles of criticism of the latest and updated models of mythologizing the history of Ukraine in Russian narratives, the methods of refuting and debunking myths, and the justification of practical recommendations of a research, worldview, and educational nature with an emphasis on the challenges of the Russian-Ukrainian war.

Conclusions. The essence and ideological significance of methodological principles and key research methods for debunking and refuting traditional and new Kremlin mythologemes of Ukrainian history to counteract the use of historical narratives as a tool for legitimizing and justifying the Muscovites' war against Ukraine are clarified. The attention is accented on Ukrainian Studies, historical, systemic, comprehensive, objective, and critical-analytical approaches to examining the core areas of falsifications, distortions, and fabrications of Russian historiography regarding the history and ethnogenesis of the Ukrainian people, the denial of its uniqueness, antiquity, and originality of its national language, culture, and the right to its own identity and statehood. It has been proven that adherents of the imperial ideology of the "Russian world", disguising as scientific discourses, justify Muscovites' aggressive rejection of Ukraine and bloody crimes against it, discriminate against Ukrainian Studies, falsify and defame its achievements and representatives. It is emphasized that the demythologizing of history is one of the priority factors in the formation of the scientific worldview, national-state consciousness, and patriotism of Ukrainians. The continuation of the ideological and civilizational confrontation between Ukrainian and Russian narratives in the scientific, educational, and informational and media space is predicted. Ways to prevent a possible outbreak of Ukrainian hatred after the end of the hot phase of the war are indicated.

Keywords: Ukrainian Studies, history of Ukraine, information war, Russian historiography, pseudo-history, falsification, demythologization, methodology of criticism.

УДК 32-049(470)+341.485(47+57)

DOI: 10.17721/2413-7065.4(97).2025.342939

МАНІПУЛЯТИВНІ НАРАТИВИ РАШИЗМУ: НОВІТНЯ ІДЕОЛОГЕМА ПРО ГЕНОЦИД «СОВЕТСКОГО НАРОДА»

Валентин КРИСАЧЕНКО

orcid.org/0000-0002-4965-2750

доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: krysachenkovs@gmail.com

Анотація. Здійснено аналіз сучасних маніпулятивних наративів російського агресора. Розкривається безпідставність та провокативність закону про «геноцид советського народу» під час Другої світової війни. Пропагандистські конфабуляції нав'язують вигадані міфи та спекуляції, викривлені інтерпретації певних станів чи подій як виправдання геноцидної війни проти України.

Ключові слова: Україна, російсько-українська війна, маніпулятивні наративи, «геноцид советського народу», вотебаутизм, конфабуляції.

Постановка проблеми. У розпал повномасштабної війни РФ проти України кремлівський режим оприлюднює черговий офіційний історичний наратив, котрий покликаний трансформувати злочини геноцидів, вчинених Москвою, у свою протилежність – горе і страждання самої імперії. 22 квітня 2025 р., тобто на четвертому році нищення України, Держдума РФ ухвалює Федеральний закон № 74-ФЗ «Об увековечении памяти жертв геноцида советского народа в период Великой Отечественной войны 1941–1945 годов». Закон визначає форми увічнення пам'яті, включаючи поховання та перепоховання, спорудження пам'ятних знаків, паспортизацію та облік. Відповідальність за виконання закону, зокрема й облаштування поховань, покладено на місцеві органи влади. Закон також передбачає пошукову роботу з виявлення невідомих поховань, встановлення імен «жертв» та увічнення їхньої пам'яті тощо. Всі поховання «жертв» підлягають паспортизації та державному обліку

в досить короткі терміни (до шести місяців).

Актуальність. Маніпулятивна операція кремлівського режиму своєю метою має дискредитацію наукових висновків щодо справжніх причин геноциду українського та інших народів, підвладних російській імперії. Кардинально зміщуючи наголоси в системі «насилник–жертва», чиниться спроба на законодавчому рівні здійснити смислову аберацію цих понять і перенести відповідальність за власні злочини на іншу (другу, третю) сторону. Цей наратив є складовою частиною рашистської стратегії про те, що ініціатором нинішньої російсько-української війни є сама Україна, а РФ є поборником і захисником справедливості.

Метою дослідження є доведення наукової безпідставності російського наративу про геноцид «советського народу» та його призвідців. Свідоме перекручування фактів та маніпулювання трагічними подіями Другої світової війни використовуються кремлівською пропагандою

для виведення за межі відповідальності справжніх винуватців геноциду, тобто сам кремлівський режим. Розвінчуванню цієї абсурдної доктрини слугують об'єктивні факти та наукові висновки щодо справжньої суті людиноненавницької політики Москви.

Методи дослідження. Досягнення означеної мети здійснювалося з використанням методів історичної реконструкції та актуалізму, політичного аналізу, об'єктивації знання, засобів праксеології та аксіології. Їхній евристичний потенціал сприяє створенню синергетичного ефекту від застосування аналітичних та дедуктивних узагальнень спеціальних напрямків українознавчого аналізу. Особливого значення набуває ціннісний підхід, який уможливорює розкриття злочинної сутності рашизму.

Аналіз досліджень і публікацій. Практика геноциду щодо українців була звичною стратегією політики Росії в різні періоди її історії. Переконливим підтвердженням систематичності та цілеспрямованості таких злодіянь слугують факти геноциду народу України, починаючи від Переяславської угоди і до наших днів, шляхом фізичного вигублення людності окремих сіл, міст та цілих регіонів, насильницької ліквідації окремих страт та прошарків українського суспільства, масової депортації населення за межі автохтонних українських земель і утримання в несприятливих для проживання умовах, позбавлення української нації її духовних надбань і культури шляхом заборон, нищення та привласнення для власного вжитку та ін. [9; 10; 11]. Найбільш трагічними стали злочинні голодомори 1922–1923, 1932–1933 та 1946–1947 років [2; 3; 4; 22]. Першопричиною та виконавцем

геноцидної політики був тоталітарний імперський режим СРСР, що обґрунтовано доведено та зафіксовано в наукових працях та офіційних документах міжнародної спільноти [5; 6; 8; 12; 14; 17; 18; 19; 20]. Нагромаджений науковий досвід слугує теоретичною та світоглядною підставою для аналізу нечинності та провокативної сутності кремлівського наративу про геноцид «советского народа» та споріднених із ним ідеологем.

Виклад основного матеріалу. Маніпулятивний наратив кремлівського режиму щодо визнання геноциду «советского народа» інакше як цинічним фарсом тоталітарної держави, дійсно відповідальною за злочини геноциду, назвати не можна. Вся аргументація не витримує ніякої критики. І починається з визначення самого об'єкта геноциду, тобто «советского народа». Подієвість Другої світової війни (1939–1945), яка мала місце в 1941–1945 рр., означена в акті Держдуми як «Великая Отечественная война» (ВОВ). Насправді цей період був часом поділу сфер впливу між двома призьдцями Другої світової війни – фашистською Німеччиною та комуністичним СРСР. Шматуючи Європу, агресори, зрештою, зіткнулись між собою у смертельному двобої, намагаючись поглинути свого партнера-конкурента. В цьому протистоянні обидві сторони втратили десятки мільйонів власних громадян, завдавши при цьому нечуваної шкоди іншим країнам та народам Європи.

Невід'ємною складовою політики обох агресорів була практика геноциду, кодифікованої в процесі роботи Нюрнберзького трибуналу [12]. Нацистська Німеччина здійснила голокост євреїв, геноцид ромів, практикувала примусову депортацію робочої сили до рейху

та утримання мільйонів людей в концтаборах. СРСР підняв практику державного геноциду на нечуваний рівень: об'єктами геноциду стали десятки етносів та соціальних спільнот. А тому про ніяке виправдання цієї політики не може бути й мови. Таким чином, ухвалений закон покликаний принципово змістити акценти в оцінці злочинів геноциду, а саме: об'єкт геноциду, спричинення геноциду, відповідальність за злочин.

Об'єктом геноциду Держдума визначає «советській народ». Водночас в означений період ВОВ (1941–1945) це поняття в семантично-правовому полі не було кодифікованим і вживалось в публічному просторі головно для означення громадянської позиції чи певних політичних орієнтацій. А тому сама смислова та онтологічна наповненість цього поняття відсутня. Першу політичну його кодифікацію здійснив у 1961 р. генсек КПРС М. Хрущов на XXII з'їзді КПРС як нову історичну спільність людей різних національностей з певними спільними рисами. До них належать: спільна соціалістична батьківщина – СРСР, спільна економічна база – соціалістичне господарство, спільна соціально-класова структура, спільний світогляд – марксизм-ленізм, спільна мета – побудова комунізму, певні спільні духовні риси. Важливими складовими вважали також спільне громадянство – СРСР – та спільну мову міжнародного спілкування – російську. Надалі відповідну доктрину розвинув XXIV з'їзд КПРС (1971), і це поняття увійшло до нової програми КПРС як одна із базових ідеологем тоталітарного режиму.

Прикметно, що в рік проведення XXIV з'їзду КПРС з'явився друком 3-й том видання з промовистою назвою

«Радянська енциклопедія історії України» (1-й том оприлюднено в 1969 р.), в якому вже була поміщена стаття «Радянський народ». Смисловий контекст статті визначився цитатою із звітної доповіді на згаданому з'їзді генсека Л. Брежнєва: «Наші люди спаяні спільністю марксистсько-ленінської ідеології, високих цілей комуністичного суспільства. Цю монолітну згуртованість багатонаціональний радянський народ демонструє своєю працею, своїм одностайним схваленням Комуністичної партії» [7, с. 521].

Згідно з офіційною версією існує політична передумова згуртування всіх трудящих, а саме: диктатура пролетаріату і будівництво соціалізму. Водночас сам СРСР є «найдосконалішою формою розвитку і співробітництва народів». В ньому соціалістичні нації взаємовпливають і взаємозбагачуються, породжуючи вищу форму спільності людей – радянський народ. Йому притаманні соціально-політична та ідейна єдність... Ці та інші характеристики є нічим іншим, як **складовими частинами агітаційно-пропагандистського кошика правлячої партії**, яка в 1917 р. насильницьким шляхом узурпувала владу в імперії й продовжувала її утримувати, застосовуючи будь-які методи батога і пряника, кари і заохочення. Заохочення – для вірних слуг режиму, кара – для всіх противників, реальних чи уявних. І для всіх підданих – примарна утопічна ідея як манна небесна: побудова комунізму і повне злиття націй після його остаточної перемоги. Але це буде колись, в майбутньому...

На брехливість і підступність нової/старої ідеологеми про «єдиний народ» практично одразу звернули увагу західні аналітики. Навіть в такому,

здавалося б, цільовому виданні, як «Голос Православного Братства», кварталника Православного Братства Святої Тройці, присвяченого питанням Христової віри та церковного життя, видрукуваному в Чикаго у 1966 р., дана чітка оцінка руйнівного впливу ідеологемі «советській народ». Автором статті аналізується підручник для вчителів П. Стояна «Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», в якому стверджується (с. 4), що в СРСР «нації досягли нечуваного розвитку, зміцнили свій суверенітет». Але одразу – наступна доктрина: «нова історична спільність людей різних національностей, які мають спільні характерні риси і спільну батьківщину – радянський нарід» [16, с. 6–37]. Для пересічного вчителя це єдине джерело інформації з твердженнями, котрі не підлягають верифікації, оскільки правдива історія нищення України загоптана московськими чобітьми і вилучена з публічного простору.

Та державний терор і пропаганда зробили свою справу, і одурманення досягає своєї мети: «Але цілий трагізм у тому, що тисячі вчителів-українців тому вірять! Більше того! Таку край москвофільську тямку принесено еміграцією й сюди...». Автор закликає скинути дурман і поволоку, оскільки «москалі, які гнобили і гноблять наш нарід, стало стосують ту ж тактику: вчать поневолених ненавидіти щойно скинуту чергову машкару, запевняючи, що нова – чудова. Коли ж нарешті гноблені переконаються, що вона ще гірша – тоді вдягається нова і в ній знову лається щойно зняту» [16, с. 38].

Московська практика обману, містифікації та маніпулювання свідомістю залишається в базовому арсеналі агресії і нині. Для прикладу можна

навести бодай міжнародні та двосторонні угоди, в яких Кремль фіксував певні зобов'язання щодо непорушності кордонів, визнання суверенітету та територіальної цілісності України тощо. А в реальності – цинічно порушив кожна з них. Йдеться, зокрема, про наступні акти: Біловезька угода (8 грудня 1991 року); Алма-Атинська декларація (21 грудня 1991 року); Будапештський меморандум (5 грудня 1994 року); Договір про дружбу, співробітництво та партнерство «Великий договір» (31 травня 1997 року); Договір про російсько-український державний кордон (28 січня 2003 року) тощо. І дійсно правий був німецький кайзер Отто фон Бісмарк, коли стверджував, що обіцянки Москви не варті паперу, на якому написані.

Аналогічні маніпуляції здійснюються і з терміном «советській/радянський народ». Насправді термін «советській/радянський народ» – це **катойконім**, тобто назва (іменування) жителів певної території, утворена від назви місцевості, де вони народились або проживають. Інакше кажучи, це назва мешканців певного населеного пункту, регіону або країни. Таким чином, **саме від назви радянської імперії і походить означення належних їй людей.** Саме належних, але не об'єднаних історичними чинниками, а захоплених, підкорених, уярмлених тими чи іншими тоталітарними правителями і режимами. Понад те, з часів царя Петра I, котрий привласнив історичну назву України – Русь (гр. «Россія»), піддані імперії почали іменуватися катойконімом «русские». І це притому, що не зі своєї волі у її складі опинилися сотні самодостатніх етносів, починаючи від українців та поляків, низки кавказьких народів і закінчуючи далекосхідними

ороками, якутами, чукчами, інуїтами і багатьма іншими.

Таким чином, і «руськіє», і «советськіє» являють собою назви **уявних етносоціальних спільнот**, в основі яких фіксується належність до певної держави. Фактично йдеться про політичну доктрину, завданням якої є формування почуття патріотизму до батьківщини-мачухи-ката, очікуючи отримати єдність на всьому просторі деспотії. Ця штучна ідеологічна конструкція увічнювала «советській народ» як вищу стадію етносоціального поступу і, таким чином, знімала з влади звинувачення у придушенні прав націй на саморозвиток до державної незалежності, пригніченні національних культур, мов, освіти, традицій тощо. Остаточною метою подібної політики мало бути перетворення всіх громадян на «руських/советських», тобто «нову радянську людину» з єдиною матрицею поведінки, дії та послуху перед владою.

Прикметно, що для сучасної тоталітарної ідеології катойконіми «советській» і «руській» презентуються практично як синоніми. І головною підставою такого ототожнення є постулат про «великую» та «історическую» Росію незалежно від поіменування цієї держави. Ці наративи В. Путін публічно почав озвучувати ще в 2005 р., коли у зверненні до Федеральних зборів назвав розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття». А вже після окупації Криму і частини Донбасу кремлівський вождь заглибився в тонкощі етнополітики. В 2015 р. В. Путін неодноразово наголошував, що після розпаду СРСР «росіяни виявилися найбільш розділеною нацією у світі». Тобто, за логікою окупанта, всі загарбані народи є росіянами, починаючи від

чукців та вірмен і закінчуючи естонцями з фінами. В цьому питанні він перевершив А. Гітлера, якому навіть в голову не приходило всі захоплені народи назвати арійцями. Зрештою, готуючи Росію до чергової великої агресивної війни, В. Путін в 2021 р. знову актуалізував наратив про те, що розпад СРСР є трагедією, наголосивши на тому, що це «розпад історичної Росії». В цьому контексті цілком зрозуміло, якби з якогось дива диктатор відчув свою силу, то він міг би згадати ще й про Аляску чи Порт-Артур...

У підсумку «советській народ» як об'єкт геноциду у ВОВ включає всю радянську спільноту: і катів, і пригноблених, владну еліту і колгоспників, творців ГУЛАГу і самих ув'язнених тощо. А це означає, що насправді йдеться про **нівелювання різниці між різними акторами дії, знімаючи проблему геноциду всередині самої радянської держави**. Дійсно, якщо геноциду піддається вся радянська спільнота, то про які внутрішні суперечливі розбірки може йтися. Всі означені обставини засвідчують не просто некоректність вибору в законі РФ об'єкта геноциду, а свідомий намір фальсифікувати дійсний стан справ, зняти існування злочинів геноциду в СРСР загалом, подати проблему як неіснуючу, як псевдопроблему. Зміщення таким чином акцентів із внутрішнього на зовнішній чинник постає свідомим актом введення в оману як внутрішнього споживача, так і зовнішнього, тобто міжнародну спільноту.

Іншим базовим поняттям цього закону є поняття «жертва». В нормативному тлумаченні категорія «жертва» охоплює осіб, які зазнали шкоди чи страждань, спричинених злочином, насильством, нещасним випадком або

іншими негативними обставинами. Це може бути фізична, майнова, моральна шкода або ж психологічний стан, який характеризується почуттям безпорадності та незахищеності. З контексту закону зрозуміло, що в ньому жертвами іменуються випадки злочинних посягань на іншу людину з летальним підсумком. Водночас чітко не визначено як самого суб'єкта подібних посягань, так і статусу самих жертв. У такому разі злочинцем може вважатися не лише представник збройних сил окупанта, але й будь-хто інший, котрий підпадає під категорію «ворог» за радянськими ідеологічними лекалами. Так само і жертвами можуть іменуватися будь-які тлінні рештки, яких, за мірками останньої влади, слід вважати саме такими.

Для підстави визначення подій ВОВ як геноциду «советского народа» в законі використовується концепт «**доктрина знищення СРСР**». Аргументація зводиться до посилань на німецькі плани на кшталт «Ост», «Барбаросса» тощо, в яких дійсно опрацьовувалась логістика блискавичного захоплення СРСР. У свою чергу подальша маніпуляція історичними фактами призводить до висновку про СРСР як «**колективну жертву**» нацизму. Ця ідеологема повністю нівелює будь-яку відповідальність зверхників самого СРСР за активну участь у розв'язуванні Другої світової війни, її управлінські, карально-репресивні, інші силові та ідеологічні структури в реалізації політики тоталітаризму і геноциду всередині власної держави.

Кожна свідома, неупереджена людина, як це зробив сучасний політолог С. Чернишов, може поставити питання: «Я довго не міг зрозуміти причини тієї страшної катастрофи, котра відбулася

з Красною армією в 1941–42 рр.» [23]. І дійсно, Збройні сили СРСР і кількісно, і технічно набагато переважали вермахт. Але за перші три тижні німці захопили 700 тис. км², а через чотири місяці в Красній армії залишалось ледь 8% її довоєнного складу. Було втрачено 72% танків, 34% літаків, 56% стрілецької зброї, 69% протитанкових гармат, 59% артсистем тощо. В полоні опинилось 2 млн. 285 тис. солдатів, офіцерів та генералів. Були втрачені величезні матеріальні і людські ресурси. Чому ж так сталося? І аналітик відповідає: «Основна причина була в людях. Вони НЕ ХОТІЛИ ВОЮВАТИ за більшовиків (виділено С. Чернишовим. – В. К.)» [23].

Т. зв. «советській народ», а насправді – десятки пригноблених націй і народностей, перед війною були знесилені тотальним терором влади проти себе самих. Про це переконливо свідчать укази та розпорядження влади та їх безумовне виконання і перевиконання. Ось лише деякі з них: «Закон про три колоски» (1932), за яким засуджено 127 113 осіб; «Про заходи боротьби із злочинністю» (1935); Указ від 20 червня 1939 р. про відміну умовно-дострокового звільнення; Указ від 26 червня 1940 р. про контроль за робочим часом; Указ від 10 липня 1940 р. про брак на виробництві; Указ від 9 квітня 1941 р. про самовільний проїзд на потягах; Указ від 28 грудня 1940 р. про поведінку учнів тощо. Скрізь і всюди – контроль і кара, контроль і кара, особливо в Україні, особливо – в селах, де лютував Голодомор... А ще – держоблігації: цинічний витвір влади викачувати з населення жалюгідні рештки коштів. А ще – Торгсін, куди стікались інші коштовні речі від знедолених людей. А ще – ГУЛАГ і в'язниці,

в яких утримувались мільйони непокірних чи просто чергових «списочних» жертв режиму. Масові репресії знекровили армію: 80% командних кадрів були знищені. В роки Великого терору розстріляно щонайменше 681 692 осіб, а заарештовано – 1 372 382. «З якої нагоди за більшовиків повинні були битися жителі Польщі, Латвії, Литви і Естонії? – зауважує аналітик. – І росіяни не бажали боротися за таку бездарну і злочинну владу. І вони масово здавалися у полон і дезертирували» [23].

Особливої уваги вимагає сам **час з'яви цього закону про геноцид** «советского народа», а саме – черговий пік повномасштабної війни проти України. Потребу у військовій агресії проти України під назвою «СВО» Москва аргументувала боротьбою з нацизмом та іншими українськими «збоченнями». І тут згаданий закон додає нові аргументи на користь цієї акції з резерву «історичної пам'яті» московитів. Нацисти, мовляв, у свій час вчинили геноцид, ми їх здолали, але рештки зачалися в Україні й знову становлять загрозу нашому існуванню. Вихід лише один: вперед на Берлін, тобто на Київ, і «водрузить знамя победы» над рейхстагом – Верховною Радою. І ця примітивна обструкціоністська схема підноситься Кремлем як правове підґрунтя її чергової геноцидної війни проти України.

Рашистська містифікація у вигляді **«історичної образи»** постає для агресора спонукою вишукування **історичної «справедливості»**. І перед світовою спільнотою РФ вже постає не загарбником і насильником, а борцем за мир і злагоду, викорінювачем артефактів нацизму з європейського тіла. Зображення себе мучеником, страждальцем, борцем

за правду тощо стає для самої імперії виправданням за вчинювані злочини, своєрідною індульгенцією в Царство Боже. Як тут не згадати слова кремлівського фюрера, що всі «рассеяне» таки потраплять до раю, а їхні вороги згинуть в геєні вогненній. Для збоченої свідомості його вірнопідданих це стає своєрідним благословенням для нищення всіх і всього, на що вказує владна рука Москви.

Кремлівська ідеологема про розпад СРСР як найбільшу «геополітичну катастрофу ХХ ст.» стала живильним середовищем для формування **ідеології глобального реваншу**. Своє агресивне наповнення вона отримала в доктрині **«русского міра»** – сучасному аналогу доктрини «советского народа». Особливістю цієї модифікації рашизму є зазіхання на владний та ідейний контроль над будь-якою частиною цивілізації, яка стає об'єктом корисних інтересів Кремля. Оскільки потенційно свої претензії висуваються необґрунтовано і неміряно, **режим Путіна стає загрозою для стійкого світового устрою загалом**, що підтверджено, на жаль, реальною практикою його загарбницької та інформаційної політики.

Ідеологема **«історичної образи»** в догматиці рашизму вимагає жорстокої відплати, і ця відплата є нічим іншим, як **«колективною помстою»**. В класичному розумінні колективна помста – це акт відплати, спрямований на групу людей, за явну чи уявну образу або шкоду, яка була завдана цій групі. Оскільки колективної шкоди зазнав увесь «советській народ», то він і має право виступати суб'єктом відплати. А нацизм як завдавач шкоди також має бути об'єктом відплати як у просторі, так і в часі. Таким

чином, український «нацизм» є відповідальним і за злочини німецького нацизму, а тому справедливим актом з боку радянців має бути помста йому, причому тут і тепер. Наразі колективною помстою вона є для обох сторін протистояння: з боку нападника – як участь усіх членів «руського міра» у насильстві над Україною, з боку оборонця, жертви нападника – жорсткої карі мають бути піддані всі українці – старі й малі, жінки і діти.

Сучасні аналітики, зокрема доктор наук з державного управління кафедри національної безпеки і глобалістики КНУ імені Тараса Шевченка Рена Марутян, вважають, що існують достатні підстави для того, щоб «руській мір» назвати «світоглядним нацизмом» [15]. **Світоглядний нацизм** – це когнітивна атака на людську свідомість, її деструкцію та уніфікацію, орієнтування «рускомірців» на активний спротив автентичним культурам за кордоном, у місцях свого легального і незаконного перебування: храми РПЦ, культурні центри, посольства і консульства, військові бази та економічні осередки тощо. «Русській мір», або світоглядний нацизм, постає своєрідною **ментальною саркомою**, що пожирає не лише своїх носіїв, але й інших громадян, які опинилися у контактній зоні його впливу.

Логічним продовженням геноцидного закону став указ В. Путіна від 11.07.2025 № 474 «Про затвердження Основ державної мовної політики Російської Федерації». Логічним цей документ сприймається в контексті подальшого розгортання і експансії доктрини «руського міра», яка є однією з підвалин агресивної політики Москви. Фактично йдеться про стратегему нарощування

потужності «руського/советського» народу в ближньому зарубіжжі, а за сприятливих умов – і на всьому сучасному геополітичному просторі інтересів РФ. Аналітикиня Р. Марутян звертає увагу на ту обставину, що «для Росії її мова – це зброя та інструмент колонізації, що однаково стиранню національної ідентичності колонізованих народів» [13]. Свідченням цього є прийнятий в квітні 2024 р. закон «Про створення Національного словникового фонду РФ», а також закон «Про захист російської мови від надмірного використання запозичень у публічному просторі» (червень 2025 р.). Обидва акти, як і останній указ Путіна, покликані монополізувати вживання російської мови в міжнаціональному просторі, утвердити її домінування посеред інших «братніх» мов і культур.

І це дійсно так, оскільки в путінському указі російська мова названа основою ідентичності та суверенітету: «При всьому унікальному етнокультурному різноманітті Росії саме російська мова значною мірою визначає громадянську ідентичність, є однією з основ російської державності та нерозривно пов'язана з традиційними духовно-моральними цінностями...». Не легітимні кордони, не держави, не мультикультурність, а саме **комунікативний простір правлячого режиму**. В московському улусі це була одна з тюркських мов (уйгурська), з його одержавленням – церковнослов'янська, а нині – російська, яка сформувалася з македонсько-болгарського церковного суржика. Таким чином, в указі виразно простежується один із засадничих нарративів рашизму: «где русский язык – там Россия».

Насправді указ Путіна констатує **геополітичні зазіхання Москви:**

«Російська мова – національне надбання Росії та важливий елемент культури, що поєднує народ країни та інші народи світу в єдину культурно-цивілізаційну спільність Російського світу». «Русській мір» тут означено з великої літери, тобто не як катойконім, а як певну геополітичну реальність на кшталт давньогрецької Ойкумени. Але якщо Ойкумена дійсно була цивілізаційним еллінським простором, з якого і в якому контактні культури отримували пасіонарний поштовх для власного розвитку, то «русській мір» завжди приходиться з насильством та нищенням, з наступним руйнуванням інших культур та геноцидом етносів.

Впровадження цієї стратегії в життя стає пріоритетом державної політики РФ, причому в ній якось мимохіть згадані й «інші» мови: «Збереження, розвиток та підтримка російської мови, державних мов республік Росії та інших мов, а також просування російської мови у світі». Але знову-таки центром постає не збереження, а «просування» російської мови у світі. Примат експансії закладений на рівні указу президента, а подібна діяльність з боку Москви не знає інших методів, окрім насильницьких.

Маніпулятивні технології, котрі використовують кремлівські пропагандисти, своєю головною метою мають **перекладання вчинених агресором злочинних дій та їхніх наслідків на саму жертву злочинів**. Останнім часом для означення подібних маніпулятивних стратегій використовують термін «**вотебаутизм**» (англ. – whataboutism). Показовим прикладом реалізації подібної пропагандистської моделі стала позиція російської емігрантки Юлії Латиніної, яка представляє себе як опозиціонерка. У квітні 2025 р. ця діячка, яка насправді є

виразником кремлівських наративів, порівняла вбивство журналістки Вікторії Рощиної в російському полоні зі смертю американського проросійського блогера Гонсало Ліри в українському СІЗО. Але проблема з дописом Латиніної полягала в іншому. А саме: Ліра помер від пневмонії, а Вікторія Рощина – внаслідок знущань та катувань. Крім того, тіло Рощиної піддали нарузі після смерті й намагалися повернути Україні під виглядом іншої людини – чого й близько не було у випадку Ліри [15].

Цей дискурс спирається на твердження на кшталт «**самі такі!**», «**та ви самі такі!**», «**сам дурак**». У такий спосіб здійснюється урівняння злочинів рашизму з певними ситуативними подіями у їхніх супротивників. Мовляв, у вас голодомор – і в нас населення також не має що їсти. Водночас затушовується головний детермінант події: в першому випадку – це наслідок дій кремлівської влади проти вільного народу, в іншому – його нездатність забезпечити продуктами харчування власних підданих або примхи погоди. Ретушування власних злочинів під ситуативні події та явища супротивної сторони, ігнорування критеріїв спричинення і відповідальності за такі дії, доведення принципів Стокгольмського синдрому до абсурду, тобто перекладання вини за злочин на саму жертву – **суть сучасних маніпуляцій рашизму**. Вотебаутизм у кремлівських ідеологів стає виправданням загибелі тисяч бійців на фронті, полишаючи поза увагою – свідомо – той факт, що одні з них прийшли на чужу землю вбивати, а інші – захищають свій рідний край.

Маніпулятивні наративи рашизму зазвичай відштовхуються не лише від спотворених чи обкарнаних фактів,

яким надається своя **цільова інтерпретація**. Рашизм призвичаївся взагалі обходитися без будь-яких інформаційних підстав, використовуючи методологію **політичної конфабуляції**. У класичному розумінні конфабуляція (лат. *confabulārī* – балакати, розповідати) – виникнення несправжніх, спотворених або неправильно витлумачених спогадів про себе чи світ без свідомого умислу. В публічний простір це поняття прийшло з нейрофізіології як означення деяких пошкоджень головного мозку або внаслідок певної підгрупи деменцій. У людини виникають уявні спогади, міражі, викривлені інтерпретації певних станів чи подій, позачасові та позапросторові образи суцього. Класичне керівництво з медицини зазначає, що в такому випадку «можливий розвиток хронічного синдрому амнезії, відомого як психоз Корсакова. Зовнішньо пацієнт повністю при розумі, але існує глибока втрата пам'яті та здатності запам'ятовувати нові події. Головна риса цього стану – розвиток конфабуляції, тобто фальсифікації пам'яті при ясному розумі (підкреслення наше. – В. К.)» [17, с. 548]. Сам носій конфабуляції переконаний в істинності своїх спогадів, попри видимі ознаки некоректності чи утопічності. У своїх діях такий суб'єкт може обмежуватися озвученням власної картини світу, починаючи від марення і до декларацій, але інколи намагається її втілити в життя.

Для деспотичних режимів політичної конфабуляції є нормою публічної поведінки. Вибудовуючи свої проєкти як у внутрішній, так і зовнішній політиці, зверхники деспотії зберігають «ясний розум», але пам'ять фальсифікують неймовірно. Вся фантомна велич московії

вибудована на вигаданих міфах та спекуляціях. Це **загальна стратегія створення бажаного образу суцього: позитивного для себе і скаліченого для інших**. Вона охоплює практично всі сфери буття: політичні, культурні, історичні, економічні тощо. Наприклад, в політиці – фантомний образ світлого майбутнього у вигляді комунізму; в історії – європейськість орди та її давньоруські витоки; в літературі – про велич пересічних російських письменників; в технологіях – про «першовідкривачів» всього і вся нового; в економіці – про неперевершену продуктивність праці в колгоспах та на виробництві тощо. В тлумаченні російсько-української війни практично все є вигаданим, фантомним: від причин, мети, статусу учасників до відповідальності за злочини та ін. Не Росія є агресор, а Україна, України взагалі не існує – «ето історическіє землі» Москви, «украонацисти» є загрозою для всього світу тощо. Всі синдроми конфабуляції у путіністів наявні повною мірою: у сфері пам'яті – величезні лакуни, історичної правди – позачасові та екскультурні стрибки, прав людини – тиранія і беззаконня, відповідальності – позасуб'єктність тощо. Кремлівські маніпулятивні наративи є відвертою фальсифікацією істини при ясному, але вкрай цинічному і агресивному розумі зверхників орди.

Кремлівські наративи цілеспрямовано вживлюються в суспільну свідомість міжнародного співтовариства і несуть в собі **загрозу урівняння статусу агресора і жертви**. Не випадковими є ситуації, коли під час обговорення важливих рішень позиціонується ганебний **заклик до «обох сторін»**. Водночас поза увагою полишається та обставина, що це не спортивне змагання з чіткими

правилами для учасників, а неспровокований напад московської деспотії на демократичну Україну. В цьому контексті зрозумілий широкий резонанс громадськості на заяви речниці адміністрації США Керолайн Левітт щодо масштабної терористичної атаки РФ на Київ в ніч на 28 серпня 2025 р. За її словами, обидві сторони обмінялися ударами, і українські дрони також «тривожили» російські міста. У цьому випадку законний захист українців від ворога ототожнюється із намірами і діями агресора чинити геноцид України, що абсолютно неприпустимо.

Для цивілізованого світу облудність і цинізм ідеологем рашизму стають зрозумілими і сприймаються як складова частина їхньої агресивної політики. Показовими щодо цього є виступи в травні 2025 р. лідерів Німеччини в Бундестазі з нагоди Дня вшанування пам'яті полеглих у Другій світовій війні. Президент Німеччини Франк-Вальтер Штайнмаєр прямо протиставив боротьбу з фашизмом у Другій світовій війні тому, як сучасна Росія використовує цей термін для виправдання своєї агресії проти України: «Ні, ця війна – не боротьба з фашизмом. Вона – імперіалістичний акт агресії. Війна Росії – не звільнення, а злочин» [1]. Президент Німеччини наголосив, що Кремль цинічно маніпулює історією, прикриваючи новітню війну риторикою про «боротьбу з нацизмом»: «Війна Росії проти України – не боротьба з фашизмом. Це імперська агресія. Це фальсифікація історії для виправдання найбільшої несправедливості й найтяжчих злочинів».

Голова Бундестагу Юлія Кльокнер підкреслила: те, як РФ сьогодні нищить українське цивільне життя, вбиває дітей,

ракетами б'є по школах, – це геноцидна поведінка, «війна за територію» [1]. Німецькі політики та інтелектуали переконані, що Росія сама демонтує свій же міф про «один народ» – не лише через дії, а через сенси, які супроводжують ці дії: риторика приниження, демонстративна жорстокість, глорифікація насильства, що повторює поведінку не брательного, а окупаційного режиму. Промова Ю. Кльокнер, яка поставила в один ряд злочини радянської армії під час Другої світової війни і війни Росії проти України, та її публічне обговорення показали, що «один народ» ніколи не існував, а сама ідея «братнього народу» – це імперський конструкт, зручна ширма для асиміляції, приниження та знеособлення [1].

Таким чином, новітня кремлівська ідеологема про геноцид «советского народа» з боку нацистів є пропагандистським конструктом, призначеним для відволікання уваги та перенесення акцентів від дійсного геноциду, вчинюваного російським агресором в Україні.

Висновки. Ухвалений 22 квітня 2025 р. Держдумою РФ Федеральний закон № 74-ФЗ «Об увековечении памяти жертв геноцида советского народа в период Великой Отечественной войны 1941–1945 годов» є спробою нівелювання власних злочинів геноциду кремлівського режиму проти поневолених народів. Об'єктом геноциду Держдума визначає «советскій народ», хоча в період Другої світової це поняття в семантично-правовому полі не було кодифікованим, а в реальності як системної цілісності не існувало. Сам термін «советскій/радянській народ» – це катойконім, тобто назва жителів певної території, утворена від назви місцевості, де вони народились або проживають. Таким чином, саме

від назви радянської імперії і походить означення поневолених нею країн та народів. Саме належних, але не об'єднаних історичними чинниками, а захоплених, підкорених, уярмлених тими чи іншими тоталітарними правителями і режимами. Сучасним аналогом цього катойконіма є термін «русскіє», який охоплює всіх московських підданих – від якутів до адигейців.

Отже, «советській народ» як об'єкт геноциду в кремлівському тлумаченні включає всю радянську спільноту: і злочинців, і жертв злочину. Водночас суб'єкт геноциду переноситься за межі СРСР. А це означає, що насправді йдеться про знімання власної відповідальності тоталітарної держави за винищення цілих народів та соціальних спільнот. Для теперішньої агресії проти України рашистська містифікація у вигляді «історичної пам'яті» про геноцид нацистами «советського народу» постає виправданням для знищення українських «нацистів».

Наступний указ В. Путіна від 11.07.2025 № 474 «Про затвердження Основ державної мовної політики Російської Федерації» спрямований на подальше розгортання і експансію доктрини «русского міра», вишукування історичної «справедливості». Цей та інші споріднені з ним акти відображають стратегію нарощування потужності «русского/советского» народу як в пострадянському, так і на всьому сучасному геополітичному просторі інтересів РФ. Загалом спостерігається нарощування однієї з експансіоністських базових ідеологем агресора: «где русский язык – там Россия».

Маніпулятивні технології вотебаутизму, якими користуються рашисти, передбачають перекладання вчинених агресором злочинних дій та їх наслідків

на саму жертву злочинів. Підміна смислів і понять, дій і явищ тощо призводить до кардинальної зміни опозиції «агресор–жертва», в якій сама Росія зображується скривдженою та ображеною, а Україна – загарбником. Яскраве втілення подібних технологій простежується в конфабуляції – продукуванні уявних спогадів, фантомних образів, викривлених інтерпретаціях певних станів чи подій, створенні позачасових та позапросторових ілюзій. Для московської деспотії політичні конфабуляції є нормою публічної поведінки. Вся її фантомна велич вибудована на вигаданих міфах та спекуляціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Apasova, Lora. Нарешті це сказали вголос ... URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=24415382134735132&set=a.1416655435034461&type=3> (дата звернення: 09.05.2025).
2. Василенко, В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. Київ, 2009. 48 с.
3. Веселова, О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1931–1933, 1946–1947: злочини проти народу. Київ, 2000. 265 с.
4. Голод в Україні. 1946–1947. Документи і матеріали / гол. упор. О. М. Веселова. Київ–Нью-Йорк, 1996. 376 с.
5. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів: Резолюція 61/295 прийнята Генеральною Асамблеєю 13 вересня 2007. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156
6. Конквест, Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. Київ, 1993. 384 с.
7. Костенко, В. С. Радянський народ. Радянська енциклопедія історії України. Київ, 1971. С. 521.
8. Костюк, Богдана. Росія асимілює корінні народи й меншини. 15.IV.2019. URL: radiosvoboda.org/a/rosija/29882440.html
9. Крисаченко, В. С. Російська політика

геноциду: об'єкти, інтереси, стратегія. *Політологічний вісник*. 2019. Вип. 83. С. 26–39.

10. Крисаченко, В. С. Російська політика геноциду шляхом депортації народів: системність та перманентність репресій. *Політологічний вісник*. 2020. Вип. 85. С. 190–209.

11. Крисаченко, В. С. Російська стратегія геноциду української нації: московські злочинні «хвилі» голодоморів. *Українознавство*. 2022. № 2 (83). С. 96–120.

12. Лемкін, Р. *Радянський геноцид в Україні*. Стаття 33 мовами / упор. Олеся Стасюк. Київ, 2020. 256 с.

13. Marutian, Rena. #хронікирусско-гоміру, або «Товарищ Путин, вы большой учёный. В языкознании знаете вы толк». URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=61560822014814#> (дата звернення: 12.07.2025).

14. Мейс, Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 34–48.

15. Музиченко, Ярослава. Когнітивна війна: чому Росії вдається впливати на мільйони людей у Європі. URL: https://risu.ua/kognitivna-vijna-chomu-rosiyi-vdayetsya-vplivati-na-miljoni-lyudej-u-evropi_n157737 (дата звернення: 23.07.2025).

16. М-цький, Р. Політика Москви на «культурному фронті». *Голос Православного Братства*. Квартальник Православного Братства Святої Тройці, присвячений питанням Христової віри та церковного життя. Чикаго. Рік 4–5. 1966. Ч. 4 (16); 1967. Ч. 1 (17). С. 34–39.

17. *Основи медичних знань та методи лікування за Девідсоном*: навч. посібник для студ. мед. вузів: у 2 т. / пер. з англ.; за ред. К.Р.В. Едвардза, І.А.Д. Бавчера. Київ, 1994. Т. 2: 652 с.

18. *Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю. К. Качуренко*. 2-ге вид. Київ, 1992. 199 с.

19. Радевич-Винницький, Я. Лінгвоцид як предмет українознавства. *Українознавство*. 2005. Ч. 4. С. 69–78.

20. *Режим Путіна: переиздан*

таження–2018 / М. М. Розумний (заг. ред.). Київ, 2018. 480 с.

21. Росія здійснює лінгвоцид на територіях національних республік. *Главлком*. 1 жовтня 2019 р. URL: glavcom.ua/news/rosia-eksperti-629323.html

22. Соловій, Д. Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні. *Український збірник*. 1959. Кн. 15. С. 3–61.

23. Чернышев, Дмитрий. «Я долго не мог понять причины...». URL: <https://www.facebook.com/dmitry.chernyshev.5> (дата звернення: 12.05.2025).

REFERENCES

1. Apasova, L. *Finally they Said it out Loud ...* [online] Available at: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=24415382134735132&set=a.1416655435034461&type=3>. [Accessed 05 Sept. 2025]. [in Ukr.]

2. Vasylenko, V. (2009). *Holodomor of 1932-1933 in Ukraine as a Crime of Genocide: Legal Assessment*. Kyiv, 48 p. [in Ukr.]

3. Veselova, O. (2000). *Holodomors in Ukraine 1921-1923, 1931-1933, 1946-1947: Crimes against the People*. Kyiv, 265 p. [in Ukr.]

4. Veselova, O., comp. (1996). *Famine in Ukraine. 1946-1947. Documents and Materials* (1996). Kyiv-New York, 376 p. [in Ukr.]

5. *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples: Resolution 61/295 Adopted by the General Assembly on September 13, 2007*. [online] Available at: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156. [in Ukr.]

6. Conquest, R. (1993). *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Famine*. Kyiv, 384 p. [in Ukr.]

7. Kostenko, V. (1971). The Soviet People. *Soviet Encyclopedia of the History of Ukraine*. Kyiv, 521 p. [in Ukr.]

8. Kostiuk, B. (2019). *Russia Assimilates Indigenous Peoples and Minorities*. [online] Available at: radiosvoboda.org/a/rosija/29882440.html (15.IV.2019). [in Ukr.]

9. Krysachenko, V. (2019). Russian Policy of Genocide: Objects, Interests, Strategy. *Politolohichnyi visnyk* (Political Science Bulletin).

- Collection of Scientific Works. Issue 83. Kyiv, pp. 26-39. [in Ukr.]
10. Krysachenko, V. (2020). Russian Policy of Genocide through Deportation of Peoples: Systematicity and Permanence of Repressions. *Politolohichnyi visnyk* (Political Science Bulletin). Collection of Scientific Works. Issue 85. Kyiv, pp. 190-209. [in Ukr.]
11. Krysachenko, V. (2022). Russian Strategy of Genocide of the Ukrainian Nation: Moscow's Criminal "Waves" of Famines. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 2(83), pp. 96-120. [in Ukr.]
12. Lemkin, R. (2020). *Soviet Genocide in Ukraine*. Article in 33 Languages. Kyiv, 256 p. [in Ukr.]
13. Marutian, R. (2025). *#chronicles-oftherussianworld or "Comrade Putin, you are a Great Scientist. You Know a Lot about Linguistics"*. [online] Available at: [https://www.facebook.com/profile.php?id=61560822014814#\(07/12/2025\)](https://www.facebook.com/profile.php?id=61560822014814#(07/12/2025)). [in Ukr.]
14. Mace, J. (1995). Political Reasons for the Famine in Ukraine (1932-1933). *Ukrainskii istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No. 1, pp. 34-48. [in Ukr.]
15. Muzychenko, Ya. (2025). *Cognitive War: Why Russia Manages to Influence Millions of People in Europe*. [online] Available at: [https://risu.ua/kognitivna-vijna-chomu-rosiyi-vdayetsya-vplivati-na-miljoni-lyudej-u-yevropi_n157737\(07/23/2025\)](https://risu.ua/kognitivna-vijna-chomu-rosiyi-vdayetsya-vplivati-na-miljoni-lyudej-u-yevropi_n157737(07/23/2025)). [in Ukr.]
16. M-tskiy, R. (1966-1967). Moscow's Policy on the "Cultural Front". *Voice of the Orthodox Brotherhood*. Quarterly of the Orthodox Brotherhood of the Holy Trinity, Dedicated to Issues of Christian Faith and Church Life. Chicago. Year 4-5. Ch. 4 (16); 1 (17), pp. 34-39. [in Ukr.]
17. Edwards, K., Bavcher, I., eds. (1994). *Fundamentals of Medical Knowledge and Treatment Methods According to Davidson*: Textbook for Medical Students. Universities: In 2 Volumes. Vol. 2: 652 p. [in Ukr.]
18. Kachureko, Yu., comp. (1992). *Human Rights. International Treaties of Ukraine, Declarations, Documents*. 2nd ed. Kyiv, 199 p. [in Ukr.]
19. Radevych-Vynnytskyi, Ya. (2005). Linguicide as a Subject of Ukrainian Studies. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Issue 4. pp. 69 – 78. [in Ukr.]
20. Rozumnyi, M., ed. (2018). *Putin's Regime: Reboot-2018*. Kyiv, 480 p. [in Ukr.]
21. *Russia is Committing Linguicide on the Territories of the National Republics*. (October 1, 2019). [online] Available at: glavcom.ua/news/rosia-eksperti-629323.html [in Ukr.]
22. Solovii, D. (1959). Famine in the System of Colonial Domination of the Central Committee of the CPSU in Ukraine. *Ukrainian Collection*. Book 15, pp. 3-61. [in Ukr.]
23. Chernyshev, D. (2025). *"I could not Understand the Reasons for a Long Time..."* [online] Available at: [https://www.facebook.com/dmitry.chernyshev.5\(12.05.2025\)](https://www.facebook.com/dmitry.chernyshev.5(12.05.2025)). [in Rus.]

Summary

MANIPULATIVE NARRATIVES OF RASHISM: NEW IDEOLOGEM ABOUT THE GENOCIDE OF THE "SOVIET PEOPLE"

Valentyn KRYSAChENKO

orcid.org/0000-0002-4965-2750

Doctor of Philosophical Sciences, Professor, leading research fellow

of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: krysachenkovs@gmail.com

The relevance of the research. The manipulative operation of the Kremlin regime aims to discredit scientific conclusions about the real causes of the genocide of the Ukrainian

and other peoples under the Russian Empire. By radically shifting the emphasis in the “perpetrator-victim” system, an attempt is being made at the legislative level to distort the meaning of these concepts and shift responsibility for their crimes to another (second, third) party. This narrative is part of the Russian strategema that Ukraine itself is the initiator of the current Russian-Ukrainian war, while the Russian Federation is the champion and defender of justice.

The **purpose** of this study is to prove the scientific falsity of the Russian narrative concerning the genocide of the “Soviet people” and those who instigated it. The deliberate distortion of facts and manipulation of the tragic events of World War II are used by Kremlin propaganda to shift responsibility away from the real perpetrators of genocide, namely the Kremlin regime itself. Absurd doctrine is debunked by objective facts and scientific conclusions about the true nature of Moscow's misanthropic policies serve to debunk this absurd doctrine.

Conclusions. Federal Law No. 74-FZ “On Perpetuating the Memory of the Victims of the Genocide of the Soviet People during the Great Patriotic War of 1941–1945” adopted by the State Duma of the Russian Federation on 22 April 2025, is an attempt to level the Kremlin regime's own crimes of genocide against enslaved peoples. The “Soviet people” as the object of genocide in the Kremlin's interpretation includes the entire Soviet community: both perpetrators and victims of the crime. Simultaneously, the scope of genocide extends beyond the boundaries of the USSR. This means that in reality, it is about removing the totalitarian state's own responsibility for the extermination of entire peoples and social communities. For the current aggression against Ukraine, the Russian mystification in the form of “historical memory” about the genocide of the “Soviet people” by the Nazis serves as a justification for the destruction of Ukrainian “Nazis.” The manipulative techniques of vote-building used by the Russians involve shifting the blame for the aggressor's criminal actions and their consequences onto the victims of the crimes themselves. The substitution of meanings and concepts, actions and phenomena, etc. leads to a fundamental change in the “aggressor-victim” opposition, in which Russia itself is portrayed as wronged and offended, and Ukraine as an invader. A striking embodiment of such technologies can be seen in confabulation — the production of imaginary memories, phantom images, distorted interpretations of certain states or events, and the creation of timeless and spaceless illusions. The Moscow despotism views political confabulations as the standard of public behaviour. All of its phantom grandeur is built on fictional myths.

Keywords: Ukraine, Russian-Ukrainian war, manipulative narratives, “genocide of the Soviet people”, votebautism, confabulations.

КРЕМЛІВСЬКІ ПРОПАГАНДИСТСЬКІ МІФОЛОГЕМИ ЯК ЧИННИК ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ¹

Ірина КРАСНОДЕМСЬКА

orcid.org/0000-0001-5552-9073

кандидат історичних наук, завідувачка відділу етнології та історії України

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: kiisof@ukr.net

Анотація. Досліджено сутність основних російських міфів, що використовуються РФ у війні проти України, та їхній вплив на суспільну свідомість, національну безпеку та міжнародне сприйняття України. Проаналізовано інструменти та механізми кремлівської пропаганди в контексті агресивної зовнішньої політики РФ. Визначено можливі шляхи протидії кремлівським пропагандистським наративам у вітчизняному та міжнародному інформаційному просторі.

Ключові слова: кремлівська пропаганда, міфологеми, російська агресія, наративи, міфи, Російська Федерація, Україна, фальсифікація, інформаційний простір.

Постановка проблеми. У сучасних реаліях повномасштабного конфлікту, розв'язаного Російською Федерацією проти України, кремлівські пропагандистські міфологеми залишаються ключовим інструментом впливу на суспільну свідомість. Вони виконують функцію не лише легітимації зовнішньої агресії, але й слугують підґрунтям для внутрішньої дестабілізації через спотворення уявлень про історію, культуру, політику та ідентичність. Такі маніпулятивні наративи спрямовані на делегітимацію української державності, створюючи інформаційно-психологічний простір, що сприяє реалізації гібридних стратегій Росії.

Зростаючий масштаб та вплив російських дезінформаційних кампаній обумовлюють нагальну потребу в детальному вивченні їхніх ідеологічних основ. Філософія цих пропагандистських

конструкцій будується на концептах «єдиного народу», «історичної місії» або «визвольної ролі», що стали елементами масштабної інформаційної війни, інтегрованої в економічні, військові та дипломатичні ресурси агресії. Небезпека полягає у здатності цих міфів трансформувати колективне сприйняття, підірвати довіру до демократичних інституцій і провокувати внутрішні конфлікти.

У таких умовах дослідження кремлівських пропагандистських міфів набуває критичного значення для збереження гуманітарної безпеки держави, зміцнення національної єдності й захисту України від зовнішніх інформаційних маніпуляцій та дає змогу створити ефективні механізми для державних установ, аналітичних центрів, освітніх закладів, медійних платформ, щоб протидіяти маніпулятивно-інформаційній російській стратегії.

¹ Стаття написана в межах виконання фундаментальної НДР «Викриття російських фальсифікацій і міфів історії України як складова гуманітарної безпеки держави» (№ держреєстрації 0125U002252).

Огляд досліджень та публікацій.

Сучасні українські дослідники розглядають проблеми політичної пропаганди, зокрема російської, як багатовимірне явище, яке охоплює інформаційно-психологічний, комунікативний, безпековий та іміджевий виміри. У праці Н. Вітюк [6] наголошується на деструктивних особливостях пропагандистського дискурсу в умовах інформаційно-психологічної війни, водночас В. Гурковський [12] акцентує на захисті іміджу української держави в умовах глобалізованого інформаційного простору. Ґрунтовне теоретико-практичне осмислення природи політичної пропаганди як засобу здобуття, утримання та реалізації влади представлено в розвідці Д. Павлова [24], а дослідження Н. Карпчука та Б. Юськіва [18] виявляє специфіку впливу російських наративів на формування образу української влади. Є. Міненко [21] аналізує, яким чином пропаганда підриває суспільно-державну стабільність, натомість Н. Васильєва [3] визначає її як ключову загрозу інформаційній безпеці держави. У більш прикладному вимірі Р. Горбик, Д. Дуцик і С. Шалайський [10] досліджують ефективність українських механізмів протидії дезінформації під час повномасштабної війни. Ці праці комплексно окреслюють методи й інструменти російської пропаганди та можливі шляхи її нейтралізації, пропонуючи міждисциплінарний підхід до розуміння та подолання цього феномена.

Різні моделі російських міфів розглядають зарубіжні вчені D. Adamsky [42], T. Čižik, A. Schmidt-Felzmann, S. Amb. Gvineria, M. Pashkov, D. Šukytė [44; 45], U. E. Franke [49], C. Paul, M. Matthews [53], P. Pomerantsev [55], J. Darczewska [46] та інші.

Мета статті полягає у комплексному аналізі та систематизації кремлівських пропагандистських міфологем як інструмента інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридної агресії Російської Федерації проти України, а також у визначенні їхньої функціональної ролі у конструюванні деструктивних наративів, спрямованих на підрив української державності, послаблення суспільної єдності та зменшення рівня міжнародної підтримки України.

Виклад основного матеріалу. Одним із ключових елементів російської інформаційно-пропагандистської політики є використання ідеологем – стабільних смислових конструкцій, які слугують інструментом для виправдання дій агресора, консолідації внутрішньої аудиторії та підриву інформаційної стабільності в середовищі супротивника. Важливою їхньою особливістю є уникнення побудови цілісної й послідовної ідеологічної системи, натомість спираючись на гнучкий підхід до політичних та воєнних реалій, а зміст часто характеризується комбінацією взаємовиключних тверджень, які орієнтовані передусім на емоційне сприйняття масової аудиторії, незалежно від логічної цілісності представленої інформації. З таким підходом створюється можливість максимального впливу у моменти критичних змін, використовуючи маніпулювання настроями суспільства як потужний інструмент для реалізації стратегічних цілей.

Міфологеми кремлівської пропаганди є особливою формою комунікаційного впливу, яка суттєво відрізняється від класичної пропаганди. Якщо традиційні пропагандистські моделі зазвичай спираються на стабільні ідеологічні основи, то російські міфи вирізняються своєю

винятковою адаптивністю, ситуативною природою та відсутністю принципності [55]. Їхня головна мета полягає не у формуванні цілісної ідеологічної картини світу, а у створенні атмосфери різночитань «правди», що зводить об'єктивність істини нанівець та перетворює її на відносне поняття [53].

Одним із ключових методів, який активно використовує кремлівська ідеологічна машина, є так зване інформаційне алібі. Суть його полягає у поширенні суперечливих та взаємовиключних версій подій, що дає змогу уникати прямої відповідальності за вчинені злочини та водночас дезорієнтувати міжнародну аудиторію, сіяти сумніви й нівелювати довіру до будь-яких інформаційних джерел [46].

Нині російська збройна агресія проти України супроводжується систематичним впровадженням пропагандистських наративів, що спрямовані на виправдання війни та дискредитацію українців.

Серед потужних засобів дезінформаційної політики Кремля, який активно використовується у рамках сучасної гібридної війни, є *міф про «нацизм в Україні»*. Російська пропаганда понад 20 років позиціонує українців як «бандерівців», «фашистів» і «нацистів», що асоціюється зі злом як символом Другої світової війни та формує образ українців як «екзистенційного ворога».

Залежно від стратегічних інтересів РФ у різні періоди тональність та інтенсивність риторики про «український фашизм» суттєво змінювалися. Під час Помаранчевої революції російські політехнологи, які працювали на підтримку промосковського кандидата В. Януковича, активно поширювали звинувачення

на адресу його опонентів у «фашизмі». Коли у 2010–2012 рр. В. Янукович і Партія регіонів повернулися до влади, рівень подібної риторики став мінімальним. Однак із початком Революції Гідності наратив про «український фашизм» став ключовою складовою російської пропаганди в контексті гібридної війни проти України, зокрема підставою для анексії Криму й війни на Донбасі. З 2022 р. він набув ще більшого значення, ставши головним виправданням повномасштабної агресії проти України. Саме тоді В. Путін метою війни оголосив «денацифікацію» України [9, с. 7; 7, с. 249–250; 22; 28].

Метою поширеної міфологеми про «український нацизм» є навмисне спотворення історичних фактів, маніпуляція складним минулим України та приховування масштабного внеску українців у перемогу над нацизмом у Другій світовій війні.

Насправді ж втрати, яких зазнала Україна, були надзвичайно високими. У боях загинуло майже 4 млн. українців, ще 5,5 млн. – цивільних. Повністю було знищено близько 700 населених пунктів, 10 млн. мешканців України залишилися без житла або проживали в ушкоджених будівлях. 2,4 млн. українців стали оstarбайтерами – примусовими робітниками в Німеччині, з них 400 тис. загинули на чужині, а додому повернулись 59% [37].

На території УРСР (разом із Закарпаттям та Кримом) діяло 817 нацистських таборів примусового утримування цивільного населення та військовополонених [37].

Виділяючи окремі випадки співпраці деяких українських організацій із Третім Рейхом, російські пропагандисти замовчують ті сторінки історії, які свідчать про боротьбу українського визвольного руху

як проти нацистської, так і радянської окупації, та свідомо перебільшують і абсолютизують явище українського колабораціонізму, водночас ігноруючи значний внесок українців у боротьбу проти нацистської Німеччини.

Однак слід враховувати, що українці брали безпосередню участь у боях, а українські землі стали центром масштабного партизанського руху. Діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) в роки Другої світової війни мала характер боротьби на два фронти. Як підкреслює Т. Снайдер, після короткого періоду спроб використати німецьке вторгнення для здобуття державності ОУН перейшла до підпілля, а створена у 1942–1943 рр. УПА одночасно воювала проти німецької окупаційної влади, радянських партизанів та польських збройних формувань [57]. Подібну позицію послідовно відстоюють і українські дослідники, які наголошують на двовекторності опору. Зокрема, Я. Грицак підкреслює антиімперський характер визвольної боротьби [11], В. Сергійчук та А. Кентій на основі архівних матеріалів показують бої УПА проти німецьких гарнізонів і радянських каральних органів [32; 19], а В. В'ятрович аналізує протистояння УПА не лише з окупантами, а й з польським підпіллям [2].

Таким чином, у сучасній історіографії усталеною є теза про те, що український визвольний рух вів боротьбу одночасно проти нацистського та радянського тоталітарних режимів.

Український колабораціонізм слід розглядати не як ізольоване явище, а як частину загальноєвропейського контексту, який сформувався під впливом трагічних умов окупації. У наукових

дослідженнях це питання аналізується крізь призму соціально-економічних і політичних чинників. Натомість російська пропаганда свідомо спрощує і перекручує ці події, маніпулюючи ними для формування образу українців як «нацадків колаборантів», що дозволяє виправдовувати військову агресію, злочини проти мирного населення, депортації та знищення цілих спільнот.

Міф про «український фашизм» у контексті військових дій Росії проти України детально проаналізовано у дослідженні Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки «Головний міф російської пропаганди. Аналіз нарративу про «український фашизм». Його автори виділяють п'ять субнарративів основного міфу, зокрема: представлення України як фашистської держави; зайняття усіх ключових посад в Україні фашистами; позиціонування України як нацистської загрози для Росії; характеристика українських військових як сучасних нацистів; твердження про звільнення українських громадян від фашизму [9, с. 6].

Для просування цього нарративу і його субнарративів держава-агресор широко залучає різноманітні інструменти пропаганди: офіційні заяви російських посадовців, матеріали у засобах масової інформації, книги, художні фільми, тематичні виставки, пам'ятники тощо. Особливо ефективним є поширення цих ідей на територіях України, що перебувають під тимчасовою окупацією, де агресор має доступ до місцевого населення і контролює інформаційне поле [9, с. 6].

Безпідставні звинувачення щодо нібито «реабілітації нацизму» в Україні або існування там «фашистських практик» лунали з боку Москви задовго до

збройної агресії 2014 р. Особливістю російських маніпуляцій у контексті цих тверджень є хаотичне використання термінології. Такі слова, як «(нео)нацизм», «(нео)фашизм», «(агресивний) націоналізм», «расизм», «бандерівщина» тощо, вживаються без прив'язки до їхнього справжнього історичного чи політичного значення. Для кремлівської пропагандистської машини вони слугують універсальними ярликами, створюючи образ ворога та дегуманізуючи опонента [9, с. 7].

Боротьбу з Україною Росія виправдовує тим, що вона нібито вбиває мирних жителів. Санкції Заходу трактуються як підтримка «фашистського» київського режиму. Обстріли міст і цивільного населення з боку України візуалізуються як дії, що тривають уже десятки років. Мобілізація в Росії пояснюється необхідністю захисту мирного населення. А загальна причина всього цього – діяльність «неонацистів», які начебто прагнуть знищення Росії, аналогічно до нацистських намірів минулого [7, с. 248].

З 2025 р. російська пропаганда, окрім звинувачення України в нацизмі, почала активно критикувати Євросоюз, який нібито розпалює війну і є осередком «єврофашистів» [7, с. 250].

Таким чином, узагальнюючи численні трактування російського пропагандистського меседжу про «нацизм в Україні», можемо зауважити, що його основною ідеєю є логічне продовження сучасної війни проти України як «священної боротьби» з фашизмом, розпочатої Росією у 1941 р. За допомогою кліше «нацисти» російська пропаганда маніпулює міжнародною спільнотою та прагне сформувати негативні асоціації у західних аудиторій, щоб підірвати

міжнародну підтримку України та подати російську агресію як нібито «боротьбу з фашизмом».

Після нацизму і комунізму світ зіткнувся з новою злочинною агресивною ідеологією – рашизмом, російською версією нацизму, проти якої сьогодні бореться Україна. Ця небезпечна доктрина ставить під загрозу не лише незалежність і суверенітет нашої країни, але й міжнародний правопорядок, глобальну безпеку, сучасний світ і основи демократії.

Ідеологічним фундаментом рашизму є формування міфу про «головного переможця» у Другій світовій війні, перетворення перемоги на культ і пропаганда війни. Держава-агресор використовує свою «визначальну роль» у перемозі над Гітлером як інструмент для виправдання вторгнення в Україну, представляючи себе борцем із «неонацистами» [9, с. 2–4]. Але в дійсності рашисти самі повторюють злочини нацистів: масові розстріли та поховання цивільних, примусові роботи, катування полонених, гвалтування, викрадення дітей, знищення українських міст. Кремль прагне не лише окупувати Україну, але й здійснити цілеспрямований геноцид українського народу через фізичне усунення носіїв національної ідентичності та примусову русифікацію тих, хто залишиться.

Сучасна російська пропаганда навмисно плутає поняття «нацизм», «націоналізм» і «фашизм». Насправді ж *націоналізм* – це ідеологія, що ставить націю основою державності; він може бути етнічним (нація визначається походженням) або громадянським (визначається вибором і громадянством). *Фашизм* – мілітарний ультранаціоналізм, що виник в Італії, а *нацизм* – його різновид

у Німеччині, побудований на расовій ієрархії. Таким чином, ототожнення українського націоналізму з фашизмом чи нацизмом є свідомою маніпуляцією Кремля [22].

Загалом нацистська ідеологія в Україні заборонена на законодавчому рівні, що само собою спростовує твердження російської пропаганди про її нібито поширеність. На парламентських виборах 2019 р. політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Свобода» («Національний корпус», «Свобода» та «Правий сектор») здобула лише 2,15% голосів виборців [25], а на президентських виборах того ж року єдиний кандидат від націоналістичних партій отримав 1,6% голосів, тоді як перемогу із переконливим результатом у 74% здобув В. Зеленський, політик єврейського походження. Цей факт має особливе значення в контексті російських звинувачень у «нацизмі» та «фашизмі», адже він безпосередньо спростовує їхню логіку [4]. Таким чином, електоральна практика в Україні засвідчує маргінальність крайніх правих сил і доводить неспроможність пропагандистських тверджень про «нацистський характер» української політики.

Отже, міф про «нацизм в Україні» виконує багатофункціональну роль: дискредитація української державності, створення образу ворога, моральне обґрунтування війни та виправдання політики геноциду. Це яскравий приклад психологічної проєкції, коли власні характеристики агресора нав'язуються жертві конфлікту.

У російських пропагандистських наративах широкого розповсюдження набув також міф про те, що *події Євромайдану й Революції Гідності 2013–2014 років слід розглядати як «державний*

переворот, спланований і здійснений США». У промові 27 жовтня 2022 р. В. Путін прямо стверджував, що не Росія влаштувала державний переворот у Києві в 2014 р., називаючи його кривавим, антиконституційним. Переворот в Україні було здійснено з метою показати, «хто тут господар», зауважував він [27].

Насправді ж протести на Євромайдані, які розпочалися 21 листопада 2013 р. через несподіване рішення уряду призупинити підготовку до підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, мали чітко виражені внутрішні причини. Згідно з даними соціологічного опитування Фонду «Демократичні ініціативи» близько 90% учасників масових протестів на початкових етапах прийшли спонтанно, добровільно, а основними мотивами називали відмову В. Януковича підписувати Угоду про асоціацію з ЄС (53,5%), насильницький розгін мирної акції 30 листопада, жорстокі репресії влади до учасників протестів (69,6%) та бажання змінити життя в країні (49,9%) [1].

21 лютого 2014 р. між чинним на той час президентом України В. Януковичем та лідерами парламентської опозиції (В. Кличком, А. Яценюком і О. Тягнибоком) була підписана Угода про врегулювання політичної кризи, яку офіційно засвідчили міністри закордонних справ Німеччини (Ф.-В. Штайнмаєр), Польщі (Р. Сікорський) та представник МЗС Франції (Е. Фурн'є) як міжнародні гаранти процесу. Водночас представник РФ В. Лукін засвідчувати її відмовився [8].

Цей документ був підтриманий Верховною Радою України та після жвавих дискусій, переговорів і внесення критично важливих застережень, що

стосувалися недопустимості присутності в новому уряді осіб, причетних до актів насильства або репресій щодо протестувальників, Радою Майдану [8].

Опозиційні сили виконали взяті на себе зобов'язання, зокрема забезпечили ухвалення закону, яким було відновлено дію Конституції України в редакції 2004 р. Наступним етапом реалізації домовленостей мало стати підписання зазначеного закону президентом України, що забезпечило б його набрання чинності у визначені в Угоді строки.

Однак В. Янукович відмовився підписати ухвалений Верховною Радою України закон, що фактично унеможливило виконання досягнутих домовленостей у повному обсязі у передбачені терміни та стало однією з причин подальшої ескалації політичної кризи [8].

Падіння режиму В. Януковича стало наслідком внутрішньої політичної кризи та рішень Верховної Ради. 22 лютого 2014 р. парламент проголосував за усунення президента з посади, посилаючись на його самовідсторонення від виконання конституційних обов'язків [26]. Постанову підтримали 328 депутатів, включаючи частину колишніх союзників В. Януковича. Таким чином, зміна влади в Україні відбулася через внутрішні обставини, а не за зовнішнім планом, що підтверджується зміною політичної ситуації в Україні та втратою легітимності з боку президента.

Щодо фінансування українських громадських організацій через USAID чи NED, то це є звичайною практикою підтримки громадянського суспільства в пострадянських країнах і не може трактуватися як ознака «оплачуваного перевороту» [43]. А розмова на початку лютого 2014 р. помічниці Держсекретаря

США з питань Європи та Євразії Вікторії Нуланд із послом США в Україні Джеффри Пайеттом, аудіозапис якої був оприлюднений в Інтернеті [5], була лише дипломатичним обговоренням можливих політичних сценаріїв і не є доказом оперативного керівництва Майданом.

Незалежні міжнародні організації, зокрема Управління Верховного комісара ООН з прав людини, у своїх звітах акцентували увагу на необхідності розслідувань подій та відповідальності за насильство серед різних сторін, але жодного разу не зафіксували факт зовнішнього впливу на організацію протестів [56]. Натомість теза про «переворот, організований США», активно просувалася російськими державними ЗМІ та прокремлівськими медіа в межах загальної дезінформаційної кампанії [54, s. 96].

Отже, як показує аналіз історичних обставин, соціально-політичних мотивів і поведінки учасників подій, твердження про те, що Революція Гідності була «державним переворотом, спланованим Заходом», ґрунтується на примітивній політизації ситуації, перекрученні фактів та маніпулятивному використанні даних, покликаному створити вигідний ідеологічний образ для певних кіл, і є швидше продуктом міфотворення, ніж об'єктивним відображенням реальності. Його поширення служить інструментом для збереження поляризації суспільства та підживлення антизахідних настроїв, а не для прагнення до істини чи конструктивного діалогу. Реально ж події Євромайдану, Революції Гідності стали вираженням внутрішнього громадянського протесту та наслідком політичної кризи. Хоча дипломатична і фінансова підтримка з боку США та ЄС відіграла важливу роль, проте вона не була

вирішальним чинником у масштабній мобілізації протестувальників чи у відстороненні від влади В. Януковича.

Нині кремлівська ідеологічна машина послідовно просуває міфологічну тезу *про «зовнішнє управління» і «Україну-маріонетку»*, щоб сформувати образ України як залежної маріонетки західних держав і водночас представляти нинішній конфлікт не як пряму агресію Росії, а як частину глобальної геополітичної боротьби із Заходом. Російські ЗМІ стверджують, що Україна є «несамостійною» державою, її політика визначається «західними кураторами», а українці нібито не ухвалюють власних рішень. Паралельно поширюється теза про «недержавність» України, відсутність у неї традицій державотворення та неспроможність за три десятиліття незалежності сформувати повноцінну державу [23].

Основною метою таких наративів є створення ілюзії зовнішнього контролю над українською владою, що дає можливість кремлівській ідеологічній машині відвертати увагу громадськості від власних імперських прагнень і агресивної політики. У цьому дискурсі Україна постає як нібито позбавлена суб'єктності держава, в якій політичні, економічні й безпекові рішення приймаються не на національному рівні, а під прямою диктовкою Сполучених Штатів Америки, Великої Британії чи Європейського Союзу. Подібне трактування має на меті створити враження, що українська влада діє виключно як «інструмент» західних держав, а не як виразник волі власного народу.

Дискурс про Україну як васальну державу виник ще у 2005 р., після обрання президентом В. Ющенка, коли

Україна остаточно вийшла з-під політичного впливу Москви. У період правління В. Януковича він втратив свою актуальність, однак після його втечі у 2014 р. Кремль знову почав використовувати тему «зовнішнього управління», виправдовуючи анексію Криму та підтримку утворення псевдореспублік – «ЛНР» і «ДНР» [23].

Цей пропагандистський наратив виконує низку ключових завдань. Зокрема, він заперечує базове право України на свободу самовизначення та самостійний демократичний вибір, висуваючи ідею, ніби українську владу формують не внутрішні суспільні механізми, а зовнішні сили Заходу [52; 62]. Крім того, змінюється трактування самого конфлікту: пряма російська агресія подається як «глобальне протистояння» між Росією і Заходом, а Україна зводиться до ролі маріонеткового «простору зіткнення» [47; 62]. Повідомлення щодо «втручання Заходу» у внутрішні справи України активно поширюються на цифрових платформах, зокрема у Twitter та Telegram [51; 58].

Численні медійні платформи, від державних російських телеканалів до інтернет-простору, включаючи соціальні мережі та міжнародні ЗМІ, представляють Президента України В. Зеленського як політичну фігуру, повністю залежну від Заходу, яка нібито діє відповідно до вказівок, отриманих від Сполучених Штатів Америки та НАТО.

Наприклад, за дослідженням О. Улушана та І. Озейдера, окремі російські інформаційні кампанії в Туреччині часто показують В. Зеленського як персонажа, цілковито залежного від західних впливів, а Україну описують як елемент великої геополітичної змови. Такий наратив

не лише впливає на громадську думку в Туреччині, але й поступово змінює медійний дискурс, створюючи сприятливе середовище для російської пропаганди [34].

У звіті FOI (Freedom of Information) підкреслюється, що у воєнний час стратегічна комунікація стає ключовим інструментом визначення, хто має право інтерпретувати реальність. У такому інформаційному контексті міф про «зовнішнє управління» намагається позбавити Україну права на самоідентифікацію як суб'єкта, нав'язавши їй чужу інтерпретацію [48].

Варто зауважити, що концепт про «керованість ззовні» активно поширюється через різні канали – від офіційних заяв політичних діячів і дипломатів до прокремлівських медіа, соціальних мереж та «експертів»-спікерів. Таким чином, формується стійка інформаційна конструкція, яка апелює до традиційних страхів і стереотипів про «колоніальність» та «залежність» пострадянських держав від великих центрів сили.

Насправді ж демократичні трансформації та процеси євроатлантичної інтеграції України є наслідком внутрішньої суспільної динаміки та глибокого запиту громадян на демократизацію і безпекову інтеграцію з європейською спільнотою, а не результатом зовнішнього диктату. Українське суспільство, починаючи з 1990-х років, постійно демонструвало прагнення зміцнити зв'язки із західними інституціями та інтегруватися в європейський простір. Це виражалося через прихильність до демократичних цінностей, правової держави та економічної стабільності, що асоціюються із західною моделлю розвитку.

Підтримка українцями політичних,

економічних і соціальних реформ, співпраці з міжнародними організаціями, масових рухів підтверджується результатами соціологічних досліджень та політичними актами – від Декларації про державний суверенітет (1990), що закріпила принцип самостійного визначення зовнішньої політики, до Конституції України (1996), в якій проголошено незалежність України та її демократичний лад. Це підкреслює важливість орієнтування на західний курс інтеграції в глобальні структури.

Ключовим етапом, що засвідчив цей внутрішній запит, стали події Помаранчевої революції (2004) та Революції Гідності (2013–2014), коли мільйони громадян вийшли на вулиці не під впливом «зовнішніх центрів», а у відповідь на порушення принципів демократії та спроби відмови від курсу європейської інтеграції. Саме Революція Гідності відкрила шлях до підписання Угоди про асоціацію з ЄС (2014), яка була ратифікована українським парламентом та парламентами країн-членів ЄС і стала правовим фундаментом для подальшого зближення.

Євроатлантичний вектор України знайшов своє інституційне закріплення в національному законодавстві: у 2019 р. Верховна Рада України ухвалила поправки до Конституції, які визначили вступ до ЄС та НАТО стратегічним курсом держави (Закон України № 2680-VIII від 07.02.2019). Це не може розглядатися як «зовнішнє нав'язування», оскільки відповідне рішення було ухвалене демократично обраним парламентом і відображало стабільну суспільну підтримку євроінтеграційного курсу [52; 62].

Крім того, численні соціологічні дослідження демонструють, що інтеграційний вибір є результатом зростаючої

підтримки в українському суспільстві. За даними Центру Разумкова, під час опитування на січень 2020 р. – 63,3%, грудень 2022 р. – 79%, березень 2023 р. – 79%, березень 2024 р. – 84% респондентів підтримували вступ України до Європейського Союзу [41]. Це підтверджує, що курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію є продуктом внутрішнього консенсусу, а не зовнішнього впливу.

Росія намагається нав'язати уявлення, що громадяни України є «пішаками чужої гри», страждають від «західної кабали» та ведуть війну нібито «за чужі цінності». Така інтерпретація є відверто маніпулятивною, адже саме РФ здійснює агресію проти України, руйнує її міста та села, знищує цивільну інфраструктуру і вбиває мирне населення. Фактично теза про «зовнішнє управління» виконує функцію інформаційного інструмента, спрямованого на делегітимізацію української державності та виправдання російської воєнної агресії.

Таким чином, твердження про «зовнішнє управління» та «маріонетковість» України ігнорує об'єктивні історичні факти: еволюцію українського суспільного запиту, закріплення цього вибору в Конституції та законах, а також підтримку інтеграційного курсу міжнародним правом. Європейський і євроатлантичний шлях України є результатом багаторічної суспільної боротьби за незалежність, демократичність і безпекову інтеграцію, а не «продуктом» зовнішнього тиску.

Міф про порушення прав російськомовного населення в Україні слугує виправданням анексії Криму та незаконної окупації територій Донбасу, а також поштовхом до спроб реалізації

геополітичного проекту під назвою «Новоросія». Згідно з тезами кремлівської пропаганди події Революції Гідності та втеча тодішнього президента України В. Януковича нібито створили передумови для небезпеки, яка начебто загрожувала російськомовному населенню на території України.

«Порушення прав багатомільйонного російськомовного населення в Україні досягли жахливих масштабів. Влада країни приймає дискримінаційні закони про мову, освіту, т. зв. корінні народи, витісняючи російську мову з усіх сфер життя», – йдеться у відповіді російського МЗС на опублікований Держдепартаментом США 20 січня 2022 р. інформаційний бюлетень про російську дезінформацію щодо України [30].

Одним із аргументів, які Кремль використовує для підтримки цього міфу, стало рішення Конституційного Суду України, ухвалене у 2018 р., що анулювало закон 2012 р. про надання регіонального статусу мовам із часткою носіїв понад 10% населення. Однак цей крок жодним чином не означав заборону російської мови. При цьому практика запровадження однієї державної мови характерна для багатьох країн світу, зокрема й для самої Росії [39].

На практиці російська мова упродовж тривалого часу зберігала сильні позиції в українській освіті, науці, медіа та повсякденному спілкуванні. До 2022 р. вона фактично домінувала у великих містах, таких як Харків, Дніпро та Одеса. Батьки могли вільно обирати навчальні заклади з російською мовою викладання, а університети активно використовували її в освітньому процесі та наукових дослідженнях. Згідно з даними перепису 2001 р., 35–42% жителів

України вважали російську рідною мовою, та навіть після 2014 р. цей показник утримувався на рівні 25–30%. Суттєве зниження її використання після 2022 р. зумовлено не законодавчими заборонами, а добровільним переходом громадян на українську як символ боротьби проти агресора [39].

Україна залишається багатонаціональною державою, в якій живуть представники понад 130 етнічних груп. За статистичними даними, на початок XXI ст. близько 20% населення становили етнічні росіяни, а також представники інших народів – кримські татари, білоруси, болгари, угорці, румуни тощо. Водночас в Україні не спостерігалось масових протестів через «утиск», що спростовує міф про системні переслідування [39].

Українська мовна політика спрямована на поступове утвердження державного статусу української мови після десятиліть радянської русифікації. Її суть полягає не в дискримінації, а в створенні умов для відновлення культурної автентичності країни. Проте навіть після запровадження квот, які мали на меті збільшення присутності української мови в медіапросторі України, ще протягом тривалого часу спостерігалася вага перевага контенту російською мовою. Проте на цьому тлі важливим залишається факт систематичного утиску прав українців у самій Росії, де можливості навчання українською мовою повністю відсутні, а діяльність громадських організацій, які прагнуть зберегти українську ідентичність, постійно стикається із тиском та репресивними заходами з боку влади [16].

Насправді ж найбільші втрати, біль і страждання для російськомовних

громадян в Україні стали прямим наслідком політики та військових дій Кремля. Російська Федерація розгорнула бойові дії саме на територіях, де компактно проживає найбільша частка етнічних росіян, а характер військової тактики російських сил нерідко включав використання цивільного населення як «живого щита», що свідчить про зневагу до життя і прав цих людей [16].

Тим часом російська пропаганда продовжує використовувати псевдозахисні мотиви, коріння яких сягає радянської доби: так, у 1939 р. СРСР також виправдовував вторгнення до Польщі нібито захистом російськомовних і білорусів. Сучасні механізми дезінформації Кремля – державні медіа (Russia Today, Sputnik, «Россия 1») і формально освітні ініціативи на кшталт «Разговоров о важном» – лише підхоплюють знайомі радянські шаблони, адаптуючи їх до сьогодення [39].

Російський нарратив про нібито «**звільнення споконвічно руських земель**» і, таким чином, російську «визвольну місію» в Україні слугує інструментом політико-пропагандистської риторики, що суперечить як міжнародному праву, так і реальним обставинам збройної агресії.

Ідея Росії як «визволительки» має багатовікову історію, що поступово трансформувалася з колоніальних амбіцій у глобальний інструмент легітимації імперської експансії. У XVII ст. концепт російського «визволення» українців від польської влади в московській ідеології трактувався як «збирання руських земель», що насправді стало фундаментом для побудови майбутньої імперії. У XVIII–XIX ст. приєднання територій Польщі, Балтії, Кавказу та Середньої Азії

ще не супроводжувалося риторикою «визволення», проте саме в цей час формується образ Росії як «цивілізатора», який нав'язує свої порядки підкореним народам.

Важливим переломним моментом стала епоха Олександра II, якого назвали «Визволителем» через скасування кріпацтва у 1861 р. та участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Саме тоді була остаточно сформована схема, що виправдовувала військову агресію: проголосити себе захисником слов'янських і православних народів, начебто поневолених, а згодом розпочати війну під гаслом їх визволення [59].

Цю модель запозичили більшовики у період 1917–1921 рр., коли, ігноруючи право на суверенітет новоутворених держав, створювали маріонеткові «народні республіки» й вводили Червону армію під приводом визволення «трудящих» [20]. Й. Сталін розвинув цю практику під час Другої світової війни, використовуючи її для встановлення контролю над країнами Центрально-Східної Європи. Зокрема, захоплення у 1939 р. східної території Польщі подавалося не як акт прямої агресії чи окупації Польщі, а як нібито благородний крок для «визволення» українців і білорусів, які проживали на цих землях. Такі дії пояснювалися як створення спільного дому для цих народів, який має стати частиною великої єдності з Радянським Союзом. Такий аргумент на той час багато ким сприймався доволі серйозно і навіть мав певний рівень легітимності в очах міжнародної спільноти [38]. У наступні десятиліття Москва переорієнтувала цей пропагандистський дискурс на Азію й Африку, підтримуючи авторитарні режими під гаслами «антиколоніальної боротьби».

Отже, міф про «Росію-визволительку» пройшов шлях від концепції колоніального «збирання земель» до універсальної системи обґрунтування імперських агресій, яка досі активно використовується в сучасній політичній стратегії РФ.

Твердження про «визволення руських земель» ґрунтується на анахронічному ототожненні сучасних державних кордонів із політичними утвореннями середньовіччя, що є суттєвою методологічною помилкою. Формування Київської Русі було історичним феноменом раннього середньовіччя, за час існування якого змінювалися політичні центри, династії та кордони, а це виключає будь-яке автоматичне право однієї сучасної держави на «повернення» територій інших, ґрунтуючись лише на віддаленому історичному зв'язку. Зіставлення Київської Русі з сучасними етнонаціональними державами не враховує об'єктивного історичного контексту: Київська Русь була конфедерацією князівств XI–XIII ст., а не прообразом «Великої Росії».

Ідеологічна концепція «споконвічності» також не враховує багатовіковий вплив імперських, радянських і міжнародних процесів, які сформували сучасні кордони та ідентичності. Адміністративні реформи Російської імперії та СРСР, поряд із демографічними змінами XX ст., створили складний етнонаціональний ландшафт. Це не дає права будь-якій державі за допомогою сили «відновлювати історичну справедливість».

Історики, зокрема С. Плохій, наголошують на самотності українського історичного розвитку та значенні його пам'ятників, які не можна зводити до частини «російського продовження».

Понад те, міжнародне право підриває усілякі обґрунтування силових анексій чи зміни кордонів на основі «історичної спадкоємності». Відповідно до Статуту ООН застосування сили проти територіальної цілісності чи політичної незалежності держави суворо заборонено (ст. 2, п. 4). Генеральна Асамблея ООН у резолюції 68/262 від 27 березня 2014 р. підтвердила суверенітет і територіальну цілісність України та визнала недійсним так званий «референдум» у Криму [30]. Отже, жодних правових підстав для заявленого «визволення» не існувало, а дії Росії мають трактуватися як акт агресії.

Практики російських окупаційних адміністрацій на захоплених українських територіях викривають повну невідповідність тезам про «визволення». Звіти Управління Верховного комісара ООН з прав людини (ОНЧНР) фіксують факти порушення на тимчасово окупованих Росією українських територіях прав людини на свободу та особисту недоторканність. Зокрема, йдеться про незаконні затримання, сексуальне насильство, жорстоке поводження з військовополоненими, катування, позасудові страти та примусові депортації, включаючи незаконне вивезення українських дітей до Росії [15, с. 12–24]. Міжнародний кримінальний суд 17 березня 2023 р. видав ордер на арешт В. Путіна та уповноваженої з прав дитини М. Львової-Белової за воєнні злочини, пов'язані з депортацією дітей. Такі дії не лише не відповідають поняттю «визволення», а й становлять серйозні порушення міжнародного гуманітарного права.

Отже, теза про «визвольну місію», ідеологічний фундамент якої закладений у концепції «русского мира», апелюючи

до історико-культурної спільності й виправдовуючи необхідність «захисту» російськомовного населення за межами РФ, виступає не гуманітарною акцією, а ідеологічним прикриттям імперських амбіцій та агресивної політики Росії. Вона використовується для легітимації експансії і підпорядкування сусідніх народів, а не для їх звільнення.

Кремлівська пропаганда систематично намагається трактувати *події на сході України як «громадянську війну»*, що має виключно внутрішній характер для української держави. В. Путін на ХІХ щорічному засіданні Міжнародного дискусійного клубу «Валдай» 27 жовтня 2022 р., відповідаючи на запитання ЗМІ, знову поринув у історію – від Київської Русі до «бандерівців» – і висловився про те, що він, як і раніше, вважає росіян та українців одним народом. На уточнення модератора заходу Ф. Лук'янова, «що виходить, ми маємо громадянську війну між частинами одного народу?», В. Путін погодився: «Ну, частково так» [27].

Прокремлівські медіа, цитуючи В. Путіна, почали називати повномасштабне вторгнення Росії в Україну «громадянською війною». Російські ЗМІ пишуть, що «те, що відбувається між Росією та Україною, можна сміливо вважати громадянською війною». Напад Росії на Україну, запевняють «експерти», – це не іноземна інтервенція, а «громадянська битва двох частин російського народу» [35].

Така російська стратегія інформаційного впливу відповідає класичним прийомам дезінформації, де агресор маскує свою участь і прагне самопрезентації як нейтральної сторони або «миротворця». Водночас численні дослідження та підтвержені дані свідчать про активну й

масштабну участь Російської Федерації у створенні, підтримці та управлінні так званими «ДНР» і «ЛНР».

Особливо помітною є роль Кремля в міжнародних переговорах, де він висуває власні умови, що прямо суперечать заявам про «невтручання». Керівники самопроголошених утворень призначалися за погодженням з російськими спецслужбами та політичними кураторами, а їхня діяльність контролювалася через канали комунікації з Москвою. Бойові підрозділи отримували постачання російської зброї та сучасної техніки, а серед учасників незаконних формувань регулярно були кадрові військові Російської Федерації, включно з полоненими, захопленими українськими військовими [16].

Аналогічні методи використовувалися під час окупації Криму. Незважаючи на офіційне заперечення В. Путіна у березні 2014 р. щодо участі російських військ у процесі анексії, пізніше він визнав цю операцію одним із визначальних успіхів своєї політики [29].

«Україна – штучна держава», яка не відбулася. Цей наратив спрямований на піддрив довіри до української влади та інституцій, а також на деморалізацію населення. Він створює відчуття безнадії та посилює внутрішні розбіжності.

Починаючи з 2014 р. В. Путін також неодноразово висловлювався про те, що Україна нібито «зобов'язана своїм існуванням» Радянському Союзу. На згадуваному вище засіданні клубу «Валдай» в жовтні 2022 р. він знову висунув цю тезу, заявивши, що «Україна складалася як штучна держава» та, мовляв, «більшовики, створюючи Радянський Союз, включили до України споконвічно російські території, а за Сталіна, після Другої

світової війни, Україні було передано низку польських, угорських та румунських територій» [27].

Тут зауважимо, що зіставляти «штучність» державних кордонів є методологічно некоректно, адже всі сучасні держави сформувалися в результаті історичних подій та міжнародних домовленостей ХХ ст. Як слушно зазначає С. Променко, сама Росія в нинішніх межах ніколи раніше не існувала, адже кордони після 1945 р. були змінені відповідно до підсумків Другої світової війни (зокрема, включення Калінінграда до складу РРФСР). Сучасна Україна постанала у процесі тривалого державотворення та поступового відновлення своїх етнічних територій, які у міжвоєнний період належали сусіднім державам. При цьому вирішальним чинником було не «передавання» земель з боку СРСР, а повернення територій із переважно українським населенням, що ще у 1917–1920 рр. входили до складу Української Народної Республіки. Таким чином, радянський міф про «дарування» Україні частини сучасних земель не витримує наукової критики [36].

Насправді Україна є повноправним суб'єктом міжнародного права, визаним абсолютною більшістю держав світу. Її міжнародно-правова суб'єктність підтверджується членством в Організації Об'єднаних Націй з 1945 р. як однієї з держав-засновниць. Крім того, Україна бере активну участь у діяльності глобальних і регіональних організацій – Ради Європи, ОБСЄ, Світової організації торгівлі, Міжнародного валютного фонду, Світового банку, ЮНЕСКО та інших. Участь у цих структурах не лише засвідчує міжнародне визнання державності України, а й створює умови для

реалізації її прав у формуванні сучасної системи міжнародних відносин.

Російська Федерація, здійснивши збройне вторгнення на територію України, грубо порушила норми міжнародного права, а також цілу низку важливих багатосторонніх угод, які формують фундамент сучасного світового порядку. Серед них Статут Організації Об'єднаних Націй (1945), Декларацію принципів міжнародного права (1970), Гельсінський заключний акт (1975), Паризьку хартію (1990), що гарантують суверенність та територіальну цілісність держав, а також Женевські конвенції (1950) та Додаткові протоколи до них, у яких викладено основні засади ведення війни. Ігноруючи положення статті 2 Статуту ООН, де чітко прописані принципи територіальної недоторканності та невтручання у внутрішні справи суверенних держав, Росія нахабно знехтувала правами України, здійснивши агресивну окупацію її територій і грубо підриваючи її суверенітет. Зміст згаданих документів однозначно підтверджує, що дії РФ не мають нічого спільного з міфом про «громадянську війну», який вона намагається нав'язати, а є прямою військовою інтервенцією іноземної держави проти незалежної і суверенної України, що є відвертим порушенням міжнародно-правових норм та загрозою глобальної стабільності [35].

Особливої ваги набуває прагнення України до інтеграції у європейський та євроатлантичний простір. Отримання статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу у 2022 р. та системна співпраця з НАТО свідчать про поступове закріплення України як суб'єкта міжнародної політики, здатного реалізувати власні стратегічні інтереси. Київ

є стороною більшості ключових багатосторонніх договорів – від Гельсінського заключного акта та Паризької хартії до Будапештського меморандуму й сучасних безпекових угод з окремими державами.

Попри повномасштабну агресію Росії Україна зберегла керованість і функціональність базових інститутів державності. Органи державної влади та місцевого самоврядування продовжують виконувати свої повноваження, забезпечуючи адміністративні, соціальні, освітні та безпекові послуги для громадян. Система конституційного ладу – парламент, уряд, судова влада, проведення виборів на різних рівнях – функціонує навіть в умовах військово-політичної турбулентності.

Дані міжнародних рейтингів (індекси урядової ефективності, верховенства права, демократії, інновацій тощо) свідчать, що Україна не випадає з глобальних інституційних вимірів, а, навпаки, поступово зміцнює свої позиції навіть у воєнних умовах. Це само собою заперечує наратив про «failed state», адже країни, які перебувають у стані колапсу, зазвичай взагалі не потрапляють до таких моніторинрів.

Водночас дослідження українських науковців вказують на наявність «пасток спроможності» – системних вад у сфері державного управління, кадрової політики, підзвітності та взаємодії між гілками влади. Вони дійсно обмежують потенціал інституційного розвитку. Проте ключовим є інше: навіть із цими недоліками держава зберігає здатність виконувати базові функції, координувати оборону, підтримувати відносини з міжнародними партнерами та формувати політику відновлення. Тобто йдеться не про «провал», а про пошук

ефективніших моделей організації влади [17].

Попри надзвичайні виклики українська система влади зберегла здатність забезпечувати базові сервіси: від надання адміністративних і соціальних послуг до підтримки правопорядку, освіти та охорони здоров'я. Ключовими чинниками цієї стійкості стали децентралізація, цифровізація та оперативна адаптація регуляторних процедур, що дало можливість мінімізувати наслідки руйнувань і забезпечити громадянам доступ до життєво важливої підтримки [33].

Одним із важливих аспектів, який заслуговує на увагу, є збереження активності в економічній сфері. Незважаючи на руйнування виробничих об'єктів, тривалу окупацію окремих територій і суттєву втрату ринків збуту, економічна динаміка продовжує демонструвати свою життєздатність. Україна активно працює над збереженням макрофінансової стабільності, відновленням експортних шляхів і притоком зовнішніх інвестицій для зміцнення економіки. Зростання цифрового сектору та ІТ-галузі, розвиток сільського господарства та стабільний експорт зернових і олійних культур підтверджують здатність країни до економічного відновлення навіть під час війни.

Зокрема, за даними World Intellectual Property Organization, у 2024 р. Україна посіла 60-те місце серед 133 країн у Глобальному інноваційному індексі (Global Innovation Index) [50].

Україна демонструє гарні результати в електронному урядуванні: у 2024 р. вона увійшла до ТОП-30 країн за індексом розвитку е-уряду (E-Government Development Index) та посіла високу

позицію за онлайн-сервісами й електронною участю громадян [61].

Розвиток ІТ-послуг перевищив 7 млрд. доларів США у 2023 р., та Україна стабільно залишається ключовим постачальником продовольства для багатьох країн світу. Згідно з даними IFAD, економіка України структурована навколо трьох основних секторів: сільського господарства, промисловості та сфери послуг. У 2023 р. сільське господарство становило 7,4% ВВП і забезпечувало зайнятість 14% робочої сили. Тим часом промисловість та сфера послуг становили 18,8% та 61,3% ВВП відповідно [60].

Завдяки сприятливому клімату та величезним орним угіддям Україна залишається одним із провідних світових експортерів зерна, на частку якого припадало 10% світової торгівлі пшеницею у 2021 р. Вона також була основним світовим експортером кукурудзи, ячменю, ріпаку та соняшникової олії. Великі підприємства складають близько 15% фермерських господарств, але контролюють три чверті сільськогосподарських угідь України. Дрібне сільське господарство є основою приблизно для 4,5 млн. українських сільських домогосподарств [60].

Українське суспільство продемонструвало високий рівень самоорганізації та колективної мобілізації під час війни. За статистичними даними, 74% українців долучилися до волонтерської діяльності після 24 лютого 2022 р., 36% брали участь кілька разів, а 26% – на постійній основі [40].

Згідно з дослідженням Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), понад 60% громадян оцінюють взаємодію з місцевими органами влади як ефективну, особливо у питаннях

евакуації, організації укриттів та доступу до критично важливих послуг [14].

Україна здобула безцінний досвід організації освітнього процесу в умовах повномасштабної війни, який охоплює широкий спектр аспектів: від запровадження онлайн-навчання до надання психологічної допомоги. Ця ситуація не лише прискорила впровадження сучасних технологій, але й оптимізувала підходи до їхнього використання, що робить українську модель важливим орієнтиром для інших країн у створенні гнучких і стійких систем освіти.

Українська освітня система продемонструвала здатність адаптуватися до нових викликів: мільйони українських дітей отримали доступ до навчання навіть у складних умовах війни, а українські університети поступово підвищують позиції у міжнародних рейтингах (QS World University Rankings), беруть активну участь у програмах академічної мобільності Erasmus+ та реалізують програми реформ «Нова українська школа».

Розбудова дистанційної освіти, онлайн-платформ для спілкування та координації волонтерських ініціатив свідчить про здатність українців швидко адаптуватися до нових умов і підтримувати соціальні зв'язки навіть за умов значного порушення інфраструктури. Місцеві громади активно координують підвезення техніки та навчальних матеріалів до віддалених населених пунктів.

Отже, попри поширений у публічному дискурсі міф про «неефективну» чи навіть «провальну» державу, практика доводить протилежне: саме завдяки мобілізації суспільства й водночас роботі ключових державних інститутів Україна змогла вистояти у перші роки

повномасштабної російсько-української війни. Наявність позитивної динаміки в міжнародних рейтингах та показниках розвитку свідчить не лише про стійкість України як держави перед викликами зовнішньої агресії, але й демонструє її здатність до інституційного розвитку, модернізації та поетапного наближення до провідних європейських стандартів. Саме ця стійкість, підтверджена як внутрішніми, так і зовнішніми оцінками, дає підстави стверджувати: Україна не є «провальною державою», а навпаки – довела свою інституційну життєздатність, що створює фундамент для подальшої модернізації та повоєнного відновлення.

Сьогодні світ все більше стикається з явищем розповсюдження фейків та дезінформації, і ситуація в Україні є яскравим прикладом цього виклику. У контексті гібридної війни, яка ведеться проти України, а також через існування неконтрольованих територій створюються сприятливі умови для масштабних дезінформаційних кампаній. Їхньою метою часто стає підрих довіри до Збройних сил України та до рішень політичного керівництва держави. До прикладів такої дезінформації можна віднести: поширення фейків про нову надбавку для військових ЗСУ за «вбивство солдатів республік «ДНР» / «ЛНР»; заяви, що військові нібито продають залишки тіл товаришів для використання на органи; фабрикації про легалізацію вживання наркотиків у деяких підрозділах ЗСУ, аби бійці могли змиритися з наказами атакувати мирних громадян; а також звинувачення у тому, що Україна спрямувала китайські ліхтарики на непідконтрольні території, провокуючи пожежі влітку в «ЛНР». Такі інформаційні атаки не лише

вводять суспільство в оману, а й мають за мету поширення хаосу та ослаблення національної єдності [13, с. 21].

Російські пропагандистські міфи розповсюджуються через скоординовану мережу державних і підконтрольних ресурсів, що працюють за принципом «фабрики фейків», демонструють систематичний підхід до маніпуляції інформацією та суспільними настроями.

Основною складовою цього процесу є державні медіа, такі як телеканали «РТ», «Перший канал», «Росія 24», «Росія-1», «НТВ», а також інформаційні агенції «РИА Новості», «ТАСС», міжнародні платформи «Russia Today» і «Sputnik». Ці ресурси є основними важелями формування позитивного іміджу Росії та дискредитації її опонентів і діють як єдиний інструмент пропаганди, поширюючи дезінформацію через маніпулятивні заголовки, вибіркового «експертів» і спеціальні засоби впливу. Завдяки координації дій вони транслюють однакові наративи, що підсилює їхній вплив як на національну, так і на міжнародну аудиторію.

Поширення міфів набуває нового рівня через соціальні мережі – Telegram-канали, зокрема Readovka та WarGonzo, активно поширюють неперевірену інформацію та пропагандистські наративи. Інші ключові платформи, такі як YouTube, TikTok і Facebook, також використовуються для впливу на широку аудиторію і є ідеальним середовищем для масового розповсюдження фейків. Використання технологій, таких як ботмережі, «фабрики тролів» і агентські системи впливу, створює ілюзію широкої підтримки проросійських наративів. До кампанії залучаються також псевдоексперти – особи під егідою «істориків»

і «політологів», які обґрунтовують наративи, надаючи їм псевдонаукову легітимність. Ці інструменти дають можливість маніпулювати суспільною думкою і закріплювати вигідні Кремлю позиції.

Росія фінансує та підтримує іноземні медіа, аналітичні центри і політичні партії, які виступають ретрансляторами проросійської дезінформації, легітимуючи її на глобальному рівні. Через такі структури вона просуває свої наративи й міфи, формуючи образ правомірності власної позиції в очах світової спільноти.

Скоординовані мережі кремлівської дезінформації становлять значну загрозу для безпеки інформаційного простору. Для ізоляції їхнього впливу необхідно глибоко досліджувати методи роботи таких структур і документувати випадки маніпуляцій, що дасть змогу створити ефективні механізми боротьби з поширенням фейків та зберегти інформаційну стійкість суспільства.

Методи протидії російським міфам, фейкам, фальсифікаціям

Дедалі важливішими інструментами у боротьбі з дезінформацією стають фактчекінг і OSINT. Такі організації, як StopFake і Bellingcat, демонструють високу ефективність у виявленні неправдивих даних та руйнуванні міфів, використовуючи відкриті джерела та методи ретельної документальної перевірки.

Findexif.com – безкоштовний онлайн-сервіс для перегляду EXIF-даних завантажених або посилованих фотографій. Jeffrey's Exif Viewer забезпечує аналогічну функцію, дозволяючи аналізувати метадані зображень. Foto Forensics виявляє редаговані області через Error Level Analysis (ELA) і виділяє змінені частини; також надає EXIF-дані.

JPEGSnooper – програма для Windows, що аналізує метадані зображень, відео та інших форматів, визначає редагування та допомагає у відновленні пошкоджених файлів [13, с. 48–49].

У рамках НАТО та ЄС має відбуватися міжнародна координація, яка передбачає розробку спільних стратегій для протидії інформаційним загрозам, створення спеціалізованих центрів боротьби з дезінформацією, а також підготовку політичних звітів, які визнають значущість проблеми та пропонують ефективні рішення.

Має проводитися системна державна інформаційна політика щодо розвитку медіаграмотності та проведення просвітницьких кампаній, спрямованих на оперативне інформування громадян, формування критичного мислення і навчання виявленню маніпулятивних технологій. До таких заходів належать офіційні брифінги та швидкі спростування неправдивих повідомлень.

Співпраця з соціальними мережами має бути спрямована на ефективне блокування бот-мереж. Це забезпечується через регуляторні й політичні дії, такі як співпраця з платформами, обмеження фінансування пропагандистських ресурсів, застосування санкцій проти медіа-активів, залучених до поширення дезінформації. Втім подібні заходи потребують ретельного дотримання балансу між боротьбою з інформаційними загрозами, принципами свободи слова та прозорості.

Висновки. Україна має глибоке історичне коріння, що формувало її державність на етнічному та культурному рівнях протягом століть, забезпечуючи сталий фундамент для сучасної незалежної держави. Український народ свідомо

і рішуче обрав шлях самостійного розвитку, вільної демократії та інтеграції до європейської спільноти цінностей. Водночас російські пропагандистські міфи про нібито «нацизм», «зовнішнє управління», «громадянську війну», а також «неефективність держави» є не що інше, як інструменти маніпуляції громадською думкою, за допомогою яких РФ намагається вплинути на міжнародне та внутрішнє сприйняття України.

Російські пропагандистські міфи не мають реального підґрунтя та є не просто вигадками, а складовою сучасної інформаційної війни, яка поєднує елементи історичної міфології, масову дезінформацію, використання технологій соціальних мереж та формує через фальсифікацію реальності сприятливий ґрунт для агресивних дій Росії. Їхня ефективність визначається не тільки якістю створених фейків, але й ступенем сприйнятливості суспільства, зумовленої низьким рівнем довіри до державних інституцій, недостатньою медіаграмотністю та глибокою поляризацією людей.

Дискурси щодо заперечення права України на суверенність і незалежність, делегітимізації вищого політичного та військового керівництва України, виправдання збройної агресії, дискредитації Збройних сил України та усіх органів оборони, легітимності окупаційних адміністрацій у тимчасово окупованих регіонах України активно використовуються у рамках інформаційно-психологічних операцій (ІПСО) і служать досягненню низки військово-політичних цілей агресора [9, с. 6].

Попри величезний масштаб і ресурси, вкладені у ведення інформаційної війни проти України, наша держава демонструє виняткову стійкість і

спроможність до збереження своєї життєздатності. Вона не лише успішно протистоїть деструктивним впливам, але й активно продовжує боротьбу за своє майбутнє в цивілізаційній європейській спільноті, закріплюючи результати багаторічного прагнення до свободи та незалежності.

Для успішної протидії необхідно об'єднати тактичні підходи, такі як фактчекінг (перевірка даних) і OSINT (дослідження відкритих джерел), зі стратегічними заходами, включаючи посилення стійкості державних інститутів, міжнародну координацію зусиль і освітні програми для населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бекешкіна, Ірина. Майдан-грудень та Майдан-лютий: що змінилося? Ілко Kucheriv. *Democratic Initiatives Foundation*. 6 лютого 2014. URL: <https://dif.org.ua/en/article/maidan-december-and-maidan-february-what-has-changed> (дата звернення: 22.08.2025).
2. В'ятрович, В. *Друга польсько-українська війна 1942–1947* / Центр дослідж. визв. руху. Київ, 2011. 287 с.
3. Васильєва, Н. Пропаганда як складова інформаційно-комунікативної політики і загроза національній безпеці. *Таврійський науковий вісник. Серія Публічне управління та адміністрування*. 2022. № 2. С. 34–41.
4. Вибори Президента України 2019. *Центральна виборча комісія*. URL: <https://web.archive.org/web/20190423185454/https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp300pt001f01=720.html>; Протокол Центральної виборчої комісії про результати повторного голосування з виборів Президента України. URL: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/vpu_2019_protokol_cvk_30042019.pdf (дата звернення: 22.08.2025).
5. Вітік телефону Нуланд: Коли Україна розділяє старих союзників. *BBC NEWS*. 7 лютого 2014. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-26081977> (дата звернення: 22.08.2025).
6. Вітюк, Н. Особливості дискурсу політичної пропаганди в умовах інформаційно-психологічної війни. *Збірник наукових праць: психологія*. 2019. № 24. С. 29–38.
7. Гай-Нижник, П. *Сенсові ідеологеми В. Путіна: наративи ціннісних маніпуляцій та casus belli геополітики і геостратегії РФ*. Монографія. Київ, 2025. 440 с.
8. Головка, В. Угода про врегулювання кризи в Україні 2014. *Енциклопедія історії України*: додатковий том. Кн. 1: А–Я / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ, 2021. 773 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ugoda_pro_vreguljuvannja_kryzy_v_ukrajini (дата звернення: 22.08.2025).
9. Головний міф російської пропаганди. Аналіз наративу про «український фашизм». URL: <https://spravdi.gov.ua/wp-content/uploads/2025/05/golovnyj-mif-rosijskoyi-propagandy.-analiz-naratyvu-pro-ukrayinskyj-fashyzm.pdf> (дата звернення: 22.08.2025).
10. Горбик, Р., Дуцик, Д., Шалайський, С. *Ефективність протидії російській дезінформації в Україні в умовах повномасштабної війни*. Аналітичний звіт. ГО «Український інститут медіа та комунікації». 2023. 66 с. URL: https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2023/08/UMCI_-Effectiveness-of-Russian-Disinformation-Counteration-UA.pdf (дата звернення: 22.08.2025).
11. Грицак, Я. *Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад*. Київ, 2011. 176 с.
12. Гурковський, В. Захист іміджу Української держави в умовах інформаційної глобалізації. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_11 (дата звернення: 23.08.2025).
13. *Деструктивні впливи та негативні наративи: інструменти виявлення та протидії*: метод. матеріали. Київ, 2020. 54 с.
14. Динаміка сприйняття напрямку розвитку подій в Україні та довіри до

- окремих інституцій між травнем 2022 року та жовтнем 2023 року. *Київський міжнародний інститут соціології (КМІС)*. 31.10.2023. URL: https://kiis.com.ua/?cat=reports&id=1321&lang=eng&page=1&utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 23.08.2025).
15. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні. 1 лютого – 31 липня 2023 року. 4 жовтня 2023 року. *Організація Об'єднаних Націй*. Україна. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20ОНСНР%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf (дата звернення: 23.08.2025).
16. Заноз, Н. П'ять міфів російської пропаганди про Україну. *Радіо Свобода*. 31 березня 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29137371.html> (дата звернення: 23.08.2025).
17. *Інституційна (не)спроможність держави в Україні: як розірвати замкнене коло*: монографія / кол. авт.: Галина Зеленько (кер., наук. ред.) та ін. Київ, 2025. 480 с. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2025/04/Instytutsijna-spromozhnist-derzhavy.pdf> (дата звернення: 23.08.2025).
18. Карпчук, Н., Юськів, Б. Вплив російської пропаганди на формування іміджу української влади. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2020. № 2 (8). С. 72–82. URL: [file:///H:/Downloads/nazag,+%D0%92%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA_23.03.2021+2-72-82%20\(1\).pdf](file:///H:/Downloads/nazag,+%D0%92%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA_23.03.2021+2-72-82%20(1).pdf) (дата звернення: 23.08.2025).
19. Кентій, А. *Українська повстанська армія в 1942–1943 рр.* / відп. ред. С. В. Кульчицький; НАН України, Ін-т історії України, Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. Київ, 1999. 287 с.
20. Краснодемська, І. Створення радянських маріонеткових республік на південному сході України як інструмент більшовицької експансії на початку 1918 р. *Українознавство*. 2019. № 4. С. 25–49.
21. Міненко, Є. Вплив російської пропаганди на суспільно-державну стабільність України: аналіз методів та наслідків. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2023. № 3 (69). С. 47–51. URL: [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-3\(69\)-6](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-3(69)-6) (дата звернення: 24.08.2025).
22. Міщук, І. Як українці стали нацистами у російській пропаганді, або Чи націоналізм = нацизм? *MediaSapiens*. 6 листопада 2023. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/33399/2023-11-06-yak-ukraintsi-staly-natsystamy-u-rosiyskiy-propagandi-abo-chy-natsionalizm-natsyzm/> (дата звернення: 24.08.2025).
23. Обережно! Фейк. Україна знищить РФ: Чи справді ми з вами маріонетки в руках Заходу? Проєкт «Обережно! Фейк» з ведучим Олександром Преподобним онлайн на каналі 1+1 Україна. *Телеканал 1+1*. 2 жовтня 2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mwDGpT72K94> (дата звернення: 24.08.2025).
24. Павлов, Д. Політична пропаганда як засіб здобуття, утримання та реалізації влади. *Політологічний вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. Вип. 81. С. 30–37.
25. Позачергові вибори народних депутатів України 21 липня 2019 року. Протокол Центральної виборчої комісії про результати виборів народних депутатів України у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі. URL: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2019/09/protokol_zbvo_03082019.pdf (дата звернення: 24.08.2025).
26. Постанова Верховної Ради України № 757-VII від 22.02.2014 «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України». *Верховна Рада України. Законодавство*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-18#Text> (дата звернення: 24.08.2025).
27. Путин на Валдайском форуме. Прямой эфир. 27.10.2022. RTVI *Новости*. URL: <https://www.youtube.com/>

watch?v=duUL8bFTf64 (дата звернення: 24.08.2025).

28. Путин о начале «специальной военной операции» в Донбассе. *Главное. BBC News – Русская служба*. 24 лютого 2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=iPvB_TcItgQ&t=24s (дата звернення: 24.08.2025).

29. Путин: Росія не розглядає приєднання Криму. Президент Росії заперечує, що в Україну були введені російські війська, а військових без розпізнавальних знаків назвав самообороною Криму. *BBC News Україна*. 4 березня 2014. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140304_putin_ukraine_statement_dk (дата звернення: 24.08.2025).

30. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН про територіальну цілісність України. URL: https://rusaggression.gov.ua/files/program/2538705813443184210_file/file592991bc16eeba272d29fc250b5907ac.pdf (дата звернення: 24.08.2025).

31. Росія обурена розвитком української мови в Україні. Російське МЗС відповіло на спростування дезінформації новою дезінформацією. *LB.ua*. 22 січня 2022. URL: https://lb.ua/news/2022/01/22/503724_rosiya_oburena_rozvitkom_ukrainskoi.html (дата звернення: 25.08.2025).

32. Сергійчук, В. *Український здви́г*. Т. 2: Волинь. 1939–1955. Київ, 2005. 840 с.

33. Статівка, Н. В., Орел, Ю. Л. Безпечення стійкості управління та безперервності надання публічних послуг в умовах воєнного стану і умовах надзвичайних ситуацій в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2024. Вип. 2 (79). С. 77–98. URL: <http://doi.org/10.26565/1727-6667-2024-2-04> (дата звернення: 25.08.2025).

34. Улушан, Ошан, Озейдер, Ібрагім. Фальсифікація війни: фейкові пости в турецьких соцмережах під час російсько-української війни. *Комунікації в гуманітарних та соціальних мережах*. 2024. № 11. С. 1–14. URL: https://www.nature.com/articles/s41599-024-03409-3?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 25.08.2025).

35. Фейк: В Україні йде «громадянська війна російського народу». *StopFake*. 31 жовтня 2022. URL: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-v-ukrayini-jde-gromadyanska-vijna-rosijskogo-narodu/> (дата звернення: 25.08.2025).

36. Фейк: Україна – это «исторически искусственное государство». *StopFake*. 30 жовтня 2022. URL: <https://www.stopfake.org/ru/fejk-ukraina-eto-istoricheski-iskusstvennoe-gosudarstvo/> (дата звернення: 25.08.2025).

37. Шульман, О. Нацизм без України не перемогли б: близько 8 млн воїнів та 4 млн загиблих – наш внесок у перемогу в Другій світовій. Інтерв'ю з істориком, гендиректором Національного музею історії України у Другій світовій війні Юрієм Савчуком. *АрміяInform*. 8 травня 2025. URL: <https://armyinform.com.ua/2025/05/08/nacyzm-bez-ukrayiny-ne-peremogly-b-blyzko-8-mln-voyiniv-ta-4-mln-zagybylyh-nash-vnesok-u-peremogu-v-drugij-svitovij/> (дата звернення: 25.08.2025).

38. Щур, М. Сталін грав «українською картою» у Ялті 75 років, щоб розширити свою імперію. – Плохий. *Радіо Свобода*. 6 лютого 2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/yalta-konferentsija-ta-naslidky-interview-sehiy-plokhij/30421033.html> (дата звернення: 25.08.2025).

39. Яценко, Ю. Російська дезінформація щодо українського конфлікту з 2014 року: перевірка фактів та повторювані закономірності. *Aspenia online*. 18 вересня 2023. URL: https://aspeniaonline.it/russian-disinformation-about-the-ukrainian-conflict-since-2014-fact-checking-and-recurring-patterns/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 25.08.2025).

40. 74% українців долучилися до волонтерства після 24 лютого 2022 року: результати опитування. *УВС*. 7 серпня 2024. URL: https://volunteer.country/en/library/74-of-ukrainians-joined-volunteering-after-february-24-2022-survey-results?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 25.08.2025).

41. 84% українців підтримують вступ

- до Європейського Союзу, – опитування. *Профспілка працівників освіти*. 15 березня 2024 р. URL: <https://pon.org.ua/novyny/10994-84-ukrainsiv-pidtrymuut-vstupdo-yevropeiskogo-souzu-opytuvannia.html> (дата звернення: 25.08.2025).
42. Adamsky, D. Cross-Domain Coercion: The Current Russian Art of Strategy. *Proliferation Papers*. November 2015. No. 54. 47 p. URL: https://www.ifri.org/sites/default/files/migrated_files/documents/atoms/files/pp54adamsky.pdf (дата звернення: 26.08.2025).
43. *Audit of USAID's Strengthening Civil Society in Ukraine Project*. Audit report NO. 9-121-14-002-P. May 29, 2014. Audit of USAID's Strengthening Civil Society in Ukraine Project. URL: <https://oig.usaid.gov/sites/default/files/2018-06/9-121-14-002-p.pdf> (дата звернення: 26.08.2025).
44. Čížik, T., Schmidt-Felzmann, A., Amb. Gvineria, S., Pashkov, M., Šukytė, D. *Information Warfare – New Security Challenge for Europe*. 2017. URL: https://www.researchgate.net/publication/322695565_Information_Warfare_-_New_Security_Challenge_for_Europe (дата звернення: 26.08.2025).
45. Čížik, T. *Russian Information Warfare in Central Europe*. Published in Tomáš Čížik (ed.): *Information Warfare: New Security Challenge in Europe*. Bratislava, 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/326261888_Russian_Information_Warfare_in_Central_Europe_Published_in_Tomas_Cizik_ed_Information_Warfare_New_Security_Challenge_in_Europe_Bratislava_Centre_for_European_and_North_Atlantic_Affairs_CENAA (дата звернення: 26.08.2025).
46. Darczewska, J. *The anatomy of Russian information warfare. The Crimean operation, a case study*. Warsaw, 2014. 37 p. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/181102/PW42_the_anatomy_of_russian_information_warfare.pdf (дата звернення: 26.08.2025).
47. DeLuca, M., Giungato, L. Conspiratorial Narratives and Ideological Constructs in the Russia–Ukraine Conflict. *Genealogy*. 2024. № 8 (4). P. 131. URL: https://www.mdpi.com/2313-5778/8/4/131?utm_source=chatgpt.com file:///H:/Downloads/genealogy-08-00131.pdf (дата звернення: 26.08.2025).
48. *FOI Report All Eyes on Ukraine*, 2025. Per-Erik Nilsson, Kristina Hellström. All Eyes on Ukraine Strategic Communication in the Russo-Ukrainian War, 2023–2024. May 2025. URL: https://www.foi.se/rest-api/report/FOI-R--5758--SE?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 26.08.2025).
49. Franke, U. E. *War by non-military means: Understanding Russian information warfare*. Stockholm, 2015. 60 p. URL: <https://www.foi.se/rest-api/report/FOI-R---4065---SE> (дата звернення: 26.08.2025).
50. GII 2024 results. The GII unveils the world's innovation leaders, gauging the innovation performance of 133 economies. [Результати ГІІ 2024. ГІІ представляє світових лідерів інновацій, оцінюючи інноваційну ефективність 133 економік]. *WIPO*. URL: https://www.wipo.int/web-publications/global-innovation-index-2024/en/gii-2024-results.html?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 26.08.2025).
51. Gouliev, Z. *Propaganda and Information Dissemination in the Russo-Ukrainian War: Natural Language Processing of Russian and Western Twitter Narratives*. 2025. URL: <https://arxiv.org/pdf/2506.01807> (дата звернення: 27.08.2025).
52. Kalenský, J., Osadchuk, R. *How Ukraine fights Russian disinformation: Beehive vs mammoth*. Hybrid CoE Research Report. 2024. URL: https://www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2024/01/20240124-Hybrid-CoE-Research-Report-11-How-UKR-fights-RUS-disinfo-WEB.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 27.08.2025).
53. Paul, C., Matthews, M. The Russian «Firehose of Falsehood» Propaganda Model. *RAND Corporation*. 2016. URL: <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE198.html> (дата звернення: 27.08.2025).
54. Polegkyi, O. Russian disinformation and propaganda before and after the invasion of Ukraine. *Rocznik Instytutu Europy*

Środkowo-Wschodniej. 2023. № 21 (1). S. 91–107. URL: https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2023/12/riesw_2023-01-06.pdf (дата звернення: 27.08.2025).

55. Pomerantsev, P. *Nothing Is True and Everything Is Possible: The Surreal Heart of the New Russia*. New York, 2014. 241 p.

56. *Report on the human rights situation in Ukraine*. (Звіт про ситуацію з правами людини в Україні). 15 April 2014. URL: <https://www.refworld.org/reference/countryrep/ohchr/2014/en/102679> (дата звернення: 27.08.2025).

57. Snyder, T. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York, 2010.

58. Solopova, V. *Automated multilingual detection of Pro-Kremlin propaganda in newspapers and Telegram posts*. 2023. URL: <https://arxiv.org/pdf/2301.10604> (дата звернення: 27.08.2025).

59. Stepanov, V. The Russo-Turkish War, 1877–1878. *Russian Studies in History*. 2018. Vol. 57. Nos. 3–4. Pp. 181–184. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/10611983.2018.1620030?needAccess=true> (дата звернення: 27.08.2025).

60. Ukraine. Projects. US\$ 0 million. Total Project Cost. US\$ 0 million. Total IFAD financing. (Україна. Проекти. 0 мільйонів доларів США. Загальна вартість проекту. 0 мільйонів доларів США. Загальний обсяг фінансування). IFAD. URL: https://www.ifad.org/en/w/countries/ukraine?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 27.08.2025).

61. Ukraine's Global Rankings and Indices. (Глобальні рейтинги та індекси України). *BDO Україна*. URL: https://www.bdo.ua/en-gb/ukraine-recovery-1/information-guides-from-bdo-in-ukraine/investments-in-ukraine/ukraine-s-global-rankings-and-indices?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 27.08.2025).

62. *Undermining Ukraine: How Russia widened its global information war in 2023*. (Atlantic Council, 2024). URL: [https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/undermining-ukraine-how-russia-widened-its-global-information-war-in-](https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/undermining-ukraine-how-russia-widened-its-global-information-war-in-2023/?utm_source=chatgpt.com)

[2023/?utm_source=chatgpt.com](https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/undermining-ukraine-how-russia-widened-its-global-information-war-in-2023/?utm_source=chatgpt.com) (дата звернення: 27.08.2025).

REFERENCES

1. Bekeshkina, I. (2014). Maidan-December and Maidan-February: What Has Changed?. Ilko Kucheriv. *Democratic Initiatives Foundation*. 6 February 2014. [online] Available at: <https://dif.org.ua/en/article/maidan-december-and-maidan-february-what-has-changed> [Accessed 22 Aug. 2025]. [in Ukr.]

2. Viatrovych, V. (2011). *The Second Polish-Ukrainian War 1942–1947*. Kyiv, 287 p. [in Ukr.]

3. Vasilieva, N. (2022). Propaganda as a Component of Information-Communicative Policy and a Threat to National Security. *Tavriyskyi naukovyi visnyk. Serii: Publichne upravlinnia ta administruvannia* (Tavriyskyi Scientific Bulletin. Series: Public Administration and Administration), Vol. 2, pp. 34–41 [in Ukr.]

4. *Presidential Elections of Ukraine 2019*. (2019). [online] Available at: <https://web.archive.org/web/20190423185454/https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp300pt001f01=720.html>; https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/vpu_2019_protokol_cvk_30042019.pdf [Accessed 22 Aug. 2025]. [in Ukr.]

5. Nuland Phone Leak: When Ukraine Divides Old Allies. 7 February 2014. [online] *BBC NEWS*. Available at: <https://www.bbc.com/news/world-europe-26081977> [Accessed 22 Aug. 2025]. [in Ukr.]

6. Vitiuk, N. (2019). Features of the Discourse of Political Propaganda under Conditions of Information-Psychological Warfare. *Zbirnyk naukovykh prats: psykholohiia. Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka* (Collection of Scientific Works: Psychology. Vasyl Stefanyk Precarpathian National University), Vol. 24, pp. 29–38 [in Ukr.]

7. Hai-Nyzhnyk, P. (2025). *Sense Ideologemes of V. Putin: Narratives of Value Manipulations and Casus Belli of Russian Geopolitics and Geostrategy*. Kyiv, 440 p. [in Ukr.]

8. Holovko, V. (2021). Agreement on the Settlement of the Crisis in Ukraine

2014. *Encyclopaedia of Ukrainian History: Supplementary Volume. Book 1: A–Z*. Kyiv. [online] Available at: http://www.history.org.ua/?termin=ugoda_pro_vreguljuvannja_kryzy_v_ukrajini [Accessed 22 Aug. 2025]. [in Ukr.]
9. *The Main Myth of Russian Propaganda: Analysis of the Narrative about “Ukrainian Fascism”*. [online] Available at: <https://spravdi.gov.ua/wp-content/uploads/2025/05/golovnyj-mif-rosijskoyi-propagandy.-analiz-naratyvu-pro-ukrayinskyj-fashyzm.pdf> [Accessed 22 Aug. 2025]. [in Ukr.]
10. Horbyk, R., Dutsyk, D., Shalaiskyi, S. (2023). *Effectiveness of Countering Russian Disinformation in Ukraine under Conditions of Full-Scale War*. Kyiv: Ukrainian Institute of Media and Communication, 66 p. [online] Available at: https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2023/08/UMCI_-Effectiveness-of-Russian-Disinformation-Counteraction_UA.pdf [Accessed 22 Aug. 2025]. [in Ukr.]
11. Hrytsak, Ya. (2011). *Passions for Nationalism: Old History in a New Way*. Kyiv, 176 p. [in Ukr.]
12. Hurkovskiy, V. (2012). Protection of the Image of the Ukrainian State under Conditions of Information Globalization. *State Administration: Theory and Practice*, No 2. [online] Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_11 [Accessed 23 Aug. 2025]. [in Ukr.]
13. *Destructive Influences and Negative Narratives: Tools for Detection and Counteraction*. (2020). Kyiv, 54 p. [in Ukr.]
14. Dynamics of Perception of the Direction of Events in Ukraine and Trust in Certain Institutions between May 2022 and October 2023. *Kyiv International Institute of Sociology (KIIS)*. 31 October 2023. [online] Available at: https://kiis.com.ua/?cat=reports&id=1321&lang=eng&page=1&utm_source=chatgpt.com [in Ukr.] [Accessed 23 Aug. 2025]. [in Ukr.]
15. Report on the Human Rights Situation in Ukraine, 1 February – 31 July 2023. October 4, 2023. [online] *United Nations Organisation*. Ukraine. Available at: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20OHCHR%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf [Accessed 23 Aug. 2025]. [in Eng.]
16. Zanoz, N. (2018). Five Myths of Russian Propaganda about Ukraine. 31 March 2018. [online] *Radio Free Europe/Radio Liberty*. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/29137371.html> [Accessed 23 Aug. 2025]. [in Ukr.]
17. Zelenko, H., ed. (2025). *Institutional (In)Capacity of the State in Ukraine: How to Break the Vicious Circle: A Monograph*. Kyiv, 480 p. [online] Available at: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2025/04/Instytutsijnaspromozhnist-derzhavy.pdf> [Accessed 23 Aug. 2025]. [in Ukr.]
18. Karpchuk, N., Yuskiv, B. (2020). Influence of Russian Propaganda on the Formation of the Image of Ukrainian Authorities. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii* (International Relations, Social Communications and Regional Studies), No 2(8), pp. 72–82. [in Ukr.]
19. Kentii, A. (1999). *Ukrainian Insurgent Army in 1942–1943*. Kyiv: [s.n.], 287 p. [in Ukr.]
20. Krasnodemska, I. (2019). Creation of Soviet Puppet Republics in the South-East of Ukraine as an Instrument of Bolshevik Expansion at the Beginning of 1918. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 4, pp. 25–49 [in Ukr.]
21. Minenko, Ye. (2023). Influence of Russian Propaganda on Ukraine’s Socio-Political Stability: Analysis of Methods and Consequences. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom. Politychni nauky ta publichne upravlinnia* (Scientific Works of the Interregional Academy of Personnel Management. Political Science and Public Administration), No. 3(69), pp. 47–51. [online] Available at: [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-3\(69\)-6](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-3(69)-6) [Accessed 24 Aug. 2025]. [in Ukr.]
22. Mishchuk, I. (2023). How Ukrainians Became Nazis in Russian Propaganda, or Is Nationalism = Nazism? *MediaSapiens*. 6 November 2023. [online] Available at: <https://>

ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/33399/2023-11-06-yak-ukraintsi-staly-natsystamy-u-rosiyskiy-propagandi-abo-chynatsionalizm-natsyzm/ [Accessed 24 Aug. 2025]. [in Ukr.]

23. Warning! Fake: Ukraine Will Destroy Russia – Are We Really Puppets in the Hands of the West? 2 October 2023. [online] *TV Channel 1+1 Ukraine*. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=mwDGpT72K94> [Accessed 24 Aug. 2025]. [in Ukr.]

24. Pavlov, D. (2018). Political Propaganda as a Means of Gaining, Retaining and Exercising Power. *Politohichnyi visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka* (Political Science Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv), No. 81, pp. 30–37 [in Ukr.]

25. *Extraordinary Elections of Members of Parliament of Ukraine, 21 July 2019. Central Election Commission of Ukraine*. (2019). [online] Available at: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2019/09/protokol_zbvo_03082019.pdf [Accessed 24 Aug. 2025]. [in Ukr.]

26. Resolution No. 757-VII on the Self-Removal of the President of Ukraine from Performing Constitutional Powers and Appointment of Early Presidential Elections. (2014). [online] *Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-18> [Accessed 24 Aug. 2025]. [in Ukr.]

27. Putin at the Valdai Forum. Live Broadcast. 27 October 2022. [online] *RTVI News*. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=duUL8bFTf64> [Accessed 24 Aug. 2025]. [in Rus.]

28. Putin on the Beginning of the “Special Military Operation” in Donbas. 24 February 2022. [online] *BBC News – Russian Service*. Available at: https://www.youtube.com/watch?v=iPvB_TcItgQ&t=24s [Accessed 24 Aug. 2025]. [in Rus.]

29. Putin: Russia Does Not Consider Annexation of Crimea. 4 March 2014. [online] *BBC News Ukraine*. Available at: <https://www.bbc.com/ukrainian/>

politics/2014/03/140304_putin_ukraine_statement_dk [Accessed 24 Aug. 2025]. [in Ukr.]

30. *United Nations General Assembly. Resolution on the Territorial Integrity of Ukraine*. [online] Available at: https://rusaggression.gov.ua/files/program/2538705813443184210_file/file592991bc16eeba272d29fc250b5907ac.pdf [Accessed 24 Aug. 2025]. [in Ukr.]

31. Russia Outraged by the Development of the Ukrainian Language in Ukraine. (2022). 22 January 2022. [online] *LB.ua*. Available at: https://lb.ua/news/2022/01/22/503724_rosiya_oburena_rozvitkom_ukrainskoi.html [Accessed 25 Aug. 2025]. [in Ukr.]

32. Serhiichuk, V. (2005). *Ukrainian Shift*. Vol. 2: Volyn 1939–1955. Kyiv, 840 p. [in Ukr.]

33. Stativka, N., Orel, Y. (2024). Ensuring Governance Resilience and Continuity of Public Services under Martial Law and Emergencies in Ukraine. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia* (Theory and Practice of Public Administration). No. 2(79), pp. 77–98. <http://doi.org/10.26565/1727-6667-2024-2-04> [Accessed 25 Aug. 2025]. [in Ukr.]

34. Ulushan, O., Ozeyder, I. (2024). Falsification of War: Fake Posts on Turkish Social Media during the Russo-Ukrainian War. *Komunikatsii v humanitarnykh ta sotsialnykh merezhakh* (Communications in Humanities and Social Networks), No. 11, pp. 1–14. https://www.nature.com/articles/s41599-024-03409-3?utm_source=chatgpt.com Available at: https://www.nature.com/articles/s41599-024-03409-3?utm_source=chatgpt.com [Accessed 25 Aug. 2025]. [in Ukr.]

35. Fake: There is Civil War of the Russian People is Happening in Ukraine. 31 October 2022. [online] *StopFake*. Available at: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-v-ukrayini-jdegromadyanska-vijna-rosijskogo-narodu/> [Accessed 25 Aug. 2025]. [in Ukr.]

36. Fake: Ukraine is a “Historically Artificial State”. 30 October 2022. [online] *StopFake*. Available at: <https://www.stopfake.org/ru/fejk-ukraina-eto-istoricheski-iskusstvennoe-gosudarstvo/> [Accessed 25 Aug. 2025]. [in Rus.]

37. Shulman, O. (2025). Nazism Would

- Not Have Won Without Ukraine: About 8 Million Soldiers and 4 Million Dead – Our Contribution to Victory in WWII. Interview with Historian Yuriy Savchuk. 8 May 2025. [online] *ArmyInform*. Available at: <https://armyinform.com.ua/2025/05/08/naczym-bez-ukrayiny-ne-peremogly-b-blyzko-8-mln-voyiniv-ta-4-mln-zagybylyh-nash-vnesok-u-peremogu-v-drugij-svitovij/> [Accessed 23 Aug. 2025]. [Accessed 25 Aug. 2025]. [in Ukr.]
38. Shchur, M. (2020). Stalin Played the “Ukrainian Card” at Yalta 75 Years Ago to Expand His Empire – Plokhii. 6 February 2020. [online] *Radio Free Europe/Radio Liberty*. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/yalta-konferentsiya-ta-naslidky-interview-sehiy-plokhij/30421033.html> [Accessed 25 Aug. 2025]. [in Ukr.]
39. Yashchenko, Ya. (2023). Russian Disinformation Regarding the Ukrainian Conflict since 2014: Fact-Checking and Recurring Patterns. 18 September 2023. [online] *Aspenia Online*. Available at: https://aspensiaonline.it/russian-disinformation-about-the-ukrainian-conflict-since-2014-fact-checking-and-recurring-patterns/?utm_source=chatgpt.com [Accessed 25 Aug. 2025]. [in Ukr.]
40. 74% of Ukrainians Joined Volunteering after 24 February 2022: Survey Results. 7 August 2024. [online] *UVS*. Available at: https://volunteer.country/en/library/74-of-ukrainians-joined-volunteering-after-february-24-2022-survey-results?utm_source=chatgpt.com [Accessed 25 Aug. 2025]. [in Ukr.]
41. 84% of Ukrainians Support EU Membership – Survey. 15 March 2024. [online] *PON.org.ua*. Available at: <https://pon.org.ua/novyny/10994-84-ukrainciv-pidtrymuut-vstup-do-yevropeiskogo-souzu-opytuvannia.html> [Accessed 25 Aug. 2025]. [in Ukr.]
42. Adamsky, D. (2015). Cross-Domain Coercion: The Current Russian Art of Strategy. *Proliferation Papers*, No. 54, November 2015. 47 p. Available at: https://www.ifri.org/sites/default/files/migrated_files/documents/atoms/files/pp54adamsky.pdf [Accessed 26 Aug. 2025]. [in Eng.]
43. *Audit of USAID’s Strengthening Civil Society in Ukraine Project. Audit Report No. 9-121-14-002-P*. May 29, 2014. [online] Available at: <https://oig.usaid.gov/sites/default/files/2018-06/9-121-14-002-p.pdf> [Accessed 26 Aug. 2025]. [in Eng.]
44. Čížik, T., Schmidt-Felzmann, A., Gvineria, S., Pashkov, M., Šukyť, D. (2017). *Information Warfare – New Security Challenge for Europe*. [online] Available at: https://www.researchgate.net/publication/322695565_Information_Warfare_-_New_Security_Challenge_for_Europe [Accessed 26 Aug. 2025]. [in Eng.]
45. Čížik, T. (2018). Russian Information Warfare in Central Europe. In: Čížik, T. (ed.) *Information Warfare: New Security Challenge in Europe. Bratislava: Centre for European and North Atlantic Affairs (CENAA)*. [online] Available at: https://www.researchgate.net/publication/326261888_Russian_Information_Warfare_in_Central_Europe_Published_in_Tomas_Cizik_ed_Information_Warfare_New_Security_Challenge_in_Europe_Bratislava_Centre_for_European_and_North_Atlantic_Affairs_CENAA [Accessed 26 Aug. 2025]. [in Eng.]
46. Darczewska, J. (2014). *The Anatomy of Russian Information Warfare. The Crimean Operation, a Case Study*. Warsaw, 37 p. [online] Available at: https://www.files.ethz.ch/isn/181102/PW42_the_anatomy_of_russian_information_warfare.pdf [Accessed 26 Aug. 2025]. [in Eng.]
47. De luca, M., Giungato, L. (2024). Conspiratorial Narratives and Ideological Constructs in the Russia–Ukraine Conflict. *Genealogy*, 8(4), 131. [online] Available at: https://www.mdpi.com/2313-5778/8/4/131?utm_source=chatgpt.com [Accessed 26 Aug. 2025]. [in Eng.]
48. Nilsson P-E., Hellström K. (2025). *All Eyes on Ukraine: Strategic Communication in the Russo-Ukrainian War, 2023–2024*. [online] Available at: https://www.foi.se/rest-api/report/FOI-R--5758--SE?utm_source=chatgpt.com [Accessed 26 Aug. 2025]. [in Eng.]

49. Franke, U. (2015). *War by Non-Military Means: Understanding Russian Information Warfare*. Stockholm, 60 p. [online] Available at: <https://www.foi.se/rest-api/report/FOI-R--4065---SE> [Accessed 26 Aug. 2025]. [in Eng.]
50. GII 2024 Results: The GII Unveils the World's Innovation Leaders. [online] WIPO. Available at: https://www.wipo.int/web-publications/global-innovation-index-2024/en/gii-2024-results.html?utm_source=chatgpt.com [Accessed 26 Aug. 2025]. [in Eng.]
51. Gouliev, Z. (2025). *Propaganda and Information Dissemination in the Russo-Ukrainian War: NLP Analysis of Russian and Western Twitter Narratives*. [online] Available at: <https://arxiv.org/pdf/2506.01807> [Accessed 27 Aug. 2025]. in Eng.]
52. Kalenský, J., Osadchuk, R. (2024). *How Ukraine Fights Russian Disinformation: Beehive vs Mammoth*. Hybrid CoE Research Report. [online] Available at: https://www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2024/01/20240124-Hybrid-CoE-Research-Report-11-How-UKR-fights-RUS-disinfo-WEB.pdf?utm_source=chatgpt.com [Accessed 26 Aug. 2025]. [in Eng.]
53. Paul, C., Matthews, M. (2016). The Russian “Firehose of Falsehood” Propaganda Model. [online] *RAND Corporation*. Available at: <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE198.html> [Accessed 27 Aug. 2025]. [in Eng.]
54. Polegkyi, O. (2023). Russian Disinformation and Propaganda before and after the Invasion of Ukraine. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. No. 21(1), pp. 91–107. [online] Available at: https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2023/12/riesw_2023-01-06.pdf [Accessed 27 Aug. 2025]. [in Eng.]
55. Pomerantsev, P. (2014). *Nothing is True and Everything is Possible: The Surreal Heart of the New Russia*. New York, 241 p. [in Eng.]
56. *Report on the Human Rights Situation in Ukraine*. 15 April 2014. [online] Available at: <https://www.refworld.org/reference/countryrep/ohchr/2014/en/102679> [Accessed 27 Aug. 2025]. [in Eng.]
57. Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York. [in Eng.]
58. Solopova, V. (2023). *Automated Multilingual Detection of Pro-Kremlin Propaganda in Newspapers and Telegram Posts*. [online] Available at: <https://arxiv.org/pdf/2301.10604> [Accessed 26 Aug. 2025]. [in Eng.]
59. Stepanov, V. (2018). The Russo-Turkish War, 1877–1878. *Russian Studies in History*. Vol. 57(3-4), pp. 181–274 [in Eng.] <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10611983.2018.1620030> [Accessed 27 Aug. 2025].
60. *Ukraine: Projects. Total Project Cost and IFAD Financing*. [online] Available at: https://www.ifad.org/en/w/countries/ukraine?utm_source=chatgpt.com [Accessed 26 Aug. 2025]. [Accessed 27 Aug. 2025]. [in Eng.]
61. Ukraine's Global Rankings and Indices. [online] *BDO Ukraine*. Available at: https://www.bdo.ua/en-gb/ukraine-recovery-1/information-guides-from-bdo-in-ukraine/investments-in-ukraine/ukraine-s-global-rankings-and-indices?utm_source=chatgpt.com [Accessed 27 Aug. 2025]. [in Eng.]
62. *Undermining Ukraine: How Russia Widened Its Global Information War in 2023*. (Atlantic Council, 2024). [online] Available at: https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/undermining-ukraine-how-russia-widened-its-global-information-war-in-2023/?utm_source=chatgpt.com [Accessed 27 Aug. 2025]. [in Eng.]

Summary

**KREMLIN PROPAGANDA MYTHOLOGY AS A FACTOR IN RUSSIA'S
HYBRID AGGRESSION AGAINST UKRAINE**

Iryna KRASNODEMSKA

orcid.org/0000-0001-5552-9073

Candidate of Historical Sciences,

Head of the Department of Ethnology and History of Ukraine

of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: kiisof@ukr.net

The relevance of the research. In the current conditions of a full-scale Russian-Ukrainian war, Kremlin propaganda remains a key tool of influence. Its narratives not only legitimize aggression, but also destabilize the internal situation by distorting ideas about history, culture, and identity. This creates conditions for the implementation of Russia's hybrid strategies aimed at delegitimizing Ukrainian statehood.

The scale and impact of Russian disinformation require a profound analysis of its ideological foundations. Propaganda is based on the concepts of "one people," "mission," and "liberation," integrated into a general information war involving economic, military, and diplomatic resources. Its danger lies in undermining democracy, trust in institutions, and provoking internal conflicts.

The study of these myths is critically important for humanitarian security, strengthening unity, and protecting against information manipulation. This will allow the development of effective mechanisms for state structures, media platforms, and educational institutions to counter Russian propaganda.

The purpose of the article consists in a comprehensive analysis and systematization of Kremlin propaganda mythologies as a tool of informational and psychological influence in the conditions of the Russian Federation's hybrid aggression against Ukraine, as well as in determining their functional role in constructing destructive narratives aimed at undermining Ukrainian statehood, weakening social unity, and reducing the level of international support for Ukraine.

Conclusions. Ukraine has deep historical roots that influenced the formation of its statehood and became the foundation of modern independence. The people consciously chose the path of independent development, democratic values, and European integration. Propaganda narratives about "Nazism," "foreign governance," "civil war," or "state inefficiency" are tools of manipulation that distort both the domestic and international perception of the country. These elements of information warfare combine historical myths, large-scale disinformation, and social media technologies. Low trust in state institutions, inadequate media literacy, and political disunity within society enhance their influence.

This rhetoric is actively used for the purposes of information and psychological operations: it is aimed at denying the sovereignty of Ukraine, undermining the legitimacy of the state leadership, justifying aggressive actions, discrediting the Armed Forces of Ukraine, and creating conditions for justifying the work of occupation administrations.

Despite the significant scale of the hostile information campaign, Ukraine remains resilient and continues to fight for its European future. Effective countermeasures require a combination of tactical tools, such as fact-checking and open intelligence (OSINT) techniques, with comprehensive strategic measures, including strengthening the capacity of the media and civil society to contribute to the protection of national interests.

Keywords: Russian, Kremlin, propaganda, mythologemes, Russian aggression, narratives, myths, Russian Federation, Ukraine, falsification, information space.

М. І. ПЕТРОВ – ПЕРШИЙ ІСТОРИК НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (ДО 185-РІЧЧЯ ВЧЕНОГО)

Галина АЛЕКСАНДРОВА

orcid.org/0000-0002-5136-5160

доктор філологічних наук,

старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України

імені В. І. Вернадського, старший науковий співробітник

Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

email: galekss@ukr.net

Анотація. Проаналізовано працю відомого вченого Миколи Петрова (1840–1921) «Нариси історії української літератури XIX століття» (1884) та її роль в українознавстві. Автор наголошував на численних запозиченнях в українському письменстві, водночас доводячи потребу компаративних студій, які демонстрували важливість впливів, запозичень та контактних і типологічних літературних зв'язків.

Ключові слова: Микола Петров, історія літератури, українське письменство, українознавство, впливи, запозичення, компаративні студії.

Постановка проблеми. У 90-х роках ХХ ст. в Україні було перевидано кілька авторських історій літератури – С. Єфремова, М. Возняка, Д. Чижевського, М. Грушевського – та інші дослідження, заборонені в науці у радянську добу. Не менш важливими для українознавців є й праці, з яких починалося осмислення національного літературного процесу. До таких належить і спадщина професора Київської духовної академії М. Петрова – літературознавця, дослідника фольклору, бібліографа, музеєзнавця, історика церкви. Різнобічній діяльності вченого була присвячена Всеукраїнська конференція «Історія гуманітаристики XIX –XXI ст.: опіка колекціями» (до 185-річчя М. І. Петрова) (Національний заповідник «Киево-Печерська лавра», 16.01.2025).

Микола Іванович Петров народився 1840 р. у селі Вознесенське Макарівського повіту Костромської

губернії. Після закінчення Костромської семінарії його за казенний кошт було відряджено до Київської духовної академії. Завершивши навчання в 1865 р., став учителем Волинської духовної семінарії в Кременці. У 1870 р. М. Петрова було обрано доцентом Київської духовної академії на кафедрі теорії словесності, зарубіжних літератур і історії російської літератури. З 1872 р. він – учений секретар Церковно-історичного та археологічного товариства при академії, організатор і завідувач Церковно-археологічного музею, головний його хранитель. У 1875 р. М. Петров захистив докторську дисертацію «О происхождении и составе славяно-русского печатного Пролога (иноземные источники)». 1876 р. його було затверджено ординарним професором Київської духовної академії, де спочатку він викладав історію російської та західноєвропейських літератур, а з 1877 р. – лише західноєвропейських.

З 1916 р. – член-кореспондент Петербурзької імператорської академії наук, ініціатор створення Академії наук України, її академік із 1918 р. Помер Микола Іванович 1921 р., його могилу на Флорівській горі зрівняно із землею...

Знаковою працею в інтелектуальній біографії М. Петрова як ученого варто вважати його «Нариси історії української літератури XIX століття» (російською мовою, 1884 рік), що були опубліковані за його власний кошт накладом 1200 примірників (зауважмо, що курс української літератури тоді не викладався в жодному університеті). Незважаючи на офіційну заборону української мови, М. Петров здійснив першу спробу системно оглянути нове українське письменство та подав літературні портрети 39 авторів, і тому праця мала гучний резонанс. Лише за перший рік у пресі з'явилося 11 відгуків на неї, зокрема В. Антоновича, В. Горленка, Костя Одовця (О. Кониського) та ін. Та найдокладнішою стала рецензія тоді доцента Університету Святого Володимира М. Дашкевича (1888), написана на замовлення Петербурзької імператорської академії наук, яка номінувала працю М. Петрова на здобуття Уваровської премії. Премію поділили між автором і рецензентом.

Відомий український учений І. Свенціцький, високо оцінюючи діяльність М. Петрова, писав: «Він по вікові, образованию й ідеології належить до так званих шістдесятників, що приходили не обрυσати країну – тільки працювати для неї просвітою, тим-то він як діяч і зацікавився українським письменством, для якого став першим істориком» [14, с. 88].

Огляд досліджень і публікацій. Про доробок М. Петрова-літературознавця

писали О. Білецький, М. Дашкевич, Ол. Дорошкевич, В. Горленко, С. Єфремов, І. Франко та ін. У радянські часи ім'я вченого було майже забутим. Працю його вважали лише зібранням «сирих» матеріалів, а «теоретична сторона дослідження для нього не існує», – писав про нього О. Білецький [4, с. 93]. Лише 1994 р. вийшов у світ бібліографічний довідник «Академік Микола Іванович Петров (1840–1921)» (упорядники В. Микитась, Н. Микитась), про Петрова-літературознавця було опубліковано кілька статей співробітниці Інституту українознавства Н. Поклад [12; 13]. Визначною подією в культурі України можна назвати публікацію 2004 р. у видавництві «Либідь» (серія «Пам'ятки історичної думки України») книжки «Петров Микола. Скрижалі пам'яті» (упорядники В. Ульяновський, І. Карсим), у передмові до якої автори докладно розглянули питання українсько-російської ідентичності М. Петрова. Діяльності вченого присвячені дві дисертації [5; 16], С. Сохань опублікувала про нього докладну монографію [17]. 2007 р. «Нариси...» М. Петрова було перевидано із сучасною передмовою та примітками [3]. 2020 р. вийшла книжка «Микола Петров: українознавець, краєзнавець, киевознавець» О. Ставнюк та В. Ставнюка, які розглядають навчання і діяльність вченого в Київській духовній академії та його роль у заснуванні й розвитку Київського церковно-археологічного музею при КДА.

На жаль, літературознавчі праці М. Петрова, зокрема і його «Нариси...», перебувають у пасиві науки, увагу зосереджують переважно на рецензії на них М. Дашкевича, який з'ясував самотність українського письменства як явища, що самостійно розвивається, із його

власними органічними тенденціями. А праця М. Петрова відразу ж відійшла на задній план і невдовзі стала вважатися застарілою. Нині варто перечитати її по-новому, відкрити її приховані пласти, адже тут використано справжнє багатство фактичного матеріалу: подано літературні портрети багатьох нині маловідомих письменників XIX століття – від І. Котляревського до М. Старицького, показано важливість компаративних студій для історії літератури.

Мета статті – здійснити аналіз «Нарисів української літератури XIX століття» українського вченого Миколи Петрова як праці, що вперше масштабно представляла явище нової української літератури, окреслювала компаративні орієнтири її вивчення і стала імпульсом до нових порівняльних студій.

Виклад основного матеріалу. Імпульсом для Петрова до студій над новим українським письменством стала публікація повісті «Хмари» Івана Нечуя-Левицького, товариша Миколи Петрова з Академії. М. Петров акцентував на тому, що історичне вивчення української літератури показало б її справжнє походження й характер, однак історичний метод не став вісю його праці: тут переплелися елементи бібліографії, біографістики, суспільно-політичної історії, історії літературних напрямів, але над усім панувало звичайне переказування текстів, підкріплене численними цитатами. «Молотив, не зганявши і не вівши», – так іронічно відгукнувся П. Куліш про метод М. Петрова [7, с. 288]. Власне, дослідник виконав тільки першу, емпіричну частину праці: зібрав та нагромадив факти.

Але з приводу видання цієї праці мовознавець П. Житецький в листі до

М. Петрова писав: «Вважаю моральним і сердечним обов'язком своїм подякувати Вам за ваші прекрасні роботи на ґрунті українства. Цінною в них є не тільки наукова обробка фактів, а й сама моральна суть людини, яка підійшла до фактів неупереджено. Колиш буде відзначено і час з'яви Ваших праць, коли українці, збиті з позицій, розійшлись у різні боки – і фізично, і духовно» [17, с. 91]. Справді, окрім незаперечних наукових заслуг, надзвичайною була моральна вартість учинку Миколи Петрова: тоді, коли Валувський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. засуджували українське письменство на смерть, він, неукраїнець, написав історію української, а не «мало»- чи «южнорусской» літератури, протестуючи цим проти офіційних заборон і вперше на високому рівні представляючи здобутки нового українського письменства.

Матеріал для «Очерков...» збирався крихтами: у Києві українські книжки можна було віднайти тільки в єдиній на той час Міській бібліотеці та книгарнях Ільницького й Комарова. М. Петров для своєї роботи листувався з письменниками-сучасниками: І. Нечуєм-Левицьким, О. Кониським, О. Навроцьким, Я. Щоголевым, К. Думитрашком.

Уже назва праці «Нариси...» свідчила про те, що автор не претендував на повний систематичний курс історії письменства, хоча її стали вважати першою науковою роботою в цій галузі. Попередники М. Петрова (про українську літературу були тоді лише невеличкі брошурки І. Прижова (1861), П. Петраченка (1861) та розділ О. Пипіна в його «Історії слов'янських літератур» (2-ге вид., 1879 р.)) намагалися проаналізувати нову українську літературу як частину

літератури російської, але в них насамперед не було такої повноти матеріалу (до речі, такої праці про свою літературу на той час не мали і представники імперської літературознавчої науки).

Зовнішнім стимулом появи «Очерков...» була полеміка на сторінках преси, що протягом десятиріч супроводжувала становлення нової української літератури й стосувалася насамперед трьох питань: чи можлива українська література взагалі, чи спроможна українська народна мова забезпечити її розвиток і де й у чому має шукати ця література своїх життєвих джерел. Наголос на цих позалітературних чинниках часто відволікав увагу від перевірки суто естетичних спроможностей письменства. У другій половині XIX ст. разом із зростанням національної усвідомленості української літератури змінюється й ситуація в російській критиці та літературознавстві: якщо в першій половині XIX ст. столичні журнали активно реагують на всі події в українській літературі (зокрема, на вихід Шевченкового «Кобзаря», «Народних оповідань» Марка Вовчка та ін.), то в другій половині століття вони майже не зважають на наше письменство і розцінюють його лише як провінційний додаток до літератури імперської.

М. Петров розпочав працю з найістотнішого питання – про походження української літератури та її рушії сили, але, з'ясовуючи їх, приєднався до думки М. Драгоманова про основоположний російський вплив, що, на думку автора «Нарисів...», визначив зміст і форму українського письменства.

Рецензенти праці звертали увагу на недостатню обізнаність М. Петрова з новою українською літературою, дорікали за дріб'язковість у періодизації,

залучення до історії імен другорядних письменників, неясність і приблизність історико-літературної термінології. Найгострішою була критика О. Кониського, що виступав проти поділу М. Петрова письменства на українське й галицьке, вважаючи, що в історії духовного життя народу межею можуть бути лише ідеї, а не географічні кордони. Найбільше письменник не погоджувався із фактами численних запозичень в українській літературі з російської, які цитував М. Петров. О. Кониський доводив, що всі письменники залежать від впливів ідей попередників, і українське письменство не могло не користуватися здобутками європейських літератур, хоча це не дає права говорити про його несамостійність. Але, на його думку, перш ніж оглядати здобутки XIX ст., треба «згадати минувшину всього українського письменства і подивитися на духовний стан Московщини до Петра I, щоб знати, що могло переймати наше письменство у «русского» (як каже п. Петров), бо відома річ, що позичати можна тільки у заможнішого, у багатшого; переймати можна тільки у того, хто не має, і тому, хто свого не має» [10, с. 1]. Та найосновніші зауваження О. Кониського стосувалися некритичного підходу М. Петрова до газетних і журнальних рецензій, які він майже без змін залучав до своїх нарисів. «Тим часом історія складається не з часописних рецензій, історія – то наука. Історія подає читателям істину такою, якою уважає її сам учений автор, просявши факти через сито критично-філософського аналізу. Так пишуть історію, а так, як пише п. Петров, так можна писати «історійки», а не історію», – слушно зазначав рецензент [11, с. 1].

Однією з найґрунтовніших була

рецензія В. Горленка, українця, який більшу частину свого життя провів у Петербурзі. Він зауважував, що творчість кожного народу навряд чи можна вивчити без з'ясування того, як відбилися його національно-духовні особливості в історії, моралі, а найбільше – у фольклорі. Так не вивчали українську літературу попередники М. Петрова, немає такого вивчення і в нього. Тому українська література постає в цих працях відірваною від ґрунту, справою кількох письменників. Отже, нез'ясованими залишилися внутрішні сили, які її витворили. Ціла література – не безформна маса, на якій можуть відбиватися тільки сторонні впливи, наголошував В. Горленко. Така література не заслуговувала б ані найменшої уваги, і її творча притягальність не мала б життєвої сили. Впливи ж між українською і російською літературами були взаємними, переконаний він, і їх аналіз має бути особливо ретельним. Для цього потрібно простежити, чи пройшла безслідно для російської літератури діяльність українців Хераскова, Богдановича, Капніста, Гнедича, Наріжного – цілої плеяди письменників включно з Гоголем. Чи можна назвати «впливом» риси, винесені російською літературою з півдня і повернуті знову в його літературу? Яким впливом пояснити особливості народної лірики та епосу? Без аналізу цих національних рис, без дослідження процесу самоствердження, який за всіх впливів і взаємодій відбивався на розвитку літератури, не з'ясовувалися питання про властивість ґрунту української літератури та про її життєвість. «Штучні рамки, прийняті п. Петровим для викладу історичного ходу розвитку української літератури, суперечать оцінці явищ, досліджених ним добросовісно

повно», – зауважував В. Горленко [8, с. 671–672]. На його думку, цю хисткість уявлень міг би подолати розгляд української літературної історії як виявлення росту й видозмін культурно-національного типу в її історичному розвитку. М. Петров не давав прямої відповіді на питання, наслідуючим чи самобутнім є нове українське письменство, однак весь його виклад приводив читача до висновку, що воно розвивається тільки залежно від сусідніх літератур, не маючи власного ґрунту. Хоча часто автор наголошував на оригінальності змісту українського письменства, писав про те, що деякі українські письменники вибирали мотиви своєї творчості безпосередньо з європейських зразків, читаючи в оригіналі Байрона й Міллера та перекладаючи їх. М. Петров визнавав, що в першій і на початку другої чверті XIX ст. головним осередком українського літературного руху був Харківський університет, а наукова діяльність його професорів вплинула на пробудження української літератури. Харківський рух перейшов у 1840-х роках до Києва, де з того часу утвердилось слов'янофільство на чолі з М. Костомаровим, якого не можна вважати простим наслідувачем російських діячів тієї епохи. Найкрасномовнішим фактом, що свідчив про самостійність мотивів тогочасної української літератури, для М. Петрова була діяльність Гоголя, якого він називав кращим виразником національного напрямку української літератури. Уже цього вистачило б, зауважував авторові «Нарисів...» інший рецензент, В. Антонович, щоб зробити українську літературу предметом самостійного вивчення на її власному ґрунті. Цей історик, професор Університету Святого Володимира, давав автору

«Нарисів...» поради методологічного характеру, зазначаючи, що література, як й інші види мистецтва, існує в культурному, естетичному і суспільному комплексі, тому її потрібно розглядати «у всій сукупності умов її існування, насамперед і більше всього на основі тих зачатків, які є в народному житті, і потім у тісному зв'язку з рухом ідей на даній території і в даному середовищі, з тими послідовними змінами, які переживав народ за певний період. При цьому, зрозуміло, не можуть бути залишені без уваги і зовнішні впливи» [6]. Найприхильнішим серед рецензій на «Нариси...» був відгук І. Франка, який зауважував, що «Петров... пильно і в многих місцях справедливо вказує на те, як в українській літературі відбивалися по-своєму головні течії літератури російської» [18, с. 138]. Тому, коли 1909 р. І. Франко приїхав до Києва, то не проминув нагоди познайомитися з М. Петровим.

Після Революції 1905 р., що визнала право за українською мовою та її письменством, в Університеті Святого Володимира та на Вищих жіночих курсах професори Володимир Перетц і Андрій Лобода вводять до циклу університетських дисциплін українознавство й радять користуватися працями М. Петрова з історії українського письменства як підручником.

Після 1917 р. відчувалася потреба в підручниках, і вінницька «Просвіта» запланувала видати «Очерки...». Однак через тяжкі післяреволюційні умови це перевидання так і не було здійснено. М. Петров у спогадах писав: «Але якою б не була доля моїх книжок з історії українського письменства, я знаходжу для себе моральне задоволення в тому, що в свій час я чимало попрацював над

будуванням історіографії українського письменства та що маю я гарних наслідників, що далі будують історію українського письменства» [17, с. 87]. Серед продовжувачів своєї справи М. Петров назвав насамперед І. Стешенка, автора «Історії української драми» (1907), В. Резанова, В. Перетца, О. Огоновського, С. Єфремова.

М. Грушевський згадував, що ще замолоду прочитав «Нариси...» М. Петрова, які «демонстрували похід розпорошених, різномасних, різночинних українських письменницьких сил на відродження української слави, українського життя, української поезії. Від яких різних одправних пунктів вони виходили і якими різними дорогами йшли, скільки було там дрібноти, людей з багажем безконечно малим, а в сумі вони становили поважну течію, поважне історичне явище, проривали глибоку борозну на занедбанім перелозі українського життя» [9, с. 123]. Оця «дрібнота» – це були автори, яких не можна назвати «корифеями» (К. Думитрашко, О. Корсун, П. Кореницький, М. Макаровський, С. Писаревський, П. Раєвський, К. Тополя та ін.), але їхні імена і творчість М. Петров залучав до своїх «Нарисів...», наголошуючи цим: якщо їхню творчість не брати до уваги, то з поля зору разом з посередніми авторами зникають і деякі проміжні ланки загального літературного процесу, адже часто саме другорядні письменники найкраще демонструють літературні смаки епохи.

Висновки. Отже, з погляду сьогодення можна сказати, що М. Петров трактував історію українського письменства занадто механічно, мало звертав уваги на його органічний розвиток і однобічно простежував російські впливи. Інколи

він буквально лише констатував дрібні факти впливу, «іноді сумнівного, обмеженого тільки зовнішньою схожістю, він часто все пізнання твору зводив до встановлення, у кого автор позичив ту чи ту думку, кого він наслідував» [2, с. 97]. Питання самобутності української літератури він теж розв'язував однозначно: напрями в українській літературі виокремлював за аналогією до російської. Запозичена з російської була й періодизація літературного процесу, тому вона адекватно не означувала внутрішню динаміку та художню специфіку українського письменства, не в змозі була визначити реальні стадії його розвитку.

Хоча науковий пошук М. Петрова був спрямований здебільшого на прямолінійне відшукування збігів (тем, мотивів, художніх прийомів у різних авторів), а в його праці переважали т. зв. «контактні порівняння», він виявив багато фактів взаємодії національних та інонаціональних складників в українській літературі, що, «згідно із завданням автора, давали змогу точніше з'ясувати, які елементи в ній є національними, а які виникли як вплив чи запозичення» [1, с. 89]. Численні запозичення в текстах українських письменників, на які вказував дослідник, зовсім не применшували значення їхньої творчості, а навпаки – свідчили про давні зв'язки нашого письменства зі світовим.

Але варто зважати і на те, що М. Петров багато в чому був новатором: його наукове мислення охоплювало широке коло проблем, серед яких – вибір оптимальної методології для дослідження українського літературного процесу, визначення національних особливостей письменства, джерел і динаміки його розвитку, періодизація літературного

процесу, роль запозичень і впливів. І насамперед його заслуга полягала в тому, що він спровокував важливу дискусію, в якій удосконалювалися підходи до історії літератури, а з його праці почалося нове осмислення літературного процесу в Україні. М. Петров, а після нього його рецензент М. Дашкевич окреслили поєднання «свого» і «чужого» в українському письменстві як взаємопов'язане явище, започаткували компаративні студії, які «вписували» українську літературу в європейський літературний процес як його органічну ланку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова, Г. А. «Нариси історії української літератури XIX століття» Миколи Петрова: компаративні орієнтири. *Слово і Час*. 2009. № 2. С. 82–91.
2. Александрова, Г. А. Відгук Миколи Дашкевича на «Нариси історії української літератури XIX століття»: проблема зовнішніх і внутрішніх контактів. *Слово і Час*. 2010. № 6. С. 95–105.
3. Александрова, Г. А. Перша авторська версія нового українського письменства. *Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия*. Київ, 2008. С. 3–14.
4. Білецький, О. І. Шляхи розвитку українського дожовтневого літературознавства. *Збір. праць*: у 5 т. Київ, 1965. Т. 2. С. 72–110.
5. Бухальська, М. А. *Наукова діяльність та історико-культурна спадщина академіка Миколи Петрова (друга половина XIX – початок XX століття)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Київ, 2006. 251 с.
6. В.[олодимир Антонович]. Судьбы украинской литературы в XIX столетии. Н. И. Петров. *Очерки истории украинской литературы XIX столетия*. *Заря*. 1884. № 37.
7. Возняк, М. П. Куліш як інформатор галицького історика літератури (його листування з Ом. Огоновським). *Життя й революція*. 1927. № 12. С. 288–306.

8. Горленко, В. «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» Н. И. Петрова. *Киевская старина*. 1884. Апрель. С. 664–672.

9. Грушевський, М. Спомини. *Київ*. 1988. № 12. С. 116–139.

10. Одовець, Кость (Кониський О. Я.). «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» Н. И. Петрова. *Діло*. Киев, 1884. (Критичний огляд). Ч. 44. С. 1.

11. Одовець, Кость (Кониський О. Я.). «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» Н. И. Петрова. *Діло*. Киев, 1884. (Критичний огляд). Ч. 61–62. С. 1.

12. Поклад, Н. Літописець без лукаво-го мудрствування. *Рідна школа*. 1997. № 1. С. 6–7.

13. Поклад, Н. Став сином України. *Слово і Час*. 1998. № 9–10. С. 57–61.

14. Свенціцький, І. Українська старовина в Київському церковно-археологічному музеї. *Записки історико-філологічної секції Українського наукового товариства*. Київ, 1918. Кн. XVII. С. 87–91.

15. Сохань, С. В. *Бібліотечно-археографічна діяльність М. І. Петрова (1840–1921)*: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 218 с.

16. Сохань, С. В. *Микола Петров: життя серед книг і рукописів*. Київ, 2015. 412 с.

17. Петров, М. *Скрижали пам'яті*. Київ, 2004. 336 с.

18. Франко, І. Лист до О. М. Пипіна. *Збір. творів*: у 50 т. Київ, 1986. Т. 49. С. 137–140.

REFERENCES

1. Alexandrova, H. (2009). "Essays on the History of Ukrainian Literature of the 19th Century" by Nikolai Petrov: Comparative Guidelines. *Slovo i chas* (Word and Time), No. 2, pp. 82-91. [in Ukr.]

2. Alexandrova, H. (2010). Mykola Dashkevych's Review of "Essays on the History of Ukrainian Literature of the 19th Century": the Problem of External and Internal Contacts. *Slovo i chas* (Word and Time), No. 6, pp. 95-105. [in Ukr.]

3. Alexandrova, H. (2008). The First Author's Version of New Ukrainian Literature. In: Petrov, N. I. *Essays on the History of Ukrainian Literature of the 19th Century*. Kyiv, pp. 3-14. [in Ukr.]

4. Biletsky, O. (1965). Ways of Development of Ukrainian Pre-October Literary Studies. *Collected Works: in 5 Volumes*. Vol. 2. Kyiv, pp. 72-110. [in Ukr.]

5. Bukhalskaia, M. (2006). *Scientific Activity and Historical and Cultural Heritage of Academician Nikolai Petrov (Second Half of the 19th – Early 20th Centuries)*. [An abstract of thesis for Candidate of Sciences degree in History]. Kyiv, 251 p. [in Ukr.]

6. V.[olodymir Antonovych]. (1884). The Fate of Ukrainian Literature in the 19th Century. N. I. Petrov. *Essays on the History of Ukrainian Literature in the 19th Century*. Kiev. *Zaria*. No. 37. [in Rus.]

7. Vozniak, M. (1927). Kulish as an Informant of the Galician Literary Historian (his Correspondence with O. Ogonovskyi). *Zhyttia i revoliutsiia*. No. 12, pp. 288-306. [in Ukr.]

8. Gorlenko, V. (1884). "Essays on the History of Ukrainian Literature of the 19th Century" by N. I. Petrova. Kiev, 1884. *Kievskaiia starina* (Kyiv Antiquity). April. pp. 664-672. [in Rus.]

9. Hrushevskiy, M. (1988). *Memoirs*. Kyiv. No. 12, pp. 116-139. [in Ukr.]

10. Olovets Kost (Konysky O). (1884). "Essays on the History of Ukrainian Literature of the 19th Century" by N. I. Petrov. Kiev, 1884. (Critical review). *Dilo*. No. 44, pp. 1. [in Ukr.]

11. Olovets Kost (Konysky, O). (1884). "Essays on the History of Ukrainian Literature of the 19th Century" by N. I. Petrov. Kiev, 1884. (Critical review). *Dilo*. No. 61-62, pp. 1. [in Ukr.]

12. Poklad, N. (1997). Chronicler without Deceitful Wisdom. *Ridna shkola*. No. 1, pp. 6-7. [in Ukr.]

13. Poklad, N. (1998.). Became a Son of Ukraine. *Slovo i Chas*. No. 9–10, pp. 57-61. [in Ukr.]

14. Svientsitskyi, I. (1918). Ukrainian Antiquities in the Kyiv Church Archaeological

Museum. *Zapysky istoryko-filolohichnoi sekti* Ukrainskoho naukovoho tovarystva, No. XVII, pp. 87–91. [in Ukr.]

15. Sokhan, S. (2003). *Library and Archaeographic Activities of M. I. Petrov (1840–1921)*. [An abstract of thesis for Candidate of Sciences degree in History]. Kyiv, 218 p. [in Ukr.]

16. Sokhan, S. (2015). *Mykola Petrov: Life Among Books and Manuscripts*. Kyiv. 412 p. [in Ukr.]

17. Petrov, M. (2004). *Tablets of Memory*. Kyiv, 336 p. [in Ukr.]

18. Franko, I. (1986). Letter to O. M. Pypin. *Collected Works: in 50 Vol. Vol. 49*. Kyiv, pp. 137–140. [in Ukr.]

Summary

M. I. PETROV – THE FIRST HISTORIAN OF MODERN UKRAINIAN LITERATURE (ON THE 185TH ANNIVERSARY OF THE SCHOLAR'S BIRTH)

Halyna ALEKSANDROVA

orcid.org/0000-0002-5136-5160

Doctor of Philology, senior research fellow, leading research fellow

Institute of Biographical Research, V. I. Vernadsky National Library of Ukraine,

Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine

email: galekss@ukr.net

The relevance of the research. The scientific legacy of Mykola Petrov (1840–1921), professor at the Kyiv Theological Academy, literary scholar, folklore researcher, bibliographer, museum expert, and church historian, is currently of great interest to Ukrainian studies.

A landmark work in M. Petrov's intellectual biography is his “Essays on the History of Ukrainian Literature of the 19th Century” (1884). Despite the official ban on the Ukrainian language, he made the first attempt to systematically review new Ukrainian literature and presented literary portraits of 39 authors, which is why the work had a resounding response.

The most detailed review was written by M. Dashkevich, associate professor at St. Vladimir's University (1888), commissioned by the Imperial Academy of Sciences in St. Petersburg, which nominated M. Petrov's work for the Uvarov Prize. The prize was shared between the author and the reviewer. The review was valued much more highly in literary studies than M. Petrov's “Essays...”

But now it is worth rereading this work in a new light, discovering its hidden layers, because it presents literary portraits of many now little-known writers of the 19th century—from I. Kotlyarevsky to M. Starytsky—and shows the importance of comparative studies for the history of literature.

The purpose is to analyze Ukrainian scholar Mykola Petrov's “Essays on Ukrainian Literature of the 19th Century” as a work that was the first to comprehensively present the phenomena of new Ukrainian literature, outline comparative guidelines for its study, and become an impetus for new comparative studies.

Conclusions. Although M. Petrov's scientific research was mainly focused on a straightforward search for similarities (themes, motifs, artistic techniques in different authors), and his work was dominated by so-called “contact comparisons,” he revealed many facts about the interaction of national and foreign elements in Ukrainian literature. It is worth emphasizing the innovative nature of M. Petrov's work: his scientific thinking covered a wide range of issues, including the selection of the optimal methodology for studying the Ukrainian literary process, the identification of national characteristics of literature, the sources and dynamics of its development, the periodization of the literary process, and the role of borrowings and influences. Above all, his merit lay in the fact that he provoked an important discussion in which approaches to the history of literature were refined, and his work gave rise to a new understanding of the literary process in Ukraine. M. Petrov, followed by his reviewer M. Dashkevich, outlined the combination of “the familiar” and “the foreign” in Ukrainian literature as an interrelated phenomenon and initiated comparative studies that “integrated” Ukrainian literature into the European literary process as an organic part of it.

Keywords: Mykola Petrov, history of literature, Ukrainian literature, Ukrainian studies, influences, borrowings, comparative studies.

**НАРАТИВИ ПРО ГЕРОЇЧНІ ТА ТРАГІЧНІ ПОДІЇ
ШИРОКОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ
У КНИЗІ «ФРОНТОВІ ОПОВІДАННЯ З ДОНБАСУ»
ЄВГЕНА ЛУНЯКА**

Людмила СОРОЧУК

orcid.org/0000-0003-0478-356X

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: LVS1166@ukr.net

Анотація. У статті акцентується увага на вагомості фіксації історичних подій і умов нинішньої російсько-української війни, опису героїчних та трагічних наративів фронтового життя українських воїнів у контексті мілітарної традиції. У книзі «Фронтові оповідання з Донбасу» подається бачення автора-військовослужбовця, історика, науковця Євгена Луняка щодо ключових моментів збройної боротьби українських захисників проти російських окупантів. В основу твору покладено реальні факти мужньої боротьби і протистояння ворогу з 2014 року.

Ключові слова: мілітарна література, фронтові оповідання, російсько-українська війна, героїзм українських воїнів, пам'ять про війну.

Постановка проблеми. Російська анексія Криму, військове захоплення частини території на Сході України у 2014 р., які згодом переросли у повномасштабне збройне вторгнення в Україну у лютому 2022 р., кардинально змінили життя українських громадян. Суттєві зміни, пов'язані з війною, відбулися майже в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства та розвитку нашої держави. Водночас з перших днів великої війни українці показали неймовірну стійкість до її викликів і загроз та, згуртувавшись, активно долучилися до волонтерської роботи і всілякої допомоги українським захисникам.

Питання, наскільки російська військова агресія примусово змінила буття українців, як постраждали культурні пам'ятки і чи можливо їх відновити, стають першочерговими для дослідників. Науковці різних сфер

посилено студіюють також суспільні зміни, зміцнення ідентичності та солідарності народу перед лицем ворога, які можна сміливо назвати феноменальними.

Тема боротьби українських захисників і захисниць за волю й державну незалежність, героїзм наших воїнів надихають на нові дослідження істориків, соціологів, політологів. Письменники й журналісти почали писати про людей війни і фіксувати факти, пов'язані з бойовими діями. На сторінках їхніх книг – прославляння героїзму і патріотизму українських воїнів у боротьбі з ворогом, трагічні моменти на бойових позиціях, діяльність волонтерів і військових медиків, благодійна допомога ЗСУ небайдужих людей, виживання українських громадян в екстремальних умовах, збереження спогадів та вшанування пам'яті про героїв.

Варто зазначити, що до видань на військову тематику додаються розповіді та есе військових, щоденники волонтерів, медиків, тобто комбатантська література. Це сучасний напрям української літератури, який зображує війну як реальність, показуючи безпосередній досвід учасників бойових дій. Останнім часом літературу військової тематики поповнюють спогади родичів чи побратимів загиблих героїв, сімейні хроніки. Це відповідно розширює арсенал мілітарної літератури сучасними творами різних жанрів. Безсумнівним є той факт, що мілітарна література періоду нинішньої російсько-української війни стає органічною частиною загального літературного процесу України. Тому дослідження фіксації історичних подій і перебігу збройної агресії рашистів, опис героїчних і трагічних наративів в українській літературі є актуальними й необхідними для вивчення буремного періоду російсько-української війни з достовірних джерел та збереження і передачі майбутнім поколінням історичної пам'яті, а це, у свою чергу, допомагає глибше переосмислювати життєві цінності, пізнавати історію і культуру України.

Про значення і особливості розвитку сучасної української літератури, індивідуально-авторські стилі й опис реальної дійсності багато пише Микола Жулинський. У своїй праці «Нація. Культура. Література» він говорить: «Що ж, важко і не зразу формується індивідуально-авторський стиль, який і відображає людську творчу індивідуальність письменника. Базується, формується і розвивається індивідуально-авторський стиль на відображенні в свідомості автора чи в системі образів реальної дійсності, на

реагуванні митця на цю реальність, яка виражається найчастіше в метафоричному «зазиранні» в глибини цієї реальності» [5, с. 554].

Аналіз досліджень та публікацій.

Після збройного нападу РФ на територію України літературний процес, як і всі інші явища у нашій країні, зазнає відчутного впливу війни. Глибокий аналіз як російсько-української війни, так і суті «гібридних воєн», їхньої специфіки і наслідків, а також перспектив України у геополітиці є предметом наукових досліджень В. Горбуліна, В. Бадрака, І. Рущенко [2; 3; 10].

У контексті нашого дослідження варто наголосити на напрацюваннях, присвячених вивченню російсько-української війни як цивілізаційної та ідеологічної. Якщо раніше в полі зору читачів була здебільшого ветеранська чи волонтерська проза, то після повномасштабного вторгнення росіян у 2022 р. тема військового конфлікту стала однією із головних для всієї української літератури.

На сьогодні українських видань мілітарної літератури маємо доволі багато, і серед них кожен може знайти щось для себе за жанрами. Зазвичай переважають щоденникові записи, документалістика, спогади чи розповіді військових письменників про фронтове життя (з власного досвіду), так звана ветеранська література. Варто зазначити, що героїчні й трагічні події збройного конфлікту на Сході України, починаючи з 2014 р., описуються у спогадах та записаних інтерв'ю військовослужбовців, опублікованих у книзі «Усна історія російсько-української війни (2014–2018 роки)» [14]. Це видання, в якому розкриваються обставини виникнення батальйонів «Донбас»,

«Айдар», полку «Азов» та інших бойових підрозділів. Цікавою і потужною є збірка «Журналісти на війні. Документальні дослідження, хронікальний літопис, аналітика». Автори цього видання – відомі журналісти, які добровільно стали військовими кореспондентами, вважаючи своїм обов'язком розповідати українському суспільству й усьому світу про нав'язану нам жакливу війну [6]. Через призму особистого досвіду розповідається про війну та силу побратимства у виданні «Позивний для Йова» О. Михеда [9]. Одна із знакових книг-мемуарів Р. Зінченка – «Іловайський щоденник», надрукований у 2017 р. Автор – доброволець батальйону «Донбас-1» – описує у хронологічному порядку військові події під містом Іловайськом і вихід наших військ із бойових позицій. Він ділиться своїми враженнями про перебіг трагічних подій «Іловайського котла», що сталися в серпні 2014.

Дослідниця військової літератури Г. Скоріна рекомендує цілу низку видань сучасної української мілітарної літератури. Наприклад, книжка О. Вдовиченка «72. Записки комбата», яка насичена динамічними описами військових подій; «Фронтовий щоденник. Окопні історії» Д. Степаненка, а також видання К. Машовця «Диалоги с “нулей”» та Р. Борта «Стандарти хотівших в НАТО». Про повномасштабне вторгнення написано в книгах «Котик, Півник, Шафка» О. Михеда, «77 днів лютого» (збірка репортажів від видання Reporters), «Лютий лютий 2022. Свідчення про перші дні вторгнення» Д. Бури і Є. Подобної, «Мандрівка до потойбіччя. Маріуполь» Є. Шишацького та ін. [11].

Український досвід написання щоденника про війну засвідчив С. Жадан і

привернув до нього увагу не лише українських читачів, а й іноземців. У німецькому видавництві Suhrkamp Verlag письменник опублікував книгу-щоденник «Himmel über Charkiw: Nachrichten vom Überleben im Krieg» («Небо над Харковом: Новини про переживання війни»). Щоденник складається з дописів письменника у соціальних мережах перших шести місяців повномасштабного вторгнення [4].

Мета дослідження – обґрунтування необхідності вивчення витоків і феномену героїзму українського воїнства, проявленого в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України; осмислення описаних героїчних подвигів захисників і захисниць та трагічних подій війни в контексті української мілітарної традиції.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що новітню історію досліджують багато вчених заради того, аби використувати отриманий досвід і знання як повчальний урок для майбутніх поколінь. Студіювання життєвого шляху людей, які здійснили героїчні подвиги у боротьбі з ворогом задля Батьківщини, творить приклад і мотивацію до відстоювання нашої незалежності у сучасних реаліях війни та виховання патріотизму. Не менш важливою є зацікавленість сучасних науковців у дослідженні й аналізі проблеми національного самоствердження українців, а також висвітленні героїзму як феномену, що проявляється у боротьбі з ворогом.

Порівняно з попередніми війнами, в епіцентрі нинішнього кровопролиття з особливою виразністю постала відчайдушна світоглядна боротьба за цінності, головним носієм і виразником яких є Людина, її життя як найбільший скарб

і вирішальний чинник здобуття перемоги. Саме Людина визначає стратегію і тактику війни, логістику воєнних операцій, мотивацію патріотичних настроїв армії, демонструє морально-політичний дух, хоробрість, єдність народу і держави [7, с. 15–25].

Варто наголосити, що тексти мілітарної літератури виконують мотиваційну функцію, особливо в умовах війни, і є чинником згуртування українців. «Сучасна російсько-українська війна спонукала до глибоких соціокультурних змін в Україні, які помітно впливають на умови, спосіб життя і характер мислення переважної більшості українських громадян, формуючи національну ідентичність й ціннісні орієнтири людини» [12, с. 131].

Воїни ЗСУ стоять на захисті української держави понад 11 років. Непоборність і військова звитяга наших захисників вразили світ, тому про українських воїнів, трагізм і героїзм на полі бою цієї жакливої війни мають знати люди не лише в Україні, а й поза її межами. Вочевидь рефлексією на виклики сьогодення, пов'язаною з війною, є те, що українські письменники активно описують життя людей у період воєнного стану, осмислюють та аналізують події на фронті й загалом охоплюють широкий спектр мілітарної тематики. Відзначимо, що до сучасної воєнної прози традиційно відносять твори, які висвітлюють війну крізь призму особистого досвіду, документалістики чи художнього вимислу, зосереджуючись на емоціях, психології та реаліях життя в умовах війни.

Ми говоритимемо про оповідання, написані на основі власного досвіду, вченого-історика, військовослужбовця ЗСУ, захисника Донецького аеропорту Євгена

Луняка і його літературний твір «Фронтіві оповідання з Донбасу», опублікований у 2025 р. Фіксація подій російсько-української війни, подання героїчних і трагічних наративів про життя українських воїнів широко розкриваються у зазначеній книзі. Євген Миколайович, маючи базову історичну освіту, як учений і військовий з досвідом дуже виважено і ґрунтовно описує реальні події на фронті. Варто наголосити, що в основі літературної збірки «Фронтіві оповідання з Донбасу» лежать реальні історії з життя Є. Луняка в реаліях бойових дій сучасної російсько-української війни, учасником якої є сам автор, а також розповіді чи сімейні хроніки, про які автор дізнався від своїх бойових побратимів. Луняк Євген Миколайович – український науковець, історик, доктор історичних наук (2013), професор, завідувач кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, дослідник українсько-французьких історичних взаємозв'язків, автор понад 200 наукових і науково-популярних праць. Напередодні повномасштабного вторгнення РФ в Україну опублікував збірку літературних оповідань «Ляпаси» (2022). Є. Луняк – учасник АТО в 2014–2015 рр., виконував бойові завдання в районі Донецького аеропорту. Продовжив безпосередню участь в обороні України після повномасштабного збройного вторгнення Росії на територію нашої держави у складі танкових військ ЗСУ. Наразі він є командиром зенітно-ракетного взводу і служить в системі ППО. Перебуваючи на фронті, Євген Миколайович усвідомлював, що війна – це катастрофічний переломний момент, що кардинально змінює хід історії. Тож як історик і вчений фіксував важливі

події фронтового життя у польових щоденниках. В одному з інтерв'ю він говорив про те, що вів їх у 2014–2015 рр. і веде під час нинішнього етапу війни. Робить нотатки для того, щоб зафіксувати важливі події, щоб вони не загубилися і не забулися: «У цих щоденниках насправді багато інформації. Коли треба пригадати деталі – відкрив щоденник, подивився, коли, що відбулося, яка подія. А найголовніше – є бажання, щоб інформація збереглася і, можливо, вона виллється в книгу спогадів про цю війну, яка триває вже понад десять років. Я вже написав кілька книг, але саме книга про війну є найтяжчою. Тому що писати про тих людей, яких ти добре знав і яких уже немає поруч із тобою, це найважче» [1].

Оповідання написані про важливі й буденні життєві справи фронтових товаришів і насамперед – побратимську підтримку і взаємодопомогу, тому й відчував величезну відповідальність, пишучи свою книжку. Безперечно, українські воїни, які не з чужих слів знають фронтові реалії, є найкритичнішими читачами та рецензентами. «Я намагався так максимально точно передати яскраві моменти й повсякдення фронтового життя, щоб ніхто з моїх товаришів не міг дорікнути мені у неправдивості. Також я намагався, щоб книгу отримали її герої чи їхні родичі. Їхня позиція для мене вкрай важлива. Деякі оповідання написані від першої особи. Вони стосуються тих подій, у яких я особисто брав участь. Деякі – мають більш літературний характер. В їх основі лежать реальні фронтові історії, які я чув і знаю з достовірних джерел, але за браком деталей виклав у власному трактуванні. Це й визначило формат книжки – збірка оповідань», – згадував Є. Луняк, презентуючи свій

літературний твір у Навчально-науковому інституті філології КНУ імені Тараса Шевченка 11.09.2025 р., де ми мали честь особисто поспілкуватися і привітати автора книжки «Фронтові оповідання з Донбасу».

Темою виявлення особливого національного героїзму та його рис, що базуються на реальних фактах боротьби українських воїнів з ворогом заради перемоги та встановлення миру на рідній землі, пронизаний увесь текст «Фронтових оповідань з Донбасу» Є. Луняка. Автор дуже влучно привертає увагу читача до переможних подій за участю українських воїнів, що є мотивацією у боротьбі з ворогом, а ще має значення підтримка моральна, духовна не лише близьких людей, але й малознайомих. Прикладом є оповідання «Молитва архангелу Михаїлу», яке входить до збірки: «Коли ми виїжджали з ферми, Анатолій (місцевий житель) підійшов до мене й сказав слова однієї молитви, яка має берегти мене. Було видно, що чоловіча щиро бажає мені добра. Я добре пам'ятаю її, і досить часто в тривожні фронтові моменти вона виринає в моїй свідомості: Архангеле Михаїле, стань за моїм плечем з вогняним мечем!» [8, с. 48].

Важливою темою пронизані тексти оповідань, в яких визначаються безцінність людського життя та боротьба за власне виживання в умовах війни. В оповіданнях «Другий день народження комбата Алекса», «Віджати погріб», «Магія дитячих малюнків» автор пише про те, що необхідно відчувати й пережити бій з ворогом, щоб переконатися: коли знищується супротивник, долається страх, народжується віра в незламність добра. Воїни стають переможцями й господарями власного майбутнього, якому

ніхто не сміє загрозувати. Висвітлюється також питання мотивації українських воїнів, особливості їхнього військового досвіду та оцінка ними складної ситуації виживання в бойових умовах.

Є. Луняк детально передає відчуття втрати і надії на закінчення бойових дій, настання довгоочікуваного миру та повернення додому. Автор описує не лише свій емоційний стан, а й усі ті болючі моменти, які переживали разом з ним його побратими. Він створив розповіді, в яких розкривається біль втрати, коли гине побратим, роздуми про велич людської дружби й значення емоційної підтримки близької людини. В оповіданні «Військова мудрість Тітарчука», першому у збірці, автор подає дуже яскраві ключові моменти життя бойового побратима Володимира Тітарчука (просто Іванича), його становлення як кадрового офіцера і наставника військовослужбовців. Багато часу Є. Луняк був пліч-о-пліч із Тітарчуком, але, на жаль, Іванич загинув. У творі порушується питання усвідомлення того, що бойового товариша вже немає поряд, але в пам'яті живе його образ та мудрі настанови й поради. Разом з тим відбувається постійний пошук сенсу життя і приємних швидкоплинних моментів навіть в умовах страшної війни. «Коли розмова торкалася військової тематики, він ставав дуже серйозним і виголошував сентенції, що глибоко закарбувалися в моїй душі. Слова Тітарчука – Війна – це лайно; Ворог має бути мертвим. Якщо його не уб'єш ти – він уб'є тебе; Військове завдання має бути виконане за будь-яку ціну; Ти маєш бути готовим до смерті своїх товаришів і до своєї власної смерті; Найвищою цінністю є людське життя; Найголовнішими людьми в житті є діти; Справжній

друг – це унікальна особистість в житті кожного», – згадує автор [8, с. 10–15].

З початку військової служби Є. Луняка в лавах ЗСУ минуло десять років, а окремі епізоди чи образи своїх друзів у пам'яті спливали постійно. Він вирішив зібрати усі щоденникові (записникові) спогади з окопів Донеччини, Сумщини, Чернігівщини, де доводилося служити, і видати книгу як підсумок подій, які відбулися у його фронтovому житті та бойових побратимів. Це оповіді про справжній героїзм наших воїнів, що донедавна були простими цивільними людьми, професіоналами своєї справи, гарними чоловіками й батьками у своїх родинях. Євген Миколайович зумів побачити, як гартується, кристалізується Людина на війні: страх і недосипання, мудрість і знання, чесність і совісність, почуття обов'язку і плече побратима... Маленькі оповідання, які показують жахи руйнувань, підступність ворога, стійкість наших воїнів, яких росіяни назвуть «кіборгами».

У автора залишається бажання надалі фіксувати й описувати інформацію про події великої війни, а після закінчення збройного конфлікту, у мирний час – поширювати зібрані факти в культурно-інформаційному просторі та впроваджувати в освітній процес, читаючи студентам лекції з історії сучасної України. Адже, нагадаємо, Євген Миколайович – доктор історичних наук, професор, педагог із багаторічним досвідом. Віримо, що бажання українського воїна обов'язково здійсниться.

Висновки. Нині, в умовах реалій війни українців з російським агресором, виявлення героїзму як категорії боротьби проти ворога набирає нових форм і активно фіксується письменниками в

текстах української мілітарної літератури. Отже, нагальною потребою сучасності є опис героїчних подвигів воїнів-захисників, возвеличення героїзму і стійкості захисників України та вкорінення традицій вшанування пам'яті загиблих героїв.

«Фронтіві оповідання з Донбасу» Є. Луняка про життя українських захисників в умовах збройної агресії з боку РФ, як героїчні події, кумедні історії окремих побратимів, так і трагічні випадки, засвідчують складність і жахіття війни як соціально-політичного конфлікту й людських страждань.

Важливо відзначити, що за жанром «Фронтіві оповідання з Донбасу» визначаються як нон-фікшн (non-fiction) – літературний твір, в основу якого покладені реальні факти, свідчення очевидців та особистий досвід автора, належить до комбатантської літератури. Г. Скориніна вважає, що мають бути книги, які написані тут і зараз, по гарячих слідах, і ті, що писатимуться більш виважено після нашої перемоги: «Ті книги, що пишуться зараз, – це фіксація реальності, це сильні емоції й переживання, які навряд, може, вдасться описати чи вписати в текст через 5–10 років. Це цінні моменти» [11]. Тож книга Є. Луняка є вагомою і унікальною не лише для розвитку мілітарної літератури. Його оповідання стають потужним засобом формування історичної пам'яті, коли наступні покоління зможуть вивчати й осмислювати період розвитку нашої країни в умовах збройної агресії, знати історію своєї держави та усвідомлювати українську ідентичність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Букет, Є. *Бої за Донецький аеропорт та реванш під Крутами у 2022-му: про що веде щоденники історик Євген Луняк*. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/03/28/boyi-za-doneczkyj-aeroport-ta-revansh-pid-krutamy-u-2022-mu-pro-shho-vede-shhodennyk-istoryk-yevgen-lunyak/>
2. Горбулін, В. *Світова гібридна війна: український фронт*: монографія. Київ, 2017. 496 с.
3. Горбулін, В., Бадрак, В. *Над прірвою. 200 днів російської війни*. Київ, 2022. 360 с.
4. Жадан, С. *Himmel über Charkiw: Nachrichten vom Überleben im Krieg (Небо над Харковом: Новини про переживання війни)*. *Щоденник*. URL: <https://gwaramedia.com/u-nimechchini-nadrukuvali-shhodennik-vijni-sergiya-zhadana/>
5. Жулинський, М. *Нація. Культура. Література: національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури*. Київ, 2010. 560 с.
6. *Журналісти на війні. Документальні дослідження, хронікальний літопис, аналітика* / передм. О. Наливайка; упоряд. М. Сорочка. 2-ге вид. Харків, 2022. 446 с.
7. Калакура, Я. *Українознавство у викликах війни Московії проти України. Українознавство*. 2023. № 1 (86). С. 115–25.
8. Луняк, Є. *Фронтіві оповідання з Донбасу*. Київ, 2025. 164 с.
9. Михед, О. *Позивний для Йова. Хроніки вторгнення*. Київ, 2023. 344 с.
10. Рущенко, І. *Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту*: монографія. Київ, 2020. 436 с.
11. Скориніна, Г. *Воєнна література – тепер це і є укрусчліт*. URL: <https://chytomo.com/voienna-literatura-teper-tse-i-ie-ukruschlit/>
12. Сорочук, Л. «Ой, у лузі червона калина»: від стрілецької пісні до символу непоборності української нації під час російської мілітарної агресії. *Українознавчий альманах*. 2025. Вип. 36. С. 128–133. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/585>
13. *Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до*

науковця: монографія / Ю. Лапутіна, Г. Малияр, К. Левченко та ін. Київ, 2021. 500 с.

14. *Усна історія російсько-української війни (2014–2018 роки)* / за ред. В. В. Морозко. Київ, 2018. Вип. 4. 384 с.

REFERENCES

1. Buket, Ye. (2024). *Battles for Donetsk Airport and Revenge at Kruty in 2022: What Historian Yevhen Luniak Writes about in his Diaries*. [online] Available at: <https://armyinform.com.ua/2024/03/28/boyi-zadoneczkyj-aeroport-ta-revansh-pid-krutamy-u-2022-mu-pro-shho-vede-shhodennyk-istorykyevgen-lunyak/> [in Ukr.]
2. Horbulin, V. (2017). *Global Hybrid War: The Ukrainian Front: A Monograph*. Kyiv, 496 p. [in Ukr.]
3. Horbulin, V., Badrak, V. (2022). *On the Abyss 200 Days of Russian War*. Kyiv, 360 p. [in Ukr.]
4. Zhadan, S. Himmel über Charkiw: Nachrichten vom Überleben im Krieg (Sky over Kharkiv: News about Surviving the War). *Diary*. [online] Available at: <https://gwaramedia.com/u-nimechchini-nadrukuvali-shhodennik-vijni-sergiya-zhadana/> [in Deu.]
5. Zhulynskyi, M. (2010). *Nation. Culture. Literature: National and Cultural Myths and Ideological and Aesthetic Searches in Ukrainian Literature*. Kyiv, 560 p. [in Ukr.]
6. Soroka, M., comp. (2022). *Journalists at War. Documentary Research, Chronicle, Analytics*. 2nd ed. Kharkiv, 446 p. [in Ukr.]
7. Kalakura, Ya. (2023). Ukrainian Studies in the Challenges of Muscovy's War Against Ukraine. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 1 (86), pp. 115–25. [in Ukr.]
8. Luniak, Ye. (2025). *Frontline Stories from Donbas*. Kyiv, 164 p. [in Ukr.]
9. Mykhed, O. (2023). *Call Sign for Job. Chronicles of the Invasion*. Kyiv, 344 p. [in Ukr.]
10. Rushchenko, I. (2020). *War of Civilisations: Anatomy of the Russian-Ukrainian Conflict: A Monograph*. Kyiv, 436 p. [in Ukr.]
11. Skorynina, H. *Military Literature – Now it is Ukrainian Literature*. [online] Available at: <https://chytomo.com/voienno-literatura-teper-tse-i-ie-ukrsuchlit/> [in Ukr.]
12. Sorochnik, L. (2025). “Oh, Red Viburnum in the Meadow”: from a Rifleman’s Song to a Symbol of the Invincibility of the Ukrainian Nation during Russian Military Aggression. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Ukrainian Studies Almanac), Issue 36, pp. 128–133. [online] Available at: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/585> [in Ukr.]
13. Laputina, Yu., Maliar, H., Levchenko, K., et al. (2021). *Strategic Communications in the Context of Hybrid Warfare: from the Perspective of a Volunteer to a Scholar: A Monograph*. Kyiv, 500 p. [in Ukr.]
14. Morozko, V., ed. (2018). *Oral History of the Russian-Ukrainian War (2014–2018)*. Kyiv, Issue 4. 384 p. [in Ukr.]

Summary

NARRATIVES OF HEROIC AND TRAGIC EVENTS OF RUSSIA’S FULL-SCALE INVASION OF UKRAINE IN THE BOOK “FRONTLINE STORIES FROM DONBAS” BY YEVHEN LUNIAK

Liudmyla SOROCHUK

orcid.org/0000-0003-0478-356X

Candidate of Philological Sciences, senior research fellow,

RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: LVS1166@ukr.net

Relevance of the research. The contemporary challenges and threats of the globalized world – particularly Russia’s armed aggression against Ukraine since 2014, which escalated

into a full-scale invasion in February 2022 have united the Ukrainian nation in military resistance against the Russian occupiers and created an urgent need to document the historical events of the ongoing war. Historians, writers, cultural figures, journalists, and military medics who joined the defense of their homeland began actively recording stories, testimonies, and interviews with people who experienced occupation, residents of frontline areas, and, of course, eyewitnesses of combat – servicemen of the Armed Forces of Ukraine. At the same time, among Ukrainian soldiers directly engaged in hostilities, the need emerged to record the course of the current war, capture frontline experiences, and document the personal stories of comrades-in-arms – and it has a great importance for preserving historical memory. An example of this is “Frontline Stories from Donbas” by Yevhen Luniak, in which the author presents the most vivid moments of his military service and the experiences of his fellow soldiers, highlighting their combat skills, heroism, and resilience.

The relevance of this topic is further emphasized by the value of literary works on the Russian-Ukrainian war. Documentary books, diaries, essays, memoirs, and collections of stories by soldiers, writers, and journalists provide essential knowledge and information about the history of the war and the struggle of the Ukrainian nation for freedom and independence.

The **purpose** of the study is to substantiate the importance of examining the manifestations of heroism demonstrated by Ukrainian warriors in their fight for Ukraine’s independence, sovereignty, and territorial integrity, as well as to comprehend the heroic acts and tragic events described in the book within the context of Ukrainian military tradition.

Conclusions. The literary collection “Frontline Stories from Donbas” by Yevhen Luniak is based on true stories about the modern Russian-Ukrainian war that the author heard firsthand or learned from reliable sources. The author effectively draws the reader’s attention to the victorious episodes of Ukrainian soldiers, which serve as motivation to continue the resistance against the enemy. The stories about frontline life during Russia’s armed aggression ranging from heroic events and humorous anecdotes to tragic incidents reveal the hardships and horrors of war as a socio-political conflict and the most extreme form of confrontation between people.

It is important to note that “Frontline Stories from Donbas” belongs to the non-fiction – genre as it is grounded in real facts, eyewitness testimony, and the author’s personal experience. Therefore, Luniak’s book is significant and unique not only for the development of Ukrainian military literature but also as a powerful instrument of historical memory. It ensures that future generations will be able to study and comprehend the period of Ukraine’s development under conditions of armed aggression, learn the history of their country, and strengthen their understanding of Ukrainian identity.

Key words: military literature, front-line stories, Russian-Ukrainian war, heroism of Ukrainian soldiers, memory of the war.

**«СКІФСЬКИЙ КВАДРАТ»,
АБО ЩО АРХЕОЛОГІЯ МОЖЕ ДАТИ УКРАЇНОЗНАВСТВУ**

Надія ГАВРИЛЮК

orcid.org/0000-0002-2369-5701

доктор історичних наук, заступник директора з наукових питань

НДІ українознавства КНУ ім. Тараса Шевченка

email: gavrylyuk_na@ukr.net

Анотація. *Йдеться про визначення одного із понять у теорії етногенезу, а саме етнічної території. Внесок археології у вивчення складних проблем етногенезу і ранньої історії України вперше підкреслив В. Баран, який пропонував створювати типологічні колонки безперервного розвитку слов'янської матеріальної культури, що є завданням майбутнього. Розглядається історія виникнення терміна «етнічна територія» в українознавстві та на прикладі свідчень письмових джерел і зіставлення їх із даними археології показано формування на теренах сучасної України «скіфської етнічної території». Підкреслюється значення вивчення цього явища для сучасності.*

Ключові слова: «скіфський квадрат», Геродот, скіфи, поховальні пам'ятки, поселенські структури, «скіфська етнічна територія».

Постановка проблеми. Найактуальнішим питанням сучасного українознавства залишається вивчення етногенезу українців. Найновішим напрямком дослідження у цій галузі є роботи К. Грабчака, який порівнює європейські та українські цінності. Автор підкреслює, що етнічні цінності ширші за поняття національних. Ним виокремлено шість підходів щодо дослідження українських етнічних цінностей. На перше місце автор справедливо ставить саме етнологічний підхід [5, с. 89–97]. У наступних роботах К. Грабчак особливу увагу звертає на поняття, пов'язані з територіальними питаннями, які зараз мають особливе значення для України, насамперед – «етнічна територія». У дослідженні цього напрямку археологічні дані можуть будуть корисними. Про таку вірогідність у свій час писав В. Баран. Він підкреслював, що внесок археології у вивчення складних проблем

етногенезу і ранньої історії слов'ян може бути величезним. Водночас корифей вітчизняної археології не обмежився загальними питаннями і зазначив, що варто звернутися до «створення типологічних колонок безперервного розвитку слов'янської матеріальної культури» [1, с. 275].

Звичайно, ми не можемо за короткий час скласти такі типологічні і, мабуть, хронологічні колонки. Про реальність такого дослідження можна судити щодо наскрізної тематики з вивчення кераміки місцевого виробництва у населення степового регіону, починаючи з періоду пізньої бронзи [2, с. 46–60; 3].

Однак починати треба з більш реальних та відстежуваних елементів культури, які існують впродовж тривалого часу, наприклад, з визначення та вивчення *етнічної території*.

Розлогу характеристику та історію виникнення терміна «етнічна територія

України» дає у своїх роботах О. Чирков, розглядаючи процес створення етнографічних карт України, які почали з'являтися у середині XIX ст. Відтоді укладено й опубліковано не один десяток етногеографічних описів, карт, атласів, спеціальних досліджень, присвячених усій етнічній території українців чи окремим її частинам. Найбільш повне визначення української етнографічної території міститься на карті 1915 р. С. Рудницького (Рис. 1).

Однією з необхідних умов існування етносу є наявність у певної етнічної групи власної «етнічної території». Наявність такої території залишається обов'язковою для будь-якого етносу. Існує велика кількість тлумачень такого важливого для вивчення етногенезу визначення. Вони залежать від тих

елементів матеріальної та духовної культури народів, які дослідники використовують у вивченні проблеми.

У цьому дослідженні з множини існуючих уявлень про етнічну територію притримуємося наступного визначення етнічної території: «Етнічна територія – це територія, де переважно проживає та розвивається певна етнічна група. Це поняття часто використовується в географії та етнографії для опису районів, де певне населення зберігає свою мову, культуру, традиції та ідентичність, відмінну від інших етнічних груп. Етнічна територія може змінюватися в часі та просторі» [16, 295–302].

Зосередимося на останньому реченні визначення терміна, а саме: «Етнічна територія може змінюватися в часі та просторі», та прослідкуємо появу певної

Рис. 1. Оглядова карта українських земель. 1915 рік (карта С. Рудницького).
 URL: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons>

етнічної території на теренах сучасної України.

Мета статті – на одному з епізодів скіфо-античної історії продемонструвати глибину формування першої етнічної території на теренах сучасної «української етнічної території», окреслити основні її ознаки та визначити, як вони пов'язані з ареалами певної археологічної культури.

Виклад основного матеріалу. Дослідники розглядають етнічну територію стосовно своїх національних інтересів та вподобань. В результаті з'явилися уточнені поняття: «українська етнічна територія», «український етнічний простір», «білоруська етнічна територія», «литовська етнічна територія» і т. ін., вивчення яких зосередилося на економіко-географічних характеристиках.

Нагадаємо, що етнічні території складаються віками. Людина окультурує певну, придатну до існування саме цієї етнічної групи територію, складається т. зв. «культурний ландшафт». Людність звикає до довкілля, його особливостей, вважає цю етнічну територію своєю батьківщиною і є впевненою у своїх історичних правах на неї [9, с. 274].

Без сумніву, першою ознакою етнічної території є наявність географічно окреслених її кордонів. Підкреслимо, що етнічні території складаються віками. Якщо певна група людей впевнена у своїх історичних правах на територію та довго використовує її, то складається певний стереотип поведінки, що може змінюватися під час кризових явищ, які переживає кожний народ, наприклад, під час війн.

Тому важливою ознакою етнічної території є те, що усвідомлення населенням своєї етнічності пов'язане з великими війнами. Яскравим документованим

прикладом такого усвідомлення є поява під час Першої світової війни великої кількості етнографічних карт, у тому числі згаданої «Оглядової карти українських земель» 1915 р. С. Рудницького, яка відображає всі українські землі, що ставали українськими у різні періоди (Рис. 1). Вона була складена на *мажоритарній основі* з використанням етностатистичних та демографічних досліджень. Але були й задіяні географічні, природничі та етнічні принципи для визначення етнічної території та її меж.

Отже, у визначенні етнічних меж сучасних етнічних територій основними факторами вважаються:

- війни, під час яких загострюється національне самопізнання, виникає почуття своєї землі;
- посилення національної єдності;
- героїзм у захисті своєї землі;
- післявоєнні угоди, коли визначаються нові кордони;
- природні обмеження, які існують і використовуються людністю;
- значний історичний період формування етнічної території, який не завжди збігається з межами розповсюдження етносу.

З урахуванням викладеного вище спробуємо виявити ознаки етнічних територій, що існували у Північному Причорномор'ї у давнину. Нагадаємо, у визначенні терміна «етнічна територія» значиться: «Етнічна територія може змінюватися в часі та просторі». Спробуємо простежити, як формувалася етнічна територія одного із перших історично засвідчених народів на території України і як її існування підтверджується даними археології.

Для досягнення цієї мети варто звернутися до першої історичної згадки

нашої етнічної території у письмовому джерелі, а саме до «Історії» четвертої книги Геродота «Мельпомена». Найцікавішим для нас є сюжет 101: «Отже, Скіфія має чотирикутну форму і дві її сторони, що скеровані до моря, одна, яка від узбережжя заходить у глиб материка, та інша, яка тягнеться вздовж моря, за розміром однакові. Від Істру до ріки Борисфену десять днів шляху і ще десять від Борисфену до озера Маєтиди. А сторона Скіфії від моря в середину країни до меланхленів, що живуть на півночі від Скіфії становить двадцять днів шляху. Одноденний шлях за моїм підрахунком дорівнює двумстам стадіям. На основі цього підрахунку сторони Скіфії поперечні становлять чотири тисячі стадій, а повздовжні, що ідуть у середину країни, мають також стільки стадій» (Herod. IV. 101)¹. А. Білецький користувався німецьким перекладом Геродота 1898 р. під редакцією Каленберга [4].

А. Доватур, Д. Калістов та І. Шишова супроводжують свій переклад текстом Геродота давньогрецькою та розширеними і дуже інформативними примітками. Щодо параграфа, який нас цікавить, перекладачі не так категоричні, як А. Білецький. Замість слова «підрахунки» вони наводять варіант «я прикидаваю». Закінчують переклад пасажем: «Вот такова величина этой земли» [6, с. 141]. Особливе значення має примітка 592 на с. 340, де наводяться всі відомі на кінець XX ст. тлумачення 101 параграфа Геродота [6, с. 340]. Між іншим, текст цієї примітки майже дослівно (лише з деякою літературною обробкою) повторюється у роботі [11, с. 181].

Для визначення хронологічної

глибини формування етнічної території у Північному Причорномор'ї у скіфо-античний період важливо зазначити дві обставини, які необхідні для цього процесу. По-перше, наявність достовірного письмового джерела; по-друге, визначити археологічну культуру, яка панувала на цій території у певний час. На нашу думку, обидві обставини справедливі для т. зв. «скіфського квадрата», цитата про який наведена вище. Принаймні достовірність цього письмового джерела не викликає сумнівів. Однак, аналізуючи пресловутий «скіфський квадрат», дослідники зосереджувалися на підрахунках «днів пересування», переведення «4000 стадій у км», на уточненні меж квадрата. Але випущено було основне: «батько історії» чітко визначає межі квадрата, тобто він чітко визначив певну територію.

Геродот дає такі ознаки цієї території:

- значний історичний період її формування, який не завжди збігається з межами розповсюдження етносу. Геродот і боротьба з кіммерійцями: «Скіфи перейшли р. Аракс і прибули в Кіммерію, бо країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською» (Herod. IV. 11);

- війна, під час якої загострюється національна єдність, виникає почуття своєї землі. Для скіфів такою війною була навала персів у 514 р. до н. е. Війна скіфів із Дарієм – перша війна, спрямована на захист «своєї» території. Принаймні після того, як скіфи відправили на північ свої вози з жінками, дітьми та стадами, у війні були задіяні «усі безездатні скіфи». Понад те, Є. Черненко

¹ Тут і далі наводиться переклад українською А. Білецького [4].

зазначає, що перед початком війни скіфи не тільки об'єдналися, але й виробили стратегічний план ведення війни, який передбачав «пасивну» та «активну» стадії, і виконували цей план [15, с. 18; 34];

- оцінюючи героїзм скіфів, варто нагадати відповідь Дарію одного із трьох їхніх вождів – Іданфірса: «Я ніколи не бігав ні від кого і роблю те, що робив у мирний час. ... Ми не маємо ані міст, ані оброблених полів і не боїмося, що хтось може їх захопити або знищити, і не квапимось вступити в бій за них із вами. Однак якщо ви наполягаєте на тому, щоб це сталося якнайшвидше, гаразд, тоді ось що: в нас є могили наших предків. Нумо знайдіть їх і спробуйте завдати їм шкоди. Тоді побачите, чи будемо ми з вами воювати заради наших могил, чи ні» (Herod. IV. 127);

- ситуація у кінці навали, за Геродотом, визначає нові кордони: північний – обмежений землями сусідів скіфів; на заході – від моста через Дунай, побудованого іонійцями; на сході – до земель савроматів [15, с. 22 – 23]. Крім того, Є. Черненко слушно зауважує, що

після скіфо-перської війни «кочові скіфські племена, що відіграли суттєву роль у розгромі Дарія, зміцнили своє становище. Рейди скіфських кочових племен у глибини Лісостепу, котрі відбулися після цього, розгром багатьох лісостепових городищ знаменували собою підпорядкування лісостепових племен, значною мірою сприяли консолідації всієї Скіфії» [14, с. 114];

- при визначенні природних територій використовуються ріки: Істр (Дунай) – західна межа, Танаїс (Дон) – східна; берег Понту Евксинського – південна. Північна межа сягає земель меланхленів, будинів, андрофагів та неврів.

Таким чином, першим достовірним письмовим джерелом – четвертою книгою «Історії» Геродота – зафіксовано існування «етнічної території» та визначені межі цієї території, різні варіанти яких представлені на картах, в основі яких лежить уявлення про Скіфію у межах «квадрата» Геродота, складених Б. Граковим, О. Тереножкіним і В. Іллінською, Б. Рибаківим (Рис. 2) [14, с. 23–28; 15, с. 87–88, рис. 34–37].

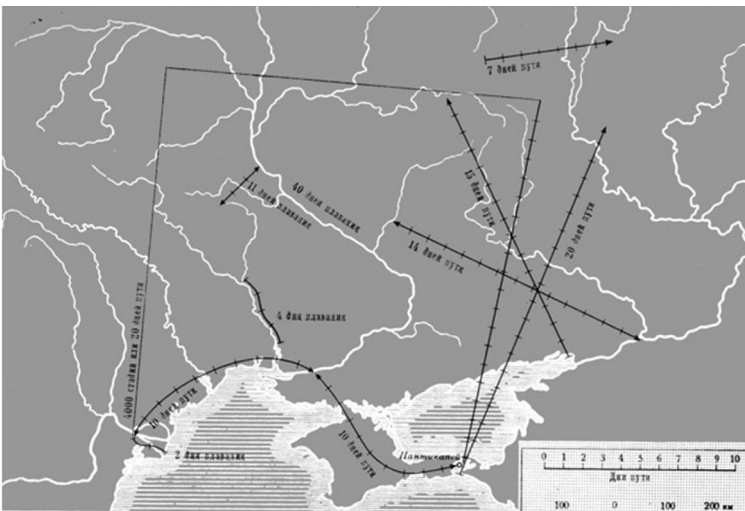

Рис. 2. «Скіфський квадрат» Геродота (за Б. Рибаківим [11])

Для визначення етносу, який займав цю територію, звернемося до археологічних даних про «скіфський квадрат», а саме про скіфську археологічну культуру, що у V–IV ст. до н. е. вже займала всю територію Північного Причорномор'я – як степову, так і лісостепову його зони [13, с. 252–257]. Не вдаючись у дискусію про те, чи був Геродот в Ольвії, чи користувався він тільки даними про скіфів місцевих інформаторів, зазначимо, що ця територія належала саме скіфам, звичаї, релігія, спосіб життя і соціальна структура описані Геродотом достеменно. Не викликає сумнівів і те, що після навали Дарія степовим скіфам підкорилися і лісостепові племена [7, с. 295–302]. Підкреслюємо, що розповсюдження скіфської археологічної культури достовірно фіксується картографуванням як поховальних пам'яток (Рис. 3, Рис. 4) [12, с. 10–11, 34, рис. 1.3, 10, с. 70, рис. 1], так і поселенських структур кінця IV ст. до н. е. [3, с. 92–93, рис. 1.8, 1.9]. Таким чином, археологічні джерела в усій своїй різноманітності підтверджують,

що «квадратом» окреслено межі скіфської археологічної культури загалом, яка збігається з локалізацією основних скіфських племен (відомих за даними античних авторів) та локальних груп скіфської археологічної культури.

Якщо зіставити «скіфський квадрат» із українськими землями, найбільш повно представленими на карті С. Рудницького, не можна погодитись із твердженням В. Крисаченка, що «ще «батько історії» Геродот окреслив зовнішні обриси дещо скошеного чотирикутника, котрий практично співпадає з кордонами сучасної України... Це емпіричне спостереження про певну північно-причорноморську природно-цивілізаційну окремішність науково підтвердив академік С. Рудницький...» [8, с. 61]. Неважко порівняти той самий «чотирикутник» (у розумінні Геродота «квадрат») із розповсюдженням скіфської археологічної культури (Рис. 1–2) і побачити, що межі етнічної території українців значно більші за межі цього квадрата. Не кажучи вже про те, що за часів Геродота (до речі,

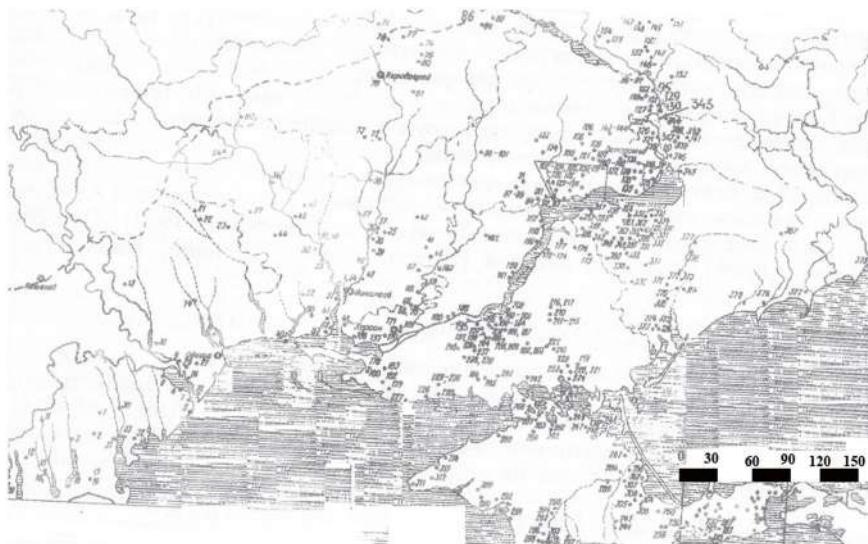

Рис. 3. Поховальні пам'ятки скіфської культури [12, с. 10–11, 34, рис. 1.3]

його дані не емпіричні – навіть його перебування в Ольвії деякими дослідниками ставиться під сумнів, не говорячи вже про Скіфію) можна говорити про «природно-цивілізаційну окремішність» тільки скіфів, а не українців. Тобто згаданий пасаж шановного колеги можна оцінювати як метафору.

Висновки. Отже, з нашого дослідження стає очевидно, що:

1. Інформація про «скіфський квадрат» є першим описом «скіфської етнічної території», яка утворилася під час скіфо-перської війни на території сучасної України.

2. Згадані параграфи твору Геродота є першими, зафіксованими на території сучасної України, свідченнями героїзму населення, самоідентифікації та прагнення не покоритися загарбникам.

3. Описаний «скіфський квадрат» за всіма ознаками відповідає визначенню поняття «етнічна територія».

4. «Скіфський квадрат» Геродота збігається з ареалом розповсюдження скіфської культури, тому можна говорити

про «скіфську етнічну територію», виникнення якої можна датувати другою половиною V–IV ст. до н. е.

5. На прикладі «скіфського квадрата» можна переконатися, що у нашому минулому є сюжети, які можна і навіть потрібно використовувати в українознавчих дослідженнях.

6. Не варто перекручувати історичні факти на вимогу сучасності й, борючись із старими вигадками, створювати нові міфи. Наша історія і без цього багата славними традиціями та яскравими подіями.

7. А от ядро етнічної території скіфів, з якого походять знахідки поховань скіфської еліти періоду розквіту скіфської культури V–IV ст. до н. е., дійсно збігається з ядром етнічної території сучасного українства, про що свідчать археологічні дані.

8. Зіставлення письмового джерела з даними археологічної культури показує, що може дати археологія для вивчення того підґрунтя, на якому створювалася українська нація, та демонструє ті

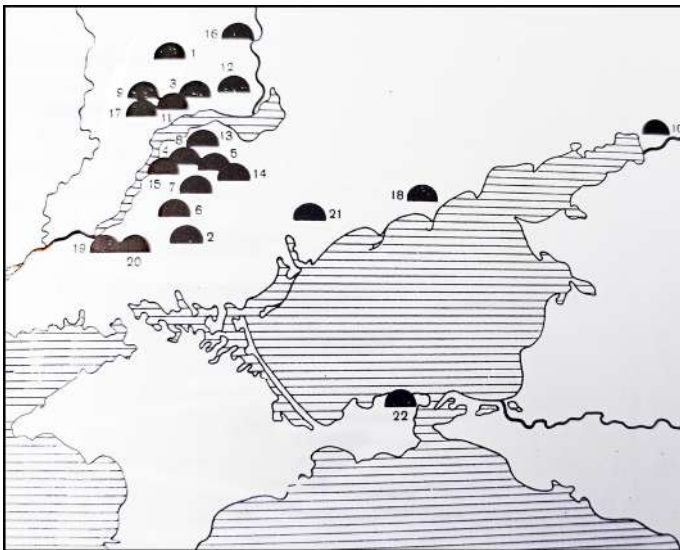

Рис. 4. Поховальні пам'ятки скіфської еліти (за В. Мурзіним [10, с. 70, рис. 1])

цінності, на основі яких (хай і опосередковано) споконвіку формувалася самоідентифікація нашого народу.

Можливо, у майбутньому на базі прискіпливого наукового вивчення матеріальної культури через створення типологічно-хронологічних колонок для степових культур, про що йшлося на початку статті, пощастить визначити ті необхідні етноіндикативні елементи, які дадуть змогу простежити недостатньо вивчений вплив кочовиків минулого на формування українського етносу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран, В. Д. Сучасний стан наукових досліджень з археології та давньої історії України. *Українознавство*. 2006. № 1. С. 270–289.

2. Гаврилюк, Н. О. Коріння слов'янського горщика. *Українське гончарство*. 1994. № 2. С. 46–60.

3. Гаврилюк, Н. А. *Економика Степной Скифии VI – III вв. до н. э.* Киев, 2013. 712 с.

4. Геродот. *Геродота Турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами*. Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ, 1993. 574 с.

5. Грабчак, К. Українські етнічні цінності та цінності західної цивілізації. *Українознавство*. 2024. № 4. С. 89–97.

6. Доватур, А. І., Каллистов, Д. П., Шишова, І. А. *Народи нашей страны в «Истории» Геродота*. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1982. 454 с.

7. Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. *Скифия VII–IV вв. до н. э.* Киев, 1983. 378 с.

8. Крисаченко, В. С. Українська ідентичність: мультиверсум національних цінностей. *II Всеукраїнські наукові читання «Свою Україну любіть!»*: збірка матеріалів. Київ, 2022. С. 58–76.

9. Кушнер, П. И. (Кнышев). *Этнические территории и этнические границы*. Москва, 1951. 274 с.

10. Мурзін, В. Ю. Кіммерійці та скіфи.

Золото степу. Археологія України / Інститут археології НАН України, Археологічний музей Кільського університету. Київ–Шлезвіг, 1991. С. 57–71.

11. Рибаків, Б. А. *Геродотова Скифия. Историко-географический анализ*. Москва, 1979. 242 с.

12. *Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья*: коллективная монография / Черненко Е. В., Бессонова С. С., Болтрик Ю. В., Полин С. В. и др. Киев, 1986. 366 с.

13. *Словник-довідник з археології* / редактор, укладач та керівник авторського колективу Гаврилюк Н. О. Київ, 1996. 430 с.

14. Черненко, Е. В. *Скифо-персидская война*. Киев, 1984. 116 с.

15. Черненко, Е. В. Поход Дария в Скифию. *Древности Степной Скифии*. Киев, 1982. С. 3–38.

16. Чирков, О. А. Етногеографічна складова українознавчої терміносистеми. *Українознавство*. 2006. № 1. С. 295–302.

REFERENCES

1. Baran, V. (2006). The Current Itate of Scientific Research in Archaeology and Ancient History of Ukraine. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 1, pp. 270–289. [in Ukr.]

2. Gavrylyuk, N. (1994). The Roots of the Slavic Pot. *Ukrainian Pottery*. No. 2, pp. 46–60. [in Ukr.]

3. Gavrylyuk, N. (2013). The Economy of Steppe Scythia in the 6th – 3rd Eenturies BC. Kyiv, 712 p. [in Rus.]

4. *Herodotus. Herodotus of Tyra from Halicarnassus, Nine Books of Histories, called Muses*. (1993). Kyiv, 574 p. [in Ukr.]

5. Hrabchak, K. (2024). Ukrainian Ethnic Values and the Values of Western Civilisation. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 4. pp. 89–97. [in Ukr.]

6. Dovatur, A., Kallistov, D. , Shishova, I. (1982). *The Peoples of our Country in Herodotus' "History"*. Texts, translation, commentary. Moscow, 1982. 454 p. [in Rus.]

7. Pyinskaya, V., Terenozhkin, A. (1983).

Scythia in the 7th–4th Centuries BC. Kyiv, 378 pp. [in Rus.]

8. Krysachenko, V. (2022). Ukrainian Identity: a Multiverse of National Values. *II All-Ukrainian Scientific Readings "Love Your Ukraine!"*: Collection of Materials. Kyiv, 2022. pp. 58–76. [in Ukr.]

9. Kushner, P. (Knychev) (1951). *Ethnic Territories and Ethnic Borders*. Moscow, 274 p. [in Rus.]

10. Murzin, V. (1991). Cimmerians and Scythians. *Gold of the Steppe. Archaeology of Ukraine*. Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, Archaeological Museum of Kiel University. Kyiv–Schleswig, pp. 57–71. [in Ukr.]

11. Rybakov, B. (1979). *Herodotus' Scythia. Historical and Geographical Analysis*. Moscow, 242 p. [in Rus.]

12. Chernenko, E., Bessonova, S., Boltrik, et al. (1986). *Scythian Burial Monuments of the Northern Black Sea Steppes*: Collective Monograph, Kyiv, 366 p. [in Rus.]

13. Gavrylyuk, N., ed., comp. (1996). *Glossary-Reference Book on Archaeology*. Kyiv, 430 p. [in Ukr.]

14. Chernenko, E. (1984). *The Scythian-Persian War*. Kyiv, 116 p. [in Rus.]

15. Chernenko, E. (1982). Darius Campaign to Scythia. *Antiquities of Steppe Scythia*. Kyiv, pp. 3–38. [in Rus.]

16. Chyrkov, O. (2006). Ethnogeographical Component of the Ukrainian Studies Terminology System. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies)*, No. 1. pp. 295–302. [in Ukr.]

Summary

"SCYTHIAN SQUARE" OR WHAT ARCHAEOLOGY CAN GIVE TO UKRAINIAN STUDIES

Nadiya GAVRYLYUK

orcid.org/0000-0002-2369-5701

Doctor of Historical Sciences, Deputy Director for Science

RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv;

e-mail: gavrylyuk_na@ukr.net

The relevance of the research. The study of the ethnogenesis of Ukrainians remains a pressing issue in modern Ukrainian studies. Six approaches to the study of Ukrainian ethnic values are identified. The ethnological approach is rightly put in first place. The history of the formation of an ethnic territory on the site of modern Ukraine is considered. It is emphasized that ethnic territories are formed over centuries. One episode from Scythian-ancient history illustrates the process of forming the first ethnic territory within what is now known as the "Ukrainian ethnic territory." The main signs are described as the stench associated with the areas of the singing archaeological culture. According to the conditions, the first historically documented ethnic territory that existed in the Northern Black Sea region in ancient times - the "Scythian square" of Herodotus - was discovered. A comparison of the "Scythian square" with the areas of distribution of the Scythian archaeological culture indicates that the Scythian square is the first "ethnic territory" that belonged to the Scythians.

The purpose is using one episode from Scythian-Ancient history to demonstrate the depth of the formation of the first ethnic territory on the territory of modern "Ukrainian

ethnic territory”, outline its main features and determine how they are related to the areas of a particular archaeological culture.

Conclusions:

1. Information about the “Scythian square” by Herodotus, is the first description of the “Scythian ethnic territory”, which was formed during the Scythian-Persian war on the territory of modern Ukraine.

2. Herodotus provides the first evidence of the heroism of the population on our territory, scythian self-identification and desire not to submit to the invaders.

3. The described “Scythian square” in all respects corresponds to the definition of the concept of “ethnic territory.”

4. Herodotus’ “Scythian square” coincides with the area of the spread of Scythian culture, therefore we can speak about a “Scythian ethnic territory”, the emergence of which can be dated to the second half of the 5th – 4th centuries BC.

5. Using the example of the “Scythian square,” one can see that there are plots from our past that can and even should be used in Ukrainian studies.

6. It is not worth distorting historical facts at the request of modernity and, fighting old fictions, creating new myths. Our history is already rich in glorious traditions and vivid events.

7. But the core of the ethnic territory of the Scythians, from which the finds of the burials of the Scythian elite of the heyday of Scythian culture in the 5th–4th centuries BC. BC, really coincides with the core of the ethnic territory of modern Ukrainians, as evidenced by archaeological data.

8. In the future, on the basis of meticulous scientific study of material culture, through the creation of typological-chronological columns for steppe cultures, as discussed at the beginning of the article, it might be possible to identify those ethno-indicative elements that will allow us to trace the insufficiently studied influence of the nomads of the past on the formation of the Ukrainian ethnos.

Keywords: “Scythian square”; Herodotus, Scythians, burial monuments, settlement structures. "Scythian ethnic territory."

ПИТАННЯ ОСВОЄННЯ УКРАЇНСЬКИМИ КОЗАКАМИ ПРИАЗОВ'Я (XVI–XVIII СТ.) У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ¹

Сергій ГУБСЬКИЙ

orcid.org/0000-0003-0203-651X

молодший науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: Serhii.Hubskyi@knu.ua

Анотація. *Висвітлено питання освоєння козаками та іншими соціальними прошарками українського суспільства Приазов'я (XVI–XVIII ст.) у сучасній українській історіографії, яка переконливо доводить проукраїнський характер Південного Сходу нашої країни і спростовує імперсько-шовіністичний наратив «Новоросії», що активно відтворюється російською пропагандою у XXI ст.*

Ключові слова: *Україна, Приазов'я, освоєння, Запорозька Січ, козаки, українська історіографія.*

Постановка проблеми. Російська анексія українського Криму у лютому–березні 2014 р., розв'язана згодом путінстами війна на Донбасі та захоплення ними частини української території, створення Росією квазідержавних маріонеткових утворень – «Донецької Народної Республіки» («ДНР») і «Луганської Народної Республіки» («ЛНР») та повномасштабна агресія Російської Федерації проти України з 24 лютого 2022 р. з метою ліквідації української державності та винищення українців як окремого етносу призвели до тектонічних зрушень у суспільній свідомості українців, зокрема сприйнятті свого минулого.

Українці значно активніше почали цікавитись історією України, її державотворчими традиціями, формуванням етнічних меж та державних кордонів, військовим та економічно-господарським освоєнням земель, де селились

українці, соціальними та духовно-культурними перетвореннями в цих регіонах.

Це дуже важливо у зв'язку з тим, що путінська Росія у своєму прагненні знищити українську державність та окремішність українців як народу поширює пропагандистські міфи та фальсифікації історії України, зокрема, бажаючи легітимізувати свої територіальні претензії, знову повернулася до вигаданої концепції про «Новоросію» – південно-східні території сучасної України, які начебто у XVI–XVIII ст. були заселені та освоєні росіянами, а українці до цього не мали жодного стосунку, і ці землі відійшли до України як подарунок від більшовиків загалом і їхнього вождя В. Леніна зокрема.

Як відомо, міфи – це зброя, а історія – поле битви. Тому українським історикам конче необхідно на основі матеріальних

¹ Стаття написана в межах виконання фундаментальної НДР «Викриття російських фальсифікацій і міфів історії України як складова гуманітарної безпеки держави» (№ держреєстрації 0125U002252).

і нематеріальних джерел аргументовано спростувати безпідставність російських зазіхань на Південну і Східну Україну («Новоросію», український Донбас, Маріупольщину, Слобідську Україну) та інші території.

У контексті зазначеного вище **метою** статті у світлі нових підходів і сучасних вимог є об'єктивно з наукової точки зору проаналізувати праці вітчизняних істориків другої половини ХХ – початку ХХІ ст., присвячені освоєнню українськими козаками та іншими станами суспільства земель Приазов'я (ХVІ–ХVІІІ ст.), які спростовують наративи сучасної російської пропаганди про першість росіян у військовому та господарсько-культурному облаштуванні цих теренів у зазначений період.

Виклад основного матеріалу. Сучасні українські дослідники вже опрацювали широкий спектр питань, пов'язаних з процесами освоєння Приазов'я у ХVІ–ХVІІІ ст. козацьким населенням та іншими соціальними групами української людності. Накопичений корпус історіографічних і джерельних студій переконливо засвідчує провідну роль українців на ранніх етапах заселення цього регіону. У наукових працях В. Пірка [11–20], В. Брехуненка [2–4], Р. Саєнко [21], І. Саєнка [22], П. Лавріва [7; 8], А. Бойка [1], Г. Ковальчука [6], З. Ямкової [25], Ю. Мицика [9], І. Синяка [23], С. Шамралюк [24] та інших дослідників простежено динаміку козацьких промислів, сторожової служби, колонізаційних рухів із центральноукраїнських земель, а також взаємодію місцевого населення з кочовими спільнотами. Сукупність цих наукових напрацювань дає змогу аргументовано спростувати поширені російською пропагандою міфи про нібито

«споконвічно російський» характер Південно-Східної України та підкреслити історичну тяглість української присутності в Приазов'ї.

Фундаментальними для розуміння цього періоду, зокрема процесу заселення Південної України в ХVІ–ХVІІІ ст., Донеччини та Приазов'я, є праці В. Пірка (1935–2012) [11–20]. Вчений не лише аналізував уже існуючі дані, а, працюючи з архівними джерелами, вводив у науковий обіг раніше маловідомі документи, що дало змогу заповнити значні прогалини в історіографії «Дикого поля» – історичної назви малозаселених або взагалі безлюдних степів Північного Причорномор'я та Приазов'я, що існували між середньовічною Європою, Кримським ханством і Московським царством у ХVІ–ХVІІІ ст. В освоєнні та захисті цих територій ключову роль відіграли українські козаки. Вони проникли у ці степи для промислів, будували укріплення – «городки» та «січі», давали відсіч нападникам, насамперед кримським та ногайським татарам. Після освоєння цих земель селянами, що тікали від соціального гніту, та козаками, особливо з підкоренням степу аж до Чорного моря, цей термін у ХVІІІ ст. вийшов з ужитку.

Аналізуючи архівний матеріал, В. Пірко запропонував створити уніфіковані підходи до встановлення часу заснування населених пунктів всієї Південно-Східної України, в т. ч. і Донеччини, «врахувавши не тільки регіональні особливості, але й досвід як вітчизняних, так і зарубіжних спеціалістів, зокрема поширену практику встановлення віку населеного пункту з перших достовірних даних про постійне проживання населення на цій території, не

приймаючи до уваги змін в його назві та статусі» [10].

Історик згрупував поселення Донеччини та Приазов'я за часом їх виникнення та функціональним призначенням. Враховуючи цю структуру, він виділяє два типи поселень зазначеного регіону: 1) населені пункти, що розбудувались на базі козацьких зимівників, слобод та оборонних споруд; 2) населені пункти, що виникли на базі споруд військового призначення та були побудовані за наказами московського уряду під час колонізації краю у XVII–XVIII ст. Вчений зазначає, що, за свідченням джерел, місцеве постійне населення вже з'являється на початку XVI ст. і основна роль в його формуванні на першому етапі (XVI – перша половина XVII ст.) належала українському і частково донському козацтву. Більшість сторожової і станичної служби Московської держави у цьому регіоні у XVI ст. становили українські козаци [12, с. 96–99].

У своїх наукових роботах В. Пірко досліджував не лише військову проблематику і хронологічні та господарські аспекти освоєння території, а й історію добування солі на Донеччині. Розвиток соляних промислів у регіоні у XVII–XVIII ст. відіграв вирішальну роль у забезпеченні Лівобережної, Слобідської і частково Правобережної України цим продуктом, що мало величезне значення для забезпечення життєдіяльності населення українських земель. Значну увагу у дослідженні приділено участі солеварів і місцевого населення у козацьких повстаннях проти царського самодержавства у другій половині XVII – на початку XVIII ст. [17].

Турецько-татарські завоювання наприкінці XV – на початку XVI ст.

у Причорномор'ї, походи кримських та ногайських татар за людьми (ясиром) в Україну призвели до витіснення з північної частини степової зони розміщених там гарнізонів Великого князівства Литовського (ВКЛ) та руйнування замків, де перебували литовські вояки, що, в свою чергу, породило нове запустіння цих територій, в т. ч. і Приазов'я.

Тільки з виникненням українського козацтва і побудовою Запорозької Січі як укріпленого осередку й військово-адміністративного центру Війська Запорозького Низового, що існував орієнтовно з середини XVI ст. до початку червня 1775 р. за порогами Дніпра, стало можливим подальше заселення Приазов'я. Ключову роль у цих складних процесах, зумовлених геополітичними, соціальними та економічними факторами, відіграло українське козацтво, яке стало основною рушійною силою освоєння та захисту цих земель від нападів орд Кримського ханства та військ Османської імперії, що зробило можливим подальше господарське освоєння регіону та збільшення кількості осілого населення.

Територія Приазов'я не була безлюдною навіть в часи панування тут татар і турків. В. Пірко зазначає, що через Північне Приазов'я в межі України й Московської держави з Криму вела Муравська дорога (т. зв. «сакма») з її Ізюмським і Кальміуським відгалуженнями, що значною мірою сприяло зосередженню та діям вже на початку XVI ст. у Подонців'ї козацьких загонів [15, с. 70–78]. Як повідомляв у Москву у 1546 р. путивльський воєвода Троєкуров, «нині ... на Полі (Дикому полі. – С. Г.) козаків багато: і черкасців, і киян,

і твоїх государевих; вийшли... на поле із усіх окраїн» [15, с. 70–78].

Отже, на думку вченого, запорозькі козаки відіграли вирішальну роль в заселенні Північного Приазов'я у XVI – першій половині XVII ст., свідченням чого були пікети, розкидані в багатьох місцях, особливо на шляхах просування запорожців на Дон, а донських козаків – на Запорожжя, які з часом стали зимівниками – укріпленими хуторами, що фактично були розкидані по всій території сучасної Донеччини [18, с. 11].

Науковець також зауважує, що «в гирлі річки Кальміус запорожцями на рубежі XVI–XVII ст. була побудована невелика фортеця Домаха, яка слугувала для захисту рибних промислів на узбережжі Азовського моря і водного шляху по Самарі-Вовчій і Кальміусу в Чорне море» [18, с. 11].

Той факт, що запорозькі козаки дійсно з'явилися на берегах Азовського моря ще в XVI ст., підтверджує і сучасна дослідниця Р. Саєнко, наводячи дані археологічних знахідок, зокрема залишків деяких козацьких зимівників з речами рибалок-запорожців, які були знайдені біля Кальміусу в 1931 р. під час будівництва металургійного заводу «Азовсталь» [21, с. 6].

Дослідник П. Лаврів звертає увагу, що Домаха (в інших джерелах – Адомаха) з'явилася близько 1500 р. [7, с. 58]. Щодо назви фортеці, за його інформацією, є декілька версій. Там могла бути балка, у якій утворилося озеро, назване на честь козачки Домки. Також цю назву фортеці могли надати рибалки, козаки і селяни, які будували в захищених від вітрів ярах і байраках землянки – «домахи». Козацькі шаблі, виготовлені з дамаської сталі, мали назву «домаха», що теж може

свідчити на користь походження назви фортеці [7, с. 58–59].

В іншій колективній праці сучасних українських науковців, присвяченій історії Донеччини і Приазов'я, зазначається, що фортеця Домаха виникла на місці венеціансько-генуезького поселення, що існувало раніше, було зруйноване і мало назву «Адомаха» [5, с. 91–92].

За твердженням Р. Саєнко, річка Кальміус для запорозьких козаків мала не тільки господарське, а й стратегічне значення. В кінці XVI – першій половині XVII ст., зазначає дослідниця, запорожцями (іноді разом із донськими козаками) було здійснено цілий ряд морських походів проти Кримського ханства і Османської імперії. Щоб оминати фортецю Кизикермен, яку турки збудували на Дніпрі, перегородивши річку ланцюгом, козаки використовували довший, але більш безпечний шлях. Вони «піднімались по Дніпру до гирла Самари, входили в Самару, звідти в р. Вовчу; від Вовчої до р. Кальміус (25 км), іноді до р. Міус (близько 60 км) вони тягли «чайки» (так називались запорозькі човни) волоком або перевозили їх на возах, потім по річках досягали Азовського моря і через Керченську протоку виходили в Чорне море» [21, с. 6].

Р. Саєнко звертає увагу, що значне місце в господарських заняттях запорожців займало мисливство. В степах Приазов'я водилось багато звірів і птахів, водойми кишіли рибою. Заготовляючи в значних кількостях м'ясо, хутро та шкіри, козаки потім їх продавали торговцям [21, с. 6].

Проте господарська діяльність запорожців у Приазов'ї мала великі ризики. Протягом XVI–XVIII ст. тут зберігалася складна політична ситуація, що значно

обмежувало заселення краю запорозькими козаками й представниками інших станів суспільства. Це можна підтвердити й міжнародними угодами, укладеними в цей час між Московським царством (Російською імперією) та Османською імперією, наголошує дослідниця [21, с. 6]. Зокрема, трактатом 1700 р. передбачалось, що «на узбережжі Азовського моря від Перекопу до гирла Міуса не повинно бути ні поселень, ні укріплень («землям быть праздними»). Від верхів'їв рік Кінські води (Конка) і Берда до гирла Міуса і до берега Азовського моря створювався «бар'єр», нижче якого запорозьким козакам заборонялось «переходить на морські коси, лимани і озера для риболовлі», що означало недопуск запорожців до Азовського моря» [21, с. 6–7]. За словами науковиці, згідно з Прутським миром 1711 р. запорозьким козакам дозволялось від річки Самари до Азовського моря (на кримській стороні) займатись мисливством і рибальством, але не дозволялось створювати постійних поселень. А вже Белградським мирним договором 1739 р. і додатковими документами 1740 р. і 1742 р. передбачалось повернення до положень трактату 1700 р., констатує Р. Саєнко [21, с. 7]. Вона наголошує, що протягом досить тривалого часу значну загрозу для запорожців становили кримські татари та ногайці, які кочували в Північному Приазов'ї зі своїми стадами і не визнавали ніяких кордонів. Вони часто нападали на запорозьких рибалок і мисливців, відбирали у них здобич, захоплювали промислове спорядження. Іноді козаків вбивали, брали в полон та продавали в рабство [21, с. 7]. Однак небезпеки, підкреслює дослідниця, не лякали мужніх та відважних запорожців:

«Іноді, сплавивши ліс до гирла Кальміусу (або Берди), козаки будували тут човни – «дуби» і відправлялись потім на протилежний, кубанський берег, де все літо займались рибальством та мисливством» [21, с. 7].

За даними П. Лавріва, запорозькі поселення в гирлі Кальміусу вперше згадано в універсалі Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р. [7, с. 59]. Дослідник зазначає, що на початку XVII ст. січовики також жили в зимівниках вздовж річки Бахмутки, а деякі з них були на московській службі й охороняли кордони царської держави на лівому березі Лугані в теперішньому Кам'янобрідському районі м. Луганська й у селищі Вергунці (нині входить в межі Луганська). Він констатує, що «українські селяни й козаки із Середньої Наддніпрянщини та Чернігово-Сіверської землі заселили також пониззя Дону, а запорожці в 1569 р. заклали «городок» Черкаськ (теперішня станиця Старочеркаськ) у Ростовській області» [7, с. 59].

Виникнення паланок як адміністративно-територіальних одиниць Війська Запорозького Низового в Південно-Східній Україні досліджують сучасні науковці В. Пірко [13; 14; 15, с. 70–78], З. Ямкова [25, с. 41–55], Ю. Мицик [9, с. 44–45], І. Синяк [23, с. 227–256]. Кальміуська паланка становила східну околицю запорозьких земель. Проте і досі в українській історіографії немає єдиної думки щодо часу її виникнення, території, що входила до її складу, та ходу освоєння цих земель.

Дослідники зазначають, що територія Кальміуської паланки, яка становила східну околицю запорозьких земель, була плацдармом для подальшої колонізації східних земель Війська Запорозького

Низового. Це стало особливо помітним у середині та другій половині XVII ст. після козацько-селянських повстань та національно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького (1648–1654). У районах бойових дій багато людей загинуло, було знищено чимало населених пунктів та розорено господарську інфраструктуру. Значна частина вцілілого населення переселяється на Схід. Як зазначає В. Пірко, в цей час освоєння Середнього Подінців'я значно активізувалося [14, с. 45]. На заселеній території межиріччя Сіверського Дінця й Дону «утворюються Охтирський, Харківський, Сумський, Острогозький, а з 1685 р. – Ізюмський слобідські козацькі полки. До останнього відійшли засновані у другій половині XVII ст. у межиріччях Тору й Дінця міста Маяки, Соляне (Тор), Городок (Райгород), а з 1704 р. і Бахмут. Всі ці містечка стали сотенними центрами Ізюмського полку» [14, с. 45].

Взаємини українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. досліджує історик В. Брехуненко [3; 4]. У своїх працях він з'ясовує роль українських козаків у генезі донської козаччини, сутність, перебіг стосунків українського та донського козацтва, вплив утвореної вісі Дніпро–Дон на становище українських козаків, міжнародні відносини на цивілізаційному перехресті між Сходом і Заходом. У взаєминах запорожців із Доном з початку XVII ст. до середини XVIII ст. науковець виділяє два періоди. Перший (до 1642 р.) – період доволі дружніх зв'язків із притаманними для нього спільними бойовими діями проти кримських татар, ногайців та османів, діяльною участю запорожців і донців в подіях московської Смути початку XVII ст., активними міграційними процесами між

Січчю та Доном, бажанням учасників козацько-селянських повстань в Україні залучити запорожців, які проживали на Дону, і частково донців до участі у цих повстаннях, наявністю нечисленних, локальних, не зачіпаючих інтереси всього Війська Запорозького Низового і Війська Донського, збройних сутичок; другий (1642–1654) – період гострих конфліктів, викликаних різною реакцією з боку запорожців і донців на суттєву зміну військово-політичної ситуації в регіоні, зокрема на союз гетьмана Б. Хмельницького з кримським ханом проти Речі Посполитої. Цей період характеризується ослабленням, а пізніше і повним припиненням спільних військових операцій, регулярними рейдами запорожців на донські станиці (1643–1646), гострими протиріччями в 1648–1654 рр., які чотири рази мало не привели до спільного запорозько-кримського військового походу на Дон [3, с. 7–8].

У XVIII ст. східні кордони Кальміуської паланки зазнали великих змін. За словами В. Пірка, вони були наслідком не лише розширення створеного у 1708 р. Бахмутського повіту Азовської губернії після ліквідації Воронезької, а й подальшим розселенням у Приазов'ї підтримуваних царським урядом донських козаків, особливо після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. [16, с. 10]. Як зазначає науковець, це призвело «до частих сутичок між ними (донськими козаками. – С. Г.) й запорожцями, зокрема, за узбережжя Азовського моря на схід від Кальміусу аж до Кубані, де в другій половині 30-х – першій половині 40-х рр. (XVIII ст. – С. Г.) знаходилася Єланецька паланка Війська Запорозького» [16, с. 10].

Для врегулювання цих суперечностей

під час царювання Єлизавети Петрівни урядом у 1743 р. було створено спеціальну комісію, на яку покладено обов'язки детально вивчити аргументи сторін і провести розмежування земель обох козацьких військ [16, с. 10].

Як зауважують В. Пірко та Р. Саєнко, після трирічної роботи цієї комісії сенатським указом 1746 р. кордон між запорожцями і донцями встановлювався по р. Кальміус та її лівій притоці Грузькій, внаслідок чого території Єланецької паланки запорожців опинилися у складі Війська Донського [16, с. 10; 21, с. 7]. Українські науковці наголошують, що з боку царату утиски на Військо Запорозьке лише посилювались. «У 1751 р. всі запорозькі вольності на південь від Синюхи та Висі на 20 верст, простягаючись від Буга до Дніпра, разом з гирлом річки Омеляниха, були віддані втікачам з Сербії, що прийшли в Україну під проводом полковника Хорвата. 1753 р. від запорозьких вольностей було відмежовано землі від гирла Чорного Ташлика до гирла річки Самоткані по Дніпру. Одмежовані від запорожців землі було названо Ново-Сербією» [22, с. 28]. Як констатує І. Саєнко, в 1753 р. царський уряд відібрав від Війська Запорозького землі по річках Торець, Бахмутка, Лугань і від Дінця та до Савур-Могили й віддав ці території втікачам із різних слов'янських земель під назвою Слов'яно-Сербії [22, с. 28]. Продовжувались і сутички з донцями. В. Пірко та І. Саєнко зауважують, що найбільше їх зафіксовано на початку 40-х років, за часів кальміуського полковника Василя Кишенського (1743–1745). Полковнику Петру Велегурі (1772–1774) донців довелося витіснити із кіс Азовського моря силою зброї [16, с. 10–11; 22, с. 28]. У першій половині 70-х років,

зауважує І. Синяк, запорожці знову намагалися розширити межі Кальміуської паланки на схід від гирла Кальміусу, що в свою чергу викликало погрозу донців зігнати запорожців з територій поблизу Семенівської фортеці та з кіс Семенівської і Кривої [23, с. 231].

Після передачі Єланецької паланки у 1746 р. Війську Донському крайньою на сході запорозьких земель стала Кальміуська, а з 1770 р., як зауважують А. Бойко та В. Пірко, до неї приєдналася ще й Барвінківська паланка, або Барвінківська стінка, створена полковником Гараджею у 1770 р., яка на сході та північному сході межувала з Бахмутською провінцією та Слобідсько-Українською губернією і стала бар'єром для недопуску на землі Січі поміщиків із цих територіально-адміністративних одиниць [1, с. 13; 16, с. 12–13].

Як зазначає В. Пірко, останній напад кримських татар на Новоросійську губернію та землі Війська Запорозького стався у грудні 1768 р. – січні 1769 р. [19, с. 19–20]. Під час цього нападу, констатує Р. Саєнко, татари ввірвалися на територію Кальміуської паланки та «зруйнували всі зимівники і сторожове укріплення Кальміус. В нерівній боротьбі з ворогом загинув весь загін запорозьких козаків на чолі з полковником» [21, с. 9].

Ці події, зауважують В. Пірко та Р. Саєнко, пришвидшили прийняття російським урядом рішень, спрямованих на зміцнення південних кордонів імперії. Історики підкреслюють, що вже в лютому 1770 р. було затверджено план спорудження так званої Дніпровської лінії – від Азовського моря вздовж Берди та Конки до Дніпра. Передбачалось зведення семи фортець – Петровської, Захар'ївської, Олексіївської,

Кирилівської, Григор'ївської, Микитинської та Олександрівської, а також суцільного земляного валу і трьох ротних фортець між витоками Конки й Берди [19, с. 19–20; 21, с. 9]. Таким чином, значна частина земель Війська Запорозького, в т. ч. і Кальміуської паланки, опинилась всередині російських володінь. Господарське життя після татарських набігів знову почало відроджуватись [21, с. 9].

За даними Ю. Мицика, на час ліквідації Запорозької Січі (червень 1775 р.) на території Кальміуської паланки налічувався 61 зимівник, де проживали 674 козаки (дані на 1762 р.) [9, с. 44–45].

Дослідник І. Саєнко зазначає, що найбільш відомими населеними пунктами Кальміуської паланки, крім адміністративного центру, були села Ясинувате (нині селище Ясинівка Донецької області) та Макарове (сучасне село Макарів Яр Сорокинського району Луганської області) [22, с. 18].

В. Пірко акцентує увагу, що, як і в попередні періоди, найбільший приріст населення Нової Січі, в т. ч. і Кальміуської паланки, в 60–70-х роках XVIII ст. припадав на вихідців із Правобережної України, хоча в цей час сюди значно зріс потік переселенців із Лівобережної і Слобідської України [19, с. 20].

Масова колонізація Півдня та Сходу України, в т. ч. і Приазов'я, розпочалася лише після підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору 10 (21) липня 1774 р. між Російською та Османською імперіями, що завершило війну 1768–1774 рр. Відтак вся територія Війська Запорозького Низового, в т. ч. і Приазовський регіон, офіційно ввійшла до складу Російської імперії, а з ліквідацією Запорозької Січі перестала існувати і

Кальміуська паланка. У другій половині 70-х – 80-х роках XVIII ст. російським урядом масово роздаються запорозькі землі російським поміщикам, військовим старшого та середнього офіцерського складу з числа росіян, сербів та інших балканців, а також донським козакам, зауважує І. Саєнко [22, с. 29–33], а В. Пірко зазначає, що царат у цей час починає переселяти сюди селян із центральних губерній Росії [19, с. 20]. За його підрахунками, в 1776–1784 рр. було роздано 2692989 десятин землі, а найбільше їх припало на Херсонський (844130,5), Катеринославський (610227,5) і Новомосковський (581986) повіти, в яких поселено відповідно – 4187, 10391 і 13911 осіб [19, с. 22]. Поміщики, за словами В. Пірка, для залюднення розданих їм земель зманювали до своїх слобід козаків-зимівчан. Частина з них, не бажаючи зриватися з насиджених місць, погоджувалась тут залишатися [19, с. 22].

Вчений наголошує, що протягом 1776–1782 рр. у Південно-Східній, або Степовій, Україні було засновано 569 поселень, в т. ч. 488 на землях колишнього Війська Запорозького, куди входила і значна частина Приазов'я, а всього у створеному на базі Азовської і Новоросійської губерній Катеринославському намісництві на початку 1784 р. налічувалось 2209 поселень, у т. ч. 18 міст, 27 містечок і 2164 сільських, з яких 1738 належали приватним власникам [19, с. 22]. У цих поселеннях, підкреслює В. Пірко, проживало 708190 осіб, серед них українці склали 73,77% (козаки і їхні підпомічники становили доволі значний відсоток, хоча найбільшим прошарком були державні та поміщицькі селяни), росіяни – 12,23%, молдавани і волохи – 6,22%, греки – 3,47%, вірмени – 2,62%, а

всі інші – 1,69% від загальної кількості населення [19, с. 22], що переконливо свідчить про український характер всієї Південно-Східної України, куди належав і Приазовський регіон.

Висновки. Отже, у наукових працях українських істориків другої половини ХХ – початку ХХІ ст. досить докладно висвітлені ключові аспекти заселення та господарсько-військового освоєння Приазов'я у ХVІ–ХVІІІ ст. українськими козаками та іншими соціальними групами українського суспільства. Дослідження, проведені А. Бойком, В. Брехуненком, Г. Ковальчуком, П. Лаврівим, Ю. Мициком, В. Пірком, Р. Саєнко, І. Саєнком, І. Синяком, С. Шамралюк, З. Ямковою та іншими науковцями, дали змогу детально відтворити динаміку процесів заселення і колонізаційних рухів із територій Центральної України. Завдяки цим роботам вдалося простежити розвиток сторожової служби, різноманітних промислів, рибальства й солеваріння; показати визначальну роль козацтва в захисті регіону, розбудові зимівників, укріплень та перших фортифікаційних споруд. Крім того, до наукового обігу введено значний масив джерел, зокрема архівні документи, які підтверджують тривалу українську присутність у Приазов'ї ще з початку ХVІ ст. Також аргументовано спростовано російські імперські міфи про нібито «споконвічну російськість» цих територій.

Попри значний обсяг проведених розвідок деякі аспекти все ще залишаються недостатньо розкритими. Зокрема, це стосується детальної реконструкції мережі козацьких зимівників, промислових центрів і дрібних укріплень у Приазов'ї. Важливо також глибше висвітлити соціально-демографічні

характеристики регіонального населення, як-от міграційні процеси, етнічну структуру та взаємодію зі степовими народами. Актуальними залишаються питання економічного функціонування місцевих промислів, їхнє включення до ширшого економічного простору українських земель. Крім того, потребує вивчення вплив міжнародних договорів між Московським царством, Російською та Османською імперіями на процеси заселення території Приазов'я.

Питання, що залишаються майже недослідженими, включають кілька ключових напрямів: комплексна міждисциплінарна реконструкція заселення регіону із застосуванням GIS-картографії, археологічних даних та палеодемографічного аналізу; уточнення хронології виникнення і функціонування Кальміуської паланки разом із визначенням її точних меж і структури адміністративних центрів; вивчення ролі локальних некозацьких груп, таких як солеварі, промисловці й селяни-втікачі, у формуванні ранньої поселенської мережі Приазов'я; перевірка поширених локальних традицій і топонімів, зокрема версій походження назви фортеці Домаха/Адомаха.

Таким чином, історіографія проблеми вже сформувала міцне наукове підґрунтя, яке дає можливість аргументовано спростовувати російські пропагандистські міфи про «Новоросію» та «російські першооснови» освоєння Південно-Східної України. Водночас збереження суспільного запиту на відновлення історичної справедливості та поглиблення знань про українську присутність у степовому прикордонні зумовлює потребу в подальших системних дослідженнях. Особливо перспективними

є ті, що поєднують історичну науку, археологію, картографію, антропологію та цифрові методи реконструкції історичного простору. Саме такий підхід сприятиме формуванню повнішої і науково обґрунтованої картини заселення та освоєння Приазов'я українцями у XVI–XVIII ст. і стане надійною основою для протидії сучасним російським фальсифікаціям.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко, А. В. *Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття*. Запоріжжя, 1995. 56 с.
2. Брехуненко, В., Бойко, П. *Гарбуз для «Новоросії». Вирок московських документів XVII–XIX ст.* Київ, 2025. 208 с.
3. Брехуненко, В. А. *Источники о связях Запорожского и Донского казачества в первой половине XVII века*: автореф. диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук: 07.00.02; 07.00.09 / Днепрпетровский государственный университет. Днепрпетровск, 1990. 16 с.
4. Брехуненко, В. *Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст.* Київ; Запоріжжя, 1999. 336 с.
5. *История родного края* / авт. кол.: В. А. Колесник, В. А. Пирко, С. М. Нестерцова, Е. В. Щербинина; Донецкий государственный университет, Донецкий областной институт последипломного образования. Донецк, 1998. Ч. 1. 319 с.
6. Ковальчук, Г. П. Освоение запорожскими казаками степных просторов Донетчины. *Летопись Донбасса*: краеведческий сборник. Донецк, 1995. Вып. 3. С. 13–17.
7. Лаврів, П. І. *Історія Південно-Східної України*. Київ, 1996. 208 с.
8. Лаврів, П. І. Дике поле: правда і міфи. Літопис землі Донецької. *Донбас*. 1992. № 9–10. С. 176–236.
9. Мицик, Ю. А. Кальміуська паланка. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ, 2007. Т. 4: Ка-Ком. С. 44–45.
10. Пірко, В. О. До питання про методикку вивчення часу заснування поселень Степової України. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*: збірник статей. Київ; Донецьк, 2001. Вип. 18. С. 108–113.
11. Пірко, В. О. До питання про час заснування м. Маріуполя (історіографія і джерела). *Україна – Греція*: збірник наук. праць Міжнародної науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 27–29 травня 1999 р.) / МОН України, Маріупольський гуманітарний інститут, Донецький державний університет, Інститут історії України НАН України та інші. Маріуполь, 1999. Т. I. Ч.1. С. 253–255.
12. Пірко, В. О. *Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст.: короткий історичний нарис і уривки з джерел*: монографія / МОН України, Донецький національний університет, Донецьке відділення Наукового товариства імені Шевченка, Український культурологічний центр. Донецьк, 2003. 180 с.: табл.
13. Пірко, В. О. *Заселення і господарське освоєння степової України в XVI–XVIII століттях*: монографія / Донецький національний університет, Донецьке відділення Наукового товариства імені Шевченка, Український культурологічний центр. Донецьк, 2004. 210 с.
14. Пірко, В. *Заселення Степової України в XVI–XVIII ст.* Донецьк, 1998. 124 с.
15. Пірко, В. Кальміуська паланка. *Наукові записки*. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2001. Т. 6. С. 70–78.
16. Пірко В. О. *Козацтво на Донеччині в XVI–XVIII ст. Роль козацтва в історії Донецького регіону*: збірник статей / Управління освіти і науки Донецької облдержадміністрації, Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. Донецьк, 2006. С. 5–13.
17. Пірко, В. О., Литвиновська, М. В. *Соляні промисли Донеччини в XVII–XVIII ст.: історико-економічний нарис і уривки з джерел* / Донецький національний університет, Донецьке відділення Наукового товариства

ім. Шевченка, Український культурологічний центр. Донецьк, 2005. 136 с.

18. Пирко, В. А. Население Донетчины в XVI–XVIII вв. *Летопись Донбасса*: краеведческий сборник. 1992. Вып. 1. С. 10–19.

19. Пірко, В. О. *Освоєння Півдня України в XVI–XVIII століттях*: автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1996. 35 с.

20. Пирко, В. А. *Северное Приазовье в XVII–XVIII вв.* Киев, 1988. 136 с.

21. Саенко, Р. И. *Из истории образования города Мариуполя*. 2 изд., доп. Мариуполь, 2002. 33 с.

22. Саенко, І. *Минуле українського козацтва на Луганщині. Історичні нариси*. Новоайдар, 1997. 48 с.

23. Синяк, І. Поселення Кальміуської паланки в генезі сучасних населених пунктів. *Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст.*: колективна монографія / авт. кол.: П. Бойко, В. Брехуненко, Т. Гончарук та ін.; за ред. О. Репана; Український інститут національної пам'яті. Київ, 2020. С. 227–255.

24. Шамралюк, С. Історичне значення козацтва в освоєнні земель Дикого поля і становленні Донецького краю. *Роль козацтва в історії Донецького регіону*: збірник статей / Управління освіти і науки Донецької облдержадміністрації, Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. Донецьк, 2006. С. 99–108.

25. Ямкова, З. І. Кальміуська паланка українського козацтва: минуле і сучасне. *Вісник Східноукраїнського державного університету. Історичні науки*. 2001. № 10 (44). С. 41–55.

REFERENCES

1. Boiko, A. (1995). *Zaporizhzhia Winter Quarters in the Last Quarter of the 18th Century*. Zaporizhzhia, 56 p. [in Ukr.]

2. Brekhunenکو, V., Boiko, P. (2025). *Pumpkin for "Novorossia". The Verdict of*

Moscow Documents of the 17th–19th Centuries. Kyiv, 208 p. [in Ukr.]

3. Brekhunenکو, V. (1990). *Sources on the Relations between the Zaporizhzhia and Don Cossacks in the First Half of the 17th Century*. [A thesis for Candidate of Sciences degree in History, specialty 07.00.02; 07.00.09]. Dnipropetrovsk, 16 p. [in Rus.]

4. Brekhunenکو, V. (1999). *Relations between the Ukrainian Cossacks and the Don in the 16th – Mid-17th Centuries*. Kyiv; Zaporizhzhia, 336 p. [in Ukr.]

5. Kolesnyk, V., Pyrko, V., Nestertsova, E., et al. (1998). *History of the Native Land*. Donetsk State University, Donetsk Regional Institute of Postgraduate Education. Donetsk, Part 1. 319 p. [in Rus.]

6. Kovalchuk, H. (1995). The Zaporizhzhia Cossacks' Conquest of the Steppes of Donetsk Region. *Chronicle of Donbas: Local History Collection*. Donetsk, Issue 3. pp. 13–17. [in Rus.]

7. Lavriv, P. (1996). *History of South-Eastern Ukraine*. Kyiv, 208 p. [in Ukr.]

8. Lavriv, P. (1992). The Wild Field: Truth and Myths. *Chronicle of the Donetsk Region. Donbas*. 1992. No. 9–10. pp. 176–236. [in Ukr.]

9. Mytsyk, Yu. (2007). Kalmiuska Palanka. *Encyclopaedia of the History of Ukraine*: in 10 Volumes. Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, Vol. 4: Ka-Kom. pp. 44–45. [in Ukr.]

10. Pirko, V. (2001). On the Methodology of Studying the Time of the Founding of Settlements in Steppe Ukraine. *History of Ukraine: Little-Known Names, Events, Facts: Collection of Articles*. Kyiv; Donetsk, Issue 18, pp. 108–113. [in Ukr.]

11. Pirko, V. (1999). On the Question of the Founding of Mariupol (Historiography and Sources). *Ukraine – Greece: Collection of Scientific Works of the International Scientific and Practical Conference (Mariupol, 27–29 May 1999)*. MES of Ukraine, Mariupol Humanitarian Institute, Donetsk State University, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, and others. Mariupol, Vol. I, Part 1. pp. 253–255. [in Ukr.]

12. Pirko, V. (2003). *Settlement of Donetsk Region in the 16th–18th Centuries: Brief Historical Overview and Excerpts from Sources: A Monograph*. Ministry of Education and Science of Ukraine, Donetsk National University, Donetsk Branch of the Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Cultural Studies Centre. Donetsk, 180 p. [in Ukr.]
13. Pirko, V. (2004). *Settlement and Economic Development of Steppe Ukraine in the 16th–18th Centuries: A Monograph*. Donetsk National University, Donetsk Branch of the Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Cultural Studies Centre. Donetsk, 210 p. [in Ukr.]
14. Pirko, V. (1998). *Settlement of Steppe Ukraine in the 16th–18th Centuries*. Donetsk, 124 p. [in Ukr.]
15. Pirko, V. (2001). Kalmius Palanka. *Scientific Notes*. Collection of Works by Young Scientists and Postgraduate Students. Kyiv, Vol. 6, pp. 70–78. [in Ukr.]
16. Pirko, V. (2006). Cossacks in Donetsk Region in the 16th–18th Centuries. *The Role of Cossacks in the History of Donetsk Region: Collection of Articles*. Department of Education and Science of Donetsk Regional State Administration, Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education. Donetsk, pp. 5–13. [in Ukr.]
17. Pirko, V., Litvinovska, M. (2005). *Salt Industries in Donetsk Region in the 17th–18th Centuries: Historical and Economic Overview and Excerpts from Sources*. Donetsk National University, Donetsk Branch of the Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Cultural Studies Centre. Donetsk, 136 p. [in Ukr.]
18. Pirko, V. (1992). The Population of Donetsk Region in the 16th–18th Centuries. *Chronicle of Donbas: Regional Studies Collection*. 1992. Issue 1. pp. 10–19. [in Rus.]
19. Pirko, V. (1996). *The Development of Southern Ukraine in the 16th–18th Centuries*. [A thesis for Doctor of Sciences degree in History, specialty 07.00.06]. National Academy of Sciences of Ukraine, M. S. Hrushevskyy Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies. Kyiv, 35 p. [in Ukr.]
20. Pirko, V. (1988). *The Northern Azov Region in the 17th–18th Centuries*. Kyiv, 136 p. [in Rus.]
21. Saenko, R. (2002). *From the History of the Formation of the City of Mariupol*. 2nd ed., ext. Mariupol, 2002. 33 p. [in Rus.]
22. Saienko, I. (1997). *The Past of the Ukrainian Cossacks in Luhansk Region. Historical Essays*. Novoaidar, 48 p. [in Ukr.]
23. Syniak, I. (2020). The Settlements of the Kalmius Palanka in the Genesis of Modern Settlements. *Essays on the History of the Development of Southern Ukraine in the 15th–18th Centuries: A Collective Monograph*. Ukrainian Institute of National Remembrance. Kyiv, pp. 227–255. [in Ukr.]
24. Shamraliuk, S. (2006). The Historical Significance of the Cossacks in the Development of the Wild Field and the Formation of the Donetsk Region. *The Role of the Cossacks in the History of the Donetsk Region: A Collection of Articles*. Department of Education and Science of the Donetsk Regional State Administration, Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education. Donetsk, pp. 99–108. [in Ukr.]
25. Yamkova, Z. (2001). The Kalmius Palanka of the Ukrainian Cossacks: Past and Present. *Visnyk Skhidnoukrainskoho derzhavnoho universytetu. Istorychni nauky* (Bulletin of the Eastern Ukrainian State University. Historical Sciences), No. 10 (44), pp. 41–55. [in Ukr.]

Summary

**THE ISSUE OF THE DEVELOPMENT OF THE AZOV REGION
BY UKRAINIAN COSSACKS (XVI-XVIII CENTURIES)
IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY**

Serhii HUBSKYI

orcid.org/0000-0003-0203-651X

junior research fellow

of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

The relevance of the research. The Russian Federation's full-scale aggression against Ukraine, commencing on 24 February 2022 with the goal of eradicating Ukrainian statehood and Ukrainians as a distinct ethnic group, has brought about tectonic changes in the public consciousness of the Ukrainian people, particularly in their understanding of their past. This is very important in light of the fact that Putin's Russia, in its quest to destroy Ukrainian statehood and the distinctiveness of Ukrainians as a people, is spreading propaganda myths and falsifications of Ukrainian history, in particular, seeking to legitimise its territorial claims, has once again returned to the fictitious concept of “Novorossia” — the south-eastern territories of modern Ukraine, which were supposedly settled and developed by Russians in the 16th-18th centuries, with Ukrainians having no connection to them, and these lands were given to Ukraine as a gift from the Bolsheviks in general and their leader V. Lenin in particular. Therefore, Ukrainian historians must refute, on the basis of material and immaterial sources, the groundlessness of Russian claims to southern and eastern Ukraine (“Novorossia”), the Ukrainian Donbas, the Mariupol region, Sloboda Ukraine) and other territories.

The **purpose** is to objectively analyse, from a scientific point of view, the works of Ukrainian historians of the second half of the 20th and early 21st centuries devoted to the colonisation of the Azov region (16th–18th centuries) by Cossacks and other segments of Ukrainian society that refute contemporary Russian propaganda about the precedence of Russians in the military and economic-cultural development of these territories during the specified period.

Conclusions. The historiographical analysis shows that Ukrainian researchers of the second half of the 20th and early 21st centuries have thoroughly studied the key aspects of the settlement and economic and military development of the Azov region in the 16th–18th centuries. The works of V. Pirko, V. Brekhunenko, P. Lavriv, Y. Mytskyk, R. & I. Saienko, H. Kovalchuk, Z. Yamkova, I. Syniak, S. Shamraliuk, and other scholars have recreated the dynamics of colonisation processes, described the development of guard service, crafts, fishing, and salt production, and demonstrated the leading role of the Cossacks in the defence and development of the region. Thanks to the introduction of a significant complex of archival sources into scientific circulation, imperial myths about the “ancestral Russianness” of the Azov region have been convincingly refuted. Despite this, some issues remain insufficiently researched. First of all, this concerns the detailed reconstruction of the network of Cossack winter camps, industrial centres and small

fortifications, as well as a more in-depth analysis of the socio-demographic structure of the population, migration flows, and relations with the steppe peoples.

Additional study is needed on the economic aspects of local industries and the impact of international treaties between the Muscov kingdom, the Russian Empire and the Ottoman Empire on the settlement of the region. The historiography of the issue has already formed a solid scientific basis, which makes it possible to refute Russian propaganda myths about “Novorossiya” and “Russian foundations” of the development of South-Eastern Ukraine. At the same time, the continuing public demand for the restoration of historical justice and a more profound understanding of the Ukrainian presence in the steppe borderlands necessitates further systematic research. Particularly promising are studies that combine historical science, archaeology, cartography, anthropology, and digital methods of historical space reconstruction. That is the approach that will contribute to the formation of a scientifically sound picture of the settlement and development of the Azov region by Ukrainians in the 16th–18th centuries and will become a reliable basis for countering contemporary Russian falsifications.

Keywords: Ukraine, Azov region, development, Zaporozhian Sich, Cossacks, Ukrainian historiography.

ПУБЛІКАЦІЇ МЕМУАРІВ ЖІНОК І ПРО ЖІНОК-УЧАСНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. У КОМБАТАНТСЬКИХ ЧАСОПИСАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Олена ОТЗЕМКО

orcid.org//0000-0002-3164-1148

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та археології

Донецького національного університету імені Василя Стуса

email: otzemko@gmail.com

Анотація. Проаналізовано мемуари жінок і про жінок-учасниць Української національної революції 1917–1921 рр. на сторінках комбатантських часописів, що видавалися в західній українській діаспорі у повоєнні роки. Висвітлено особливості публікацій, авторський склад жіночих спогадів та мемуарів про жінок. Розкрито інформаційний потенціал мемуарів для дослідження історії Української революції, ролі жінок в її подіях, історії української діаспори та її пресових органів.

Ключові слова: Українська національна революція, жінки, мемуари, періодична преса, часопис, західна українська діаспора, Європа, США, Канада.

Постановка проблеми. Українська національна революція 1917–1921 рр. породила величезний обсяг мемуарної літератури, автори якої занотували свої враження у щоденникових записах, намагалися усвідомити перебіг революції, причини її поразки, віддзеркалюючи у спогадах як власний досвід участі, так і думки щодо подій, діячів і діячок революційної доби. Важливою складовою цього комплексу є мемуари жінок і про жінок, які були учасницями або свідками революційних подій.

Історична наука в Україні останніми десятиріччями значно розширила поле дослідження мемуаристики як джерела з історії Української революції завдяки залученню публікацій західної української діаспори, зокрема і жіночої тематики, адже до 90-х років ХХ ст. до уваги бралися лише спогади діячів та іноді діячок більшовицького табору.

Мемуари жінок і про жінок

набувають ваги для дослідників також з огляду на розвиток «жіночої історії» як актуального напрямку сучасних гендерних досліджень, одним із аспектів якого є вивчення українського жіноцтва в умовах революційного зламу. Актуальності жіночій темі у мемуаристиці революційної доби додає сучасний стан українського суспільства: російсько-українська війна зумовила глибоку трансформацію гендерних ролей, зокрема залучення жінок до військової сфери, що суголосно досвіду революційних часів, який відбувся в мемуарах жінок і про жінок.

Аналіз досліджень та публікацій. Інформаційний потенціал мемуарів жінок і про жінок для вивчення історії Української революції останніми роками привернув увагу багатьох науковців. Відзначимо розвідку М. Федунь, присвячену еволюції спогадів жінок Західної України протягом першої половини ХХ ст. Авторка аналізує жіноче

мемуарне письмо як сукупність «спогадових творів», написаних жінками, що мають свої особливості, порівняно із чоловічою мемуаристикою, та які «значно видозмінилися протягом доленосних подій війни та визвольних змагань нації, зазвучали по-новому» [72]. Актуальним є дослідження О. Онищенко мемуарної прози української діаспори другої половини ХХ ст. як носія історичної та культурної пам'яті [53].

Узагальнений аналіз спогадів жінок та про жінок-учасниць революційних подій 1917–1921 рр. поданий у дослідженнях О. Лабур, А. Грідіної, О. Отземко [20; 21; 40; 54]. Статті О. Біличенко, Л. Гонюкової, О. Гайдай, В. Власової та Л. Полякової, А. Трембицького присвячено спогадам окремих сучасниць та діячок революційної доби [1; 10; 13; 17; 69]. Згадки про жіночі спогади містяться у працях Р. Пирого та В. Пархоменка, які аналізують весь комплекс мемуарних джерел з історії Української революції [55; 63]. Відзначимо публікацію Р. Ковалю, в якій зібрано мемуари та біографічну інформацію про жінок-учасниць українських визвольних змагань першої половини ХХ ст. [39].

Більшість діячок українського національно-визвольного руху змушені були емігрувати після поразки революції, тому мемуари жінок та про жінок здебільшого опубліковані на сторінках періодичної преси емігрантської спільноти Західної України [54], періодики української діаспори в країнах Європи та Америки або окремими виданнями.

Історію української преси в діаспорі почали вивчати емігранти, зокрема, їй приділив увагу А. Животко у відомій роботі «Історія української преси», що вперше побачила світ у 1946 р. У

1989–1990 рр. працю перевидав його учень К. Костів, додавши три розділи з історії повоєнної діаспорної преси [33]. Відзначимо також праці Ю. Тернопільського, М. Боровика з історії української преси в Канаді, Р. Голяна з історії української преси у США [3; 16; 68]. У сучасній українській історіографії окремі питання історії преси західної української діаспори розглянуто у дослідженнях В. Чекалюк, В. Губарця, Т. Дорохіної, О. Дзири, Є. Шпаргала, Т. Добко та О. Дудника та ін. [23; 27; 28; 29; 76; 77]. Важливу інформацію містять бібліографічні покажчики О. Фединського, В. Дорошенка, що подають огляд української преси за межами України [30; 71], а також покажчики до окремих періодичних видань [9; 64].

Метою статті є аналіз особливостей публікацій та інформаційного потенціалу мемуарів жінок і про жінок-учасниць Української національної революції 1917–1921 рр. на сторінках комбатантських часописів, що видавалися в західній українській діаспорі у другій половині ХХ ст. Під мемуарами у нашій розвідці розуміємо власне спогади, автобіографічні записки, щоденники, некрологи.

Джерелами для дослідження послужили мемуари, опубліковані в часописах «За державність» (1935–1966 рр., Каліш–Торонто), «Український комбатант» (1947–1963 рр., Мюнхен), «Сурмач» (1955–1997 рр., Об'єднання бувших воєнків-українців у Великій Британії, Лондон), «Бюлетень Союзу Бувших Українських Воєнків у Канаді» (далі «Бюлетень СБВУ», 1958–1964 рр., Торонто), «Дороговказ» (1965–1969 рр., Торонто), «Голос Комбатанта» (1958–1961 рр., Об'єднання колишніх воєнків-українців Америки, Нью-Йорк), продовженому як «Вісті комбатанта» (1961–2014 рр., Нью-Йорк,

Торонто). До дослідження також залучено публікації мемуарів у часопису «Визвольний шлях» (1948–2009 рр., Лондон, Київ), який хоча і позиціонував себе як журнал універсального змісту, але публікував чимало матеріалів з історії визвольного руху в Україні, зокрема 1917–1921 рр.

Виклад основного матеріалу. Українська діаспора в країнах Європи та Америки після Другої світової війни значно збільшилася за рахунок політичної еміграції. Це були люди, що брали активну участь у політичному, громадському, культурному житті. Відтак збільшилася кількість різноманітних товариств, об'єднань і союзів, зокрема комбатантських, яким притаманна була активна видавнича діяльність. Створені видавництва друкували як періодичну пресу, так і книжки. За показником О. Фединського, у 1967 р. у 16 країнах Європи та Америки видавалися 303 українські пресові органи (найбільше у США – 136 і Канаді – 90). Організаційно, світоглядно, фінансово українська преса була пов'язана з партіями, союзами, церквами, установами, що зумовило її розмаїтість [33, с. 301–304; 71; 3, с. 305–306]. Попри чисельність українських пресових видань їхньою особливістю була недовговічність: чимало часописів обмежувалися декількома випусками або існували не більше року-двох, що пояснюється залежністю від передплатників і спонсорів.

Окрім основного призначення – «впливового носія й творця громадської opinii», діячі української діаспори зазначали, що періодичні видання в еміграції виконують важливу соціальну функцію. Вони забезпечують постійний контакт між українцями, а також

«уможливлюють публічну дискусію над поточними проблемами українського політичного, культурного, господарського і наукового життя». У такий спосіб преса запобігає асиміляції українців, нагадуючи емігрантам в різних країнах, хто вони є. Важливим завданням української преси також було ознайомлення інших народів з українською проблемою в контексті загальносвітових політичних процесів [3, с. 75,78; 76]. Українська періодика, висвітлюючи різні аспекти життя української громади, була «своєрідним індикатором, який реагував на суспільно важливі події того часу» [27, с. 447]. Це разом із проблемами фінансування зумовило її еволюцію. Як зауважує Т. Дорохіна, типовим для українських повоєнних часописів був шлях від вузькоспрямованого видання, часто агітаційно-пропагандистського характеру, до журналу універсального змісту, поза політичними вподобаннями, зорієнтованого на інтереси всієї громади українців-емігрантів [29, с. 39]. На це вказують і розповсюдження журналів не тільки в країні видання, але й інших центрах української еміграції та публікація матеріалів з різних куточків світу.

Логічним, з огляду на це, стало виникнення у перші повоєнні десятиліття низки журналів, що видавалися організаціями українських ветеранів визвольних змагань та воєн першої половини ХХ ст. Саме вони відзначилися найбільш активною публікацією мемуарів. Журнал «За державність» мав у назві роз'яснення – «Матеріали до Історії Війська Українського»: йшлося про публікацію спогадів «наших військових, учасників боротьби за Волю і Державність України» [7]. Часописи «Український комбатант», «Сурмач», «Бюлетень СБУВ»

і «Дороговказ», «Голос Комбатанта» і «Вісті комбатанта», окрім інформування громади про діяльність організацій ветеранів, публікації статей військової, історичної, політичної тематики, ставили за мету оприлюднювати «спогади побратимів, учасників визвольних змагань». Зокрема, «Голос Комбатанта» позиціонував себе як наступника «Літопису “Червоної калини”» – відомого в українському емігрантському середовищі часопису, що видавався в міжвоєнні роки у Львові [6; 8]. Журнал «Вісті комбатанта» неодноразово звертався до своїх дописувачів із закликом публікувати спогади про пережите [26; 50].

Вагому частку опублікованих мемуарів становили спогади учасників революції 1917–1921 рр., зокрема жінок і про жінок. «Дороговказ» у першому номері (1964) наголошував, що видання часопису «ми починаємо глибоким поклоном Українській Жінці-учасниці української Визвольної Боротьби», треба писати про участь «нашого жіноцтва» в збройній боротьбі за Волю України, поки живі учасниці, бо в «написаних до цього часу спогадах мало місця присвячено українській жінці» [41, с. 6; 43].

Мемуаристика жіночої тематики, опублікована у згаданих часописах, охоплює спогади жінок та про жінок-учасниць українських визвольних змагань 1917–1921 рр. – військових, зв'язкових, сестер-жалібниць, урядовиць та громадських діячок. Мемуари жінок переважно представлені короткими споминами, написаними спеціально для публікації в журналах, що характерно для мемуаристики ХХ ст. Серед авторок відомі жінки-військові, учасниці Першого Зимового походу Харитина Пекарчук, Марія Волосевич, урядовиці Тамара Петрів

(Петрова), Валентина Ходорович-Завадська, художниця Наталія Геркен-Русова, актриса Ганна Совачова (Совачева), які також були активними громадськими діячками, як і Єлизавета Жук, Мілена Рудницька, Олена Федак-Шепарович, сестри-жалібниці Катерина Петруняк-Снакова, Ольга Ярмак.

Основними темами жіночих мемуарів є родина та життя до 1917 р., а також національні визвольні змагання 1917–1921 рр. Зазначимо, що спогади про часи до 1917 р. в усіх авторок так чи інакше пов'язані з майбутніми революційними подіями, є певною прелюдією до них. Зокрема, дитячі спомини Т. Петрів і Н. Геркен-Русової про літні канікули в маєтку родичів є тлом для розповіді про Україну та українців початку ХХ ст., які читали Т. Шевченка, співали українських пісень, а згодом стали активними учасниками революційних змагань, як-от хорунжий Армії УНР Н. Горбач, з яким росла Т. Петрів [14, с. 538–541; 58]. Х. Пекарчук, полька за походженням, яка виросла в Криму, наголошує, що її українізували «сезонові робітники маєтку, що були переважно з Полтавщини і Київщини». Харитина з дитинства захоплювалася українськими піснями, «не пропускала жодної української вистави», читала українські книжки, зокрема Кобзаря [56, с. 10]. К. Петруняк-Снакова з початком Першої світової війни, як і чимало жінок, подалася в сестри-жалібниці, що передувало її медсестринській діяльності в Українській Галицькій Армії (УГА) [61]. Уродженка Криму Є. Жук пише, що любов до України пробудив її чоловік, з яким вона познайомилася ще в гімназії, «піонер національного руху в Криму». Єлизавета згадує активну громадську діяльність в Криму та Петрограді

у передреволюційні роки: спілкування з українськими митцями, участь у різноманітних громадських рухах та організаціях [34, с. 643–645]. Актриса Г. Совачова (Совачева), розповідаючи про дитинство та заміжжя (її чоловік, В. Совачов, був небожем М. Міхновського), наголошує: «Я була щаслива всією істотою. ... я, нарешті, попала в українське оточення. Моя родина, хоч і походила з українського пня, через довге життя на Московщині зденаціоналізувалась. А тут я попала немов у рідне гніздо! Я почувала себе частинкою української нації, для якої хотілося жити і працювати» [67, с. 1210].

Згадуючи революційні роки, жінки акцентують увагу на подіях, в яких брали участь, та людях, з якими перетиналися. Цілісний сюжет мають спогади Х. Пекарчук: на декількох сторінках авторка стисло, але докладно виклала свій шлях сестри-жалібниці та військової у 1917–1920 рр., протягом якого потрапила до ЧК, формувала санітарні потяги, вийшла заміж, ходила в атаки, брала участь у Зимовому поході, перехворіла на тиф і двічі була важко поранена. На підтвердження записок Пекарчук редакція «Дороговказу» навела уривок зі спогадів одного з її побратимів: «Я подивляв відвагу пані Тіни. Коли йшли в атаку на ворога, то Тіна завжди йшла з рушницею в руках спереду, а коли відступали, то Тіна в останній лаві відстрілювалася і одночасно забирала з поля бою на вози поранених вояків та опікувалася ними, як сестра-жалібниця, за що всі вояки її дуже любили» [56].

Є. Жук докладно описала утворення в липні 1917 р. та діяльність в Петрограді й Києві організації «Українське Жіноче Коло», яка передбачала «об'єднання

українського жіноцтва з метою національного і політичного усвідомлення жінки». Авторка наводить статутні документи спілки, розповідає про активну діяльність – організацію концертів для військових, вшанування пам'яті загиблих українців, участь у політичних акціях. У Києві до участі в організації долучилися відомі діячки жіночого руху: Л. Старицька-Черняхівська, В. О'Коннор-Вілінська, Н. Дорошенко та інші [34, с. 645–648].

Оптимізмом та енергією просякнуті спогади Т. Петрів про перші дні революції в Києві, зокрема багатотисячну маніфестацію 19 березня (1 квітня) 1917 р.: «...тисячі людей у поході, на пішоходах, у вікнах домів і сотні прапорів, що легко мають на свіжому весняному повітрі. [...] Софійський майдан... Дзвони... Духовенство... Богдан... море голів... прапорів. Похід не зменшився, навпаки, тепер весь Київ з нами. [...] Я думаю, сьогодні був найкращий день із цілого мого життя, яке б довге воно не було...» [59]. Т. Петрів також належать спогади про зв'язкову повстанського загону Олю Батурову. Розповідаючи про сміливі вчинки зв'язкової, авторка малює характерні риси більшовицької окупації міста: «соціалізація приватних бібліотек», під час якої звозили книги возами, неосвічені балтійські матроси у якості керівників, репресивна діяльність ЧК [60].

Н. Геркен-Русова у досить розлогих белетризованих спогадах змалювала романтичний образ сільської дівчинки-козачки Варки, яка влітку 1917 р. стала однією з ініціаторок створення козацького загону в селі на Канівщині. Своєрідність оповідання полягає в тому, що образ Варки подається на тлі традиційного поміщицького маєтку, в якому вона

виросла, та у поєднанні з також романтизованою постаттю господині маєтку – тітки авторки [15].

Декілька спогадів присвячені революційним подіям 1918 р. на території Західної України. К. Петруняк-Снакова стала свідком революції у Відні: «У Відні хаос. Люди розбивають виставові шиби, здирають цісарські герби, відривають старшинам з мундирів відзнаки». У 1918–1920 рр. вона як сестра-жалібниця разом з УГА пройшла від Дрогобича до Бару. Найяскравіші враження на неї справили перемоги української армії: «Цієї гарної хвилини ніколи не забуду. ...І ось наше військо входить до Тернополя... Кіннота на самому переді, опісля артилерія, піхота, трен. Старі й молоді кидали квіти з окликом: Слава Богу і Україні! Усміхнені вояцькі лица, хлопці закладають квіти за шапки» [62, с. 22, 24].

Спогади О. Федак-Шепарович присвячено діяльності Українського Червоного Хреста (УЧХ), який опікувався пораненими та полоненими українськими вояками в окупованому поляками в листопаді 1918 р. Львові [70]. Окремо відзначимо короткі спомини відомої діячки українського жіночого руху М. Рудницької. По-перше, це передрук публікації 1 листопада 1919 р. у газеті «Український прапор» (Відень), тобто їх було написано за гарячим слідом до річниці Листопадового зриву. По-друге, авторка, згадуючи події річної давнини, основну увагу зосередила на «жіночому питанні»: радість перших днів революції супроводжується розчаруванням щодо того, що багато жінок, які хотіли долучитися до роботи в різноманітних органах та установах, що створювалися в цей період, всюди отримували відмови. Як наслідок, жінки, що могли бути корисними своїм досвідом та

освітою, пригодилися лише на військовій кухні. Це різке контрастувало із польським досвідом залучення жінок до армії [65]. Схожі думки бачимо в спогадах О. Федак-Шепарович: участь жінок у роботі УЧХ була потрібна, щоб «врятувати ситуацію», а не тому, що українські урядовці вважали, що жінок можна долучати до державного будівництва [70, с. 26].

Окремі жіночі спогади присвячені чоловікам-учасникам революції. Невеличка пригода С. Петлюри, описана Т. Петрів, подана на тлі перебування ставки Головного Отамана (потяг) у Галичині влітку 1920 р. [56]. Співробітниця уряду УНР і громадська діячка В. Ходорович-Завадська у невеликому споміні описала військовий шлях свого батька генерала М. Ходоровича, його участь в організації Першого Українського полку імені гетьмана Б. Хмельницького. Письменниця Н. Левицька-Холодна подає короткий спогад-життєпис батька А. Левицького, українського політичного діяча, президента УНР в екзилі [42; 74]. Сестра-жалібниця О. Ярмач, згадуючи про запеклі бої з більшовиками влітку 1920 р., героїчну смерть полковника Сірої дивізії Пархомюка, наголошує на жорстоких тортурах, яким піддавали полонених українців будьонівці Котовського [78].

Зазначимо, що жінки, споминаючи минуле, пишуть про «молодечий запал», «молодече завзяття» і любов до України, що давали сили боротися, та водночас наголошують, що «мимо тяжких переживань, мимо страхіть, мимо тяжких наслідків для нашого особистого життя, ми вибрали б знов ту саму долю, бо інакше поступити ми не могли б. І, певні цього, ми з приємністю вертаємося у

наше минуле...». Отже, авторки вважали за обов'язок «зберегти перед затратою, бодай частинку нашої традиції, яка осталась у ... живій пам'яті» [56, с. 10; 59, с. 12; 61, с. 25; 78, с. 35].

Серед авторів спогадів про жінок переважають військові – ветерани Української революції, більшість з яких – постійні дописувачі комбатантських часописів: І. Горішний, А. Гришин, В. Задоянний, І. Ліповецький (член Генеральної Управи СБВУ в Канаді), В. Левицький, О. Вишнівський, І. Вонарха-Варнак, М. Феценко-Чопівський, що віддзеркалює один із важливих напрямів політики редакцій щодо публікації матеріалів до історії визвольних змагань 1917–1921 рр., зокрема мемуарів. Декілька матеріалів опубліковані жінками, зокрема Т. Петрів (спомини про О. Батурову). Переважають короткі спогадові нариси (1-2 сторінки) про жінок-військових, зв'язкових, розвідниць, сестер-жалібниць. На цьому тлі виділяються спогади В. Задоянного, який представив цілий ряд жіночих портретів, прагнучи «зафіксувати їх імена та чин, оскільки ще вони збереглися в пам'яті» [35].

Найбільшу увагу автори опублікованих спогадів приділили жінкам-зв'язковим, що відбиває важливість їхньої місії, вагомість внеску у виконання надважких завдань. Серед описаних зв'язкових жінки різного віку і фаху: студентки, вчительки, робітниця, домогосподарка, селянки, які працювали в різних частинах Армії УНР, УГА, повстанських загонах, відважно перетинали лінію фронту, збирали важливу інформацію, переправляли літературу, проводили агітацію на окупованих територіях, гинули у катівнях ЧК [35; 37; 44].

Окремі досить змістовні сюжети присвячені зв'язковим повстанського підпілля на території захопленої більшовиками України у 1921–1922 рр. Вірі Бондаренко, Надії Ковальчук, Насті Гудимович та Марії Тарасенко, які підтримували зв'язок своїх організацій з урядом УНР у Тарнові та усі загинули. Найбільше уваги привернула постать В. Бондаренко, діяльність та героїчна смерть якої відбилася не тільки в спогадах, а також у низці художніх творів [18; 24; 45].

Декілька спогадів присвячено жінкам-військовим. Хорунжий В. Левицький згадує про жіночу чоту в Окремому Залізному загоні Армії УНР влітку 1919 р., яка складалася з молодих дівчат з-під Станіслава і відрізнялася дисциплінованістю та відвагою: «Це не був відділ якихось дівчат-пригодниць, що шукали любосних пригод у тодішньому розбурханому воєнно-революційному часі. Це були дівчата-ідейниці, які покинули батьківський дім і на поклик нашого уряду пішли добровольцями в армію – боронити свою батьківщину...» [41]. Схожий образ чотової Галини Сидоренко малює полковник В. Задоянний. Дівчина, що «перетривала всю епопею української визвольної боротьби», командувала козацьким «відділом», опанувала ручний кулемет «Шоша», завжди виривалася «до першої вогневої лінії» [35, с. 8]. Надзвичайною повагою просякнутий короткий спомин хорунжого УГА М. Демянчука про похорон відомої хорунжої УСС Софії Галечко [26].

До спогадів про жінок-військових дотичні короткі спомини про легендарну отаманшу Марусю Соколовську М. Феценка-Чопівського, учасника повстанського руху 1919 р. на Житомирщині, одного з небагатьох, хто зустрічався з

нею особисто. Автор згадує «постать стрункої, невеличкої ростом дівчини, що була одягнута по-мужеськи. Їздила верхи як найкращий козак. Добре володіла рушницею. ... весь час приймала участь у боротьбі при боці своїх братів. Як і її брати, була відважного десятка, і серед повстанців користувалась авторитетом. Не дивно, що після смерті своїх братів перейняла провід над повстанням». Знаючи обставини діяльності повстанських загонів М. Соколовської, М. Фещенко-Чопівський, окрім власне спогадів, розвінчує деякі міфи, що утворилися навколо її постаті, намагається надати їй діяльності реальну оцінку [73].

Жінкам-медикіням присвячено спогади генерала О. Вишнівського про полкову лікарку Світлану Харченко, яка загинула в серпні 1919 р., потрапивши в засідку червоних, а також коротка замальовка І. Цапка про медсестру Віру [4; 75, с. 207].

Відзначимо також спогади про Софію Русову, опубліковані до її 100-річчя «Визвольним шляхом». Автор – син відомої громадської діячки – Ю. Русов подав короткий нарис життя матері, в який додав уривки з її мемуарів [66].

Важливий інформаційний потенціал для вивчення життєвого шляху учасниць національно-визвольних змагань мають некрологи, які також є різновидом мемуаристики. Вони переважно подають життєпис людини, іноді достатньо розлогий, який може містити уривки спогадів різних періодів, фотографії [5; 11; 31; 36; 46; 49; 51; 52]. Прикладом є некролог, присвячений хорунжій УСС, чотівій УГА Олені Степанів, у якому подано фрагменти її інтерв'ю віденським газетам у 1915 р., а також спогадів про неї Ганни Дмитренко-Ратич, яка писала:

«Як член Головної Військової Управи Олена Степанівна брала в 1918 році активну участь у підготовці листопадових подій у Львові та на провінції. Як чотар УГА була ад'ютантом сотника О. Луцького під час боїв за Львів і пройшла разом із Золочівською бригадою до Кам'янця Подільського. Тут училася в університеті і працювала референтом преси в міністерстві закордонних справ ЗУНР» [38, с. 1312]. У вигляді короткого спогаду про декілька зустрічей у революційні роки написано некролог А. Гришина про лікарку Христину Сушко, яка «приходила з допомогою всім, де і чим лише могла» [19].

Фрагменти спогадів також містять біографічні статті, присвячені діячкам Української революції, які періодично публікувалися у часописах переважно до ювілеїв, Х. Пекарчук, М. Урбан-Вовк, удови президента УНР в екзилі М. Левицької, удови міністра УНР Л. Михайлів. Їхня цінність, як і некрологів, у тому, що автори подають життєпис жінок, зокрема їхні долі після революції: життя в еміграції, яке попри труднощі, скрутне матеріальне становище, завершення життєвого шляху в «будинках для старших» було сповнене активною громадською діяльністю [22; 32; 47; 48].

Висновки. Основний масив опублікованих учасниками Української революції у діаспорній періодиці мемуарів, зокрема жіночих, припадає на 50–70-ті роки ХХ ст., як і активна діяльність комбатантських часописів, що зрозуміло з огляду на вік дописувачів. Це переважно короткі спогади про події або учасниць та учасників національно-визвольних змагань, є автобіографічні записи, які містять розповіді про родину,

життя до революції, а також некрологи. Проаналізованій мемуаристиці притаманні суб'єктивність, що є ознакою мемуарів як різновиду джерел особового походження, певна публіцистичність, зумовлена обставинами виникнення, зокрема прагненням відстояти свої погляди навіть через десятки років на чужині. Через зазначені особливості та вплив часового чинника картини минулого іноді узагальнені, образи жінок є радше уособленням певних рис, ніж характеристиками конкретної людини. Водночас спогади наповнені емоціями, тобто йдеться про «переживання», переосмислення минулого, як зазначає Т. Гажа, характеризуючи ретроспективність як істотну ознаку мемуаристики [12, с. 4].

Мемуарні твори мають потужний та різноаспектний інформаційний потенціал. Це важливе джерело з історії Української національної революції: на тлі інформації про події вони зберігають імена жінок, засвідчують їхню участь і роль у національно-визвольній боротьбі. Особливої ваги це набуває на тлі загалом незначного обсягу інформації про жінок в революційні роки. Мемуаристика відбиває різні жіночі досвіди, зумовлені змінами воєнної та революційної доби: сестри-жалібниці, військові, зв'язкові, урядовиці. Завдяки мемуарам ці досвіди подані як у сприйнятті самими жінками, так і через бачення чоловіків-військових.

Опубліковані мемуари віддзеркалюють історію української діаспори, зокрема її жіночої складової, через висвітлення життєвого шляху авторок в еміграції й власне факт публікації у пресових виданнях, що свідчить про їхню активну життєву позицію. Вони є джерелом з історії діаспорної преси, зокрема

комбатантської, яка відрізнялася наполегливістю у збиранні та оприлюдненні спогадів учасників і свідків національних визвольних змагань першої половини ХХ ст., прагнула зберегти пам'ять про події та людей революційної доби, зокрема жінок. На це вказують публікації не тільки спогадів, а й некрологів, іноді досить розлогіх, уривки мемуарів у біографічних статтях і листах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біличенко, О. Спогади Надії Суровцової як феномен української мемуаристики. *Волинь філологічна: текст і контекст. Українська література як художній феномен*: зб. наук. пр. 2015. Вип. 19. С. 6–12.
2. Бонь, О. Захоплення більшовиками Києва у січні 1918 року очима українських гуманітаріїв: его-документи. *Київські історичні студії*. 2018. № 1. С. 137–142.
3. Боровик, М. *Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді*. Мюнхен, 1977. 344 с.
4. Вишнівський, О. Наша Світланка. *Голос Комбатанта*. 1959. Ч. 4. С. 5–6.
5. Вишневецький, О. Галина Ліневичева. *Бюлетень СБВУ*. 1963. Ч. 14. С. 23.
6. Від редакції. *Голос Комбатанта*. 1958. № 1. С. 1–2.
7. Від редакції. *За державність*. 1964. № 10. С. 6.
8. Від редакційної колегії. *Бюлетень СБВУ*. 1959. Ч. 1. С. 1–2.
9. *Вісті комбатанта. Індекс. 1961–1985* / упоряд. В. Федорович. Торонто, 1987. 164 с.
10. Власова, В., Полякова, Л. Проблема професійної реалізації жінок в період Української революції на матеріалах пам'яті Надії Суровцової та Софії Русової. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2023. Вип. 12. С. 142–155.
11. Вонарха-Варнак, І. Замість квітів на могилу (У 5-ту річницю смерті Ольги Петлюрової). *Дороговказ*. 1965. Ч. 5–6. С. 5.
12. Гажа, Т. П. *Українська літературна*

- мемуаристика другої половини ХХ століття: становлення об'єктного і суб'єктного типів: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук: 10.01.01. Харків, 2006. 19 с.
13. Гайдай, О. Ідеальні незнайомці. Роздуми над спогадами графині Зофії Грохольської в контексті локальної історії. *Україна Модерна*. 2018. URL: <https://uamoderna.com/event/gaidai-zofia-grocholska> (дата звернення: 05.08.2025).
14. Геркен-Русова, Н. Варка-перевізниця. *Визвольний шлях*. 1958. № 5. С. 537–546.
15. Геркен-Русова, Н. Варка-перевізниця. *Визвольний шлях*. 1958. № 6. С. 669–683.
16. Голян, Р. С. *Історія української преси в ЗСА*. Мюнхен, 1988. 320 с.
17. Гонюкова, Л. Спогади Софії Русової. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 133–138.
18. Горішний, І. Пам'яті Віри Бабенко. *Бюлетень СБВУ*. 1961. Ч. 8. С. 3–5.
19. Гришин, А. Світлій пам'яті Христини Сушко. *Дороговказ*. 1967. Ч. 14–15. С. 23.
20. Грідіна, А. Жінки-героїні української революції за спогадами сучасників. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 52. Т. 1. С. 46–52.
21. Грідіна, А. Жіночий погляд на українське суспільство в 1917–1921 роках у мемуарах сучасниць. *Південний архів (історичні науки)*: збірник наукових праць. 2022. Вип. 38. С. 35–48.
22. Грушецький, І. Любов Михайлів. *Дороговказ*. 1965. Ч. 7. С. 31.
23. Губарець, В. Українська етнічна преса у Північній Америці: історія і сучасність. *Наукові записки Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка*. 2005. Т. 22. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1451> (дата звернення: 07.08.2025).
24. Гудимович-Казанівська, В. Дія, варта, щоб пригадати (про М. Тарасенко та Н. Гудимович). *Дороговказ*. 1966. Ч. 9. С. 9–11.
25. Демянчук, М. Похорон хор. УСС Софії Галечко. Спомин. *Вісті комбатанта*. 1965. № 3. С. 35–36.
26. Демянчук, М. За дбайливіше писання споминів. *Вісті комбатанта*. 1966. № 2. С. 44–46.
27. Дзира, О. Преса української діаспори Канади в міжвоєнний період як виразник думки громадськості. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2014. Вип. 18. С. 446–459.
28. Добко, Т., Дуднік, О. Показчики змісту українських комбатантських періодичних видань як елемент дослідів національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. *Сторінки історії*. 2019. № 49. С. 259–268.
29. Дорохіна, Т. Ф. *Часопис «Визвольний шлях» в українській зарубіжній історичній та суспільно-політичній думці 1948–1991 рр.*: дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Чернігів, 2006. 294 с.
30. Дорошенко, В. Українська преса у вільному світі в роках 1961 і 1962. *Свобода*. Альманах на 1963 р. 1964. С. 53–75.
31. Д-р Олена Степанів. *Вісті комбатанта*. 1963. № 4. С. 73–74.
32. Драч, В. Наші героїні. *Вісті комбатанта*. 1965. № 1. С. 35–38.
33. Животко, А. *Історія української преси*. Мюнхен, 1989–1990. 334 с.
34. Жук, Є. Українське жіноче коло (перша українська жіноча організація на Наддніпрянській Україні). *Визвольний шлях*. 1963. № 6. С. 643–648.
35. Задоянний, В. Жінки-героїні української визвольної боротьби 1917–1921 рр. *Дороговказ*. 1965. Ч. 4. С. 2–8.
36. Ірина Домбчевська. *Вісті комбатанта*. 1964. № 3. С. 57.
37. Клепачівський, К. Лист до редакції. *Дороговказ*. 1965. Ч. 7. С. 31.
38. Книш, І. Останній салют Олені Степанів. *Визвольний шлях*. 1953. № 11–12. С. 1304–1315.
39. Коваль, Р. *Жінки у Визвольній війні. Історії, біографії, спогади. 1917–1930*. Київ, 2020. 424 с.

40. Лабур, О. Джерелознавчі аспекти вивчення друкованих свідчень старих більшовичок Є. Бош, С. Гопнер, О. Коллонтай. *Сторінки історії*. 2015. № 40. С. 81–90.
41. Левицький, В. «Знаємо, за що воюємо: за Україну!» (Дівоча чота в Дієвій Армії УНР). *Дороговказ*. 1964. Ч. 1–2. С. 6–8.
42. Левицька-Холодна, Н. Життєвий шлях Андрія Левицького. *Бюлетень СБВУ*. 1964. Ч. 18. С. 2–10.
43. Липовецький, І. Поклін українській жінці-героїні. *Дороговказ*. 1964. Ч. 1–2. С. 5.
44. Липовецький, І. Олександра Сперанська-Рибачук. *Дороговказ*. 1966. Ч. 10. С. 10–11.
45. Липовецький, І. Надя Ковальчук (зв'язкова з Катеринославщини). *Дороговказ*. 1966. Ч. 10. С. 12–13.
46. Липовецький, І. Тамара Петрів. *Дороговказ*. 1969. Ч. 23. С. 18–20.
47. Липовецький, І. Марія Левицька. *Дороговказ*. 1969. Ч. 24. С. 10–12.
48. Лимаренко, П. Марія Урбан-Вовк. *Дороговказ*. 1966. Ч. 10. С. 18–19.
49. Любов Горяча-Бацуца. *Дороговказ*. 1969. Ч. 24. С. 25.
50. Маців, Б. Спогади – частина нашої історії. *Вісті комбатанта*. 1989. № 5–6. С. 25–27.
51. Ніна Янова. *Дороговказ*. 1964. Ч. 3. С. 29–30.
52. Ніна Янова. *Вісті комбатанта*. 1965. № 1. С. 58–59.
53. Онищенко, О. Поетика націєтворчого дискурсу в українській діаспорній спогадовій літературі. *Філологічний дискурс: зб. наук. праць*. 2017. Вип. 7. С. 162–175.
54. Отземко, О. Мемуари жінок і про жінок-учасниць Української революції 1917–1921 рр. на сторінках західноукраїнських часописів міжвоєнного періоду. *Старожитності Лукомор'я*. 2024. № 4. С. 91–101.
55. Пархоменко, В. *Вітчизняна мемуаристика Української революції 1917–1921 рр.: навч.-метод. посіб.* Миколаїв, 2019. 350 с.
56. Пекарчук, Х. Моя служба Україні як вояка. *Дороговказ*. 1964. Ч. 1–2. С. 10–13.
57. Петрів, Т. Сорок років тому... (Потяг головного Отамана). *Бюлетень СБВУ*. 1960. Ч. 4. С. 4–5.
58. Петрів, Т. 3 днів золотого дитинства (3 нагоди 70-річного ювілею майора Н. Горбача). *Бюлетень СБВУ*. 1962. Ч. 11. С. 14–15.
59. Петрів, Т. 1917 р. у Києві. *Бюлетень СБВУ*. 1962. № 12. С. 10–12.
60. Петрів, Т. Оля Батурова. *Дороговказ*. 1965. Ч. 7. С. 1–5.
61. Петруняк-Снакова, К. Думками в минуле. *Сурмач*. 1956. № 3. С. 25–28.
62. Петруняк-Снакова, К. Думками в минуле. *Сурмач*. 1957. № 1. С. 22–25.
63. Пиріг, Р. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. 2009. Вип. 4. С. 31–58.
64. *Показчик змісту «Бюлетеня Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді»*. 1964. 8 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/12swCixQoMd31sK8GUR9jPJyMAOo37KD1/view> (дата звернення: 04.08.2025).
65. Рудницька, М. Львівське жіноцтво під час Листопадового перевороту. *Вісті комбатанта*. 1969. № 1. С. 13–18.
66. Русов, Ю. Кілька спогадів про Софію Русову. *Визвольний шлях*. 1956. № 10. С. 1172–1182.
67. Совачева, Г. Кризь пориви життя. *Визвольний шлях*. 1964. № 11. С. 1207–1214.
68. Тернопільський, Ю. *Українська преса з перспективи 150-ліття*. Джерсі-Сіті, 1974. 178 с.
69. Трембіцький, А. Проскурівщина 1917 року у спогадах Наталії Дорошенко-Савченко на сторінках часопису «Свобода» (Нью-Йорк). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2011. Вип. 4. С. 163–167.
70. Федак-Шепарович, О. Український Червоний Хрест у Львові 1918–1919 рр. *Вісті комбатанта*. 1961. № 3. С. 25–32.
71. Фединський, О. *Бібліографічний*

показчик української преси поза межами України. Речник II – за 1967 рік. Клівленд, 1968. 56 с.

72. Федунь, М. Жіноче мемуарне письмо Західної України першої половини ХХ століття. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2015. № 2. С. 255–263.

73. Фещенко-Чопівський, М. Маруся Соколовська. *Дороговказ*. 1964. Ч. 1–2. С. 13–14.

74. Ходорович-Завадська, В. Генерал Микола Ходорович. *Дороговказ*. 1967. Ч. 18. С. 12–14.

75. Цапко, І. Кінний бій під Сидоровим. *За державність*. 1964. Зб. 10. С. 204–209.

76. Чекалюк, В. Українськомовна преса США та Канади, її вплив на українські видання. *Наукові записки Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка*. 2004. Т. 15. С. 50–55.

77. Шпаргалю, Є. Висвітлення подій Української революції 1917–1921 рр. часописом «Вісті комбатанта». *Бібліотечний вісник*. 2018. № 1. С. 28–34.

78. Ярмак, О. Смерть командира полк. Пархомюка. *Вісті комбатанта*. 1966. № 3. С. 35–38.

REFERENCES

1. Bilychenko, O. (2015). Memoirs of Nadiia Surovtsova as a Phenomenon of Ukrainian Memoirs. *Philological Volyn: Text and Context. Ukrainian Literature as an Artistic Phenomenon*: Collection of Scientific Works, Issue 19, pp. 6–12. [in Ukr.]

2. Bon, O. (2018). The Bolshevik Capture of Kyiv in January 1918 through the Eyes of Ukrainian Humanitarians: Ego-Documents. *Kyivski istorychni studii* (Kyiv Historical Studies), No. 1, pp. 137–142. [in Ukr.]

3. Borovyk, M. (1977). *Ukrainian-Canadian Press and its Importance for the Ukrainian Minority in Canada*. Kyiv, 344 p. [in Ukr.]

4. Vyshnivskiy, O. (1959). Our Svetlana. *Holos Kombatanta* (Voice of Ukrainian Veterans in USA), Vol. 4, pp. 5–6. [in Ukr.]

5. Vyshnivskiy, O. (1963). Halyna

Linevycheva. *Biuleten SBVU* (Bulletin of the UWVL), Vol. 14, p. 23. [in Ukr.]

6. From the Editorial Office. (1958). *Holos Kombatanta* (Voice of Ukrainian Veterans), No. 1, pp. 1–2. [in Ukr.]

7. From the Editorial Office. (1964). *Za derzhavnist* (For Independence), Vol. 10, p. 6. [in Ukr.]

8. From the Editorial Board. (1959). *Biuleten SBVU* (Bulletin of the UWVL), Vol. 1, pp. 1–2. [in Ukr.]

9. Fedorovych, V., comp. (1987). *Visti Kombatanta. Index. 1961–1985*. Toronto, 164 p. [in Ukr.]

10. Vlasova, V., Poliakova, L. (2023). The Problem of Professional Realization of Women during the Ukrainian Revolution Based on the Materials of the Memory of Nadiia Surovtsova and Sofia Rusova. *Problems of the Humanities. History Series*. Collection of Scientific Works, Issue 12, pp. 142–155. [in Ukr.]

11. Vonarkha-Varnak, I. (1965). Instead of Flowers on the Grave (On the 5th Anniversary of Olga Petliurova's Death). *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 5–6, p. 5. [in Ukr.]

12. Hazha, T. (2006). *Ukrainian Literary Memoirs of the Second Half of the XXth Century: the Formation of Objective and Subjective Types*. [An abstract of thesis for Candidate of Sciences degree in Philology: 10.01.01]. Kyiv, 19 p. [in Ukr.]

13. Haidai, O. (2018). Perfect Strangers. Reflections on the Memories of Countess Zofia Grocholska in the Context of Local History. *Ukraina Moderna*. (Modern Ukraine). [online] Available at: <https://uamoderna.com/event/gaidai-zofia-grocholska> [Accessed 5 Aug. 2025]. [in Ukr.]

14. Herken-Rusova, N. (1958). Varka the Carrier. *Vyzvolnyi shliakh* (Liberation Path), No. 5, pp. 537–546. [in Ukr.]

15. Herken-Rusova, N. (1958). Varka the Carrier. *Vyzvolnyi shliakh* (Liberation Path), No. 6, pp. 669–683. [in Ukr.]

16. Holian, R. (1988). *History of the Ukrainian Press in the USA*. Munich, 320 p. [in Ukr.]

17. Honiukova, L. (1999). Memoirs of Sofia Rusova. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No. 5, pp. 133–138. [in Ukr.]
18. Horishnyi, I. (1961). In Memory of Vera Babenko. *Biuletyn SBVU* (Bulletin of the UWVL), Vol. 8, pp. 3–5. [in Ukr.]
19. Hryshyn, A. (1967). In Memory of Khrystyna Sushko. *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 14–15, p. 23. [in Ukr.]
20. Hridina, A. (2022). Women-Heroines of the Ukrainian Revolution According to the Memoirs of Contemporaries. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk* (Current Issues of the Humanities), Issue 52, Vol.1, pp. 46–52. [in Ukr.]
21. Hridina, A. (2022a). A Women's View of Ukrainian Society in 1917–1921 in the Memoirs of Contemporaries. *Southern Archive (Historical Sciences): Collection of Scientific Works*, Issue 38, pp. 35–48. [in Ukr.]
22. Hrushetskyi, I. (1965). Liubov Mykhailiv. *Dorohovkaz* (Guide), Vol.7, p. 31. [in Ukr.]
23. Hubarets, V. (2005). Ukrainian Ethnic Press in North America: History and Present. *Scientific Notes of the Institute of Journalism of the Taras Shevchenko National University of Kyiv: Collection of Scientific Works*, Vol. 22. [online] Available at: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1451> [Accessed 7 Aug. 2025]. [in Ukr.]
24. Hudymovych-Kazanivska, V. (1966). An Action Worth Remembering (about M. Tarasenko and N. Hudymovych). *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 9, pp. 9–11. [in Ukr.]
25. Demianchuk, M. (1965). Funeral of the Choir of the Russian Orthodox Church of Sofia Galechko. Memorial. *Visti kombatanta* (Veterans' News), No. 3, pp. 35–36. [in Ukr.]
26. Demianchuk, M. (1966). For More Careful Writing of Memoirs. *Visti kombatanta* (Veterans' News), No. 2, pp. 44–46. [in Ukr.]
27. Dzura, O. (2014). The Press of the Ukrainian Diaspora in Canada in the Interwar Period as an Expression of Public Opinion. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* (Manuscript and Book Heritage of Ukraine), Issue 18, pp. 446–459. [in Ukr.]
28. Dobko, T., Dudnik, O. (2019). Indexes of the Content of Ukrainian Combatant Periodicals as an Element of the Experiences of the National Liberation Struggles of the Ukrainian People in 1917–1921. *Storinky istorii* (History Pages), No 49, pp. 259–268. [in Ukr.]
29. Dorokhina, T. (2006). *The Magazine "Liberation Path" in Ukrainian and Foreign Historical and Socio-Political Opinion 1948–1991*. [A thesis for Doctor of Sciences degree in History]. Chernihiv, 294 p. [in Ukr.]
30. Doroshenko, V. (1964). Ukrainian Press in the Free World in 1961 and 1962. *Svoboda*. Almanac for 1963. pp. 53–75. [in Ukr.]
31. Dr. Olena Stepaniv. (1963). *Visti kombatanta* (Veterans' News), No. 4, pp. 73–74. [in Ukr.]
32. Drach, V. (1965). Our Heroines. *Visti kombatanta* (Veterans' News), No. 1, pp. 35–38. [in Ukr.]
33. Zhyvotko, A. (1989–1990). *History of the Ukrainian Press*. Munich, 334 p. [in Ukr.]
34. Zhuk, Ye. (1963). Ukrainian Women's Circle (the First Ukrainian Women's Organization in Transdnieper Ukraine). *Vyzvolnyi shliakh* (Liberation Path), No. 6, pp. 643–648. [in Ukr.]
35. Zadoiannyi, V. (1965). Female Heroines of the Ukrainian Liberation Struggle of 1917–1921. *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 4, pp. 2–8. [in Ukr.]
36. Iryna Dombchevska. (1964). *Visti kombatanta* (Veterans' News), No. 3, p. 57 [in Ukr.]
37. Klepachivskyi, K. (1965). Letter to the Editor. *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 7, p. 31. [in Ukr.]
38. Knysh, I. (1953). The Last Salute to Olena Stepaniv. *Vyzvolnyi shliakh* (Liberation Path), No. 11–12, pp. 1304–1315. [in Ukr.]
39. Koval, R. (2020). *Women in the War of Liberation. Histories, Biographies, Memoirs. 1917–1930*. Kyiv, 424 p. [in Ukr.]
40. Labur, O. (2015). Source-Based Aspects of Studying the Printed Testimonies of the Old

- Bolsheviks E. Bosch, S. Hopner, O. Kollontai. *Storinky istorii* (History Pages), No 40, pp. 81–90. [in Ukr.]
41. Levytskyi, V. (1964). “We know what we are Fighting for: for Ukraine!” (Girls' Platoon in the Active Army of the UNR). *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 1–2, pp. 6–8. [in Ukr.]
42. Levytska-Kholodna, N. (1964). The Life Path of Andriy Levytskyi. *Biuleten SBVU* (Bulletin of the UWVL), Vol. 18, pp. 2–10. [in Ukr.]
43. Lypovetskyi, I. (1964). A Tribute to the Ukrainian Female Heroine. *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 1–2, p. 5. [in Ukr.]
44. Lypovetskyi, I. (1966a). Oleksandra Speranska-Rybachuk. *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 10, pp. 10–11. [in Ukr.]
45. Lypovetskyi, I. (1966b). Nadia Kovalchuk (Liaison Officer from Katerynoslav Region). *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 10, pp. 12–13. [in Ukr.]
46. Lypovetskyi, I. (1969a). Tamara Petriv. *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 23, pp. 18–20. [in Ukr.]
47. Lypovetskyi, I. (1969b). Maria Levitska. *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 24, pp. 10–12. [in Ukr.]
48. Lymarenko, P. (1966). Maria Urban-Vovk. *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 10, pp. 18–19. [in Ukr.]
49. Liubov Horiacha-Batsutsa. (1969). *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 24, p. 25. [in Ukr.]
50. Matsiv, B. (1989). Memories are Part of our History. *Visti kombatanta* (Veterans' News), No. 5–6, pp. 25–27. [in Ukr.]
51. Nina Yanova. (1964). *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 3, pp. 29–30. [in Ukr.]
52. Nina Yanova. (1965). *Visti kombatanta* (Veterans' News), No. 1, pp. 58–59. [in Ukr.]
53. Onyshchenko, O. (2017). Poetics of Nation-Building Discourse in Ukrainian Diaspora Memoir Literature. *Philological Discourse: Collection of Scientific Works*, Issue 7, pp. 162–172. [in Ukr.]
54. Otzemko, O. (2024). Memoirs of Women and about Women – Participants of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 on the Pages of Western Ukrainian Magazines of the Interwar Period. *Starozhytnosti Lukomoria* (Antiquities of Lukomorie), No. 4, pp. 91–101. [in Ukr.]
55. Parkhomenko, V. (2019). *Patriotic Memoirs of the Ukrainian Revolution of 1917–1921: Educational-Methodical*. Mykolaiv, 350 p. [in Ukr.]
56. Pekarchuk, Kh. (1964). My Service to Ukraine as a Soldier. *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 1–2, pp. 10–13. [in Ukr.]
57. Petriv, T. (1960). Forty Years Ago... (The Train of the Chief Ataman). *Biuleten SBVU* (Bulletin of the UWVL), Vol. 4, pp. 4–5. [in Ukr.]
58. Petriv, T. (1962a). From the Days of Golden Childhood (On the Occasion of the 70th Anniversary of Major N. Horbach). *Biuleten SBVU* (Bulletin of the UWVL), Vol. 11, pp. 14–15. [in Ukr.]
59. Petriv, T. (1962b). 1917 in Kyiv. *Biuleten SBVU* (Bulletin of the UWVL), Vol. 12, pp. 10–12. [in Ukr.]
60. Petriv, T. (1965). Olya Baturova. *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 7, pp. 1–5. [in Ukr.]
61. Petruniak-Snakova, K. (1956). Thoughts to the Past. *Surmach* (Trumpet), No. 3, pp. 25–28. [in Ukr.]
62. Petruniak-Snakova, K. (1957). Thoughts to the Past. *Surmach* (Trumpet), No. 1, pp. 22–25. [in Ukr.]
63. Pyrih, R. (2009). Memoirs of Contemporaries as a Source for the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. *Problems of Studying the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921*. Collection of Scientific Works, Issue 4, pp. 31–58. [in Ukr.]
64. *Table of Contents of the Bulletin of the Ukrainian War Veteran's League in Canada*. (1964). 8 p. Available at: <https://drive.google.com/file/d/12swCixQoMd31sK8GUR9jPjyMAOo37KD1/view> [Accessed 4 Aug. 2025]. [in Ukr.]
65. Rudnytska, M. (1969). Lviv Women during the November Coup. *Visti kombatanta* (Veterans' News), No. 1, pp. 13–18. [in Ukr.]
66. Rusov, Yu. (1956). A Few Memories

of Sofia Rusova. *Vyzvolnyi shliakh* (Liberation Path), No. 10, pp. 1172–1182. [in Ukr.]

67. Sovacheva, H. (1964). Through the Rushes of Life. *Vyzvolnyi shliakh* (Liberation Path), No. 11, pp. 1207–1214. [in Ukr.]

68. Ternopil'skyi, Yu. (1974). *Ukrainian Press from the Perspective of the 150th Anniversary*. Jersey City, 178 p. [in Ukr.]

69. Trembitskyi, A. (2011). The Proskuriv Region of 1917 in the Memoirs of Natalia Doroshenko-Savchenko on the Pages of the Magazine "Freedom" (New York). *Bulletin of Kamianets-Podil'skyi Ivan Ohienko National University*. Collection of Scientific Works, Issue 4, pp. 163–175. [in Ukr.]

70. Fedak-Sheparovych, O. (1961). Ukrainian Red Cross in Lviv 1918–1919. *Visti kombatanta* (Veterans' News), No. 3, pp. 25–32. [in Ukr.]

71. Fedyn'skyi, O. (1968). *Bibliographic Index of the Ukrainian Press Outside Ukraine*. Dictionary II – for 1967. Cleveland, 56 p. [in Ukr.]

72. Fedun, M. (2015). Women's Memoir Writing in Western Ukraine in the First Half of the 20th Century. *Precarpatian Bulletin of the Shevchenko Scientific Society*. Word. Collection

of Scientific Works, No. 2, pp. 255–263. [in Ukr.]

73. Feshchenko-Chopiv'skyi, M. (1964). Marusya Sokolovskaya. *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 1–2, pp. 13–14. [in Ukr.]

74. Khodorovych-Zavad'ska, V. (1967). General Mykola Khodorovich. *Dorohovkaz* (Guide), Vol. 18, pp. 12–14. [in Ukr.]

75. Tsapko, I. (1964). Horse Battle Near Sidorov. *Za derzhavnist* (For Independence), Vol. 10, p. 204–209. [in Ukr.]

76. Chekaliuk, V. (2004). Ukrainian-Language Press of the USA and Canada, its Influence on Ukrainian Publications. *Scientific Notes of the Institute of Journalism of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*. Collection of Scientific Works, Vol. 15, pp. 50–55. [in Ukr.]

77. Shparhalo, Ye. (2018). Coverage of the Events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 by the Magazine "Veterans' News". *Biblioteknyi Visnyk* (Library Bulletin), No. 1, pp. 28–34. [in Ukr.]

78. Yarmak, O. (1966). The Death of the Commander of the Regiment. Parkhomiuk. *Visti kombatanta* (Veterans' News), No. 3, pp. 35–38. [in Ukr.]

Summary

MEMOIRS BY AND ABOUT WOMEN WHO PARTICIPATED IN THE 1917-1921 UKRAINIAN REVOLUTION IN VETERANS' MAGAZINES OF THE WESTERN UKRAINIAN DIASPORA

Olena OTZEMKO

orcid.org/0000-0002-3164-1148

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of History and Archaeology,
Vasyl' Stus Donetsk National University
email: otzemko@gmail.com

The relevance of the research. An important component of the complex of memoir sources on the history of the Ukrainian Revolution 1917–1921 is the memoirs written by and about women who participated in revolutionary events, which also draw the attention of researchers in connection with the development of "women's history", a direction of great current interest in contemporary gender studies. One of its aspects is the study of

Ukrainian women in the context of revolutionary upheaval. The relevance of the women's theme in the memoirs of the revolutionary era is promoted by the current state of Ukrainian society: the Russian-Ukrainian war has led to a profound transformation of gender-specific roles, in particular, the involvement of women in the military sphere, which is consistent with the experience of revolutionary times reflected in the memoirs of women and about women.

The **purpose** of this article is to analyze the characteristics of the publication and informational potential of memoirs of women and about women who participated in the Ukrainian liberation struggle of 1917–1921 in the pages of combatant magazines of the Western Ukrainian diaspora in the second half of the 20th century.

Conclusions. The bulk of the memoirs was published by participants in the Ukrainian Revolution, particularly those by women, from the 1950s to the 1970s. The memoirs analyzed are characterized by subjectivity, a certain journalistic style, and the influence of the time factor. At the same time, the memoirs are filled with emotions, which indicates “experiences” and rethinking of the past. Memoirs have powerful and multifaceted informational potential. They are an important source of information on the history of the Ukrainian national revolution: against the backdrop of information about events, they preserve the names of women and confirm their participation and role in the national liberation struggle. Memoirs reflect various women's experiences caused by the changes of the war and revolutionary era: women as nurses, soldiers, messengers, and government officials. The published memoirs reflect the history of the Ukrainian diaspora, in particular its female component, through the coverage of the authors' lives in emigration and the very fact of publication in the press, which reflects their active life stance. They are a source of information on the history of the diaspora press, in particular the combatant press. This is evidenced by the publication not only of memoirs but also of obituaries, sometimes quite extensive, and excerpts from memoirs in biographical articles and letters.

Keywords: Ukrainian National Revolution, women, memoirs, periodicals, magazines, Western Ukrainian diaspora, Europe, USA, Canada.

У ВИРІ РЕПРЕСІЙ: ДОЛІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ У М. РОМНИ ПІД ЧАС СТАЛІНСЬКОГО ТЕРОРУ

Едуард СЕМЕШИН
orcid.org/0000-0001-5022-203X
магістр історії,
незалежний дослідник
email: edvardhannover@gmail.com

Анотація. Досліджено проблему сталінських репресій щодо західноукраїнських мігрантів, які опинилися на території м. Ромни Сумської області в міжвоєнний період. На основі аналізу архівно-кримінальних справ простежуються механізми фабрикування звинувачень, мотиви переслідувань та форми репресивної політики, застосовані до цієї групи. Акцентована увага на долях репресованих.

Ключові слова: сталінські репресії, Ромни, Сумщина, НКВС, долі переселенців.

Постановка проблеми. У Сталінський терор 1930–1950 рр. залишив глибокий слід у суспільній та індивідуальній пам'яті українського народу. Особливої уваги потребує вивчення регіональних проявів репресивної політики, зокрема щодо специфічних соціальних груп. Однією з таких груп стали мігранти із західноукраїнських земель, які опинилися під особливим наглядом радянських спецслужб. Їхнє переміщення до східних регіонів України, зокрема на Сумщину, зумовлювалося різними причинами: втеча від політичних переслідувань, сімейні обставини, пошук кращого життя тощо. В українському суспільстві часів сталінізму ці люди часто сприймалися як носії «чужої» ідентичності або потенційно нелояльні до радянської влади, що ставило їх у зону ризику. Попри важливість цієї теми у вітчизняній історіографії питання сталінських репресій проти західноукраїнських мігрантів у конкретних локальних контекстах, таких як м. Ромни Сумської області, залишаються недостатньо дослідженими.

Історіографія. Дослідженням теми

сталінських репресій у м. Ромни та на території нинішнього Роменського району Сумської області присвячені праці О. Вовка [2], А. Коцура, Е. Семешина [11; 16] та певною мірою Г. Івануценка [10].

Метою статті є реконструкція та аналіз долі мігрантів із західноукраїнських областей, які стали жертвами сталінських репресій у м. Ромни, шляхом вивчення матеріалів кримінальних справ.

Виклад основного матеріалу. Іван Миколайович Білий народився 12 лютого 1893 р. у с. Волощина (нині Львівська область). Освіта – початкова. На момент арешту 29 жовтня 1937 р. проживав у м. Ромни, де працював заготівельником буфету при залізничній станції. У постанові про арешт вказувалося, що він підтримував регулярне листування з матір'ю та братом, які перебували за кордоном, мав нібито антирадянські настрої та підозрювався у шпигунській діяльності на користь іноземної держави. Згідно з анкетною він був одружений з Олександрою Миколаївною (1893 р. н.) і мав доньку Ніну (1917 р. н.). У характеристиці з місця роботи зазначалося, що

І. Білий не брав участі в громадському житті, виявляв безвідповідальне ставлення до службових обов'язків, траплялися випадки невиконання розпоряджень керівництва [6, арк. 1, 5–6].

У матеріалах слідчої справи зафіксовано допити двох свідків, проведені лише 15 листопада 1937 р. Першим свідком виступив **Трохим Степанович Бережко** (1890 р. н., уродженець с. Жовтневе), який стверджував, що І. Білий нібито повідомив йому про те, що він австрійський підданий, має родичів в Австрії, часто згадував свою поїздку до цієї країни та висловлював бажання емігрувати туди. За словами свідка, обвинувачений неодноразово скаржився на погані умови життя в СРСР. У липні 1937 р. під час приватної розмови І. Білий нібито сказав, що Й. Сталін грузин, а не росіянин, тому постачає тільки грузинів. Якби він цього не робив, то грузини давно б його вбили [6, арк. 8, 8 зв.].

Другий свідок – **Петро Сизонович Саморай** (1894 р. н., уродженець с. Піски Полтавської області). За його свідченнями, І. Білий у 1937 р. під час підготовки до випуску газети із повідомленням про вирок «ворогам народу» М. Тухачевському, І. Якіру та іншим висловився в антирадянському дусі. Зокрема, говорив, що обвинувачений стверджував, що скоро буде війна, яка допоможе налагодити життя, а до радянської влади він вже втратив довіру, бо там всі шахраї й негідники, яких треба розстріляти [6, арк. 10].

Згідно з матеріалами допиту обвинуваченого І. Білого від 19 листопада 1937 р. він прибув до СРСР з Польщі у 1917 р. та оселився в м. Ромни, де працював на різних посадах до моменту арешту. Він визнав, що у Польщі залишилися його

батьки, сестра та двоє братів, з якими підтримував листування до 1930 р. В отриманих листах описувалося «хороше життя» в Польщі. Родичі також цікавилися рівнем заробітної плати та умовами життя радянських робітників. І. Білий стверджував, що у відповідь повідомляв про «добре життя» робітників у СРСР і про високі заробітки, однак така відповідь викликає сумніви щодо її достовірності, особливо в контексті подальших свідчень. Під час допиту він також зазначив, що підтримував знайомства з громадянами польської національності, які проживали в Ромнах: Литовський, Ковальський, Дзюсь, Горецький, Хотилівський та інші, прізвища яких він нібито не пам'ятав. За словами І. Білого, всі ці особи згодом були заарештовані органами НКВС як «вороги народу». Обвинувачений категорично заперечував свою причетність до шпигунської діяльності або участь у будь-якій «шпигунській організації». Під час подальших допитів він частково змінив свої показання й визнав, що в одному з листів до рідних дійсно писав про складне становище радянських робітників, про нестачу хліба в 1933–1934 рр. та черги за ним. Водночас зазначив, що відповіді на цей лист він так і не отримав. Також І. Білий визнав, що в той час був незадоволений політикою радянської влади та мав намір виїхати до Польщі, для чого просив родичів надіслати йому кошти. У протоколі допиту зафіксовано визнання, що обвинувачений нібито вів «контрреволюційні розмови» з іншими робітниками, в яких критикував заходи радянської влади, стверджував, що «народ голодує» та що «за старої влади жилося краще» [6, арк. 11–14 зв.].

На підставі власного зізнання

обвинуваченого І. Білого, а також показань двох свідків його було визнано винним у веденні систематичної антирадянської агітації, зв'язках з «ворогами народу», переписці з родичами за кордоном. Рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 16 грудня 1937 р. його засуджено до 10 років позбавлення волі у таборах [6, арк. 23].

У заяві, поданій І. Білим 29 жовтня 1938 р. до Президії Верховної Ради СРСР, засуджений наводив окремі біографічні відомості. Зокрема, зазначалося, що з 1912 р. він працював на залізниці за місцем народження – на станції Бібрка-Глібовичі в Галичині. Після окупації цієї території російською армією під час Першої світової війни у 1914 р. він залишився вдома, де продовжував працювати на згаданій станції спочатку ремонтним робітником, а згодом – сторожем. Після відступу російських військ із Галичини він 9 червня 1915 р. виїхав до Росії, де оселився на постійне проживання; на батьківщину більше не повертався. До 1934 р. працював на залізничному транспорті. У своїй заяві він згадував про тривалий конфлікт із завідувачем Роменського складу майстерні **Миколою Васильовичем Блудю**, а також низкою робітників. За твердженням засудженого, проти нього ще у 1926 р. було організовано кампанію цькування та наклепів. Зокрема, йому закидали чужинське походження та говорили, що тут свої люди, а понаїхали всякі австрійці. Особливого загострення ситуація набула після того, як І. Білий, за його словами, отримав присадибну ділянку площею 300 квадратних сажнів і розпочав будівництво власного житла, яке не встиг завершити через арешт. Внаслідок постійних звинувачень і тиску з боку

колективу його було звільнено з роботи на залізниці. Неодноразові скарги до місцевих органів та транспортної прокуратури щодо неправомірного звільнення залишилися без задоволення. Також І. Білий зазначив, що 29 жовтня 1937 р. був заарештований працівниками транспортного відділу НКВС на станції Ромни та направлений до Кременчуцької в'язниці. Там йому було пред'явлено обвинувачення у шпигунстві, вербувальній діяльності та контактах із закордонними особами. У своїх поясненнях І. Білий категорично заперечував ведення будь-якої антирадянської агітації та стверджував, що підписав протокол допиту, не ознайомившись із його змістом. За його словами, він лише частково побачив його. Деякі факти були викривленими. Зокрема, було неправильно вказано його національність – як польську, тоді як насправді він вважав себе українцем. Також у протоколі зазначено, що він прибув до Росії у 1917 р., хоча насправді це сталося у 1915 р. У зв'язку з цим І. Білий звернувся з проханням переглянути кримінальну справу, наполягаючи на тому, що був засуджений несправедливо [6, арк. 19–20 зв.].

Із аналізу матеріалів кримінальної справи можна зробити висновок, що І. Білий був репресований на підставі інформації, наданої агентурними джерелами. Про це йдеться в одному із документів слідчого провадження. Водночас у справі містяться свідчення про те, що П. Саморай та Т. Бережко – ключові свідки обвинувачення – під час повторного допиту заявили, що не знайомі з І. Білим та ніколи не давали показань проти нього. За їхніми словами, їх викликали для надання свідчень у справі **Віктора Йосиповича Шульца**. У зв'язку з цим постала

обґрунтована підозра, що справа проти І. Білого могла бути сфальсифікована оперуповноваженим оперативного пункту на станції Кременчук залізничного відділу НКВС Південної залізниці **Іваном Іллічем Попсуй-Шапкою**. У зв'язку з цим було ухвалено рішення допитати зазначеного співробітника з метою отримання пояснень. У межах додаткового розслідування планувалося також допитати агентів, які надавали відомості, що лягли в основу обвинувачення проти І. Білого. Водночас вказувалося на необхідність не розкривати у протоколах їхню належність до агентурної мережі НКВС. Окрему увагу слідство звертало на розбіжності у біографічних даних підсудного. Зокрема, уточнення потребувала його національність: у постанові про арешт він зазначений як «галичанин», тоді як в анкетних матеріалах – поляк. Крім того, необхідно було

перевірити, чи справді брат І. Білого проживав у США і підтримував із ним листування, а також з'ясувати, чи служив засуджений в австрійській армії [6, арк. 30–31].

У книзі «Реабілітовані історією» опубліковано витяги з документів кримінальної справи **Віри Онуфріївни Дичек**, зокрема матеріали додаткового розслідування, проведеного у 1956 р. У цих документах зазначається, що підставою для її арешту та ув'язнення стали сфальсифіковані матеріали слідства, зібрані співробітником НКВС І. Попсуй-Шапою. Зокрема, під час оформлення протоколів допиту свідків він зазначив, що ті начебто підтвердили, що В. Дичек систематично займалася наклепницькою діяльністю проти партії та уряду. Однак під час повторних допитів у червні 1940 р. свідки заявили, що знали В. Дичек лише з позитивного боку по спільній

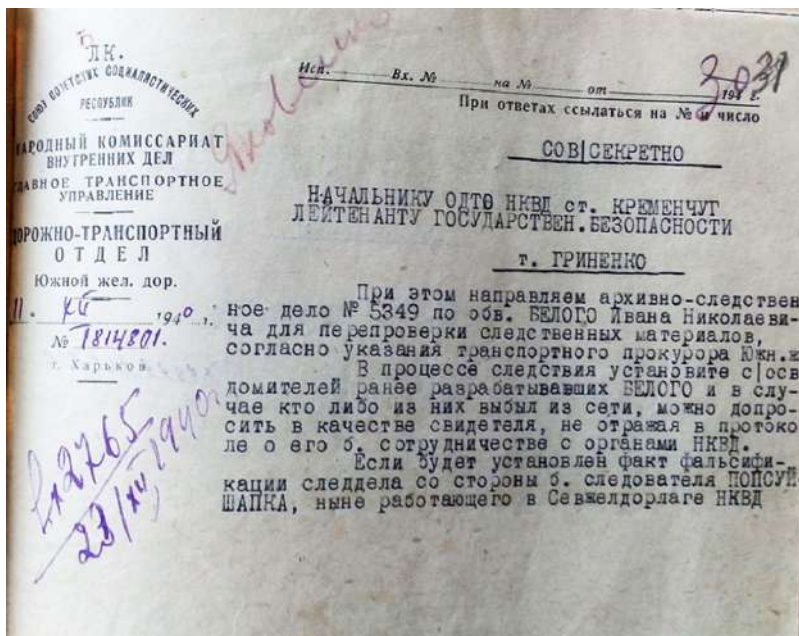

Фото 1. Документ про залучення сексотів з архівно-кримінальної справи І. Білого (ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 2. Спр. 477)

роботі та що вона не вела жодної антирадянської агітації серед робітників і службовців. Також вони заперечили факт підписання будь-яких свідчень проти неї у листопаді 1937 р., заявивши, що таких показань не надавали. 20 червня 1940 р. транспортний прокурор Кременчуцької дільниці Полтавської області ухвалив рішення про закриття кримінальної справи стосовно В. Дичек, і вона підлягала звільненню з-під варти. Проте, попри це рішення, В. Дичек відбула повний строк призначеного їй покарання [13, с. 99, 144]. Таким чином, очевидно, що справа І. Білого не є поодиноким випадком фальсифікації з боку І. Попсуй-Шапки.

У справі також збереглося письмове пояснення І. Попсуй-Шапки від 8 червня 1941 р. У ньому він зазначав, що в 1937 р. він слідство у справі І. Білого та проводив допити свідків Бережка і Саморая. За його словами, йому невідомі причини, через які ці свідки згодом відмовилися від своїх показів. Він стверджував, що обидва фігурували в нього як освідомителі у справі про «контрреволюційну диверсію» і неодноразово повідомляли інформацію про І. Білого та його нібито контрреволюційну діяльність. Їхні свідчення він просив перевірити через агентурну справу на І. Білого. Оскільки цих свідчень виявилось недостатньо, до справи були залучені й інші працівники станції Ромни – зокрема **Микита Васильович Блуд**, **Григорій Захарович Максименко**, **Максим Кузьмич Герасько** та кілька інших осіб, які також подавали численні заяви про «контрреволюційні виступи» з боку І. Білого. У зв'язку з цим І. Попсуй-Шапка клопотав про повторний допит свідків, стверджуючи, що ті підтвердять наведені факти. Наприкінці свого пояснення він наголосив, що

під час масових репресивних кампаній 1937–1938 рр. не вдавався до незаконних методів слідства. Навпаки, за його словами, за чесне ведення справ та відмову від фабрикації звинувачень деякі тодішні керівники (які згодом самі були заарештовані за зловживання в процесі слідства) надали на нього негативну характеристику, звинувачуючи у недостатній боротьбі з ворогами народу. Ця характеристика була внесена до його особової справи [6, арк. 47–48]. Єдиним фактом, що не викликає сумнівів у заяві І. Попсуй-Шапки, є те, що його безпосереднє керівництво в органах НКВС справді було заарештоване, тоді як сам він уник кримінального переслідування. Варто зазначити, що спроби працівників НКВС перекласти відповідальність за застосування незаконних методів слідства на своїх колег були типовою практикою як у 1939–1941 рр., так і в повоєнний період.

2 січня 1941 р. у межах розслідування справи І. Білого було допитано ще одного свідка – **Григорія Захаровича Максименка** (1896 р. н., уродженця м. Ромни, завідувача кладової паровозного депо станції Ромни). Він повідомив, що знав засудженого з 1929 р. по спільній роботі. За його словами, І. Білий прибув до міста у 1918 р. з Польщі. Він також зазначив, що засуджений сумлінно ставився до роботи, зловживань за ним не помічалося. Крім того, свідок згадав розмову, яка відбулася між ним та І. Білим у 1935 р. і стосувалася організації харчування в ідальні. У цій розмові І. Білий нібито заявив, що в Австрії робітники живуть краще, ніж у СРСР, а також висловлював невдоволення якістю громадського харчування [6, арк. 36–37 зв.]. Ще одним допитаним був **Харитон Вікторович**

Шевченко (1894 р. н., уродженець с. Плавинище Роменського району, мешканець с. Процівка того ж району, працівник паливного складу на станції Ромни). За його свідченням, він знав І. Білого з 1923 р. Йому було відомо лише те, що засуджений прибув з-за кордону, однак країну він назвати не міг. Упродовж спільної роботи він не помічав за І. Білим жодних негативних проявів, а також не чув від нього антирадянських висловлювань [6, арк. 38–39]. Третім свідком у справі був **Максим Кузьмич Герасько** (1890 р. н., уродженець хутора Попівка Роменського району, бухгалтер матеріального складу станції Ромни), допитаний 26 лютого 1941 р. Він зазначив, що знав засудженого з 1923 р.; взаємини між ними були загалом нормальними. І. Білий був австрійцем за національністю та мав родичів за кордоном. Водночас він повідомив, що ще у 1933 р. І. Білий у приватній розмові зауважив про припинення листування з родичами, які залишилися за межами СРСР. Свідок також додав, що за час спільної роботи на складі не помічав за І. Білим нічого компрометуючого. Однак мали місце випадки, коли І. Білий висловлював невдоволення заходами партії та уряду. Крім того, Герасько стверджував, що у серпні 1933 р. І. Білий нібито висловлювався критично щодо колгоспного ладу [6, арк. 43–44].

Із заяви І. Білого, поданої 7 травня 1957 р. на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова, відомо, що після відбуття покарання він повернувся до м. Ромни та працевлаштувався підсобним робітником лісозаводу Південної залізниці. 29 січня 1949 р. під час розвантаження кругляка з платформи стався обвал, внаслідок чого він разом

із колодами впав та зазнав тяжких тілесних ушкоджень. Після п'яти місяців лікування в Роменській міській лікарні його було визнано інвалідом другої групи з призначенням щомісячної пенсії в розмірі 225 крб. З 1 жовтня 1956 р. ця сума була збільшена до 285 крб. на місяць із призначенням виплат пожиттєво. У своїй заяві І. Білий просив зняти з нього судимість, наполягаючи на власній невинуватості [6, арк. 52].

Під час розпитування 12 лютого 1958 р. І. Білому було зачитано протокол його попереднього допиту. Він підтвердив справжність свого підпису, проте відмовився визнавати достовірність змісту самого документа, зокрема щодо дати його приїзду до м. Ромни та вказаної національності. І. Білий підтвердив лише факт листування з батьком до 1930 р., наголосивши, що листи мали винятково побутовий характер. За його словами, попередній протокол він підписав під тиском співробітника НКВС І. Попсуй-Шапки. Також І. Білий заявив, що не був знайомий із громадянами Т. Бережком і П. Самораєм. Щодо Х. Шевченка він зазначив, що останнього після війни було засуджено за розкрадання палива на вугільному складі. Інший свідок, М. Герасько, за словами І. Білого, був притягнутий до відповідальності після відступу німецьких військ із м. Ромни за співпрацю з окупантами. Взаємини між І. Білим і М. Гераськом були напруженими. Ще у 1934 р. Герасько намагався обійняти посаду рахівника, яку тоді займав І. Білий. У 1937 р. І. Білого було звільнено, а Гераська призначено на його місце; згодом він обійняв посаду бухгалтера. За словами І. Білого, його стосунки з Г. Максименком були нормальні, службові [6, арк. 53–54 зв.].

Митрофан Васильович Гугняєв (1886 р. н., уродженець с. Крупиця Гомельського повіту Могильовської губернії, білорус за національністю, пенсіонер, мешканець м. Ромни) у своєму свідченні повідомив, що знав І. Білого з 1916 р. – з часу прибуття останнього до Ромнів. За його словами, на той момент Білий був направлений на стрілочний пост як практикант для ознайомлення з розташуванням залізничних колій станції. Через два тижні він розпочав самостійну роботу стрілочника, а згодом працював у ковбасній майстерні, на вугільному складі та в буфеті. М. Гугняєв зазначив, що сам у подальшому обіймав посади зчіплювача, складача, а з 1933 р. – помічника машиніста в паровозному депо, де працював до виходу на пенсію у 1947 р. Упродовж цього періоду він неодноразово контактував з І. Білим як у професійному середовищі, так і в побуті, характеризуючи його винятково позитивно. У своїх показах він також згадав **Павла Антоновича Гудовича**, який до 1925 р. працював стрілочником, а згодом – переїзним сторожем на Південному переїзді станції. У 1925 р., під час чергування Гудовича, стався схід вагона через неправильне положення стрілки. Гудовича визнали винним у службовій недбалості та звільнили з роботи [6, арк. 57–58].

У кримінальній справі І. Білого зберігається копія свідчень М. Гугняєва, тоді як оригінальний протокол його допиту міститься у справі П. Гудовича [6, арк. 59]. П. Гудович (1876 р. н., уродженець м. Мінська, працював переїзним сторожем на станції Ромни Південної залізниці) був заарештований 17 лютого 1938 р. за звинуваченням у «контрреволюційній» агітації та вихвалянні життя у Польщі. Вироком Особливої наради при

НКВС СРСР від 26 травня 1938 р. його було засуджено до 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборих за участь у «контрреволюційній діяльності». Покарання відбував у Картабарі, де й помер 26 травня (10 липня) 1943 р. Реабілітований 7 березня 1958 р. [14, с. 554]. Свідки **Максим Пилипович Гончаренко** (1903 р. н., уродженець с. Процівка Роменського району, мешканець того ж села) та **Тамара Павлівна Лучинецька** (1914 р. н., уродженка с. Баранівка Сумської області, завідувачка складу в м. Ромни) надали позитивну характеристику І. Білому. За словами М. Гончаренка, після так званого звільнення м. Ромни від німецької окупації М. Герасько кудись виїхав, і з того часу свідок його більше не бачив. Щодо характеру стосунків між М. Гераськом та І. Білим йому нічого не відомо. 7 березня 1958 р. І. Білий реабілітований Сумським облсудом [6, арк. 60–63, 83].

Як зазначає дослідник В. Васильєв, у 1936 р. УРСР не виконала збільшені плани державних поставок хліба, цукрових буряків та інших сільськогосподарських культур. Внаслідок цього мешканці сільських районів низки областей, зокрема Харківської та Чернігівської, опинилися на межі нового голоду [1, с. 163–164]. У суспільстві поширювалися розмови про загрозу повторення голодомору, що в умовах репресивної політики держави часто ставало підставою для арештів. **Степан Степанович Литовський** (1888 р. н., уродженець Гродненської губернії) на момент арешту 28 серпня 1937 р. працював на лісозаводі станції Ромни. За національністю – поляк; підтримував листування з родичами, які проживали на території Польщі, та у 1932 р. намагався емігрувати до цієї

країни. Матеріали його кримінальної справи ґрунтуються переважно на свідченнях кількох осіб, які стверджували, що С. Литовський нібито здійснював «контрреволюційну агітацію», висловлював критику радянської влади, стверджуючи, що за радянських часів робітники живуть у злиднях, влада морить народ голодом. Також він висловлював бажання виїхати до Польщі. На підставі цих звинувачень він був засуджений до розстрілу. Про трагічну долю його родини відомо, зокрема, з листа його доньки **Марії Демидової** на ім'я начальника управління КДБ у м. Суми від 11 грудня 1991 р. У своєму зверненні з проханням про реабілітацію батька вона повідомляє, що після його арешту її матір, важкохвору й виснажену, було виписано з Кременчуцької лікарні додому. Невдовзі після цього мати померла. У родині було троє дітей, однак брат згодом помер, залишилися лише дві сестри [4, арк. 1, 7 зв., 12 зв., 14 зв., 66]. 17 лютого 1938 р. були заарештовані залізничні робітники станції Ромни **Антон Йосипович Микульський** (1880 р. н.) та його син **Михайло** (1913 р. н.), які проживали в с. Рубанка Чернігівської області. Матеріали їхньої кримінальної справи ґрунтувалися переважно на свідченнях кількох осіб, які стверджували, що обвинувачені нібито висловлювали схвальні оцінки щодо умов життя в Польщі, а також говорили про голод в Україні. Зокрема, один із свідків повідомив, що А. Микульський нібито заявив про наміри радянської влади відібрати у населення гроші з метою передачі їх Польщі як своєрідного «викупу», щоб запобігти можливим претензіям з боку польської держави на територію України. На підставі цих звинувачень обидва – батько і син – були

засуджені до 10 років ув'язнення у таборах [9, арк. 22, 22 зв., 24 зв.].

Михайло Андрійович Маруняк, згідно з його свідченнями, народився 5 вересня 1901 р. у м. Долина (нині Івано-Франківська область). Після розпаду Австро-Угорщини у 1918 р. його було призвано на службу до Галицької армії. Під час наступу поляків Галицька армія була розбита на дві частини, з яких одна перейшла на територію Чехословаччини, а з другою М. Маруняк відступив до м. Каліш, де і потрапив у полон до поляків у травні 1919 р. Після звільнення з табору військовополонених у 1920 р. продовжив навчання в учительській семінарії м. Долина. Під впливом **Антіна Стефанишина** він вступив до лав нелегальної Української Військової Організації (УВО), майже нічого не знаючи про її структуру та діяльність. Перебуваючи в організації, поширював агітаційні листівки, які закликали українців Галичини бойкотувати вибори до польського сейму. Після викриття організації польською владою і арештів частини її членів у грудні 1922 р. М. Маруняк з метою уникнення переслідування нелегально перетнув кордон із Чехословаччиною. Там він опинився в одному з українських військових таборів колишньої Галицької армії, що відступила на територію Чехословаччини після польського наступу 1919 р. У цьому таборі отримав середню освіту. За його словами, у таборі утворилося дві окремі групи – радянці й самостійники. Він приєднався до першої групи. У 1923 р. М. Маруняк разом із кількома іншими особами був заарештований чеськими жандармами за підозрою у належності до «українського радянського товариства», яке, за версією слідства, нібито вело діяльність, спрямовану проти

*Фото 2. Михайло Маруняк.
(З кримінальної справи. ДАСО. Ф. Р-7641.
Оп. 4. Спр. 93)*

Чехословацької Республіки. Втім про існування такої організації він нічого не знав і членом її не був. У результаті арешту провів близько двох місяців в окружній в'язниці, після чого був звільнений з-під варти. Уже в 1924 р. місцева поліція видала наказ М. Маруняку та ще кільком особам залишити територію Чехословаччини протягом 48 годин. Незважаючи на це, він певний час перебував у країні нелегально. У 1926 р., коли з Чехословаччини відправлявся транспорт з галичанами до СРСР, М. Маруняк приєднався до цієї групи. Спочатку прибув до Харкова, а згодом був направлений до м. Ромни за розпорядженням Народного комісаріату праці. Через місцеву інспектуру праці звернувся до Наркомату освіти, після чого отримав посаду вчителя у

семирічній школі с. Коровинці. Тут він пропрацював наступні 3 роки. У 1929–1930 н. р. рішенням інспектури народної освіти його було переведено до неповної середньої школи в с. Засулля, де він працював до свого арешту 25 лютого 1931 р. Серед осіб, з якими М. Маруняк перебував разом у чеській в'язниці, він назвав **Петра Вовка** (працював у м. Ізюм) та **Федора Улицького** (мешкав у Харкові) [7, арк. 10–13, 30–31].

Юліан Миколайович Татух (1906 р. н., уродженець с. Буців Перемишлянського повіту Львівського воєводства, на той час – територія Польщі, нині Львівська область, Україна, проживав у с. Засулля Роменського округу) у своїх свідченнях від 25 червня 1927 р. заявив (мовою оригіналу): «Я знаю, що в м. Харкові зараз вчать в вузах – Кулик, ім'я та по батькові не знаю, Фрейтів Степан і Нікіша Дмитро, яких я знаю ще з Польщі. Також і Маруняка, який живе зараз в Роменській окрузі в с. Коровинцях, де вчителює. Ці особи не були в Польщі членами ком. партії або комсомолу, а навпаки, ставилися вороже до компартії і комсомолу. Добре знаю, що Фрейтів та Кулик були в фашистській організації в Польщі – здається, вони були в організації УНДО. Про Маруняка я добре не знаю, але знаю, що балакали та казали, що він теж належав до фашистської організації» [7, арк. 6, 6 зв.]. 22 вересня 1937 р., проживаючи в м. Богодухів Харківської області та працюючи інструктором з фізичної культури у школі для глухонімих, Ю. Татух був заарештований органами НКВС. Йому інкримінували незаконний перехід польсько-радянського кордону у 1926 р., а також антирадянські настрої. У результаті судового розгляду засуджений до

10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах. Покарання відбував у с. Абель, Комі АРСР. Станом на 1952 р. мешкав у м. Бійськ Алтайського краю, працював на м'ясокомбінаті. Реабілітований 3 листопада 1955 р. [15, с. 564].

Очевидно, саме свідчення Ю. Татуха стали підставою для арешту М. Маруняка. Додатково до попередніх показів від 21 вересня 1927 р. Ю. Татух заявив, що до УНДО належав певний Волощак, який навчався у Перемишлі. У своїх свідченнях Татух також зазначив, що познайомився з Маруняком уже після його прибуття до м. Ромни. За його словами, під час приватних розмов М. Маруняк неодноразово висловлювався критично щодо радянської влади [7, арк. 7, 7 зв.].

У показах від 21 вересня 1927 р. **Іван Андрійович Бутко** (1903 р. н., уродженець с. Постолів, Львівське воєводство; мав незакінчену вищу освіту, був одружений, учень політпросвіти, член Комуністичної партії Західної України; двічі притягувався до суду в Польщі у 1922 та 1925 роках за політичну діяльність) повідомив, що в січні 1927 р., коли він служив у Роменському окружному будівництві, до нього звернувся М. Маруняк. Останній представився галичанином, повідомив, що приїхав до СРСР легально з м. Праги (Чехословаччина), куди потрапив разом із Галицькою армією під час її відступу після польської окупації Галичини. Під час розмови Бутко поцікавився, чи є в СРСР ще хтось із вихідців з Галичини, хто навчався в Перемишльській гімназії. У відповідь Маруняк назвав двох осіб: Степана Фреєва та Дмитра Нікітіна, які на той час нібито навчалися у вищих навчальних закладах у Харкові. Він також зазначив, що обидва перебували у Чехословаччині та

легально повернулися до СРСР. За словами М. Маруняка, вони всі є політичними емігрантами. І Бутко з Маруняком до цієї зустрічі знайомий не був. Водночас Фреєва та Нікітіна він знав особисто, оскільки навчався разом із ними в Перемишльській гімназії. Він позначив, що після встановлення польського контролю над Галичиною Фреєв і Нікітін стали активними соціал-шовіністами та входили до складу націоналістичної бойової дружини в м. Перемишль, яка ставила собі за мету боротьбу проти Польщі, створення Галицької національної республіки та подальше її приєднання до Соборної України. Свідок також підкреслив, що зазначена організація вела активну боротьбу проти комуністів, здійснювала пропаганду, спрямовану на зрив комуністичної діяльності й була ворожою до радянської ідеології [7, арк. 9, 9 зв.].

Згідно з довідкою, що міститься у матеріалах кримінальної справи, 17 травня 1930 р. М. Маруняк був доставлений до Роменської лікарні з різаною раною на передній частині шиї. Рана виявилася поверхневою і вже через два дні пацієнта виписали. Наявність відповідного медичного документа свідчить про ймовірну спробу самогубства з боку Маруняка, що, ймовірно, було пов'язано з психологічним тиском слідства. У справі також наявний протокол допиту від 11 липня 1931 р., в якому М. Маруняк уточнив окремі обставини своєї служби в Галицькій армії. За його словами, з 1918 р. він служив у м. Долина на посаді телефоніста у «Стаційній команді». У січні того ж року штаб цієї структури направив його та інших військовослужбовців до «перехідної сотні» у м. Стрий, де він обіймав посаду рахівника роти. Влітку 1921 р.,

перебуваючи у м. Долина, в шкільному саду місцевої української гімназії М. Маруняк зустрівся зі своїм знайомим Антіном Стефанишином, якого знав до цього по драматичному гуртку. Останній розповів йому про існування УВО, що вела підпільну боротьбу проти польської влади. Після цієї розмови М. Маруняк погодився приєднатися до організації [7, арк. 16, 19]. **Антін Савович Стефанишин** (1897 р. н., уродженець м. Долина) дійсно з 1920 р. був членом УВО. Аналіз матеріалів кримінальної справи свідчить, що єдиним фактичним звинуваченням, висунутим проти М. Маруняка, була його участь у підпільній УВО в період перебування на території Польщі. 22 листопада 1931 р. Особлива нарада при колегії ДПУ УСРР ухвалила рішення про закриття справи та його звільнення з-під варті [7, арк. 35]. У свідченнях репресованого педагога **Богдана Петровича Філіпчика** 22 березня 1938 р. зазначається, що М. Маруняк тоді проживав у м. Ромни [3, арк. 38–39].

Степан Пилипович Арнатович народився 1902 р. у с. Гривенщина колишнього Заславського району Мінської області (Білорусь). За національністю – білорус. Згідно з довідкою НКВС про компрометуючі матеріали на нього 8 грудня 1924 р. він був заарештований прикордонним загоном за нелегальний перетин державного кордону до Польщі з метою контрабандної діяльності. Після затримання перебував у тюрмі м. Мінська, а через 7 місяців його було вислано за межі прикордонної смуги. У 1933 р. він намагався виїхати до свого рідного с. Гривенщина, однак, не маючи належного дозволу, не був випущений з території УСРР співробітниками Мінського відділення ОДПУ і змушений

був повернутися до м. Ромни. Працював возієм Чернігівторгу у м. Ромни. Заарештований 10 лютого 1938 р. На момент арешту С. Арнатовича його сім'я складалася з дружини **Олександри Йосипівни Катрич** (25 років, домогосподарка) та двох дітей – Віталія (4 роки) і Костянтина (2 роки). Він був затриманий за підозрою у шпигунській діяльності. Під час допиту 12 лютого 1938 р. Арнатович розповів про обставини переходу державного кордону у 1924 р., однак ці свідчення не містили нових фактів. За його словами, після заслання з прикордонної смуги він був направлений спочатку до Дніпропетровська, де прожив 2–3 місяці без «певних занять». Наприкінці 1925 р. переїхав до м. Ромни, де проживав до моменту арешту. Інших міст не відвідував. Він зазначив, що у Польщі не мав родичів, проте мав багато знайомих у прикордонних селах. Під час допиту С. Арнатович все ж зізнався, що у 1933 р. намагався виїхати за кордон до родичів, однак через відсутність спеціального дозволу органи ДПУ заборонили йому доступ до прикордонної смуги. Його батько проживав у с. Киселі Заславського району неподалік кордону. Мати померла у 1904 р. Він підтримував листування з батьком до 1935 р., а у 1937 р. неодноразово надсилав йому листи, однак відповіді не отримав [5, арк. 1–2, 9, 9 зв., 12, 12 зв., 13, 13 зв.].

Протокол допиту від 23 лютого 1938 р. містить лише одне запитання та відповідь. Слідчий вимагав від С. Арнатовича зізнатися у пред'явленому обвинуваченні, яке водночас не було офіційно зафіксоване в протоколі. Він заявив про свою невинуватість. В іншому протоколі допиту від 10 березня 1938 р. зафіксовано чотири запитання та

відповіді. Слідчий наполягав на зізнанні у проведенні розвідувальної діяльності, однак він знову відкинув обвинувачення. У другому запитанні слідчий звинуватив його у брехні та повторно вимагав зізнання, проте С. Арнатович наполягав на своїй невинуватості та заперечував факт нелегального перетину державного кордону. На уточнювальне третє запитання він визнав, що під час допиту 23 лютого надав неправдиві свідчення. У 1924 р. був заарештований та висланий із прикордонної смуги за звинуваченням у «контрреволюційній діяльності», однак себе винним у цьому не визнавав. Під час служби в прикордонному загоні йому було організовано очну ставку з односельчанином Пилиповичем, який також був висланий із прикордоння. Він стверджував, що С. Арнатович нібито нелегально перетинав кордон і займався контрабандою, особисто передаючи йому контрабандні товари. С. Арнатович заперечував ці звинувачення як під час очної ставки, так і під час допиту в 1938 р. Згідно з протоколом допиту від 22 березня 1938 р. слідчі знову вимагали від С. Арнатовича визнати себе винним у шпигунській діяльності. Обвинувачений заперечив свою провину. Значні часові інтервали між протоколами допитів дають підстави припускати, що частина з них могла не фіксуватися [5, арк. 14–19].

7 квітня 1938 р. у межах слідства був допитаний **Юхим Тимофійович Дегтярьов** (1891 р. н., уродженець м. Енгельс Республіки німців Поволжя, нині Саратовська область РФ; на момент допиту – охоронець текстильно-галантерейної фабрики у м. Ромни; у 1919–1921 рр. служив у Червоній армії). За його словами, він знав С. Арнатовича з 1934 р., оскільки вони мешкали в одному будинку. Свідок

стверджував, що обвинувачений нібито займався контрабандною діяльністю, за що був висланий із прикордонної смуги. Крім того, він охарактеризував обвинуваченого як особу з антирадянськими поглядами. Зокрема, у 1937 р., коли газети писали про загострення міжнародної ситуації, С. Арнатович нібито висловив сподівання на зміну політичного режиму, говорячи, що поляки за один день будуть у Києві, а на другий – у Ромнах і повернуть нормальне життя. Також свідок повідомив, що у 1935 або 1936 р., коли у Ромнах було вбито уповноваженого розшуку, він розповів про це С. Арнатовичу, на що той нібито відповів: «Убили, туди им всем дорога, собакам собачья смерть». Також свідок описав Арнатовича як «зłodія й хулігана», який часто сварився із сусідами та вступав із ними у бійки [5, арк. 20–21].

Згідно з довідкою з грифом «Цілком таємно» від 21 лютого 1938 р., надісланою Заславським прикордонним відділенням УПВО НКВС БРСР на адресу начальника Роменського районного відділу НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки Зверева, С. Арнатович у 1923 р. був заарештований і притягнутий до відповідальності за нелегальний перехід державного кордону з території СРСР до Польщі та у зворотному напрямку. У документі також зазначено, що 8 грудня 1924 р. його знову затримали під час спроби нелегального перетину кордону з контрабандними товарами. У заключній частині довідки висловлено категоричне твердження про те, що С. Арнатович «безсумнівно є агентом польської розвідки» [5, арк. 22].

На підставі факту нелегального перетину державного кордону, сумнівних свідчень єдиного свідка та підозри

у шпигунській діяльності на користь Польщі постановою Трійки при управлінні НКВС по Чернігівській області від 21 вересня 1938 р. С. Арнатович був засуджений до 10 років позбавлення волі у таборах. Термін покарання він відбував у Пермському краї РСФРР. Перебуваючи на засланні, 1 травня 1940 р. С. Арнатович подав скаргу з проханням про перегляд кримінальної справи. Перевірка була проведена шляхом ознайомлення зі слідчими матеріалами, без виклику та допиту свідків. На підставі такого розгляду у задоволенні скарги було відмовлено [5, арк. 24, 27–28, 28 зв., 31, 31 зв.].

17 жовтня 1959 р. його вдова, **Олександра Йосипівна Арнатович**, звернулася із заявою до Голови Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова з проханням про перегляд кримінальної справи її чоловіка. У листі вона повідомляла, що до 1939 р. підтримувала регулярне листування з чоловіком, однак надалі зв'язок був втрачений. Із переписки з родиною також репресованого мешканця м. Ромни Вальберта, який відбував покарання в одному з таборів разом із С. Арнатовичем, їй стало відомо, що в'язнів Вишерського табору (м. Соликамськ) було переведено до табору в Магадані (Хабаровський край). Іншої інформації про подальшу долю чоловіка вона не мала. Після арешту чоловіка вона залишилася з двома малолітніми дітьми, зазнала соціальної ізоляції, принижень і переслідувань. Її примусово виселили з квартири по Пушкінському провулку, буд. 2, переселивши до непридатної для проживання кімнати по вул. Комінтерну, буд. 27. За її словами, внаслідок пережитого вона втратила зір і стала особою з інвалідністю I групи. Наприкінці листа вона зверталася з проханням допомогти

з'ясувати долю її чоловіка [5, арк. 55, 55 зв.].

Згідно з протоколом допиту від 5 квітня 1960 р. О. Арнатович (1908 р. н., уродженка с. Артюхівка Роменського району) повідомила, що у 1959 р. отримала офіційне сповіщення про смерть її чоловіка у 1942 р. у місці ув'язнення. До моменту допиту їй не було відомо, з якої причини він був заарештований. Під час допиту їй поставили запитання щодо **Юхима Тимофійовича Дегтярьова**. Вона підтвердила, що знала його як сусіда по будинку – вони користувалися спільною кухнею. За словами О. Арнатович, між Дегтярьовим та її чоловіком часто виникали конфлікти. Також вона згадала інцидент, коли дружина Дегтярьова умисно облила її руку кип'ятком [5, арк. 56–57].

У квітні 1960 р. було проведено допити низки свідків, які добре знали засудженого. **Хана Давидівна Шур** (1898 р. н., уродженка с. Вишняки Полтавської області, пенсіонерка, проживала у м. Ромни) у своїх свідченнях розповіла, що знала С. Арнатовича приблизно з 1932 р. за спільним місцем роботи в торговельній організації, де вона працювала спочатку продавцем, потім завідувачем відділу. **Трохим Дмитрович Михно** (1901 р. н., уродженець с. Житне Роменського району, завідувач магазину «Роменторг») працював у торговельній організації «Чернігівторг» приблизно з 1932–1933 рр., обіймаючи посади продавця, завідувача відділу, а згодом – завідувача магазину. **Іроїда Хрисанфівна Кізіна** (1904 р. н., уродженка м. Ромни, член ВКП(б) з 1938 р., середня медична освіта) знала С. Арнатовича протягом кількох років як сусіда по будинку. **Пилип Васильович Бахмат** (1908 р. н.,

уродженець с. Липова Долина, вантажник «Роменторгу») у своїх свідченнях зазначив, що особисто Ю. Дегтярьова не знав, проте чув, що С. Арнатович мав конфлікти з сусідами. Після арешту Арнатовича поширювалися чутки, що причиною стали доноси з боку сусідів. Більшість свідків не могли охарактеризувати С. Арнатовича з політичної точки зору, оскільки не вели з ним розмов на відповідні теми. Втім усі вони відзначали його як ввічливу, стриману людину та зазначали, що жодного разу не чули від нього антирадянських висловлювань. Сам Ю. Дегтярьов, на свідченнях якого значною мірою базувалося первинне обвинувачення, у справі 1960 р. допитаний не був. **Микита Карпович Моргунов** (1896 р. н., уродженець м. Черкаси, пенсіонер) повідомив, що знав Дегтярьова як сусіда: той мешкав у будинку № 9, тоді як Моргунов – у № 13. За його словами, Дегтярьов проживав разом із дружиною, дітей у них не було. У 1946 або 1947 р. подружжя виїхало з м. Ромни до Росії, подальша їхня доля свідкові була невідома. 7 червня 1960 р. Військовим трибуналом Київського військового округу С. Арнатович був посмертно реабілітований [5, арк. 58–62, 90–91].

Катерина Григорівна Олисевич (до заміжжя – Дацькова) народилася 10 червня 1897 р. в с. Озеряни, що на той час знаходилося на території Польщі (нині Рівненська область, Україна). З матеріалів її кримінальної справи відомо, що під час Першої світової війни вона прибула на територію Російської імперії як біженка і деякий час працювала на залізничній станції Київ. У 1919 р. була звільнена з роботи за участь у страйку, що відбувся під час перебування військ Симона Петлюри в місті. Її батьки на

той момент проживали на станції Смига Дубенського повіту Волинської губернії (нині Рівненська область), території, яка після завершення воєнних дій опинилася під контролем Польщі. Катерина отримала від батьків телеграму з проханням приїхати до них. Насправді, як з'ясувалося пізніше, вони викликали її з метою перешкодити її наміру вийти заміж за **Володимира Івановича Олисевича**, з яким вона була знайома ще з 1916 р. і планувала укласти шлюб перед від'їздом. З 1919 по 2 вересня 1924 р. К. Олисевич проживала на станції Смига, де працювала приватною вчителькою. Протягом цього періоду вона отримала п'ять викликів з вимогою з'явитися до м. Дубно для оформлення польського підданства. К. Олисевич виконала два з цих викликів, однак відмовилася від набуття польського підданства, маючи намір повернутися до СРСР. Надалі вона нелегально перетнула польсько-радянський кордон, за що була затримана прикордонною службою СРСР і тимчасово поміщена до концтабору. У 1926 р. постала перед судом за спробу незаконного перетину кордону в бік Польщі. У 1927 та 1928 роках за аналогічними звинуваченнями була вислана до Воронежа. За матеріалами справи, К. Олисевич підтримувала листування з особами, які перебували на території Польщі, а також мала тісні зв'язки з **Іваном Івановичем Фігче** – громадянином Німеччини, заарештованим і репресованим за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини. У 1934 р. К. Олисевич та І. Фігче відвідували польські консульства в Харкові та Москві, що також фігурує в матеріалах справи як компрометуючий факт. 22 серпня 1937 р. К. Олисевич було заарештовано за звинуваченням у

Фото 3. Катерина Олисевич в молодості.
(З кримінальної справи. ДАСО. Ф. Р-7641.
Оп. 5. Спр. 916)

нелегальному перетині кордону СРСР у 1924 р. з метою здійснення розвідувальної діяльності. На момент арешту вона перебувала у шлюбі з **Володимиром Івановичем Олисевичем** (1897 р. н.), який на той час не мав постійного місця роботи; до 1 березня 1937 р. працював телеграфістом. Під час обшуку у К. Олисевич було виявлено 48 порнографічних заміток і зображень, які, за її словами, належали чоловікові, а також кілька заборонених періодичних видань, зокрема журнали та газети з публікаціями доповідей М. Бухаріна та Г. Зінов'єва [8, арк. 1, 4, 12, 14–17 зв.].

У матеріалах справи містяться протоколи допиту обвинуваченої від 3, 4, 5, 7, 10 вересня та 10–11 жовтня 1937 р. Під час другого допиту слідчий зосередив увагу на з'ясуванні можливих зв'язків

із розвідувальними органами, а також уточнив, чи були її батьки заарештовані польською розвідкою. Обвинувачена заперечила наявність будь-яких контактів з польськими спецслужбами і заявила, що її батьки ніколи не були заарештовані. Водночас вона повідомила, що її знайомий – землемір **Олексій Чебанов** із м. Смига – у 1923 р. та 1924 р. перетинав радянсько-польський кордон. За її словами, у березні 1925 р. вона сама намагалася нелегально залишити територію СРСР і повернутися до Польщі, однак була затримана прикордонниками поблизу м. Ямпіль під час нічної спроби перетину кордону. Після затримання її було доставлено до прикордонного підрозділу, де вона утримувалась протягом 20 діб, а згодом переведено до житомирської в'язниці. Там її допитали і згодом звільнили. Після звільнення вона прибула до м. Ромни. Мотивуючи свої дії, обвинувачена зазначила, що прагнула повернутися до Польщі, щоб забрати частину особистих речей та продати кілька корів (за її словами, у батька було десять голів великої рогатої худоби), а після повернення до СРСР – придбати майно на виручені кошти. Також вона визнала, що мала при собі золотий браслет, дві золоті каблучки та хрестик, які планувала використати як плату провідникам за допомогу в переправленні через кордон в обох напрямках. Вона стверджувала, що грошова винагорода не гарантувала допомоги з боку переправників, оскільки в 1924 р. за аналогічні послуги з неї вимагали оплату у твердій валюті [8, арк. 18–22].

У третьому протоколі допиту від 4 вересня 1937 р. К. Олисевич повідомила, що з метою отримання візи для виїзду до Польщі двічі зверталася до польського

*Фото 4. Катерина Олишевич.
(З кримінальної справи. ДАСО. Ф. Р-7641.
Оп. 6. Спр. 916)*

консульства: 1925 р. у Харкові та 1933 р. у Москві. Вона також зазначила, що не пам'ятає, чи повідомляла раніше слідству про свою спробу нелегального перетину радянсько-польського кордону в 1925 р., яка завершилася її затриманням прикордонниками. Така невизначеність у свідченнях може свідчити про можливий психологічний тиск або інтенсивні методи допиту. Під час допиту К. Олишевич заявила, що, звертаючись до польського консульства, заповнила анкету та здійснила грошовий внесок у розмірі 5–7 крб. Однак слідчий звинуватив її у наданні неправдивої інформації, пред'явивши дві квитанції, вилучені під час обшуку. Вони були видані польським консульством 17 серпня 1925 р. і засвідчували, що внесок було здійснено

не в радянських карбованцях, а в доларах США на суму, еквівалентну 161 крб. 50 коп. радянською валютою. К. Олишевич визнала, що квитанції належали їй, проте заперечила факт внесення зазначеної суми. Вона також підтвердила, що відвідувала польське консульство в Москві разом із громадянином І. Фітче, знайомство з яким тривало з 1930 р. Причиною звернення до нього була відсутність коштів на поїздку до Москви; Фітче, дізнавшись про її ситуацію, погодився надати фінансову допомогу та взяв на себе всі витрати, пов'язані з поїздом. За її словами, І. Фітче з перших днів знайомства виявляв до неї особливу симпатію. У 1933 р., в присутності чоловіка, він навіть зробив пропозицію стати його дружиною, мотивуючи це тим, що зможе забезпечити їй кращі матеріальні умови. Тоді ж І. Фітче подарував їй коштовності та облигації на значну суму. Згодом облигації були ним вилучені, проте коштовності залишилися у неї. К. Олишевич також зазначала, що її чоловік не був поінформований про справжню мету її поїздки до Москви. Вона повідомила йому, що вирушає туди з наміром працевлаштуватися, приховавши не лише справжній характер візиту, але й той факт, що подорожувала разом із І. Фітче. Співробітник НКВС, який проводив допит, наполягав на тому, щоб обвинувачена визнала факти відвідування польського консульства з метою шпигунської діяльності. Однак К. Олишевич категорично заперечувала ці звинувачення [8, арк. 24–29 зв.].

Під час допиту 5 вересня 1937 р. К. Олишевич повідомила, що впродовж 1924–1935 рр. перебувала в ряді населених пунктів як на території СРСР, так і тодішньої Польщі. Зокрема, в СРСР

вона відвідувала такі міста: Київ, Харків, Херсон, Миколаїв, Кременчук, Сімферополь, Севастополь, Батумі, Ростов-на-Дону, Ленінград, Москва, Гомель, Вороніж. На території Польщі – Кременець, Львів, Познань, а також проїздом була у Варшаві, Дубно, Радзивілові, Немирівці та Смізі. Серед своїх близьких знайомих у м. Ромни вона назвала таких осіб: 1) **Іван Минович Романько** – машиніст залізниці; 2) **Наталія Артеменко** – домогосподарка; її чоловік працював модельником на механічному заводі; 3) **Олександра Іванівна Скок** – домогосподарка; 4) **Уляна Середа** – працювала на залізниці; 5) **Сергій Васильович Іванов** – лікар на залізничній станції; 6) громадянка на прізвище **Супрун** (ім'я та по батькові не пам'ятала) – перебувала на утриманні сина, який працював на залізниці; 7) **Марія Сергієнко** – виїхала до Молдови; 8) **Олександра Петрівна Фесенко** – перебувала на утриманні чоловіка; 9) **Петро Петрович Костиненко** – працював машиністом; 10) **Кондратенко** – голова сільради с. Засулля, його дружина Варвара; 11) **Іван Іванович Фітче**. Серед знайомих з інших міст вона вказала наступних осіб: 1) **Камелія Петрівна Гуторович** – полька за національністю, працювала на залізничній станції Київ; 2) **Дмитро Антонович Остюменський** – працював у Київському відділі народної освіти; 3) **Микола Антонович Остюменський** – брат Дмитра, проживав разом із матір'ю у м. Смига, сусід батьків К. Олисевиц; 4) дружина **Дмитра** – донька колишнього поміщика, відвідувала родичів у Польщі у 1923–1924 рр.; 5) **Віра Степанівна Ковальчук** – тітка К. Олисевиц, проживала в Києві; її діти – **Олександр Йосипович Ковальчук** і **Ольга** – проживали в Ленінграді [8, арк. 30–34 зв.].

У матеріалах справи зберігається друкована копія свідчень електрозварника **Петра Петровича Костяленка** (1907 р. н., м. Ромни), наданих 21 вересня 1933 р. Він повідомив, що його дружина неодноразово відвідувала родину Олисевиц і звертала увагу на ворожі висловлювання К. Олисевиц щодо радянської влади. Вона підтримувала листування з родичами в Польщі, від яких отримувала грошові перекази в доларах. Перебуваючи у нього на квартирі, нібито висловлювала антирадянські погляди, ненавиділа робочих, називаючи їх мулами й хамами, а також говорила, що за будь-яку ціну повинна перебраться до Польщі – спочатку сама, а потім перевезти туди свою родину. Водночас вона заявила, що як тільки добереться до Польщі, почне агітувати проти радянської влади, розповідатиме, що тут відбувається, і їй за це платитимуть золотом [8, арк. 59]. Ймовірно, саме заява П. Костяленка стала підставою для арешту К. Олисевиц, оскільки наведені ним факти відіграли ключову роль під час допитів і формування обвинувачення. Разом з тим залишається нез'ясованим, чому її було заарештовано лише через 4 роки після цих свідчень.

7 жовтня 1937 р. у межах слідства у справі була допитана **Олександра Іванівна Скок**. Згідно з анкетною на той час їй було 56 років; вона народилася в Німеччині, однак назву міста не пам'ятала. Російське підданство отримала у 1885 р. У своїх показаннях зазначила, що К. Олисевиц неодноразово розповідала їй про те, що в Польщі залишилися її батьки, від яких у 1933 р. вона отримала грошовий переказ у доларах США. Також, за словами О. Скок, К. Олисевиц висловлювала думку про значно кращі умови

життя в Польщі порівняно з СРСР. Вона нібито говорила, що якби не допомога рідних, то «здохла б з голоду». За твердженням свідка, в листах до Польщі К. Олисевич повідомляла про тяжке становище та «погане життя» в СРСР [8, арк. 47, 47 зв.]. Варто зазначити, що 2 лютого 1935 р. був заарештований **Іван Іванович Скок**, 1904 р. н., уродженець м. Ромни, який на той час проживав у Мінську (Білорусь). 9 травня того ж року він був засуджений Особливою нарадою при НКВС СРСР за звинуваченням в антирадянській агітації до 3 років таборів. Термін покарання відбував у м. Свободний Амурської області (РФ) [13, с. 192].

Іван Минович Романько, 1904 р. н., уродженець м. Кобеляки Полтавської області, працював машиністом водокачки у м. Ромни. Був одружений, мав трьох дітей. Освіту здобув у міському початковому училищі. На момент слідства був кандидатом у члени КП(б)У. У своїх показаннях від 7 жовтня 1937 р. він зазначив, що знав К. Олисевич як сусідку, яка була вороже налаштована до радянської влади. За словами свідка, вона неодноразово розповідала йому про свого батька, великого господарника, який володів значною кількістю великої рогатої худоби. Крім того, висловлювала наміри виїхати до Польщі та стверджувала, що без фінансової допомоги від батьків «здохла б з голоду» [8, арк. 48–49 зв.]. 17 лютого 1938 р. І. Романько був репресований та 19 червня того ж року засуджений за «контрреволюційну» діяльність до 8 років таборів [12, с. 116].

8 жовтня 1937 р. у справі був допитаний чоловік обвинуваченої, **Володимир Іванович Олисевич** (1897 р. н., уродженець і мешканець м. Ромни). У своїх свідченнях він повідомив, що знав

К. Олисевич із 1915 р., коли вона ще навчалася на останньому курсі жіночої гімназії. За його словами, К. Олисевич прибула до Ромен із колишньої Волинської губернії у тому ж 1915 р., а у 1918 або 1919 р. повернулася до своїх батьків, які на той час проживали на території Польщі. У 1924 р. нелегально перетнула радянський кордон і повернулася до СРСР. За словами В. Олисевича, про намір повернення вона попередньо писала йому в листах, мотивуючи це бажанням укласти шлюб і жити разом. Перетин кордону відбувся безперешкодно в районі с. В'язове, куди він виїхав, щоб її зустріти. У подальших свідченнях В. Олисевич загалом підтвердив показання своєї дружини. Зокрема, він зазначив, що вона неодноразово висловлювала наміри повернутися до Польщі й двічі відвідувала польське консульство. Також пояснив її часті поїздки до різних міст тим, що він працював на залізниці й мав можливість отримувати безкоштовні проїзні квитки. За його словами, ці поїздки були пов'язані з відвідуванням родичів та придбанням продуктів харчування. До того ж В. Олисевич повідомив, що під час перебування його дружини в Польщі у неї проводили обшук жандарми. У межах слідства у справі були допитані свідки – **Андрій Микитович Петров** (1900 р. н., уродженець м. Ромни, машиніст депо станції Ромни) та його дружина **Ксенія Григорівна Петрова** (1904 р. н., уродженка м. Ромни, домогосподарка). Однак їхні показання не містили нової або істотної інформації для розслідування [8, арк. 50–57 зв.].

На підставі зібраних матеріалів слідства К. Олисевич було пред'явлено обвинувачення в «контрреволюційній націоналістичній діяльності» та «вихвалюванні

фашистського режиму» в Польщі. Її поїздки до 14 міст кваліфіковані слідством як прояви шпигунської діяльності. 4 листопада 1937 р. засуджена до розстрілу. Вирок було приведено у виконання 27 листопада того ж року в м. Чернігові [8, арк. 60–61, 92–93].

Висновки. Дослідження становища західноукраїнських мігрантів у м. Ромни в контексті сталінських репресій дає підстави стверджувати, що ця соціальна група перебувала в особливо вразливому стані. Аналіз архівно-кримінальних справ репресованих у 1930-х роках свідчить, що основними причинами арештів були доноси з боку місцевих громадян та регулярні повідомлення сексотів. Вихідці із західноукраїнських земель часто ставали об'єктами звинувачень у «контрреволюційній діяльності», зокрема веденні листування з родичами, що залишилися на території Польщі, розмовах про голод, а також у подорожах до інших міст. Такі дії органи ДПУ/НКВС інтерпретували як прояви шпигунства. Подальшого дослідження потребують інші населені пункти Сумщини та порівняння їх із досвідом м. Ромни для формування ширшої картини регіональної специфіки репресій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєв, В. Вплив «Великого терору» (1937–1938 рр.) на сільське господарство України. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*: зб. статей. Київ, 2005. Вип. 30.
2. Вовк, О. В. Репресії проти інтелігенції на Сумщині у 20–30-х роках ХХ століття. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. № 16–17. С. 212–216.
3. *Державний архів Сумської області (ДАСО)*. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 497.
4. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 604.
5. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 2. Спр. 304.

6. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 2. Спр. 477.
7. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 4. Спр. 93.
8. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 5. Спр. 916.
9. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 7897.
10. Іванущенко, Г. М. *Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси*. Суми, 2001. 192 с.
11. Коцур, А., Семешин, Е. Учителство Недригайлівщини в роки сталінізму (за матеріалами особових і кримінальних справ). *Часопис української історії*. 2025. № 51. С. 69–94.
12. *Реабілітовані історією. Полтавська область*. Київ–Полтава, 2006. Кн. 4. 736 с.
13. *Реабілітовані історією. Сумська область*. У 3-х книгах. Суми, 2015. Кн. 3. Ч. 1. 756 с.
14. *Реабілітовані історією. Харківська область*. Київ; Харків, 2015. Кн. 3. Ч. 1. 672 с.
15. *Реабілітовані історією. Харківська область*. Київ; Харків, 2019. Кн. 3. Ч. 3. 564 с.
16. Семешин, Е. Сталінські репресії проти прихильників опозиції на Сумщині (на прикладі Роменського району). *Часопис української історії*. 2024. № 50. С. 56–68.

REFERENCES

1. Vasiliev, V. (2005) The Impact of the Great Terror (1937–1938) on Agriculture in Ukraine. *History of Ukraine: Little-Known Names, Events, Facts: Collection of Articles*. Kyiv, 2005. Issue 30. [in Ukr.]
2. Vovk, O. (2012) Repressions against the Intelligentsia in the Sumy Region in the 20-30s of the Twentieth Century. *Symskyi istorychno-arhivnyi zhurnal* (Sumy Historical and Archival Journal), No. 16 – 17 [in Ukr.]
3. *State Archives of Sumy Oblast*. Fund r-7641, Inventory 1, Unit 497 [in Ukr.]
4. *State Archives of Sumy Oblast*. Fund r-7641, Inventory 1, Unit 604 [in Ukr.]
5. *State Archives of Sumy Oblast*. Fund r-7641, Inventory 2, Unit 304 [in Ukr.]
6. *State Archives of Sumy Oblast*. Fund r-7641, Inventory 2, Unit 477 [in Ukr.]

7. *State Archives of Sumy Oblast*. Fund r-7641, Inventory 4, Unit 93 [in Ukr.]
8. *State Archives of Sumy Oblast*. Fund r-7641, Inventory 5, Unit 916 [in Ukr.]
9. *State Archives of Chernihiv Region*. Fund R-8840, Inventory 3, Unit 7897 [in Ukr.]
10. Ivanushchenko, H. (2001) With Iron and Blood. *Historical and Documentary Essays*. Sumy. [in Ukr.]
11. Kotsur, A., Semeshyn, E. (2025) Teachers in Nedrygailivshchyna during the Stalinist Era (Based on Personal and Criminal Case Files). *Chasopys ukrainskoi istorii* (Journal of Ukrainian History), No. 51. Kyiv, pp. 69–94 [in Ukr.]
12. *Rehabilitated by History*. Poltava Region. (2006). Book 4. Kyiv — Poltava: ASMI [in Ukr.]
13. *Rehabilitated by History*. Sumy Region. (2015). Book 3. Sumy. [in Ukr.]
14. *Rehabilitated by History*. Kharkiv Region. (2015). Book 3. Part 2. Kyiv; Kharkiv. [in Ukr.]
15. *Rehabilitated by History*. Kharkiv Region. (2019). Book 3. Part 3. Kyiv; Kharkiv. [in Ukr.]
16. Semeshyn, E. (2024) Stalin's Repression against Opposition Supporters in Sumy Region (Based on the Example of Romny District). *Chasopys ukrainskoi istorii* (Journal of Ukrainian History), No. 50, pp. 56-68 [in Ukr.]

Summary

IN THE VORTEX OF REPRESSION: THE FATE OF WESTERN UKRAINIAN MIGRANTS IN ROMNY DURING STALIN'S TERROR

Eduard SEMESHYN

orcid.org/0000-0001-5022-203X

Master of History

independent researcher

email: edvardhannover@gmail.com

The relevance of the research. The Stalinist terror of the 1930s–1950s left a profound imprint on both the collective and individual memory of the Ukrainian people. Particular attention must be given to the regional manifestations of repressive policies, especially those directed against specific social groups. Soviet security agencies subjected one such group of comprised migrants from Western Ukraine, to heightened surveillance. Their relocation to the eastern regions of Ukraine – notably to the Sumy region – occurred for a variety of reasons, including escape from political persecution, personal or family circumstances, and the pursuit of better living conditions. Within Soviet Ukrainian society of the Stalinist era, these individuals were frequently regarded as bearers of a “foreign” identity and perceived as potentially disloyal to the regime. This perception significantly increased their vulnerability to state repression. Despite the relevance of this topic, the phenomenon of Stalinist repression against Western Ukrainian migrants in specific local contexts – such as the city of Romny in the Sumy region – remains insufficiently explored in Ukrainian historiography.

The purpose is to reconstruct and analyze the experiences of migrants from the western regions of Ukraine who became victims of Stalinist repressions in the city of Romny, based on an examination of archival criminal case materials.

Conclusions. The study of the situation of Western Ukrainian migrants in Romny during the period of Stalinist repression provides grounds to assert that this social group occupied a particularly vulnerable position. Analysis of criminal case files from the 1930s reveals that the primary reasons for their arrests were often denunciations by local residents and reports submitted by informants of the Soviet secret police. Migrants from western Ukraine were frequently accused of “counterrevolutionary activity”, which included such actions as maintaining correspondence with relatives who remained in Poland, discussing the famine, or traveling to other cities. The GPU/NKVD interpreted these actions as signs of espionage. Further research is needed into similar cases in other localities of the Sumy region, as well as comparative analysis with the experience of Romny, in order to gain a more comprehensive understanding of the regional specificities of Stalinist repressive policies.

Keywords: Stalinist repressions, Romny, Sumy region, NKVD, the fate of resettlers.

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

УДК 94: 321.17 (477) «10/11»

DOI: 10.17721/2413-7065.4(97).2025.345105

ЗАХІДНИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗЯ РОМАНА МСТИСЛАВОВИЧА У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ОЛЕКСАНДРА ГОЛОВКА

Тарас ЧУГУЙ

orcid.org/0000-0002-4679-8543

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник

відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України

email: chuguj-taras@ukr.net

Анотація. Досліджено наукові здобутки Олександра Головка у вивченні західного вектора зовнішньої політики галицько-волинського князя Романа Мстиславовича на основі порівняльного аналізу джерельної бази та історіографії. Зроблено висновки щодо великої ролі західного вектора зовнішньої політики князя Романа в історії державотворення України-Русі на початку XIII ст.

Ключові слова: Роман Мстиславович, Олександр Головка, історіографія, зовнішня політика.

Постановка проблеми. Актуальність теми визначена тим, що в історіографії немає ґрунтовного дослідження внеску О. Головка у вивчення західного вектора зовнішньої політики Романа Мстиславовича. Відомий науковець, доктор історичних наук, академік АН вищої школи України О. Головка професійно вивчає особливості перебігу зовнішньої політики князя Романа.

Головними науковими працями О. Головка зі згаданої теми є: «Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII ст.» [2], «Князь Роман Мстиславич та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття» [3], «Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя» [4] та «Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)» [8]. У цих студіях вчений на високому рівні дослідив західний

вектор зовнішньої політики галицько-волинського князя Романа Мстиславовича.

Метою статті є аналіз на основі джерел і літератури наукових досягнень О. Головка у питанні вивчення західного вектора зовнішньої політики галицько-волинського князя Романа.

Головне **завдання** – зробити висновки щодо об'єктивності наукових спостережень вченим західного вектора зовнішньої політики Романа Мстиславовича. Вивчення здобутків О. Головка стосовно теми західного вектора зовнішньої політики князя Романа потребує використання таких **наукових методів**, як проблемно-хронологічний, історичний, історико-генетичний, історико-порівняльний, індукції, дедукції та аналізу, принципи наукової об'єктивності, історизму, логічності й послідовності, а також біографічний підхід і прийом актуалізації. **Науковою новизною** статті є те, що автор уперше здійснив аналіз здобутків О. Головка у справі вивчення

© Чугуй Т.

західного вектора зовнішньої політики галицько-волинського князя Романа Мстиславовича, застосувавши порівняльний аналіз джерел, праць О. Головка та інших науковців.

Виклад основного матеріалу. Опоередкованою складовою західного вектора зовнішньої політики галицько-волинського князя Романа було таке мистецтво політики середньовіччя, як династичні зв'язки. У цьому контексті необхідно розглядати посольство від Романа Мстиславовича у травні 1200 р. до Константинополя під керівництвом боярина Твердяти Остромирича [23, с. 78–79]. Різде посилення влади князя Романа наприкінці XII – на початку XIII ст. на теренах Південно-Західної Русі, встановлення сюзеренітету галицько-волинського правителя над Києвом закономірно загострило політичні відносини з половцями.

О. Головка вважає, що військовий похід Романа Мстиславовича на половців відбувся взимку 1201–1202 рр. [3, с. 159; 4, с. 230]. Його позицію підтримали сучасні вчені Д. Домбровський і М. Костик. Але насправді похід відбувся взимку 1200–1201 рр. Головним аргументом на користь висновку про те, що перший військовий похід князя Романа на половців відбувся взимку 1200–1201 рр., є час прибуття посольства від Романа Мстиславовича до Константинополя (травень 1200 р.) [23, с. 78–79]. Результатом роботи посольства стала союзницька угода, яка була скріплена династичним союзом. О. Майоров правильно пише про те, що Роман Мстиславович у той час удруге одружився. Його дружиною стала родичка візантійського імператора Олексія III Ангела – Єфросинія [13, с. 258].

Необхідно обов'язково звернути

увагу на основну проблему наукової дискусії, на нашу думку, щодо походження другої дружини галицько-волинського правителя. Незважаючи на те, що ретельний аналіз цього питання здійснено у попередніх публікаціях [28, с. 6–23; 29, с. 9–26; 32, с. 61–69], нас цікавить версія М. Грушевського, який вважав, що друга дружина князя Романа була «католицькою принцесою» [10, с. 72]. Аналогічні погляди спостерігаємо у В. Татищева [24, с. 332], І. Шараневича [40, с. 42], Л. Дробби [36, с. 377], В. Абрагама [34, с. 98], Б. Влодарського [42, с. 24–25], Ю. Форсманна [37, с. 139], С. Томашівського [26, с. 90] та І. Крип'якевича [12, с. 114], які відзначили те, що велика княгиня Романова була ятрівкою, жінкою брата угорського короля Андрія II. Це мало ймовірно, оскільки Роман і Андрій II були троюрідними братами, а великий князь київський Мстислав Володимирович – прадідом Романа Мстиславовича, Андрія II і Лешка Білого.

На нашу думку, О. Майоров правий, коли дійшов висновку, що великою княгинею Романовою могла бути старша донька імператора Ісаака II Ангела, яка тривалий час була черницею [14, с. 347; 15, с. 30]. Її світське ім'я – Єфросинія, а чернече – Марія або Анна [14, с. 381; 15, с. 93, 64–65]. Внаслідок дворцевого перевороту 1195 р. візантійським імператором став дядько Єфросинії – Олексій III Ангел. Саме він з часом і повернув племінницю з чернецтва, що було можливим у Візантії. Потім Олексій III Ангел видав Єфросинію заміж за Романа Мстиславовича близько 1200 р. [14, с. 488; 15, с. 124]. Ми переконані у тому, що другий шлюб князя Романа є яскравим свідченням розвитку русько-візантійсько-німецьких відносин, оскільки Єфросинія

була рідною сестрою дружини німецького короля Філіппа Швабського – Ірини. Таким чином, налагодження русько-німецьких відносин відбулося завдяки візантійським родинним зв'язкам. О. Головка, будучи спочатку прихильником версії про боярське походження княгині [3, с. 141–142], згодом логічно еволюціонував до підтримки версії про її візантійське походження [6, с. 192–208].

Про велике значення західного вектора політичної діяльності Романа Мстиславовича свідчить напівлегенда про приїзд до князя посольства від Папи Римського Інокентія III 1204 р. Детальний аналіз цієї події розглянуто у наших наукових статтях [28, с. 6–20; 29, с. 6–23]. О. Головка [3, с. 187–192; 7, с. 201], як і більшість дослідників, сприймає письмове повідомлення про посольство від Папи Римського Інокентія III до князя Романа за достовірне. Натомість Є. Голубинський [9, с. 598] і О. Толочко [25, с. 469–477] переконані у зворотному.

Маємо зазначити, що припущення Л. Войтовича [1, с. 121] щодо відмови Романа Мстиславовича від королівської корони у зв'язку з проведеними переговорами з Олексієм III є правильним. О. Майоров слушно підкреслив, що зміни у ставленні Романа Мстиславовича до католицької церкви сталися в останні роки його життя і були пов'язані з подіями IV Хрестового походу, захопленням і пограбуванням Константинополя [13, с. 208, 718]. М. Чубатий вірно зауважив, що послі Інокентія III хотіли залучити князя до боротьби між Вельфами і Гогенштауфенами [27, с. 9–10]. І. Паславський також писав про те, що відмова князя Романа від королівського титулу була пов'язана з його союзницькими відносинами з Філіппом Швабським, який

мав із ним родинні зв'язки [19, с. 27]. Робимо логічний висновок про те, що Роман Мстиславович підтримував родину Гогенштауфенів у боротьбі за імператорський престол Священної Римської імперії, виступаючи проти родини Вельфів, яким протегував Папа Римський Інокентій III.

Аналіз зазначених вище фактів діяльності Романа Мстиславовича дає нам можливість зробити висновок про велике значення західного вектора зовнішньої політики князя. Французький хроніст середини XIII ст. Альбрік із монастиря Труа Фонтен (Трьох Джерел) писав про те, що король Русі Роман після того, як вирушив зі своїх володінь, мав намір через Польщу попрямувати до Саксонії. Він як удаваний християнин хотів зруйнувати церкви. Але два брати – Лешко і Конрад – над річкою Вісла з волі Божої перемогли його і вбили, а всіх тих, хто був з ним, розігнали або знищили [35, с. 885]. Інформація Альбріка про церкви, на думку І. Паславського, може бути відлунням якогось непорозуміння між галицько-волинським князем і Римською курією [19, с. 24]. О. Майоров вірно зауважив, що це лише стилістичний зворот [13, с. 164]. Л. Войтович також писав про те, що це «звичний штамп хроністів-кліриків у зображенні противників» [1, с. 285].

Широкий аналіз історіографії питання військового походу Романа Мстиславовича на Захід 1205 р. здійснено нами у попередніх публікаціях [29, с. 6–23; 31, с. 150–164]. Зазначимо лише, що О. Головка заперечує версію про похід князя Романа до Саксонії [2, с. 88; 3, с. 172–186; 4, с. 241–245; 5, с. 35–38]. Вчений помилився, написавши, що текст про князя Романа «був записаний Альбріком і

вставлений до хронічки, вірогідно, в середині або у другій половині 40-х років XIII ст.» [8, с. 301], оскільки насправді вставку зробила вже інша людина.

Базуючись на свідченнях Суздальського [22, стб. 425] і Галицько-Волинського літописів [21, стб. 719], О. Головка підтримав версію про участь Романа Мстиславовича у польській усобиці на боці великопольського князя Владислава III Ляскононого (Тонкононого) [2, с. 87–88; 3, с. 183; 4, с. 241–242; 5, с. 35–38; 8, с. 302]. Джерелознавець І. Паршин дійшов правильного висновку, що ця версія «обґрунтовується лише логічними побудовами. У джерелах безпосередні контакти між володарями не відображено» [18, с. 42].

Проте на користь свідчень монаха-хроніста Альбріка свідчать добрі відносини князя Романа з династією Гогенштауфенів, зокрема запис у синодику бенедиктинського монастиря св. апостолів Петра і Павла в Ерфурті (19 червня 1205 р.). Йдеться про те, що Роман, король Русі, дав монахам 30 марок [17, с. 598]. О. Майоров зробив правильний висновок, що це говорить про прямі контакти з королем Філіппом Швабським [13, с. 132]. Ерфурт належав Філіппу Швабському. Саме тому майнські архієпископи підтримували Гогенштауфенів. У той час існував звичай формального членства правителів у соборних капітулах і монастирях, що фактично означав заступництво.

Критичного зауваження заслуговує контроверсійна думка О. Головка щодо руських князів, які «взагалі були толерантними в питаннях віри, не дуже розумілися на розбіжностях між двома гілками європейського християнства» [3, с. 188], оскільки М. Чубатий правильно

вказав, що йшлося про особисті симпатії до католиків [27, с. 9]. Також критики, з огляду на невірогідність, заслуговує припущення О. Головка щодо перебування Романа в дитинстві на вихованні в ерфуртських бенедиктинців упродовж деякого часу [3, с. 187].

Для нас є цікавою гіпотеза О. Мазана про те, що родич і союзник німецького короля Філіппа Швабського ландграф Тюрингії Герман та його міністеріал Герман фон Зальц були причетні до укладення союзу Романа і Філіппа [16, с. 74–79]. На нашу думку, Роман Мстиславович планував перейти зі своїм військом через Польщу до Саксонії, щоб допомогти Філіппу Швабському перемогти імператора Священної Римської імперії Оттона IV Брауншвейгського у боротьбі за імператорський трон. Однак у Польщі князь Роман натрапив на Лешка Білого, союзника Вельфів.

Г. Лябуда писав про те, що у першій половині 1205 р. існував політичний союз галицько-волинського князя Романа і великопольського князя Владислава III Ляскононого [38, с. 144–145]. На думку Л. Дроби [36, с. 16], Б. Влодарського [41, с. 19–21, 27], В. Пашуто [20, с. 165, 344], Н. Щавелевої [33, с. 152], М. Пшибила [39, с. 63] і П. Кралюка [11, с. 67], саме Владислав III Лясконогий посварив Романа Мстиславовича з Лешком Білим. Великопольський князь хотів завадити галицько-волинському володарю надати допомогу королю Філіппу Швабському, проти якого саме тоді виступив данський король Вальдемар II Переможний.

Висновки. Таким чином, розглянувши нами наукову проблему дослідження О. Головком західного вектора зовнішньої політики галицько-волинського князя Романа дає підстави зробити

наступні висновки: аналіз вченим таких проблемних питань, як визначення походження великої княгині Романової, реальність приїзду посольства Папи Римського Інокентія III до Романа Мстиславовича, значення військового походу князя на Захід 1205 р., є ґрунтовним. О. Головка зробив правильні висновки до двох із цих важливих проблемних питань.

Відзначимо і помилки науковця, зокрема щодо датування першого військового походу князя Романа на половців та визначення причин і обставин військового походу князя Романа Мстиславовича на Захід 1205 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович, Л. В. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. Львів, 2015. 478 с.
2. Головка, А. Б. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII ст.* Киев, 1988. 136 с.
3. Головка, О. Б. *Князь Роман Мстиславич та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття*. Київ, 2001. 249 с.
4. Головка, О. Б. *Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. Київ, 2006. 575 с.
5. Головка, О. Б. *Останній похід Романа Мстиславовича у джерелах та історичній думці. Український історичний журнал*. 2009. № 4. С. 28–47.
6. Головка, О. Б. *Візантійська імперія, Південна Русь і Половецький степ в політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславовича. Орієнтальні студії в Україні: до ювілею Л. В. Матвеевої*. Київ, 2010. С. 192–208.
7. Головка, О. *Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі. Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2015. Вип. 9: Король Данило Романович. 1201–1264. С. 183–216.
8. Головка, О. Б. *Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)*. Київ, 2021. 600 с.
9. Голубинский, Е. Е. *История Русской Церкви: в 2 т.* Москва, 1880–1900. Т. 1. Ч. 1. 792 с.
10. Грушевський, М. С. *Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн.* Київ, 1993. Т. 3. 588 с.
11. Кралюк, П. М. *Роман Мстиславович, князь Волинський і Галицький: іст.-біогр. нарис*. Луцьк, 1999. 76 с.
12. Крип'якевич, І. П. *Галицько-Волинське князівство*. 2-ге вид. зі змінами і доповненнями. Львів, 1999. 220 с.
13. Майоров, О. В. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславович. Володар, воїн, дипломат: у 2 т.* Біла Церква, 2011. Т. 1. 318 с.
14. Майоров, О. В. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславович. Володар, воїн, дипломат: у 2 т.* Біла Церква, 2011. Т. 2. 462 с.
15. Майоров, О. В. *Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця*. Біла Церква, 2013. 224 с.
16. Масан, О. *Середньовічна Україна і Німецький орден: недосліджені проблеми взаємовідносин. IV Міжнародний конгрес україністів: доп. та повідомлення (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.)*. Одеса; Київ; Львів, 1999. Історія. Ч. 1. С. 74–79.
17. Назаренко, А. В. *Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* Москва, 2001. 784 с.
18. Паршин, І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські нарративи джерела XIII–XV століть*. Львів, 2018. 348 с.
19. Паславський, І. *Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича*. Львів, 2003. 112 с.
20. Пашуто, В. Т. *Внешняя политика Древней Руси*. Москва, 1968. 474 с.
21. *Полное собрание русских летописей*

(ПСРЛ). Санкт-Петербург, 1908. Т. 2: Ипатьевская летопись. 2-е изд. 638 с.

22. *Полное собрание русских летописей* (ПСРЛ). 2-е изд. Ленинград, 1927. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 487 с.

23. *Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия*. С предисловием и примечаниями П. Савваитова. Санкт-Петербург, 1872. 187 с.

24. Татищев, В. Н. *История Российская*: в 7 т. Москва; Ленинград, 1964. Т. 4. 342 с.

25. Толочко, А. П. «*История Российской*» Василия Татищева: источники и известия. Москва; Киев, 2005. 544 с.

26. Томашівський, С. *Українська історія*: нарис. Львів, 1919. Т. 1. 154 с.

27. Чубатий, М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. *Записки НТШ*. Львів, 1917. Т. 123/124. С. 1–108.

28. Чугуй, Т. О. Політична діяльність першого галицько-волинського князя Романа Мстиславовича. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2015. Вип. 21. С. 6–20.

29. Чугуй, Т. О. Актуальні питання історіографії життєдіяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславовича. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2016. Вип. 22. С. 6–23.

30. Чугуй, Т. О. Постать короля Данила Романовича у біографічних дослідженнях М. Ф. Котляра (з нагоди 85-річного ювілею вченого). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2016. Вип. 23. С. 9–26.

31. Чугуй, Т. О. Візантійський чинник у контексті європейської діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславовича. *Дриновський збірник*. Софія; Харків, 2017. Т. 10. С. 150–164.

32. Чугуй, Т. Візантійські впливи на життя і діяльність короля Русі Данила Романовича. *Дриновський збірник*. Софія; Харків, 2020. Т. 13. С. 61–69.

33. Щавелева, Н. И. *Польские латиноязычные средневековые источники: тексты, перевод, комментарий* / АН СССР; Ин-т истории СССР; отв. ред. В. Л. Янин. Москва, 1990. 210 с.

34. Abraham, W. *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*. Lwów, 1904. Т. 1. 417 s.

35. Albrici monachi Trium fontium Chronicon, a monacho Novi monasterii hoiensis interpolata. 1241 / ed. P. Scheffer-Boichorst. *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*. Hannoverae, 1874. Т. 23. P. 631–950.

36. Droba, L. *Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. Kraków, 1881. Т. 13. 467 s.

37. Forsmann, J. *Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelalter mit 22 Stammtafeln ost- und nordeuropaischer Fürsten*. Bern, 1970. 153 s.

38. *Historia dyplomacji polskiej: (połowa X–XX w.)* / pod red. G. Labudy. Warszawa, 1982. Wyd. 2. Т. 1: Połowa X w. 1572 / pod red. M. Biskupa. 874 s.

39. Przybył, M. *Władysław Łaskonogi, książę wielkopolski 1202–1231*. Poznań, 1998. 183 s.

40. Szaraniewicz, I. *Die Hypatios-Chronik, als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte*. Lemberg, 1872. 167 s.

41. Włodarski, B. *Polityka ruska Leszka Białego*. Lwów, 1925. 84 s.

42. Włodarski, B. *Polska i Ruś: 1194–1340*. Warszawa, 1966. 326 s.

REFERENCES

1. Voitovych, L. (2015). *Galych in the Political Life of Europe of the XI–XIV Centuries*. Lviv, 478 p. [in Ukr.]

2. Holovko, A. (1988). *Ancient Rus' and*

- Poland in the Political Relations of the X – the First Third of the XIII Century.* Kiev, 136 p. [in Rus.]
3. Holovko, O. (2001). *Prince Roman Mstyslavovych and his Time: Essays on the History of the Political Life of Southern Rus' of the 12th – Early 13th Centuries.* Kyiv, 249 p. [in Ukr.]
4. Holovko, O. (2006). *The Crown of Danylo Galytskyi: Volyn and Galicia in the State-Political Development of Central-Eastern Europe in the Early and Classical Middle Ages.* Kyiv, 575 p. [in Ukr.]
5. Holovko, O. (2009). The Last Campaign of Roman Mstyslavovych in Sources and Historical Thought. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), (4), pp. 28–47 [in Ukr.]
6. Holovko, O. (2010). The Byzantine Empire, the Southern Rus' and the Polovetz Steppe in the Political Activity of the Galych-Volyn Prince Roman Mstyslavych. *Oriental Studios in Ukraine.* To the Anniversary of L. V. Matveeva. Kyiv, pp. 192–208 [in Ukr.]
7. Holovko, O. (2015). Uncrowned and Crowned Kings of the South-Western Rus'. *Kniazha doba: istoriia i kultura* (The Princely Era: History and Culture), Vol. 9. Lviv, pp. 183–216. [in Ukr.]
8. Holovko, O. (2021). *Rus' and Poland in the International Life of Europe (10th – First Half of the 13th Century).* Kyiv, 600 p. [in Ukr.]
9. Golubinsky, E. (1880–1900). *The History of the Russian Church:* in 2 Vols. (Vol. 1, Part 1). Moscow, 792 p. [in Rus.]
10. Hrushevskiy, M. S. (1993). *The History of the Ukraine-Rus':* in 11 Vols., 12 Books. (Vol. 3). Kyiv, 588p. [in Ukr.]
11. Kraliuk, P. (1999). *Roman Mstyslavovych, the Prince of Volyn and Halytskyi: the Historical and Biographical Essay.* Lutsk, 76 p. [in Ukr.]
12. Krypiakevych, I. (1999). *The Halych-Volyn Principality.* 2nd ed, corr. and ext. Lviv, 220 p. [In Ukr.]
13. Maiorov, O. (2011a). *The Halych-Volyn Prince Roman Mstislavych. Lord, Warrior, Diplomat:* in 2 Vol. (Vol. 1). Bila Tserkva, 318 p. [in Ukr.]
14. Maiorov, O. (2011b). *The Halych-Volyn Prince Roman Mstislavych. Lord, Warrior, Diplomat:* in 2 Vol. (Vol. 2). Bila Tserkva, 462 p. [in Ukr.]
15. Maiorov, O. (2013). *Euphrosyne Galitska. Daughter of the Byzantine Emperor in the Galych-Volyn Rus': Princess and Nun.* Bila Tserkva, 224 p. [in Ukr.]
16. Masan, O. (1999). The Medieval Ukraine and the Teutonic Order: Unresearched Problems of Relations. *The IV International Congress of the Ukrainian Studies: The Reports and Nocites, August 26–29, Odesa, 1999.* Odesa; Kyiv; Lviv, History, (1), pp. 74–79 [in Ukr.]
17. Nazarenko, A. (2001). *The Ancient Rus' on International Routes: Interdisciplinary Essays on Cultural, Trade, and Political Relations of the 9th–12th Centuries.* Moscow, 784 p. [in Rus.]
18. Parshyn, I. (2018). *Diplomacy of the Galych-Volyn State: European Narrative Sources of the 13th–15th Centuries.* Lviv, 348 p. [in Ukr.]
19. Paslavskiy, I. (2003). *Coronation of Danylo Halytsky in the Context of the Political and Church Relations of the XIII Century.* I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine. Lviv, 112 p. [in Ukr.]
20. Pashuto, V. (1968). *Foreign Policy of the Ancient Rus'.* Moscow, 474 p. [in Rus.]
21. *The Complete Collection of Rus' Chronicles (PSRL).* (1908). 2nd ed. Vol. 2. Saint-Petersburg, 638 p. [in Rus.]
22. *The Complete Collection of Rus' Chronicles (PSRL).* (1927). Vol. 1, Issue 2. Leningrad, 487 p. [in Rus.]
23. *The Journey of the Novgorod Archbishop Anthony to Constantinople at the End of the 12th Century.* With a Preface and Notes by P. Savvaitov. (1872). Saint Petersburg, 187 p. [in Rus.]
24. Tatishchev, V. (1964). *The Russian History:* in 7 Vols. (Vol. 4). Moscow, Leningrad, 342 p. [in Rus.]
25. Tolochko, A. (2005). *The “Russian History” by Vasily Tatishchev: Sources and News.* Moscow; Kiev, 544 p. [in Rus.]
26. Tomashivskiy, S. (1919). *The Ukrainian*

History. Ancient Times and the Middle Ages. Lviv, 154 p. [in Ukr.]

27. Chubatyi, M. (1917). The Western Ukraine and the Rome in the 13th Century in their Struggles for the Church Union. *Zapysky NTSh* (Notes of Shevchenko Scientific Society). (Vol. 123/124). Lviv, pp. 1–108 [in Ukr.]

28. Chugui, T. (2015). Political Activity of the First Galych-Volyn Prince Roman Mstyslavovych. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Ser. Istoriiia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky.* (V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin "History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences"), Issue 21, pp. 6–20 [in Ukr.]

29. Chugui, T. (2016). Current Issues of the Historiography of the Life of the Halych-Volyn Prince Roman Mstyslavovych. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Ser. Istoriiia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky.* (V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin "History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences"), Issue 22, pp. 6–23 [in Ukr.]

30. Chugui, T. (2016). The Figure of the King Danylo Romanovych in the Biographical Studies of the M. F. Kotliar (on the Occasion of the 85th Anniversary of the Scientist). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Ser. Istoriiia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky.* (V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin "History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences"), Issue 23, pp. 9–26 [in Ukr.]

31. Chugui, T. (2017). The Byzantine Factor in the Context of the European Activities of the Halych-Volyn Prince Roman Mstyslavovych. *Drynovsky Collection.* Vol. 10. Sofia; Kharkiv, pp. 150–164 [in Ukr.]

32. Chuhui, T. (2020). Byzantine Influences on the Life and Activities of the King of Rus', Danylo Romanovych. *Drynovsky Collection.* Vol. 13. Sofia; Kharkiv, pp. 61–69 [in Ukr.]

33. Shchhaveleva, N. (1990). *Polish Latin-Language Medieval Sources: Texts, Translation, Commentary.* USSR Academy of Sciences; Institute of the History of the USSR. Moscow, 210 p. [in Rus.]

34. Abraham, W. *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi.* Lwów, 1904. T. 1. 417 p. [in Pol.]

35. Scheffer-Boichorst, P., ed. (1874). *Albrici monachi Trium fontium Chronicon, a monacho Novi monasterii hoiensis interpolata.* 1241. *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum.* Hannoverae, T. 23, pp. 631–950. [in Lat.]

36. Droba, L. (1881). Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny.* Kraków, T. 13, 467 p. [in Pol.]

37. Forsmann, J. (1970). *Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelalter mit 22 Stammtafeln ost- und nordeuropaischer Fürsten.* Bern, 153 p. [in Deu.]

38. Labudy, G., ed. (1982). *Historia dyplomacji polskiej: (połowa X–XX w.).* Warszawa, Wyd. 2. T. 1: Połowa X w. 1572, pod red. M. Biskupa. 874 p. [in Pol.]

39. Przybył, M. (1998). *Władysław Łaskonogi, książę wielkopolski 1202–1231.* Poznań, 183 p. [in Pol.]

40. Szaraniewicz, I. (1872). *Die Hypatios-Chronik, als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte.* Lemberg, 167 p. [in Pol.]

41. Włodarski, B. (1925). *Polityka ruska Leszka Białego.* Lwów, 84 p. [in Pol.]

42. Włodarski, B. (1966). *Polska i Ruś: 1194–1340.* Warszawa, 326 p. [in Pol.]

Summary

WESTERN VECTOR OF THE FOREIGN POLICY
OF HALYCH-VOLYN PRINCE ROMAN MSTYSLAVOVYCH
IN THE SCIENTIFIC RESEARCH OF OLEKSANDR HOLOVKO

Taras CHUGUI

orcid.org/0000-0002-4679-8543

Candidate of Historical Sciences, junior research fellow
of Eurasian Steppe Department, A. Krymskyi Institute of Oriental Studies
semail: chuguj-taras@ukr.net

The relevance of the topic is determined by the fact that there is no thorough research in historiography on O. Holovko's contribution to the study of the western vector of Roman Mstyslavovich's foreign policy. A well-known scientist, Doctor of Historical Sciences, and Academician of the Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, O. Holovko professionally studies the peculiarities of Prince Roman's foreign policy. In his studies, the scholar has researched the western vector of the foreign policy of Prince Roman Mstyslavovych of Galicia-Volhynia on a high level. Academician O. Holovko's research on the activities of Prince Roman is part of our plan to develop the topic of the role of the Romanovych dynasty in the history of state formation in Ukraine.

The purpose is to analyse, based on sources and literature, O. Holovko's scientific achievements in studying the western vector of the foreign policy of Prince Roman of Galicia-Volhynia

Conclusions. The scientific problem we have considered in O. Holovko's study of the western vector of the foreign policy of Prince Roman of Galicia-Volhynia gives us reason to draw the following conclusions: the scholar's analysis of such problematic issues as determining the origin of Grand Duchess Romanova, the reality of the arrival of the embassy of Pope Innocent III to Roman Mstyslavovych, and the significance of the prince's military campaign to the West in 1205 is comprehensive. O. Holovko reached the correct conclusions on two of these important, problematic issues. We should also note the scholar's mistakes, in particular regarding the dating of Prince Roman's first military campaign against the Polovtsi and the determination of the causes and circumstances of Prince Roman Mstyslavovych's military campaign to the West in 1205.

Keywords: Oleksandr Holovko, Roman Mstyslavovych, foreign policy.

ВНЕСОК ХУДОЖНИКА ЮРІЯ ЛОГВИНА У ВІЗУАЛЬНУ РЕПРЕЗЕНТАЦІЮ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ

Андрій ІВАНЕЦЬ

orcid.org/0000-0001-7167-8183

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник

Національного музею Голодомору-геноциду

email: crimeaua@ukr.net

Анотація. Розглянуто внесок відомого художника-графіка і письменника Юрія Григоровича Логвина (1939–2019) у візуальну репрезентацію теми Голодомору. Під впливом родинних переказів про жахи 1932–1933 рр. та, ймовірно, власних спогадів про голодне воєнне і повоєнне дитинство він звернувся до неї одним із перших серед художників советської України. Мистець намагався показати намір тоталітарного комуністичного режиму знищити прагнення українців до волі та національної державності, а також трагедію України.

Ключові слова: Юрій Логвин, Голодомор, геноцид, поштові марки, гравюра, дереворит.

Постановка проблеми. Голодомор 1932–1933 рр., вчинений тоталітарним комуністичним режимом СРСР, завдав колосального удару по українському народу – багатомільйонні прямі й непрямі людські втрати, знищення значної частини матеріальної і нематеріальної культурної спадщини, деформації соціуму і особистості у жертв тяжкого злочину геноциду, які вижили, тощо. Довгі десятиліття в комуністичній державі з центром у Москві переслідувалися будь-які згадки про цю цілеспрямовано організовану катастрофу України. Це відповідає десятій стадії процесу вчинення геноциду, за класифікацією американського фахівця Г. Стентона, – заперечення цього злочину, яке, як правило, відбувається під час всього процесу і завжди йде за геноцидом [23]. Неможливість публічно згадувати і осмислювати трагедію призводить до ще глибшої травматизації жертв та збереження постгеноцидного стану всього суспільства. Як пояснює психоаналітик і психолог Р. Кечур: «Травма, на моє глибоке переконання, не

є сукупністю горя, не є сукупністю болю. Травма є нерозділене переживання, коли людина перебуває всередині травми і ніхто не розділяє цю травму» [4]. У цьому контексті важливу терапевтичну роль для постраждалого суспільства та його окремих представників може і має відігравати мистецтво.

Огляд досліджень і публікацій. Академічні дослідження геноциду українців у 1932–1933 рр. ведуться вже кілька десятиліть. На сучасному етапі відбувається вужча спеціалізація голодоморних студій, зокрема активно розвивається культурологічний напрямок, себто вивчення відображення Голодомору у літературі, драмі, поезії, кіно, візуальному мистецтві тощо [11]. Втім ступінь дослідження розробки цієї теми у різних видах мистецтва є неоднаковим. Зокрема, потребує подальшого вивчення тема внеску образотворчого мистецтва. Серед авторів, які зверталися до неї, можна назвати канадську дослідницю Д. Даревич [2; 21], українську і американську науковицю В. Малько [22], А. Іванця [3].

Є згадки про картини на тему Голодомору у монографіях та статтях, присвячених біографіям і творчості митців, як, наприклад, у дослідженнях мистецтвознавців А. Яціва, Р. Яціва про художника П. Андрусіва (1906–1981) [12], Я. Кравченка про художника-бойчукіста О. Кравченка (1903–1985) [6; 7]. На сьогодні найбільш повно проаналізувала відображення тематики Голодомору у живописі та графіці Д. Даревич. Проте загалом дослідження цієї проблематики перебуває на початковому етапі, зокрема, потребує додаткового вивчення теми створення нонконформістські налаштованими митцями в СРСР картин та графічних робіт про трагедію українського народу у 1932–1933 рр. Частина з цих нечисленних творів все ще маловідома або взагалі невідома широкому загалу та не введена у науковий обіг.

Художник-графік, письменник і автор культурно-просвітницьких радіопередач Юрій Григорович Логвин (1939–2019) був одним із перших митців у советській Україні, який після Другої світової війни звернувся до цієї теми, а потім і після відновлення незалежності Української держави. Проте, на жаль, такий аспект його творчості поки що не потрапив у фокус уваги вчених. Тому предметом вивчення у нашій статті є його творчість, а об'єктом – графічні твори на тему Голодомору.

Ця тема недостатньо вивчена, хоча філателіст і дослідник В. Чередниченко неодноразово висвітлював різні аспекти спроби Ю. Логвина, який був непересічним автором марок і конвертів сучасної України, створити у 2003 р. ескіз поштової марки до 70-х роковин Голодомору [16; 17; 18].

Мета статті – розглянути внесок

відомого художника-графіка і письменника Ю. Логвина у візуальну репрезентацію теми Голодомору.

Для аналізу внеску митця у створення візуального образу однієї з найбільших трагедій української нації, спричиненої комуністичним режимом, використовуватимуться як оприлюднені матеріали, так і дереворит «Голод в лето 1230...» та книжки-«метелики» Ю. Логвина «Млинок» і «Оповідь странної», які зберігаються у колекції автора статті. Ці невеликого формату книжечки, за спогадами друга митця, філателіста і дослідника В. Чередниченка, відносяться до «самвидаву» Ю. Логвина – наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. він їх сам писав, ілюстрував і розмножував на копіювальній техніці для розповсюдження серед знайомих. На частині з них є автограф письменника. Як розповів автору статті В. Чередниченко, йому відомо про 15 таких книжечок. Деякі з творів, які в них містилися, потім з'явилися на сторінках журналів.

Виклад основного матеріалу. Народився митець 5 лютого 1939 р. у родині мистецтвознавця і архітектора Григорія Никоновича Логвина (1910–2001) у Кременчуці на Полтавщині. Батько отримував другу освіту у Московському інституті образотворчих мистецтв, працював, тому у перші роки ним опікувалася насамперед мати. У червні 1941 р. Г. Логвин був мобілізований до лав Червоної армії, а інші члени родини евакуювалися у с. Великі Сорочинці на Полтавщині. З собою мати та бабця Юрія взяли бібліотеку батька. На бажання майбутнього митця малювати справило найбільший вплив, за його спогадами, раритетне видання книжки «Слово о полку Ігоревім» 1934 р. з яскравими ілюстраціями

палехського художника І. Голикова. У жовтні 1945 р. Г. Логвин демобілізувався і перевіз родину з Харкова до Києва, де розпочалася масштабна відбудова і відкрилися перспективи для самореалізації архітектора. Втім налагодження побуту у столиці України в перші повоєнні роки було завданням складним, а часом екстремальним (перші два місяці родина жила на відгородженому фанерою міжповерховому прольоті, а потім роками у підвальному приміщенні) [10]. У 1946 р., як згадував митець, мати вивозила його із голодного Києва до Риги [5]. У 1951 р. батьки віддали Ю. Логвина до Київської художньої середньої школи ім. Т. Г. Шевченка, яка давала гарну базову художню освіту. У 1950-х рр. він брав участь в експедиціях батька по Україні, під час яких знайомився з історією кам'яної та дерев'яної архітектури, робив замальовки її взірців. У 1958 р. Ю. Логвин вступив до Київського державного художнього інституту, де займався на відділенні графіки живописного факультету. Його викладачем і керівником дипломної роботи був відомий художник, теоретик світового і українського мистецтва професор В. Касян [10]. Особливий вплив на нього здійснили знані викладачі та митці Г. Якутович, О. Данченко і Г. Гавриленко [16].

У студентські роки Ю. Логвин проявив себе і на письменницькій ниві: у 1961 р. у видавництві «Веселка» вийшла накладом 65 тис. примірників його перша книжка «Північне сяйво». Це була написана і проілюстрована митцем казка, хоча за наполяганням видавництва зазначено, що твір належить вигаданому «енецькому народу». Після завершення навчання Ю. Логвин два роки працював у мультиплікаційному цеху Київської

науково-популярної студії, а потім викладав у Київському палаці піонерів і школярів, де у художньому гуртку навчав обдарованих дітей та підлітків мистецтва графіки. Паралельно він продовжував письменницьку діяльність – у 1968–1970 рр. світ побачили кілька книжок оповідань, повістей і новел. У 1970 р. Ю. Логвин став членом Спілки письменників України, а у 1971–1973 рр. він для здобуття спеціальних знань у галузі письменства навчався на Вищих літературних курсах при Літературному інституті імені О. М. Горького у Москві. Після повернення до Києва Ю. Логвин продовжив розкривати свій талант письменника та художника-графіка. За своє життя він написав два десятки пригодницьких книжок, які здебільшого сам ілюстрував. У своїх творах поєднував художні прийоми із глибоким знанням історії та етнографії. У 1976 р. став членом Спілки художників України. Отримував відзнаки за літературну діяльність, зокрема у 2012 р. став лауреатом урядової премії імені Лесі Українки за літературно-мистецькі твори для дітей та юнацтва за 2011 р. [9]. У травні 2019 р. помер у Києві від інсульту. Останні роки через хворобу майже не виходив з дому, але продовжував займатися творчістю та писав спогади.

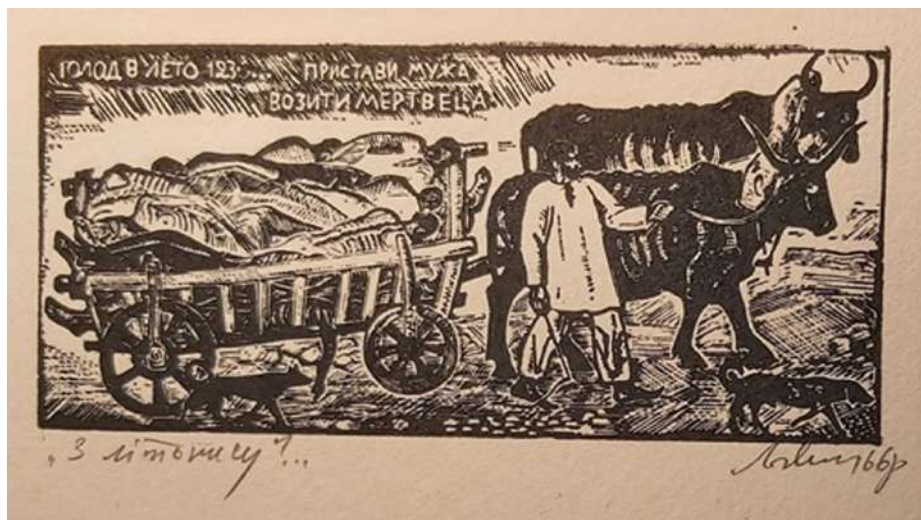
Ю. Логвин мав власний досвід голодного дитинства під час і після Другої світової війни. Він, наприклад, розповів у мемуарній новелі «Млинок», як його бабусі Мокрина і Мінна у середині 1940-х рр. готували картопляно-кукурдзяний хліб за допомогою млинка, зробленого із снарядної гільзи, а потім його тиждень їли. Митець, полемізуючи із твердженнями у науково-популярній літературі про неможливість

виготовлення хліба із рису і кукурудзи, писав у 2003 р.: «... я свідок того, що хліб можна спекти і без пшеничного, житнього, ячного і вівсяного борошна. Що для цього треба? Перш за все треба жити в убогим степовім колгоспі, який був колгоспом і при німцях. Різниця тільки в тому, що за трудодні німці давали окупаційні марки. Звичайно, теж пшик, але давали... І от із цього колгоспу спочатку німці забрали зерно. А потім, коли звільнили від німців, рештки вигребли наші. Може, хто що і приховав?... А ще лишилось де-де кукурудзяного бадилля в полі. На поламаному, потрощеному бадиллі часом знаходилися хиряві качанчики. Напівпорожні, видзьобані птаством. Ну й біля спустошених кагатів можна було при ретельному колупанні в обмерзлій землі знайти дрібненькі почавлені й порізані картоплинки. Ще треба, щоб у вас піч топилась. І димар не курів. Для цього потрібна солома на розпал. А для жару кізяки» [4, с. 1–2].

Неабияке враження на Ю. Логвина у дитинстві справили розповіді рідних

про Голодомор, з чим пов'язано створення у 1966 р. одного із перших у советській Україні творів образотворчого мистецтва на цю тему. У 2003 р. він згадував: «Про голод-33 мені муляло від раннього дитинства, коли почув про канібалізм у розмові своїх бабусь десь узимку [19] 44–45 років. 66-го року зробив гравюру на дереві про голод... 1230 року за “Повним зібранням руських літописів”. А щоб ніхто не чіплявся, то й вирізав на гравюрі слова з літопису: “І пристави мужа блага і смиренна возити мертвеца”. Але всі, кому треба, розуміли про що мова. Дивна річ, але тоді ніхто мене не заклав і мене за цю гравюру “не проробляли”» [8].

27-річному художнику вдалося у цій гравюрі на дереві досягнути ефекту графічної езопової мови – при першому погляді для дуже багатьох свідків геноциду українського народу першою асоціацією від побаченого є саме трагедія Голодомору. Як, власне, і у чималій кількості наших сучасників, які знають про цей злочин комуністичного режиму вже із

Гравюра на дереві Ю. Логвина «Голод в лето 1230...» (із колекції А. Іванця)

вторинних джерел. Свідки і жертви геноциду 1932–1933 рр. часто згадують, як по селах їздили підводи і збирали померлих, а часом і ще живих голодуючих та везли їх на цвинтар. З іншого боку, Ю. Логвин у 1966 р. «підстрахувався» на випадок підвищеного інтересу карально-репресивних органів СРСР не лише цитатою з літопису, яка відносила зображувані події до XIII ст., а, ймовірно, і візуально – до воза запряжені воли, тоді як у 1933 р. здебільшого використовували коней.

Щодо розповсюдження подібних творів Ю. Логвин розповів, що у 1960–1970-х рр. активно працював із тиражною графікою, виготовляв багато гравюр і роздавав їх. «Люди раділи моїм роботам, коли отримували їх у подарунок, і приязно сприймали мене», – пояснював митець [20, с. 17].

У 2012 р. Ю. Логвин отримав разом із 16-ма іншими колегами відзнаку «Золотий письменник України». Міжнародний благодійний фонд «Мистецька скарбниця» вручав її письменникам-романістам, тиражі творів яких сумарно перевищували 100 тис. примірників, виданих у формі паперової книжки від початку 2000 р. Кажуть, що Ю. Логвин пожартував тоді, що тираж його творів перевищує десятки мільйонів. Йшлося, очевидно, не про книжки, а про марки. Останні є не просто знаками поштової оплати та найпоширенішим різновидом промислової графіки, вони є ще одним із символів суверенної держави. З 1992 і до 2010-х років Ю. Логвин активно співпрацював із національним оператором поштового зв'язку «Укрпоштою». За його ескізами випущені друга (вказані номінали) і третя (замість номіналів вказані літерні індекси) серії стандартних марок

Марка номіналом 30 шагів із першої серії поштових марок Української держави.

*В обігу з липня 1918 р.
Художник Юрій Нарбут*

незалежної України «Етнографічні сюжети «Давня Україна», які були в обігу у 1993–1994 та 1994–2001 рр. відповідно. Також художник виконав серії марок «Гетьмани України», «Історія війська в Україні», «Українська хата», «Млини», «Вітряки». В результаті кропіткої праці Ю. Логвину вдавалося поєднувати мистецьку якість, історичну достовірність та етнографічну точність у своїх поштових мініатюрах, хоча не завжди обставини і технології давали можливість цілком реалізувати задум.

12 лютого 2003 р. у Верховній Раді України відбулися слухання, присвячені відзначенню 70-х роковин Голодомору 1932–1933 рр. і вшануванню мільйонів його жертв. Слухаючи по радіо трансляцію парламентських слухань, Ю. Логвин вирішив, що «треба таки й марку зробити про те страхіття» [13].

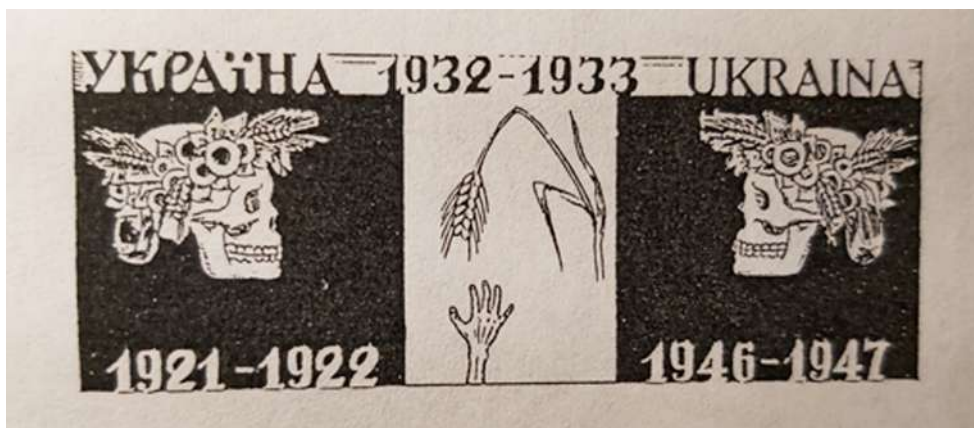

Проект марки Ю. Логвина до 70-х роковин Голодомору (із газети «Кримська світлиця»)

Ю. Логвин згадує, що розробив два ескізи марок. В основі їх лежало творче використання алегорії «Молода Україна», створеної видатним митцем-графіком, співзасновником Української академії мистецтв Г. Нарбутом (1886–1920) для першої серії марок УНР (марок-грошей) і Української держави (поштових марок), які з'явилися в обігу у квітні 1918 р. і липні 1918 р. відповідно. Образ молодої України у вінку нагадував античну богиню і був настільки вдалим, що його використали не лише при створенні банкноти УНР номіналом 500 грн

у 1918 р. чи кількох серій непоштових марок представниками української діаспори у світі, а й для випуску першої стандартної серії поштових марок України у 1992 р. Ю. Логвин у 2003 р. зобразив на чорному фоні нарбутівський образ «Молодої України», яка символізувала УНР чи Україну загалом, і череп у вінку, розташовані один проти одного. Інший ескіз марки містив зображення відразу двох черепів у вінках.

Художня редакційна рада Укрпошти відхилила ескізи митця, оскільки вирішила, що марка буде занадто страшною.

Це зображення Ю. Логвин використав у самвидавній книжці «Оповідь странньої» 2003 р., яка зберігається у колекції А. Іванця.

«Почав показувати. І всі злякались – ну хіба можна про таке відверто говорити?!» – писав Ю. Логвин [13]. Митець через ЗМІ звернувся до громадськості з цим питанням. Деякі фахівці підтримували його ескіз марки. Наприклад, філателіст із великим досвідом і дослідник В. Чередниченко вважав його вдалим і нагадував, що у світовій філателії не один раз використовувалися зображення черепів на марках [18, с. 10]. Автор замітки у газеті «Кримська світлиця» у березні 2003 р. нагадував про серію благодійних поштових марок УСРР «Допомога голодуючим» 1923 р., про поштову марку України до 60-х роковин Голодомору авторства художника Василя Перевальського і писав: «... для належного відображення трьох страхітливих голодоморів нашої філателії потрібно дуже і дуже багато зробити. І Юрій Логвин має рацію, що говорити про страхіття треба відверто» [13].

Тим часом Укрпошта вирішила зупинитися на новому проєкті марок до 70-х роковин Голодомору, який викликав скандал. На ескізі було використано фотографію голодуючих із Бузулука під Самарою у РСФРР під час голоду 1921–1923 рр., яку тоді розповсюджували для збору допомоги на Заході. На щастя, про цей проєкт марки стало відомо представникам української діаспори, зокрема канадському істориком Роману Сербину і філателісту Олександром Малицькому, які вжили заходів для недопущення в друк і обіг марки із зображенням, що містило грубу історичну помилку і могло б дискредитувати зусилля з інформування громадськості про суть злочину Голодомору. Старший радник Фондації США–Україна Морган Вільямс організував кампанію серед

представників української діаспори та інших громадян, які масово відправляли листи до видавництва «Марка України» з вимогами зупинити вихід марки у світ [19].

З ініціативи М. Вільямса відбулася зустріч з директором цього видавництва Валентиною Худолій, яка доповіла про це генеральному директору Укрпошти Василю Мухіну, в результаті ухвалили рішення переробити ескіз. Щоправда, тоді знову обговорювалася дивна думка щодо ідейного змісту марки. В. Худолій заявила тоді: ««Ми пропонуємо, щоб ця марка була присвячена трагедії українського народу, яка не належить лише до 1932–1933 років. Ми пропонуємо не писати зовсім роки. Якщо буде прийнята пропонування фраза, то це буде вшанування всіх жертв голодоморів, навіть не тільки трагедій лише українського народу, а це буде трагедія всього людства. Тому що зараз голод є в Африці, і в деяких інших країнах» [19]. Фактично пропонувалося розмити ідею відображення геноциду української нації у 1932–1933 рр. в результаті організованого комуністичним СРСР голоду на фоні згадування жертв голодів, які мали різні причини їх виникнення. Все ж таки здоровий глузд переміг і, зрештою, у листопаді 2003 р. була випущена стотисячним накладом марка авторства художника видавництва «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» Костя Лавра із зображенням козацького хреста, стражденного дитячого обличчя і написами «1932–1933», «Голодомор» [1, с. 45].

Висновки. Ю. Логвин як митець, що постійно у художніх творах відображав минуле і культуру України, під впливом трагічних родинних спогадів про 1932–1933 рр. і, ймовірно, власного

повоєнного досвіду одним із перших серед художників советської України звернувся до теми Голодомору. Його внесок у її художнє осмислення та відображення є невеликим за обсягом, але знаковим з огляду на суспільно-політичні обставини. У гравюрі на дереві 1966 р. митець зобразив типову ситуацію охопленої наймасовішим штучним голодом України, коли тіла померлих, а часом і ще живих голодуючих вивозили на підводі на цвинтар. Робота створена в момент згортання «відлиги», а тому для маскуваннє реального змісту Ю. Логвин використав цитату з літопису про голод у Київській Русі у 1230 р. Це дало можливість уникнути переслідувань з боку комуністичного режиму. Вірогідно, цю гравюру митець дарував своїм знайомим ще у 1960-х роках. Відомо також, що він її використав для оформлення власної «самвидавної» книжечки «Оповідь странної» у 2003 р. Цікаво, що у період після Другої світової війни і до розпаду СРСР він став, імовірно, першим митцем, хто ризикнув попри політику комуністичного режиму штучної амнезії щодо Голодомору відобразити його у візуальному творі та, можливо, навіть розповсюджував ці гравюри у період брежнєвського «застою» в СРСР. Непересічні картини з цієї тематики О. Кравченко і В. Патик створили на початку 1970-х – 1980-х рр., але побачити їх могли лише найбільш довірені люди з оточення митців. Лише в останні роки перед розпадом СРСР в умовах відносної лібералізації художники в Україні створили низку живописних і графічних творів, що відображали трагедію українців у 1932–1933 рр. і які змогла побачити широка аудиторія. Висновок про першість Ю. Логвина у відображенні

у візуальному мистецтві післявоєнної УРСР Голодомору є попереднім, адже пошук творів з цієї тематики має бути продовжений.

На початку 2000-х років Ю. Логвин був не просто відомим художником і письменником, а визнаним майстром промислової графіки, автором низки популярних і тиражних серій українських марок. Набагато ширшу аудиторію могла б отримати його поштова мініатюра, ескізи якої він створив у 2003 р. до роковин Голодомору. У них була закладена цікава ідея – використати трансформований нарбутівський образ «Молодої України» як символ УНР та відродженої української державності загалом (він став основою для зображення на стандартних марках України першої серії у 1992 р.), щоб показати трагедію української нації. Проте символіка, використана митцем (черепи у вінках на темному фоні, які мали б наочно демонструвати мету організаторів Голодомору – підірвати прагнення до волі й національної державності українців – та трагедію небачених масштабів України), не знайшла підтримки у членів редакційно-художньої ради Укрпошти, які розцінили ці ескізи як надто похмурі. Хоча частина фахівців вважала їх такими, що відображають глибину трагедії української нації, яку вона пережила під час советського геноциду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гонцарюк, І. В., Рипела, Д. В. *Каталог поштових марок, конвертів та карток України (1918–2008)*. Б. м., 2008. 392 с.
2. Даревич, Д. Голодомор із перспективи мистецтва. *Критика*. 2010. № 7–8. С. 31–33.
3. Іванець, А. Голодомор у творчості художника Миколи Сліпченка (за матеріалами постійного фонду Музею Голодомору

та родинного архіву митця). *Українознавчий альманах*. 2025. Вип. 36. С. 79–85.

4. Кечур, Р. Травми минулого і безпека майбутнього. *Збруч*. 13.09.22. URL: <https://zbruc.eu/node/113118> (дата звернення: 07.08.2025).

5. Коскін, В. Юрій Логвин: «Безкультурність породжує монстрів». *Слово Прогресу*. 10.09.2012. URL: <http://slovoprosvity.org/2012/09/10/iuriy-lohvin-bezkul-turnist-porodzh/>

6. Кравченко, Я., Охрім Кравченко. *Художник і час*. Київ, 2020. 384 с.

7. Кравченко, Я. «Скорбота. Голод на Україні». Пам'яті художника-бойчукіста Охріма Кравченка. *Історична правда*. 10.02.2025. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2025/02/10/164723/>

8. Логвин, Ю. *Млинок*. Б. м., 2002. 12 с.

9. Логвин, Ю. *Оповідь странної*. Б. м., 2003. 10 с.

10. Логвин, Юрій Григорович. *Життя та творчість*. URL: <https://ukrlib.com.ua/bio/printit.php?tid=5890>

11. Маттінглі, Дарія: «Ми маємо дивитися на Голодомор як на лише одну з багатьох спроб підкорення України від часів Петра I чи навіть раніше». *Україна модерна*. 27.11.2024. URL: <https://uamoderna.com/backward/dariya-mattingli-my-mayemodyvutysya-na-golodomor-yak-na-lyshe-odnu-z-bagatoh-sprob-pidkorennya-ukrayiny-vid-chasiv-petra-i-chy-navit-ranishe/> (дата звернення: 05.08.2025).

12. Нагородили 18 «Золотих письменників України». *Друг читача*. 26.11.2012. URL: <https://vsiknygy.net.ua/news/23820/> (дата звернення: 03.08.2025).

13. Невже ми такі безпам'ятні. *Кримська світлиця*. 28.03.2003. № 13.

14. *Петро Андрусів (1906–1981): мистецька спадщина, публікації, архівні та довідкові матеріали* / авт.-упоряд.: Андрій Яців, Роман Яців; наук. ред. Степан Павлюк. Львів, 2023. 547 с.

15. У столиці вручили нагороди лауреатам урядової премії ім. Лесі Українки.

16.05.13. URL: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=104039&cat_id=98430

16. Чередниченко, В. Пам'яті Юрія Логвина. *Філателія України*. 2019. № 19. С. 30–33.

17. Чередниченко, В. *Про філателію всім*. Для юнацтва, дітей, спадкоємців філателістичних колекцій. Київ, 2015. 112 с.

18. Чередниченко, В. Філателістична грань пам'яті Голодомору. *Філателія України*. 2004. № 1. С. 8–11.

19. Щур, М. Марки до роковин Голодомору 1932–1933 років може не бути. *Радіо Свобода*. 08.10.2003. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/908408.html>

20. Юрій Логвин: «Випуск кожної української марки був для нас святом». *Філателія України*. 2015. № 1. С. 12–19. URL: <https://issuu.com/ukrposhta/docs/027ad0f8716eb9>

21. Darewych, Daria. Representations of the Holodomor by Ukrainian Artists. *Ukrainian artists depict genocide: in commemoration of the 90th anniversary of the Holodomor* / edited by Victoria A. Malko. Fresno, CA, 2023. P. 9–39.

22. *Ukrainian artists depict genocide: in commemoration of the 90th anniversary of the Holodomor* / edited by Victoria A. Malko. Fresno, CA, 2023. 64 p.

23. Stanton, Gregory H. *The ten stages of genocide*. URL: <https://www.genocidewatch.com/tenstages> (дата звернення: 03.08.2025).

REFERENCES

1. Hontsariuk, I., Rypela, D. (2008). *Catalog of Postage Stamps, Envelopes and Cards of Ukraine (1918–2008)*. B.m.: Divari, 392 p. [in Ukr.]

2. Darewych, D. (2010). The Holodomor from the Perspective of Art. *Krytyka* (Critics), (7–8), pp. 31–33. [in Ukr.]

3. Ivanets, A. (2025). The Holodomor in the Work of Artist Mykola Slipchenko (Based on Materials from the Permanent Collection of the Holodomor Museum and the Artist's Family Archive). *Ukrainoznavchyi Almanakh* (Ukrainian Studies Almanac), (36), pp. 79–85. [in Ukr.]

4. Kechur, R. (2022). Traumas of the Past and Security of the Future. *Zbruch*. [online] Available at: <https://zbruch.eu/node/113118>. [in Ukr.]
5. Koskin, V. (2012). Yurii Lohvyn: "Lack of Culture Gives Birth to Monsters". *Slovo Prosvity* (The Word of Enlightenment). [online] Available at: <http://slovoprosvity.org/2012/09/10/iuriy-lohvyn-bezkul-turnist-porodzh/>. [in Ukr.]
6. Kravchenko, Ya. (2020). Ohrim Kravchenko. *The Artist and Time*. Kyiv, 384 p. [in Ukr.]
7. Kravchenko, Ya. (2025). "Sorrow. Famine in Ukraine." In Memory of the Boychukist Artist Okhrim Kravchenko. [online] *Istorychna Pravda*. Available at: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2025/02/10/164723/> [Accessed 10 Feb. 2025]. [in Ukr.]
8. Lohvyn, Yu. (2002). *The Mill*. B.m.: b.v., 12 p. [in Ukr.]
9. Lohvyn, Yu. (2003). *A Tale of the Strange One*. B.m.: b.v., 10 p. [in Ukr.]
10. Lohvyn, Yu. (n.d.). *Life and Work*. [online] ukrlib.com.ua. Available at: <https://ukrlib.com.ua/bio/printit.php?tid=5890> [Accessed 13 Aug. 2025]. [in Ukr.]
11. Mattingly, D. (2024). "We Must Look at the Holodomor as Just One of Many Attempts to Subdue Ukraine Since the Time of Peter I or Even Earlier". *Ukraina moderna* (Modern Ukraine). [online] Available at: <https://uamoderna.com/backward/dariya-mattingli-my-mayemodyvytysya-na-golodomor-yak-na-lyshe-odnu-z-bagatoh-sprob-pidkorennya-ukrayiny-vid-chasiv-petra-i-chy-navit-ranishe/> [Accessed 27 Nov. 2024]. [in Ukr.]
12. Eighteen "Golden Writers of Ukraine" Awarded. (2012). *Druh chytacha*. [online] Available at: <https://vsiknygy.net.ua/news/23820/> [Accessed 26 Nov. 2012]. [in Ukr.]
13. Is it True that we are so Memoryless? (2003). *Krymska svitlytsia*, (13). [in Ukr.]
14. Yatsiv, A., Yatsiv, R., eds. (2023). *Petro Andrusiv (1906–1981): Artistic Heritage, Publications, Archival and Reference Materials*. Lviv, 547 p. [in Ukr.]
15. Awards Given to Laureates of the Lesia Ukrainka Government Prize in the Capital. (2013). [online] comin.kmu.gov.ua. Available at: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=104039&cat_id=98430 [Accessed 16 May 2013]. [in Ukr.]
16. Cherednychenko, V. (2019). In Memory of Yurii Lohvyn. *Filateliia Ukrainy*, (19), pp. 30–33. [in Ukr.]
17. Cherednychenko, V. (2015). *About Philately for Everyone*. For Youth, Children, Heirs of Philatelic Collections. Kyiv, 112 p. [in Ukr.]
18. Cherednychenko, V. (2004). The Philatelic Facet of Holodomor Memory. *Filateliia Ukrainy*, (1), pp. 8–11. [in Ukr.]
19. Shchur, M. (2003). There May Not Be Stamps for the 1932–1933 Holodomor Anniversary. [online] *Radio Svoboda*. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/908408.html> [Accessed 8 Oct. 2003]. [in Ukr.]
20. Yurii Lohvyn: "The Issuance of Every Ukrainian Stamp Was a Celebration for Us". (2015). *Filateliia Ukrainy*, (1), pp. 12–19. Available at: <https://issuu.com/ukrposhta/docs/027ad0f8716eb9> [Accessed 13 Aug. 2025]. [in Ukr.]
21. Darewych, D. (2023). Representations of the Holodomor by Ukrainian Artists. In: Malko, V., ed., *Ukrainian Artists Depict Genocide: in Commemoration of the 90th Anniversary of the Holodomor*. Fresno, CA, Fresno, pp. 9–39. [in Eng.]
22. Malko, V., ed. (2023). *Ukrainian Artists Depict Genocide: in Commemoration of the 90th Anniversary of the Holodomor*. Fresno, CA, Fresno, 64 p. [in Eng.]
23. Stanton, G. (n.d.). The Ten Stages of Genocide. [online] genocidewatch.com. Available at: <https://www.genocidewatch.com/tenstages> [Accessed 13 Aug. 2025].

Summary

CONTRIBUTION OF AN ARTIST YURII LOHVYN TO THE VISUAL REPRESENTATION OF THE HOLODOMOR THEME

Andrii IVANETS

orcid.org/0000-0001-7167-8183

Candidate of Historical Sciences, lead research fellow of
the National Museum of the Holodomor-Genocide

semail: crimeaua@ukr.net

The relevance of the research. The Holodomor of 1932–1933, perpetrated by the totalitarian communist regime of the USSR, dealt a colossal blow to the Ukrainian people – millions of direct and indirect human losses, the destruction of a significant part of the tangible and intangible cultural heritage, the deformation of society and the personalities of the survivors of the grave crime of genocide, etc. The communist state headquartered in Moscow in Moscow persecuted any mention of this deliberately orchestrated catastrophe in Ukraine for many decades. The inability to publicly remember and comprehend the tragedy leads to even deeper traumatization for the victims and the preservation of a post-genocidal state of society as a whole. As psychoanalyst and psychologist R. Kechur explains, "Trauma is an undivided experience when a person is inside the trauma and no one shares it." In this context, art can and should play an important therapeutic role for the affected society and its individual representatives.

The purpose is to examine the contribution of the well-known graphic artist and writer Y. Lohvyn to the visual representation of the Holodomor theme.

Conclusions. Y. Lohvyn, as an artist who constantly reflected the past and culture of Ukraine in his works, was influenced by tragic family memories of 1932–1933 and, probably, his own post-war experience and was one of the first artists in Soviet Ukraine to address the theme of the Holodomor. His contribution to its artistic interpretation and reflection is small in volume but significant in view of the socio-political circumstances. The conclusion about Y. Lohvyn's primacy in reflecting the Holodomor in the visual arts of the post-war Ukrainian SSR is preliminary, as the search for works on this theme must be continued. In the early 2000s, Y. Lohvyn was not only a well-known artist and writer, but also a recognised master of industrial graphics and the author of a number of popular and widely circulated series of Ukrainian stamps. His postal miniature, the sketches for which he created in 2003 on the anniversary of the Holodomor, could have reached a much wider audience. They contained an interesting idea – to use the transformed image of "Young Ukraine" by Narbut as a symbol of the Ukrainian People's Republic and the revived Ukrainian statehood in general to show the tragedy of the Ukrainian nation. However, the symbolism used by the artist did not find support among the members of the editorial and artistic council of Ukrposhta, who considered these sketches too gloomy. However, some experts believed that these sketches reflect the depth of the tragedy the Ukrainian nation endured during the Soviet genocide.

Keywords: Yuri Lohvyn, Holodomor, genocide, postage stamps, engraving, woodcut.

УДК 7.067:061.2(477)

DOI: 10.17721/2413-7065.4(97).2025.347353

ДІЯЛЬНІСТЬ МИСТЕЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ПРИКЛАДІ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ «МИСТЕЦЬКИЙ ФРОНТ» І «МИСТЕЦЬКА СІЧ»

Леся ПОРЯДЧЕНКО

orcid.org/0000-0001-8596-8907

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри педагогіки педагогічного факультету

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

email: l.a.poriadchenko@gmail.com

Анатолій ДЕМЧУК

студент 2 курсу ОКР «магістр»

спеціальності «Педагогіка вищої школи» педагогічного факультету

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

email: adusmishka1@gmail.com

Анатолій ЯТЧЕНКО

orcid.org/0009-0003-3072-5117

кандидат філософських наук, доцент,

старший науковий співробітник відділу екранної культури та інформаціоналізму

Інституту культурології НАМ України

email: a.yatchenko@ukr.net

Анотація. Проаналізовано специфіку діяльності мистецьких громадських організацій в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Розглянуто трансформацію функцій культурних інституцій від суто мистецьких до волонтерських та соціально-реабілітаційних. На прикладі громадських організацій «Мистецький фронт» і «Мистецька Січ» висвітлено роль митців у формуванні національного спротиву, підтримці морально-психологічного стану військовослужбовців та цивільного населення, а також у зборі коштів для потреб Збройних сил України. Визначено, що діяльність подібних об'єднань є важливим чинником збереження національної ідентичності та консолідації суспільства в умовах війни.

Ключові слова: російсько-українська війна, мистецький фронт, культурна дипломатія, волонтерський рух, громадські організації, «Мистецький фронт», «Мистецька Січ», національна ідентичність, культурний спротив.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 р. стало не лише екзистенційним викликом для державності, а й каталізатором докорінних змін саме у соціокультурній сфері. В умовах гібридної війни, коли ворог намагається знищити культурну

ідентичність нації, мистецтво набуло стратегічного значення. Діяльність мистецьких організацій вийшла за межі естетичної функції, трансформувавшись у потужний інструмент національного спротиву та волонтерства. Особливу роль у цьому процесі стали відігравати громадські об'єднання – організації, які

завдяки своїй мобільності здатні оперативно реагувати на виклики часу. З початку повномасштабного вторгнення в нашої державі успішно функціонують в онлайн- та офлайн-форматах різноманітні ГО, які надають послуги для підтримки життєдіяльності населення в умовах війни. Для розуміння механізмів самоорганізації суспільства в період воєнних дій на території України необхідним є дослідження діяльності таких громадських організацій, як «Мистецький фронт» та «Мистецька Січ», які були створені у 2022–2023 рр. і спрямовані на підтримку морального духу людей під час війни.

Огляд досліджень і публікацій.

Діяльність мистецьких громадських об'єднань стала основою для наукових розвідок сучасності. Так, проблематика функціонування культури в умовах війни висвітлена у працях сучасних українських науковців. Зокрема, феномен мистецького фронту як специфічної форми спротиву ґрунтовно проаналізовано у працях Т. Копилової [1]. Роль культури у деколонізації та перемозі розглядає у своїй розвідці Т. Гундорова [2], а інформаційну складову мистецтва як зброї досліджує Н. Овсієнко [3]. Трансформацію культурних практик і виклики, що постали перед митцями в період військового вторгнення, вивчали О. Бітаєва та Т. Мозгова [4]. Історичний аспект волонтерського руху в умовах війни висвітлено у працях Т. Ляхоцького [5]. Важливий психологічний елемент впливу мистецтва на реабілітацію військових та цивільних досліджували О. Блинова [6] та О. Вознесенська [7].

Як бачимо, незважаючи на достатню кількість наукових розвідок із зазначеної проблематики, практична діяльність

конкретних громадських організацій, таких як «Мистецький фронт» і «Мистецька Січ», які нині успішно функціонують у мистецько-волонтерському просторі, потребує узагальнення та системного аналізу.

Мета статті – проаналізувати специфіку діяльності мистецьких організацій в умовах війни на прикладі громадських об'єднань «Мистецький фронт» і «Мистецька Січ», визначивши їхню роль у підтримці ЗСУ та збереженні національної ідентичності громадян.

Виклад основного матеріалу. З початком повномасштабної війни український культурний простір змінив вектор розвитку. Як зазначають О. Бітаєва і Т. Мозгова, у мистецтві відбулася переорієнтація від розважальних форм до соціально значущих практик, спрямованих на консолідацію суспільства [4]. Традиційні форми концертної та виставкової діяльності відійшли

на другий план, поступившись місцем мобільним, гнучким форматам, орієнтованим на швидке реагування і соціальну корисність. Мистецькі громадські організації взяли на себе невластиві раніше функції: логістичну підтримку армії, психологічну реабілітацію та інформаційну протидію ворогу. Цей феномен Н. Овсієнко характеризує як «культурне волонтерство», де мистецький продукт стає засобом досягнення воєнно-політичних цілей держави [3].

Розглянемо детальніше особливості мистецько-волонтерської діяльності конкретно визначених громадських об'єднань.

Громадська організація «Мистецький фронт», очільником якої є народний артист України, а нині військовий волонтер Анатолій Демчук, з початку своєї діяльності зосередила зусилля на об'єднанні митців різних жанрів задля посилення голосу України у світі й підтримки внутрішнього духу опору населення, яке проживає в межах держави та близькому і далекому зарубіжжі.

Основний склад артистів ГО «Мистецький фронт»: керівник проекту, режисер, народний артист України, король українського гумору, військовий волонтер Анатолій Демчук, його учень, багаторазовий володар гран-прі в розмовному жанрі Едуард Порядченко та координатор проекту, заслужений діяч естрадного мистецтва України, військовий волонтер Леся Порядченко – об'єднали свої зусилля для мистецько-патріотичної підтримки населення словом і піснею під час війни. Крім основних учасників, до складу «Мистецького фронту» входить велика кількість різножанрових артистів, які долучаються до концертної програми окремими номерами. Здебільшого

у благодійному заході додатково беруть участь місцеві аматорські колективи та окремі виконавці, які своїми виступами урізноманітнюють програму та додають їй відповідного місцевого колориту. В основному діяльність цієї громадської організації корелює з тезами Т. Копилової про те, що український вимір мистецького фронту полягає у створенні нових сенсів та мобілізації міжнародної підтримки [1].

Пріоритетним напрямом роботи ГО «Мистецький фронт» стала організація благодійних заходів та аукціонів на підтримку Збройних сил України. Специфікою її діяльності є широке залучення медійного ресурсу та цифрових платформ до популяризації української патріотичної пісні, слова, самобутнього гумору серед населення України та в країнах близького зарубіжжя.

Крім фандрайзингу, організація активно працює у сфері культурної дипломатії, що корелює з тезами Т. Гундорової про необхідність «деколонізації» української культури на міжнародній арені [2]. Як зазначають організатори на своїй офіційній сторінці в соціальних мережах, лише за перший рік повномасштабного вторгнення проведено низку заходів, кошти з яких пішли на закупівлю амуніції [5]. Артисти, які входять до складу організації, активно гастролують, перетворюючи концертні майданчики на трибуни для адвокації інтересів України. Так, з початку свого існування за період повномасштабного вторгнення РФ на територію України «Мистецький фронт» провів близько 100 благодійних заходів на підтримку Збройних сил України. Це зустрічі з родинами воїнів, переселенців у міських і сільських будинках культури.

Основною метою діяльності цієї

організації стала підтримка морального духу населення, яке вже втомилося від війни. Під час таких зустрічей зібрано і передано на потреби української армії понад 500 000 грн., які спрямовано на закупівлю дронів.

Виступи артистів «Мистецького фронту» за кордоном виконують подвійну функцію: збір коштів та донесення правди про злочини російської армії через емоційний вплив мистецтва.

Так, мистецько-волонтерська місія в країні близького зарубіжжя дала можливість підтримати українських біженців, які втратили свої домівки та вимушені були мігрувати і шукати прихисток у Польщі, Німеччині, Чехії, Словаччині та інших країнах Європи і США.

Однією з таких закордонних подорожей була поїздка до Польщі на початку 2024 р. – у м. Вроцлав та Варшаву, де місцеві українські волонтери організували мистецькі зустрічі й унаслідок до воїнів було спрямовано понад 6 т необхідної харчової, військової та іншої провізії, а українські біженці своїми думками і спогадами мали можливість повернутися на батьківщину.

Важливою складовою діяльності ГО «Мистецький фронт», що патріотичним словом і піснею допомагає доступитися до кожного слухача, є адаптація репертуару до умов війни. Артисти організації у своїх виступах перепрофілювали розважальний контент на користь творів патріотичного та життєствердного характеру, використовуючи у своїх виступах поезію класиків та сучасних авторів: Т. Шевченка, А. Демиденка, С. Галябарди, Ю. Піжука та ін.

Глядачі та учасники «Мистецького фронту» неодноразово стверджували, що мистецька програма благодійного

заходу є дуже унікальною. А. Демчук, маючи освіту режисера масових заходів, побудував програму таким чином, що глядач під час зустрічі з артистами відчуває свою безпосередню причетність до дійства. Завдяки програмі з різноманітними номерами вона викликає у глядача різні емоції: спочатку сміх через дотепний український патріотично-військовий гумор, потім сльози від нестерпного болю втрати батьківщиною кращих синів і дочок і кульмінацією є поєднання гордості за воїнів, які з далеких часів козацтва боронять нашу землю від ворога і нині приречені на перемогу. Тож, переживаючи таке суцвіття емоцій, наприкінці глядач відчуває впевненість у стійкості й мужності наших воїнів та віру в перемогу України, що сприяє емоційному відновленню та піднімає бойовий і патріотичний дух населення.

На відміну від масштабних медійних проєктів «Мистецького фронту» діяльність ГО «Мистецька Січ» орієнтована на безпосередній контакт із військовими («робота в полях»). Основним форматом роботи цієї організації є «творчі десанти» – мобільні групи артистів, які виступають у бліндажах, шпиталях та на полігонах.

Діяльність ГО «Мистецька Січ» характеризується безпосереднім контактом із цільовою аудиторією – військовослужбовцями та цивільними у прифронтових зонах.

Назва об'єднання символічно відсилає до козацьких традицій самоорганізації населення та оборони України. Керівник та ідейний натхненник громадської організації – Герой козацтва, генерал-отаман Чорноморського козацького війська, заступник гетьмана з питань мистецтва – Анатолій Демчук в межах

роботи товариства постійно проводить посвяту молодого покоління в молоді козаки та козачата, що сприяє підтримці бойового патріотичного духу цивільного населення.

Діяльність ГО «Мистецька Січ» має потужний терапевтичний ефект на підтримку воїнів. Як стверджує у своїй монографії О. Блинова, психологічні ресурси особистості в умовах війни виснажуються, і мистецтво стає засобом їхнього відновлення [6]. Тож виступи «Мистецької Січі» виконують функцію експрес-реабілітації військових. Основним форматом роботи «Мистецької Січі» є невеликі мобільні групи артистів, які здатні давати концерти в умовах відсутності сцени, світла чи звукового обладнання (бліндажі, полігони, госпіталі).

За період 2022–2024 рр. волонтери «Мистецької Січі» здійснили понад 30 виїздів на передову, у військові госпіталі та реабілітаційні центри, де проходять

лікування поранені військовослужбовці. Живе спілкування, гумор та пісня стали інструментами психологічного розвантаження бійців, допомогли знизити рівень бойового стресу воїнів, які знаходяться на передовій. Емпіричні спостереження свідчать, що після таких виступів у військових знижується рівень тривожності та підвищується бойовий дух, що відповідно покращує групову згуртованість підрозділів [3]. Це підтверджується і методичними рекомендаціями О. Вознесенської, яка вказує на ефективність арт-терапевтичних методів у роботі з травматичним досвідом [7].

Крім культурного фронту на передовій, «Мистецька Січ» діє як класична волонтерська структура, що відповідає історичним тенденціям українського волонтерства, описаним Т. Ляхоцьким: митці не лише співають, але й доставляють на позиції необхідну амуніцію та техніку, придбану за кошти, зібрані під час благодійних заходів [5].

Це засвідчується звітністю організації: волонтери регулярно відвідують військові частини, шпиталі та деокуповані території, діючи за принципом «рівний – рівному» [7].

Тож, підсумовуючи, можемо зазначити, що обидві організації демонструють різні, але комплементарні моделі: «Мистецький фронт» працює на макрорівні (медіа, закордон, великі збори), а «Мистецька Січ» – на мікрорівні (безпосередня підтримка бійців на фронті та у госпіталах).

Попри різницю у підходах та масштабах діяльності ГО «Мистецький фронт» та «Мистецька Січ» демонструють спільну мету – перемогу України. Обидві організації є яскравими прикладами

горизонтальної суспільної інтеграції, де митці виступають не як відокремлена еліта, а як невід'ємна частина воюючого народу. Ключовими результатами їхньої діяльності є: матеріальна підтримка ЗСУ: конвертація творчого потенціалу у реальні ресурси (автомобілі, дрони, тепловізори, медикаменти); морально-психологічна підтримка: збереження ментального здоров'я захисників засобами культури; збереження ідентичності: популяризація українського контенту як протипага російській культурній експансії.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження діяльності мистецьких організацій в умовах російсько-української війни, можна зробити наступні висновки: в умовах воєнного стану відбулася докорінна зміна парадигми діяльності мистецьких об'єднань. Естетична та розважальна функції відійшли на другий план, поступившись місцем мобілізаційній, терапевтичній та волонтерській. Мистецтво стало інструментом національного спротиву, інтегрованим у загальну систему оборони держави.

Аналіз роботи ГО «Мистецький фронт» та «Мистецька Січ» дав можливість виокремити дві комплементарні моделі культурного волонтерства:

- «Медійно-дипломатична» («Мистецький фронт»): орієнтована на масштабні акції, залучення цифрових платформ, роботу з міжнародною аудиторією та акумуляцію значних фінансових ресурсів через онлайн-інструменти.
- «Польова» («Мистецька Січ»): орієнтована на мобільність, безпосередній контакт із військовими на лінії зіткнення, надання адресної допомоги та проведення камерних заходів в екстремальних умовах.

Діяльність зазначених організацій довела свою ефективність як за сіб «швидкої психологічної допомоги». Культурні заходи в зоні бойових дій та шпиталях сприяють зниженню рівня бойового стресу та підтримці високого морального духу особового складу ЗСУ. Мистецькі ініціативи продемонстрували високу ефективність у конвертації символічного капіталу (популярності артистів, емоційного впливу творчості) у матеріальні ресурси. Зібрані під час благодійних заходів кошти відіграють вагомую роль у забезпеченні підрозділів автотранспортом, дронами та амуніцією, що сприяє наближенню нашої спільної перемоги в ім'я України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Копилова, Т. В. Мистецький фронт: український вимір. *Вісник КНУКіМ. Серія Сценічне мистецтво*. 2022. Т. 5. № 2. С. 148–155.
2. Гундорова, Т. Культурний фронт: як мистецтво допомагає перемагати. *Критика*. 2022. № 7–8. С. 2–5.
3. Овсієнко, Н. Мистецтво як зброя: художні практики часів російсько-української війни. *Сучасне мистецтво*. 2022. Вип. 18. С. 17–28.
4. Бітаєва, О. А. Культурні практики в умовах воєнного стану: виклики та перспективи. *Питання культурології*. 2022. № 39. С. 6–18.
5. Ляхоцький, Т. Волонтерський рух в Україні в умовах російсько-української війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія Історія*. 2022. Вип. 40. С. 34–42.
6. Блинова, О. Є. *Психологічні ресурси особистості в умовах війни: монографія*. Херсон, 2022. 180 с.
7. Вознесенська, О. Л. *Арт-терапія в роботі з наслідками війни*. Київ, 2023. 96 с.

REFERENCES

1. Kopylova, T. (2022). The Artistic Front: The Ukrainian Dimension. *Visnyk KNUKiM. Seriiia Stsenichne mystetstvo* (Bulletin of Kyiv National University of Culture and Arts. Series in Stage Art), Vol. 5. No. 2, pp. 148–155. [in Ukr.]
2. Hundorova, T. (2022). The Cultural Front: How Art Helps to Win. *Krytyka*, No. 7–8, pp. 2–5. [in Ukr.]
3. Ovsienko, N. (2022). Art as a Weapon: Artistic Practices during the Russian-Ukrainian War. *Suchasne mystetstvo* (Contemporary Art), Issue 18, pp. 17–28. [in Ukr.]
4. Bitaiieva, O. (2022). Cultural Practices in a State of War: Challenges and Prospects. *Pytannia kulturolohii* (Issues of Cultural Studies), No. 39, pp. 6–18. [in Ukr.]
5. Liakhotskyi, T. (2022). The Volunteer Movement in Ukraine during the Russian-Ukrainian War. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Seriiia Istoriiia* (Scientific Notes of Vinnytsia State Pedagogical University. History series), Issue 40, pp. 34–42. [in Ukr.]
6. Blynova, O. (2022). *Psychological Resources of the Individual in Wartime: A Monograph*. Kherson, 180 p. [in Ukr.]
7. Voznesenska, O. (2023). *Art Therapy in Dealing with the Consequences of War*. Kyiv, 96 pp.

Summary

ACTIVITIES OF ART ORGANIZATIONS IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR ON THE EXAMPLE OF THE PUBLIC ASSOCIATIONS "ART FRONT" AND "ART SICH"

Lesia PORIADCHENKO

orcid.org/ 0000-0001-8596-8907

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Associate Professor of the Department of Pedagogy Faculty of Pedagogy

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

email: l.a.poriadchenko@gmail.com

Anatolii DEMCHUK

second-year student

Master's Specialty in Pedagogy of Higher Education

Faculty of Pedagogy, Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

email: adusmishka1@gmail.com

Anatolii YATCHENKO

orcid.org/0009-0003-3072-5117

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,

senior research fellow at the Department of Screen Culture and Informationism

Institute of Cultural Research of the National Academy of Arts of Ukraine

email: a.yatchenko@ukr.net

The relevance of the research. The full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation on 24 February 2022 became not only an existential challenge to statehood but also a catalyst for radical changes in the socio-cultural sphere. In the context of hybrid warfare, when the enemy is trying to destroy the cultural identity of a nation, art has taken

on strategic importance. The activities of arts organisations have gone beyond their aesthetic functions, transforming into a powerful tool of national resistance and volunteerism. Public associations have played a special role in this process, as organisations that, thanks to their mobility, are able to respond quickly to the challenges of the times. To understand the mechanisms of self-organisation of society during the period of military operations on the territory of Ukraine, it is necessary to study the activities of such public organisations as the Art Front and Art Sich, which were created in 2022–2023 and aimed at supporting the morale of the people during the war.

The purpose is to analyse the specifics of the activities of artistic organisations in wartime, using the example of the public associations 'Art Front' and 'Art Sich', and to determine their role in supporting the Armed Forces of Ukraine and preserving the national identity of citizens.

Conclusions. Under martial law, there has been a radical change in the paradigm of artistic associations. The focus has shifted from aesthetic and entertainment functions to mobilisation, therapeutic, and volunteer functions. Art has become an instrument of national resistance, integrated into the overall state defence system. An analysis of the work of the Art Front and Art Sich NGOs has made it possible to identify two complementary models of cultural volunteering:

- "Mediadiplomacy" (Art Front): focused on large-scale actions, the use of digital platforms, working with an international audience and accumulating significant financial resources through online tools.
- "Field" (Mystetskyi Sich): focused on mobility, direct contact with military personnel on the front line, providing targeted assistance, and holding small-scale events in extreme conditions. The activities of these organisations have proven their effectiveness as "rapid psychological assistance." Cultural events in the combat zone and hospitals help reduce combat stress and maintain high morale among Ukrainian Armed Forces personnel.

Keywords: Russian-Ukrainian war, art front, cultural diplomacy, volunteer movement, public organisations, "Art Front", "Art Sich", national identity, cultural resistance.

РОЗВИТОК ІННОВАЦІЙНОГО КЛАСТЕРНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Олексій ТРАЧУК

orcid.org/0000-0003-3490-8626

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: oleksakolo@gmail.com

Анотація. *Висвітлюється становлення кластерної ініціативи створення археопарків як організованої спроби збільшити темпи росту і конкурентоспроможність туристичних кластерів у певному регіоні. Здійснено обґрунтування моделі інноваційного туристичного кластера на основі інвестиційних активів регіону як управлінської новації з метою сталого регіонального розвитку туризму України, підвищення конкурентного статусу малих і середніх підприємств сфери.*

Ключові слова: *інновація, туристичний кластер, археопарк, євроінтеграція.*

Постановка проблеми. З початком широкомасштабного вторгнення РФ в Україну туристична сфера послуг зазнала суттєвих змін. Незважаючи на те, що війна істотно вплинула на туристичні послуги, все ж можна говорити про те, що туризм адаптувався до нових реалій та переорієнтувався на нові, інноваційні напрямки. Але зауважимо на важливості врахування не лише умов війни, а і євроінтеграційних процесів. У перспективі післявоєнної відбудови України актуальним постає питання розвитку саме кластерного туризму. Перед Україною стоїть важке завдання розвитку та захисту національної науки і туризму в умовах війни.

Джерельна база та історіографія дослідження. Туризмологам відомо, що кожен десятий працівник у світі зайнятий в туристичному секторі економіки. Частка туризму складає близько 10% світового валового продукту, 7% загального обсягу інвестицій, 11% світових споживчих витрат, 5% усіх податкових надходжень. Враховуючи наші

туристичні ресурси, туристична галузь в Україні має перспективу опосередковано забезпечити роботою, крім уже зайнятих, ще 6–7% населення [26, с. 203].

У сучасній літературі інноваціям у туризмі приділено значну увагу, в т. ч. питанням створення та функціонування кластерів. Кластерні утворення в туризмі є об'єктом наукових досліджень К. Адамова, Ю. Арутюнова, А. Александрової, Е. Белякової, Ю. Ковальова, І. Пилипенка, українських вчених-регіоналістів: К. Андрющенка, М. Войнаренка, Л. Гонтаржевської, В. Бондаренка, О. Дейнека, В. Демченка, О. Крайника, Н. Мартишенка, Д. Стеценка, С. Соколенка, А. Требуха. Результатом їхніх досліджень стали сформовані об'єкти кластерних угруповань (культурної спадщини, освітніх установ, об'єктів туристичної інфраструктури, проектних і наукових організацій). Аргументовано доведено роль та місце кластерів у розвитку регіональних економічних (у т. ч. і туристичних) систем, місце та значення персоналу в організації роботи кластерів, органів

місцевого самоврядування тощо [13, с. 341; 27, с. 265–270; 8; 6].

Кластерна ідея у туристичній галузі України знайшла своє втілення ще на початку ХХІ ст. Тут пріоритетним є сільський туризм як тематичний напрямок кластеризації, орієнтований на організацію відпочинку туристів у приватних господарствах сільської місцевості з використанням майна та трудових ресурсів, особистого селянського, підсобного або фермерського господарства, природно-рекреаційних особливостей місцевості та культурної, історичної, етнографічної спадщини регіону [7, с. 45–49; 12, с. 181–190].

Розвиток інноваційних процесів у галузі туризму досліджували А. Бутенко, О. Кальченко, Є. Лазарева, Н. Краус, С. Стойка та ін. Однак залишаються недостатньо висвітленими питання створення ефективного механізму функціонування туристичних кластерів в умовах глобалізації інноваційних процесів [4].

Засновником кластерного підходу вважають американського вченого Майкла Портера, який у теорії національної та місцевої конкуренції визначив, що найбільш конкурентоспроможні транснаціональні компанії не розташовані безсистемно в різних країнах, а концентруються в одній країні або ж в одному регіоні. Саме М. Портер вперше дає визначення кластера: «Це група близьких, географічно взаємозалежних компаній і пов'язаних з ними організацій, які спільно діють у певному виді бізнесу, характеризуються спільністю напрямків діяльності й взаємодоповнюють один одного» [34; 35; 36]. Пояснення сутності кластера запропонував О. Кузьмін: «Кластер – це добровільне об'єднання географічно сконцентрованих, незалежних

один від одного суб'єктів господарювання (підприємств, навчально-наукових установ, банків, страхових компаній тощо) та органів державної влади без створення окремої юридичної особи для спільної діяльності у сфері підприємництва для ефективнішого використання ресурсів, стимулювання інноваційності, а також досягнення економічного ефекту» [9, с. 16–23]. С. Стойка вважає, що забезпечення сталого економічного розвитку регіонів країни з туристичною інфраструктурою шляхом створення туристичних кластерів, спеціальних економічних зон, територій пріоритетного розвитку – це лише початковий етап реалізації стратегії розвитку туризму в Україні. Щоб вижити в жорстких конкурентних умовах ХХІ ст., малим і середнім туристичним підприємствам необхідно постійно використовувати ноу-хау у виробництві туристичних продуктів і обслуговуванні туристів [4; 20, с. 197–201]. Систематична зміна тематики маршрутів у регіоні дає можливість розширювати коло бажаючих знову і знову повертатися до місць, де жили давні предки.

Туристичні кластери є важливою складовою економічного розвитку регіону. Вони ефективно сприяють формуванню конкурентоспроможного туристичного продукту. Про це свідчить досвід Польщі та Румунії. Формування транснаціональних туристичних кластерів для виходу України на міжнародні туристичні ринки представлено в низці праць. Водночас проблема формування туристичних кластерів, у яких Україна може брати участь у сучасних умовах, висвітлена недостатньо [41, р. 27–39; 38; 39, с. 81; 30, р. 39–46; 31, р. 57–61; 32, р. 122–129].

Робота виконана в межах

науково-дослідного проекту НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка «Матеріальні й духовні втрати населення Українського Полісся внаслідок російсько-української війни та їх подолання» (№ держреєстрації 0125U002317).

Метою статті є обґрунтування моделі інноваційного туристичного кластера на основі інвестиційних активів регіону як управлінської новації з метою сталого регіонального розвитку туризму України, підвищення конкурентного статусу малих і середніх підприємств сфери. Виявити потенційну можливість забезпечення високого рівня конкурентності регіонів за рахунок використання пам'яток матеріальної та духовної спадщини мешканців Українського Полісся, створення та розвитку туристичних інноваційних кластерів в межах так званого трикутника «Влада–Бізнес–Університет». Визначити потенційні туристичні кластери – археопарки ЄС, у яких Україна може брати участь за сучасних умов, та розробити пропозиції щодо подальшого міжнародного туристичного і наукового співробітництва.

Виклад основного матеріалу. Учасники парламентських слухань (ВР України. 06.04.2016) на тему «Розвиток туристичної індустрії як інструмент економічного розвитку та інвестиційної привабливості України» визнали безумовну пріоритетність індустрії туризму, необхідність послідовної реалізації туристичної політики держави, створення окремого центрального органу виконавчої влади у сфері туризму та курортів. Виконавчій владі потрібне сучасне розуміння туризму як складного суспільного феномену в усьому спектрі виконуваних ним функцій: від наукової, виховної, просвітницької, оздоровчої до

ідеологічної, формування позитивного іміджу держави [10, с. 5].

За рівнем розвитку національного туризму Україну визнають рівноправним партнером на міжнародному рівні. Так, 1 червня 2023 р. Україну одногосно обрано головою Європейської комісії Всесвітньої туристичної організації ООН (UNWTO). На 69-му засіданні Європейської комісії UNWTO Україна представила програму розвитку туризму в регіоні на 2024–2025 рр. Внаслідок російсько-української війни Європа втрачає свої конкурентні позиції на світовому туристичному ринку через можливу втрату частини основних туристичних ринків [39, с. 79; 40].

Незважаючи на війну та ультиматуми зі сторони Росії щодо євроінтеграції України, ЄС та Україна визначили та тримають курс на єдине майбутнє. Такий досвід вступу держави до ЄС, зауважує Г. Омельчак, «є винятковим. Через війну неможливо робити інноваційний розвиток туризму першочерговим та пріоритетним напрямом розвитку. До широкомасштабного вторгнення саме туризм входив у п'ятірку галузей, які мають найстрімкіший розвиток. За даними Державного агентства розвитку туризму за 2022 р., представники туристичної галузі України сплатили 1 млрд. 551 млн. 182 тис. грн. податків, що на 31% менше, ніж у 2021 р., коли до бюджету надійшло 2 млрд. 231 млн. 860 тис. грн. Так, загальна кількість платників податків, які займаються туристичною діяльністю, за рік скоротилася на 17%. При цьому зафіксовано, що кількість юридичних осіб зменшилася на 14%, а фізичних – на 18%. Проте ситуація за період війни динамічна. Так, за січень – березень 2023 р. податкові

надходження зросли у 10 регіонах України» [14, с. 106].

Європа активізувала фінансування проектів, що сприяють розвитку туристичного бізнесу в часи кризи. Наприклад, ще у 2020 р. Європейський Союз розпочав проєкт на суму 2,018 трлн. євро, який забезпечує довгострокове фінансування у 2021–2027 рр. у рамках Багаторічної програми фінансування та Програми ЄС «Наступне покоління» [39, с. 80; 29].

Для ефективного впровадження інновації створюються технопарки, археопарки, фірми-інкубатори, науково-промислові комплекси (консорціуми), кластери. Закон України «Про концесію» від 03.10.2019 р. № 155-IX (уточнена редакція від 01.01.2022) став основою для створення нормативно-правової бази підтримки державно-приватного партнерства в різних сферах господарської діяльності, у тому числі наукової і туристичної [18]. Відповідно до моделі державно-приватного партнерства держава передає приватному бізнесу частину своїх повноважень, відповідальності та ризиків щодо реалізації інвестиційних проєктів, які традиційно впроваджувались чи фінансувались за рахунок державного бюджету. Партнерство держави і бізнесу в галузі туризму здійснюється в двох основних напрямках: створення спеціальних економічних зон і туристичних кластерів. Туристичні кластери – це нові можливості, додатковий майданчик для розвитку існуючих та створення нових бізнес-проєктів, проведення спільних виставок, фестивалів історичних і археологічних реконструкцій, розробки стратегії просування туристичної пропозиції. В Україні перші кроки із впровадження кластерної моделі зроблено в 1998 р. У 2003 р. розроблено Концепцію

створення кластерів в Україні (постанова КМУ № 1174 від 2003 р.), яка розподіляє кластери на виробничі, інноваційно-технологічні, туристичні та транспортно-логістичні. В липні 2006 р. схвалено Маніфест кластеризації в країнах Європейського Союзу, а в січні 2008 р. у Стокгольмі прийнято Європейський кластерний меморандум, де наведено приклади позитивного європейського досвіду використання кластерних підходів.

В ЄС розроблена стратегія управління регіональними кластерами в програмі «Europe 2020: European clusters in tourism», яка окреслює шлях економік європейських країн до залучення та використання інновацій в туризмі [28]. Створено сайт пошуку партнерів у ЄС «Європейські кластерні партнерства» – <https://www.clustercollaboration.eu/eu-cluster-partnerships>.

У вересні 2022 р. в Європі запущено 30 єврокластерів для реалізації Промислової стратегії ЄС, що фінансується Програмою єдиного ринку на суму 42 млн. євро. Єврокластери визначаються як міждисциплінарні та трансєвропейські стратегічні ініціативи кластерів та інших бізнес-структур. Кластери в туризмі також є ефективним інструментом для сприяння економічному розвитку регіону шляхом акумуляції ресурсів учасників такого формування. Україна, підкреслює К. Вовк, «продемонструвала високий рівень адаптації до кризи. Здатність підтримувати та збільшувати свій туристичний потенціал у воєнні часи демонструє її високий рівень конкурентоспроможності. Оскільки європейський регіон втрачає свої позиції на міжнародному туристичному ринку, доцільно формувати туристичні кластери, членом

яких є Україна. Такий підхід дозволить реалізувати гнучкі стратегії розвитку європейського туризму та сприятиме відновленню конкурентних позицій на сучасному світовому туристичному ринку» [39, с. 80].

Європейська інтеграція України є найважливішою сучасною тенденцією, яка має потужний вплив на процеси реформування туристичної галузі в умовах війни. Особливістю євроінтеграції України є те, підкреслює Г. Омельчак, що, «крім вступу до ЄС, Україна має захистити внутрішній туристичний ринок, що в період післявоєнного відновлення буде важкою задачею через брак коштів та велику конкуренцію світового туристичного ринку. Війна гальмує процес євроінтеграції України, але вона не може вплинути на науковий технологічний розвиток. Особливості розвитку туризму в Україні мають бути зосереджені на залученні цифрових туристів та цифровій трансформації туристичних і гостинних організацій. Тенденції туризму все більше свідчать про зростання попиту в тих туристичних організаціях, де розвинена цифрова система. Туристи все частіше використовують безконтактні технології, цифрові інструменти для подорожей, цифрові платежі, туристи обирають аеропорти з впровадженими новітніми технологіями» [14, с. 107].

У розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції створення кластерів в Україні» сформульовано визначення таких їх видів: туристичні кластери, які формуються на базі туристичних активів регіону і складаються з підприємств різних сфер, пов'язаних з обслуговуванням туристів, наприклад, туристичних операторів, готелів, сфери громадського харчування,

виробників сувенірної продукції, транспортних підприємств та інших; інноваційно-технологічні кластери – це об'єднання географічно локалізованих підприємств, що пов'язані виробничими зв'язками з метою створення інноваційної продукції та надання туристичних послуг. Об'єднання цих видів кластерів у один туристично-інноваційний дає змогу досягти певних цілей у туристичній галузі [19].

Кластерна технологія забезпечує можливість ведення конструктивного і ефективного діалогу між спорідненими організаціями, їхніми постачальниками і владою. Спрямовані на поліпшення умов функціонування кластера, державні інвестиції приносять користь відразу багатьом компаніям. Завдання влади за цих обставин – виявити основні кластери, в яких зацікавлений регіон, через формування інституціонального механізму в законодавчому плані, об'єднання наявного інтелектуального і науково-освітнього потенціалу, матеріально-технічних та інших ресурсів, визначення стратегічних основ розвитку [13, с. 343].

Напрямів формування кластерів два: на індустріальній та регіональній основі. Основою тісних взаємозв'язків між кластерним партнерством та конкурентоспроможністю фірм і галузей промисловості є регіональний аспект. Так, за визначенням М. Портера, яке стало класичним, кластер – це «географічно сконцентрована група взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників послуг, фірм у суміжних галузях, а також пов'язані з їх діяльністю організації (наприклад: університети, агентства зі стандартизації, торговельні об'єднання), які конкурують і при цьому здійснюють

сумісну діяльність» [13, с. 343; 16, с. 263; 17, с. 105].

Інноваційні кластери, на погляд Г. Михайліченка, «розвиваються в так званих «нових секторах», таких як: інформаційні технології, біотехнологія, нові матеріали, а також в секторах послуг, пов'язаних із здійсненням бізнесової, творчої і анімаційної діяльності. Інноваційні кластери передбачають створення нових компаній, що виникають в процесі комерціалізації технологій і результатів наукової діяльності, яка проводиться у вищих навчальних закладах і дослідницьких організаціях». Інноваційні кластери інтегруються в туристичні кластери, які, зауважує дослідник, «формується на базі туристичних активів у регіоні і складаються з підприємств різних секторів, пов'язаних з обслуговуванням туристів» [13, с. 344].

Кластерні програми проводяться в 75 країнах світу. Серед країн Європи, які успішно впроваджують кластерну модель, – Бельгія, Греція, Італія, Іспанія, Ірландія, Норвегія, Франція, Шотландія. Серед кластерів Італії слід звернути особливу увагу на туристичну систему «Тразименське озеро» (Умбрія), «Салінунтінські терми» (Сицилія), «Адріатичне море і берег», «Міста мистецтв, культури та бізнесу» (Емілія-Романія). Туристичний кластер «Ніцца», розташований у Франції, щороку відвідують кілька мільйонів туристів. У межах Програми транскордонного співробітництва Польща – Білорусь – Україна на 2007–2013 роки було сформовано українсько-польський туристично-рекреаційний кластер [4].

Розробці моделі функціонування туристичного кластеру передують галузевий аналіз економіки регіону, держави або транскордонних регіонів шляхом

визначення пріоритетних видів економічної діяльності, їх можливої взаємодії з суб'єктами туристичного господарства, інноваційного та ресурсного потенціалу окреслених територій. Сам процес розробки моделі туристичного кластеру включає формування його кордонів, ядра, функціональних елементів та відповідних зв'язків. На наступних етапах формується організаційно-правовий та економічний механізм впровадження кластера, завершується процес ініціалізацією проекту. Система управління туристичним кластером як основа для прийняття ефективних управлінських рішень складається з внутрішньої структури, тобто сукупності взаємозв'язків між учасниками кластера, та зовнішньої – зв'язку із зовнішнім середовищем та зворотного зв'язку. Основою функціонування механізму туристичного кластера є створення органу управління з метою координації дій структурних підрозділів об'єднання з іншими його учасниками, а також безпосереднє формування відповідних підрозділів: навчально-методичного забезпечення, науково-дослідних розробок, впровадження новітніх технологій, управління підвищенням якості послуг та екологічної безпеки. Наступні блоки функціонування кластера охоплюють процедурні моменти, пов'язані з вибором у туристично привабливому регіоні туристичної фірми чи групи організацій, добором інноваційних підрозділів суб'єктів у сфері туризму з метою належного забезпечення потреб функціонування туристичного кластера необхідними ресурсами, в т. ч. фінансовими (важливим є питання залучення інвестицій), новітніми технологіями, інфраструктурою. Ефективне функціонування туристичного кластера

є неможливим без організації та проведення наукових досліджень, розробки та впровадження нових технологій, без залучення високоякісного кадрового потенціалу та пошуку ефективних форм співробітництва з органами влади, громадськими організаціями, соціальними та суспільними інститутами, закордонними партнерами [4].

Отже, досвід розвитку кластерних ініціатив свідчить про те, що формування сучасних партнерських відносин між місцевими державними органами, діловими колами, а також підтримуючими виробництво місцевими науковими й освітніми центрами в межах так званого трикутника «Влада–Бізнес–Університет»

є складним комплексним процесом. Завдання науковців – розвивати ідеї, створювати концепції, а бізнес має втілювати їх у життя. Від співпраці виграють усі [4].

Складовою частиною кластерної технології є кластерна ініціатива (у цьому разі – Археоетнопарк. Рис. 1), яка визначається як організована спроба збільшити темпи росту і конкурентоспроможність кластера в певному регіоні, використання пам'яток матеріальної та духовної спадщини населення Українського Полісся, залучаючи до процесу кластерні фірми, державу [13, с. 345; 5], кафедри та дослідні інститути Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

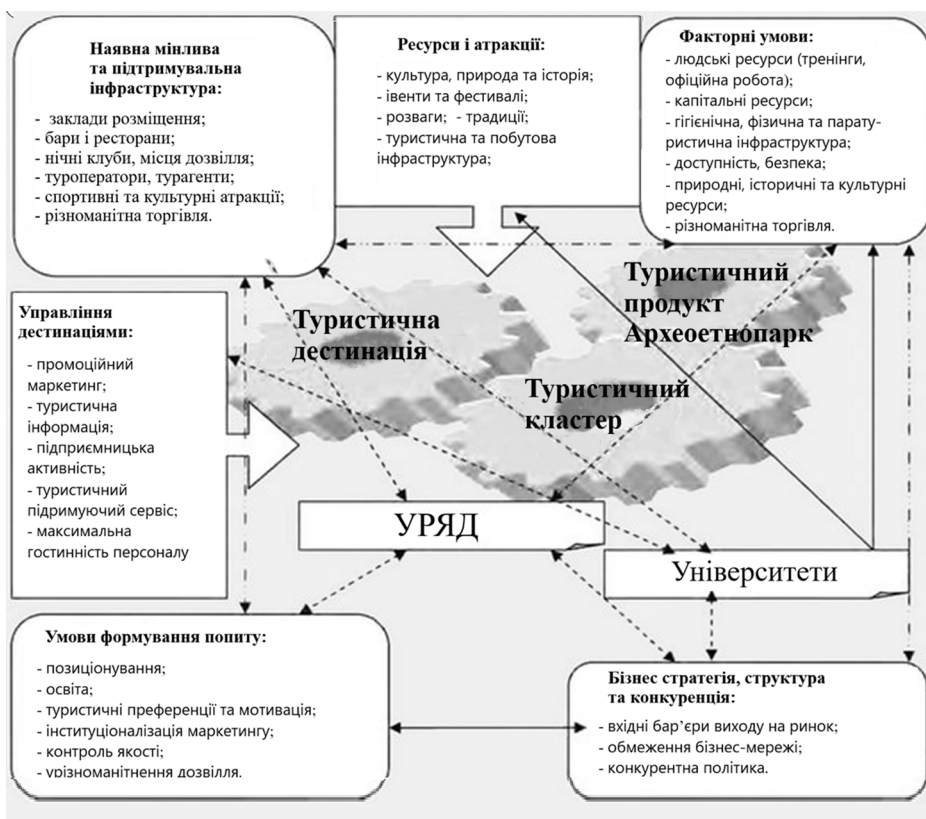

Рис. 1. Формування туристичного кластера (за Г. Михайліченком) [13, с. 345, рис. 2], де туристичним продуктом постає Археоетнопарк (уточнення автора)

Експериментальна археологія виникла на початку сімдесятих років ХХ ст. в Європі. Вже у 1976 році відбувся I Міжнародний конгрес з проблем експериментальної археології в Лондоні, через два роки – другий, в 1980 році – третій. Експерименти стали постійними супутниками археологів на складному шляху пізнання життя, роботи, мистецтва і роздумів людей, які залишили після себе тільки німі, частіше за все розбиті чи напівзотлілі предмети, незначні сліди своєї діяльності [21, с. 49; 26, с. 203].

Прикладом застосування інноваційного підходу та формування археологічного кластера в українському туризмі є Міжнародний центр експериментальної археології та інноваційної педагогіки (МЦЕА та ІП) «Кара-Тобе», створений у 2000 р. групою вчених та любителів історії Криму на базі археологічних розкопок греко-скіфського городища Кара-Тобе.

Основною метою центру в довоєнний період було створення на основі археологічних розкопок Кара-Тобінської археологічної експедиції під керівництвом доктора історичних наук С. Внукова унікального науково-дослідного, інноваційно-педагогічного та рекреаційного центру міжнародного значення. В інноваційній діяльності центру

виділяється низка напрямів, які тісно взаємопов'язані один з одним та з туризмом [2, с. 107], а по суті є прикладом кластерного туризму, який складається з кількох напрямків.

1. Музейний напрямок. У 2000 р. створено Музей старожитностей Північно-Західного Криму, який знайомить відвідувачів з особливостями культури, традиціями та побутом скіфів і греків, чия історія знайшла відображення не тільки у греко-скіфському городищі Кара-Тобе, а й численних античних пам'яток Криму та всього Північного Причорномор'я. Основу експозиції музею складають знахідки з городища Кара-Тобе, представлені грецьким та скіфським посудом, знаряддями праці, предметами озброєння, жіночими прикрасами. Співробітниками центру та археологами здійснювалися консервація та музеефікація об'єктів і споруд, що відкривалися під час розкопок, а також велися роботи з експериментальної археології. Завдяки цьому відвідувачі могли побачити археологічний розкоп та скіфську садибу. У розпорядженні екскурсантів була територія городища із залишками Греко-Понтійської фортеці Євпаторії (110–63 рр. до н. е.). Кількість організованих груп туристів, які відвідували музей, значно зростає. Це

Рис. 2. Ліворуч: об'єкт експериментальної археології – репліка скіфської садиби; праворуч: реконструкція скіфського жорна

пояснювалося тим, що музей активно співпрацював із туристичними фірмами Євпаторії, які включили греко-скіфське городище Кара-Тобе до своїх екскурсійних маршрутів [2, с. 108, рис. 1, 2; 3, с. 11–16; 1, с. 6–10].

2. Експериментально-археологічний напрямок. У 2002 р. збудовано репліку скіфської садиби (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) за скіфськими зразками та з дотриманням скіфських прийомів будівництва (Рис. 2, ліворуч). Інтер'єр садиби був доповнений характерними для житлових будинків скіфів елементами: глиняним столиком, кам'яним жорном (Рис. 2, праворуч) та настінним розписом. Скіфська садиба була одним із найцікавіших об'єктів екскурсійного показу [2, с. 108, рис. 4].

3. Інноваційно-педагогічне спрямування реалізовувало новітні освітні технології у «польових умовах», що поєднували відпочинок, отримання теоретичних знань і практичну трудову діяльність під керівництвом вчених, що представляли різні міжнародні наукові інститути та напрями в галузі археології, історії, педагогіки, екології, географії, ландшафтного планування. Його унікальність полягає насамперед у тому, що школярі та студенти брали участь у науково-дослідній роботі в особливих умовах, коли їхнє входження до дослідницького контексту відбувалося за допомогою ігрової діяльності.

4. Культурно-історичний напрямок встановлював зв'язки між традиційною культурою та культурними цінностями певного часу. У МЦЕА та ІП «Кара-Тобе» проводилися «скіфські свята», під час яких глядачі в театралізованій чи ігровій формі знайомилися з історією Криму, традиціями та звичаями народів,

що населяли півострів, занурюючись в атмосферу історичних подій [2, с. 109]

5. Соціокомунітарний напрямок. Завдяки своїй структурі та науково-дослідному потенціалу в центрі формувалася та функціонувала соціокультурна модульна матриця, що поєднувала: а) академічну науково-дослідну діяльність широкого спектра (історія та археологія, географія та геологія, екологія та ландшафтознавство, біологія, інноваційна педагогіка, туризм, культурологія та ін.); б) інноваційну педагогічну діяльність; в) рекреаційну діяльність нового типу (відпочинок + оздоровлення + освіта + нові технології + науково-дослідна діяльність [2, с. 109] + бізнес). Синтез цих елементів приводить до створення експериментальної спільноти нового виду, яка відповідає новій інноваційній парадигмі та виводить туризм на якісно інший – кластерний – рівень.

Системне використання фундаментальних досліджень гуманітарних та природничих наук в археопарку і на туристичних маршрутах запропоновано в інноваційних проектах ОГ «Товариство Коло-Ра» «Подорожі до прадавніх хліборобських культур та традицій Східної Європи», а також «Трипільська скарбниця», де експонати краєзнавчих музеїв десяти областей Правобережної України від Києва до Львова наочно знайомлять з феноменом Трипільля і запрошують до захоплюючої подорожі в далеке минуле рідного краю [24, с. 2].

На початку XXI ст. проект «Подорожі...» був підтриманий Інститутом археології НАНУ, Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ, Національною академією наук України, Верховною Радою України, Міністерством культури і туризму України,

Кабінетом Міністрів України (14.10.08. №13797/0/2-08), а також обласними адміністраціями та облрадами, через територію яких проходив туристичний маршрут «Трипільська скарбниця». Проект має перспективу розвитку і поширення на сусідні країни, де мала місце в VI–III тис. до н. е. археологічна культура Трипілля-Кукутені – Молдова і Румунія, а також в інші країни всіх континентів світу в проекті «Слідами найдавніших цивілізацій» [22, с. 233].

Проект «Подорожі...» та його складової частини археоетнопарку на всіх етапах свого розвитку спрямовується на прикладне використання історико-археологічних, фольклорно-етнографічних досліджень, артефактів краєзнавчих, археологічних музеїв у туризмі. Наукові реконструкції жител, кераміки, одягу, знарядь праці, традицій та вірувань, народної творчості епох енеоліту, доби бронзи, давніх слов'ян та Київської Русі [22, с. 233]. ОГ «Товариство КолоРа» та науковці Інституту археології НАНУ розробили та видали альбоми реконструкцій археологічних джерел племен України епох міді, бронзи та заліза («Давні поселення України» (2000, 2005), «Давня кераміка України» (2001)). У 2001 р. – «Золотий вінок Київщини», у 2002 – колектив авторів підготував і видав звіт досліджень трипільської, черняхівської та інших культур правого берега Дніпра в районі ур. Ріпниця «Ржищівський археодром», у 2004, 2007 – «Від Трипільської культури до сучасності», у 2006 – «Рільництво племен трипільської культури».

На нинішньому етапі наукові реконструкції здійснюються на основі використання пам'яток матеріальної та духовної спадщини населення

Українського Полісся, місцевих людських ресурсах села, району, регіону за туристичними маршрутами. Ефективність проекту ґрунтується на значному зростанні інтересу до України в Європі й світі, зараз це одна з найбільших галузей світової економіки. Соціально-економічний ефект не викликає сумніву. Через туризм Україна відкриває себе для своїх громадян і для всього світу.

Збирання археологічних, етнографічних, лінгвістичних та інших джерел для регіональних археоетнопарків (відповідно до Універсальної схеми Археоетнопарку. Рис. 3) і вказаних проектів привело до накопичення дослідниками значних українознавчих матеріалів для серії монографій з історії України від неоліту до козацької доби, які разом із пам'ятками матеріальної та духовної спадщини населення Українського Полісся можуть бути використані як у туристичній галузі, так і в професійній освіті для підготовки спеціалістів робітничих професій. Ці матеріали з історії українських ремесел уже зараз мають такі масштаби: житлобудування – 4 книги; війни – 3; металургія міді, бронзи і заліза – 5 (одна видана [23]); ковальство – 3; кераміка – 3; хліборобство, тваринництво, харчування – 4; ткацтво, виробництво з каменя, кістки, дерева, скла – 4; поховання, вірування та святилища – 4; прикраси – 2; торгівля і транспорт – 2; право – 2 та ін. Для підготовки і видання перелічених книг у наступні роки плануємо долучити фахівців інститутів НАН України та університетів МОН України.

Актуальність і зростаючий інтерес до української історії та її моделювання створюють необхідність запровадження нової освітньої спеціальності, цілком

прибуткової для туристичної галузі, «експериментальна археологія, музеєфікація, етнографія та фольклор». Фахівці експериментальної археології та етнографії виконуватимуть соціальні та виробничі замовлення. Легка промисловість може отримати нові моделі одягу на основі реконструйованого в ретроспективному вияві різних культур та епох, впровадження екологічно чистих традиційних матеріалів, використання елементів автентичної регіональної вишивки, килимарства, наповненого прадавнім історичним змістом традиційної культури далеких предків. Інтеграція науки, освіти та виробництва в постійній зміні своїх акцентів і виявів дає їй необмежену перспективу розвитку, і перш за все через туризм [25, с. 86–87]. Цифровізація економіки, на думку К. Вовк, призвела до трансформації бізнесу, що, у свою чергу, дало змогу формувати кластери, об'єднані не лише за територіальною ознакою. Крім традиційних кластерних утворень (локальних, національних, регіональних, міжнародних), розглядаються транснаціональні, транскордонні та глобальні кластери. Розвиток інноваційних технологій призвів до комбінованого принципу надання послуг та сприяв формуванню принципово нового типу кластера – віртуально-територіального туристичного кластера (ВТТК). Віртуально-територіальний туристичний кластер – це кластер, у рамках якого співпраця здійснюється на територіях різних держав із використанням ресурсів територіального та віртуального простору надання послуг. Таким чином, Україна може бути повноцінним членом такого кластера навіть у воєнний час [39, с. 81; 33, р. 77–90; 31, р. 57–61].

В Україні у 2018 р. започатковано 50

кластерних ініціатив. Беззаперечним лідером кластеризації є Хмельницька область. За сприяння асоціації «Поділля Перший», яка об'єднала, крім представників влади, ще й вчених, підприємців, фінансистів, вдалося сформувати кілька кластерів. Нині діючими туристичними кластерами Хмельниччини є: «Подільська гільдія ремісників» (м. Кам'янець-Подільський), «Кам'янець» (осередок – м. Кам'янець-Подільський), «Кам'янецький дивокрай» (с. Колибаївка, Кам'янець-Подільський р-н), «Оберіг» (селище Гриців, Шепетівський р-н). У Тернопільській області – «Мальовнича Бережанщина» (Бережанський р-н) та туристично-рекреаційний кластер «Дністровський каньйон». Кластери «Вознесенськ» (частина «Південного золотого кільця України»), «Південні ворота України» (Херсонська область), кластер водного туризму (Чернігівська область), туристичний кластер євро регіону «Слобожанщина» (Харківська область), «Славутич» (Київська область) та багато інших доводять ефективність державно-приватного партнерства заради досягнення мети – сталого розвитку туризму в регіоні [4; 11].

Створення кластера водного туризму на Чернігівщині розпочалося з об'єднання ключових партнерів-інвесторів, учасників сільського та агротуризму, малого та середнього бізнесу, навчально-освітніх закладів, сфери транспорту, охорони здоров'я, місцевих органів влади та ін. Необхідність залучення владних елементів, таких як місцеві органи влади, органи місцевого самоврядування, державні та комунальні підприємства, пояснюється тим, що держава володіє окремими видами ресурсів та певними повноваженнями щодо

обсягом експорту ІТ-послуг у європейському регіоні. Вона, підкреслює К. Вовк, «представлена у списку Global Outsourcing 100, де знаходиться понад 110 R&D центрів провідних міжнародних компаній, розташованих в Україні. Навіть під час війни ІТ-сектор продовжує зростання: у 2022 році експорт ІТ-послуг досяг 7,34 млрд. доларів США, що на 400 млн. доларів США більше, ніж у 2021 році. Це збільшення на 400 млн. доларів США порівняно з 2021 роком. Зокрема, близько 55% ІТ-компаній змогли адаптуватися до роботи в умовах війни, перейшовши на різний ступінь віддаленої роботи; 26% переїхали переважно в межах України; 19% повністю переїхали в межах України. Таким чином, Україна є потенційно привабливим членом європейського туристичного кластера. Формування віртуально-територіального туристичного кластера в Європі, членом якого є Україна, сприятиме відновленню конкурентних позицій регіону на міжнародному туристичному ринку» [39, с. 82–83; 37].

Висновки. Міжнародний досвід показує, що кластери є однією з найефективніших форм організації і розвитку туристичних послуг. Європейська інтеграція України є найважливішою сучасною тенденцією, яка може мати потужний вплив на процеси реформування туристичної сфери послуг у галузь економіки навіть в умовах війни.

Складовою частиною кластерної технології в українському туризмі є кластерна ініціатива створення археопарків (Рис. 1; 3) як організована спроба збільшити темпи росту і конкурентоспроможність кластерів у певному регіоні, залучаючи до процесу кластерні фірми, державу, дослідження української

історії, археології, етнографії, географії, релігієзнавства, фольклору, музеєзнавства, наприклад, кафедри та дослідні інститути Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Тенденції туризму все більше свідчать про зростання попиту в тих туристичних організаціях, де розвинена цифрова система. Україна є потенційно привабливим членом європейського туристичного кластера. Формування віртуально-територіального туристичного кластера в Європі, членом якого є Україна, сприятиме відновленню конкурентних позицій регіону на міжнародному туристичному ринку. Кластерна технологія забезпечує можливість ведення конструктивного і ефективного діалогу між спорідненими організаціями, їхніми постачальниками і владою. Завдання науковців – розвивати ідеї, створювати концепції, а бізнес має втілювати їх у життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агарков, В. И. Четыре года работы Музея древностей Северо-Западного Крыма (опыт, проблемы, перспективы). *Вестник Евпаторийского краеведческого музея. Материалы научно-практических конференций*. 2006. Вып. 4. С. 6–10.
2. Агаркова-Лях, И. В. Опыт инновационной деятельности в туризме (на примере международного центра экспериментальной археологии и инновационной педагогики «Кара-Тобе»). *Культура народов Причерноморья*. 2009. № 176. С. 107.
3. Агаркова-Лях, И. В., Внуков, С. Ю. Греко-скифское городище Кара-Тобе – развивающийся экскурсионный объект в Западном Крыму. *Гуманитарный альманах*. 2007. Вып. 1. С. 11–16.
4. Атаманчук, З. А. Туристичні кластери як механізм генерації та поширення інновацій. *Ефективна економіка: електронний журнал*. 2023. № 7.

5. Бунаков, О. А. *Кластерный подход к позиционированию в туризме*. 2011. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klasternyy-podhod-k-pozitsionirovaniyu-v-turizme>
6. Гонтаржевська, Л. І. *Ринок туристичних послуг в Україні*: навч. посібник. Донецьк, 2008. 180 с.
7. Єгупова, І. М. *Розвиток сталого туризму: виклики і можливості для туристичного та готельно-ресторанного бізнесу*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 19 квітня 2021 р.). Одеса, 2021. С. 45–49.
8. Крайник, О. *Туристичний кластер регіону як форма соціального діалогу: управлінський аспект*. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/krajnyk.htm
9. Кузьмін, О. Є., Жежуха, В. Й. Кластери як чинник інноваційного розвитку підприємств і територіальних утворень. *Економіка України*. 2010. № 2 (579). С. 16–23.
10. Любіцева, О., Балабанов, Г., Мальська, М., Зеленська, Л. *Географія туризму як важлива складова української географії. Українська географія: сучасні виклики*. Зб. наук. праць у 3-х т. Київ, 2016. Т. 1. С. 3–5.
11. Малік, Д. Дні кластерних і креативних ініціатив: об'єднання малого та середнього бізнесу. *Вісті Донбасу*. 12.11.2018. URL: <http://www.vesti.dn.ua/dni-klasternih-i-kreativnih-iniciativ-ob-iednannja-malogo-taserednogo-biznesu/>
12. Маслиган, О. О. Практика кластеризації сфери туризму та рекреації в Україні. *Сталий розвиток економіки*. 2013. № 4. С. 181–190.
13. Михайліченко, Г. І. Формування інноваційних туристичних кластерів як конкурентної переваги розвитку регіону. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. 2012. С. 341–349.
14. Омельчак, Г. В. Особливості інноваційного розвитку туризму України в умовах війни та євроінтеграції. *Сталий розвиток економіки*. 2023. № 1 (46). С. 106–109.
15. Панкова, Є. В. *Туристичне краєзнавство*. Навчальний посібник. Київ, 2003. IV.1.
16. Портер, М. *Конкуренція*. Москва, 2002. 624 с.
17. Портер, М. Е. *Международная конкуренция: конкурентные преимущества стран*. Москва, 1993. 896 с.
18. Про концесію: Закон України від 03.10.2019 року № 155-IX (уточнена редакція від 01.01.2022 року). URL: https://urist.com.ua/download_act/pro_koncesiyu
19. Про схвалення Концепції реформування державної політики в інноваційній сфері: Розпорядження КМУ від 10 вересня 2012 року № 691-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/>
20. Стойка, С. О. Інновації в туризмі як чинник стимулювання розвитку малого та середнього бізнесу. *Бізнес Інформ*. 2013. № 12. С. 197–201.
21. Трачук, О. В. Експериментальна археологія та етнографія в туризмі Українського Полісся. *Туризм: міжнародний досвід та національні пріоритети*: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції (м. Житомир, 02 травня 2025 р.). Житомир, 2025. С. 49–52.
22. Трачук, О. В. Інноваційна пропозиція «Подорожі до прадавніх хліборобських культур та традицій Східної Європи». *Science, innovation & regional development. Materials international forum*, 23–25 May. Lviv, 2005. С. 233–237.
23. Трачук, О. В. *Чорна металургія в соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V–X ст.)*. Київ, 2017. 308 с.
24. Трачук, О. *Трипільська скарбниця*. Путівник. Київ, 2008. 128 с.
25. Трачук, О. В. Трипільська цивілізація у спадщині України. *Матеріали науково-практичної конференції*. Київ, 2004. С. 84–91.
26. Трачук, О. В. Туризм та історико-культурна спадщина України. *Ржищівський археодром – 2*. Київ, 2004. С. 203–206.
27. Требух, А. А., Бандура, Н. Б. Туристичний кластер як форма посилення конкурентних переваг регіону. *Науковий вісник НДТУ України*. 2010. С. 265–270.

28. *Cluster Excellence Programme*. URL: <https://www.clustercollaboration.eu/eu-initiative/cluster-excellence-calls>. <https://www.clustercollaboration.eu/eu-cluster-partnerships>
29. *Europe Cluster Collaboration Platform Tourism*. 2023. URL: <https://clustercollaboration.eu/tags/tourism>
30. Kifeyak, Vasyi, Kifeyak, Oleksandr. Cluster approach to the formation of tourism destinations in Western Ukrainian cross-border regions. *Turyzm/Tourism*. 2021. № 31 (1). P. 39–46. URL: <https://doi.org/10.18778/0867-5856.31.1.15>
31. Kriven, O. V., Nazarkevitch, Y. B. Recreation and tourism cluster as an effective tool of state policy implementation in the recreational sphere. *Scientific Bulletin of UNFU*. 2019. № 29 (4). P. 57–61.
32. Parfinenko, A., Bosenko, K. Clustering as a direction of recreational and tourist development of the Podillya region of Ukraine. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Series International Relations. Ekonomika. Krainoznavstvo. Turyzm*. 2018. № 7. P. 122–129.
33. Porter, M. E. Clusters and the new economics of competition. *Harvard Business Review*. 1998. № 76 (6). P. 77–90.
34. Porter, M. E. *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors*. New York, 1980. URL: <https://www.hbs.edu/faculty/Pages/item.aspx?num=195>
35. Porter, M. E. *On Competition*. Boston, 1998. URL: <https://www.hbs.edu/faculty/Pages/item.aspx?num=189>
36. Porter, M. E. *On Competition*. Updated and Expanded Ed. Boston, 2008. URL: [essources.auneg.fr/nuxeo/site/esupversions/ba0a40a7-4350-475d-a503-2475adcb9925/res/porter.pdf](https://auneg.fr/nuxeo/site/esupversions/ba0a40a7-4350-475d-a503-2475adcb9925/res/porter.pdf);
37. *Ukraine ranks first in terms of exports of IT services*. 2023. URL: <https://nginx.org/>
38. Vovk, K. M. *Management of the development of event tourism in the region*: Doctoral dissertation: 64.055.015 / KhNUE named after S. Kuznets. Kharkiv, 2021. 264 p.
39. Vovk, K. European tourism clusters: directions for restoring the competitiveness of Ukrainian tourism. *Економіка і регіон*. 2023. № 4 (91). С. 79–86.
40. Website of the State Agency for Tourism Development of Ukraine. *How did the war in Ukraine affect European tourism?* 2023. URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/yak-viyna-v-ukrayini-vplnila-na-ievropeyskiy-turizm>
41. Yalçınkaya, T., Güzel, T. A general overview of tourism clusters. *Journal of Tourism Theory and Research*. 2019. № 5 (1). P. 27–39.

REFERENCES

1. Agarkov, V. (2006). Four Years of Work at the Museum of Antiquities of North-Western Crimea (Experience, Problems, Prospects). *Vestnik Yevpatorijskogo kraevedčeskogo muzeia*. (Bulletin of the Yevpatoria Local History Museum). Materials from Scientific and Practical Conferences. Issue 4, pp. 6–10. [in Rus.]
2. Agarkova-Liah, I. (2009). Experience of Innovative Activity in Tourism (Based on the Example of the Kara-Tobe International Centre for Experimental Archaeology and Innovative Pedagogy). *Kultura narodov Prichernomoria* (Culture of the Peoples of the Black Sea Region), No. 176, 107 p. [in Rus.]
3. Agarkova-Liah, I., Vnukov, S. (2007). The Greco-Scythian Settlement of Kara-Tobe is a Developing Tourist Attraction in Western Crimea. *Gumanitarnyi almanah* (Humanitarian Almanac), Issue 1, pp. 11–16. [in Rus.]
4. Atamanchuk, Z. (2023). Tourist Clusters as a Mechanism for Generating and Spreading Innovations. *Efektivna ekonomika: elektronnyi zhurnal* (Efficient Economy Electronic Journal), No. 7. [in Ukr.]
5. Bunakov, O. (2011). *Cluster Approach to Positioning in Tourism*. [online] Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/klasternyy-podhod-k-pozitsionirovaniyu-v-turizme> [in Rus.]
6. Hontarzhavska, L. (2008). *Market of Tourist Services in Ukraine: A Textbook*. Donetsk, 180 p. [in Ukr.]
7. Yegupova, I. (2021). Materials of the Round Table “Development of Sustainable Tourism: Challenges and Opportunities for the

Tourism and Hotel and Restaurant Business" (Odessa, April 19, 2021). Odesa, pp. 45-49. [in Ukr.]

8. Krainyk, O. *The Tourist Cluster of the Region as a Form of Social Dialogue: a Management Aspect*. [online] Available at: https://tourlib.net/statti_ukr/krajnyk.htm [in Ukr.]

9. Kuzmin, O., Zhezhukha, V. (2010). Clusters as a Factor of Innovative Development of Enterprises and Territorial Entities. *Ekonomika Ukrainu* (Economy of Ukraine), No. 2 (579), p. 16-23, p. 16-17. [in Ukr.]

10. Liubitseva, O., Balabanov, H., Malska, M., et al. (2016). Geography of Tourism as an Important Component of Ukrainian Geography. *Ukrainian Geography: Modern Challenges*. Collection of Scientific Works. Works in 3 Volumes. Kyiv, Vol. 1, pp. 3-5. [in Ukr.]

11. Malik, D. (2018). Days of Cluster and Creative Initiatives: Unification of Small and Medium-Sized Businesses. *News of Donbas*. November, 12. [online] Available at: <http://www.vesti.dn.ua/dni-klasternih-i-kreativnih-iniciativ-ob-iednannja-malogo-taserednogo-biznesu/> [in Ukr.]

12. Maslyhan O. (2013). Practice of Clustering of the Tourism and Recreation Sector in Ukraine. *Stalyi rozvytor ekonomiky* (Sustainable Development of the Economy), No. 4, pp. 181-190. [in Ukr.]

13. Mykhailichenko, H. (2012). Formation of Innovative Tourist Clusters as a Competitive Advantage in the Development of the Region. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. pp. 341-349. [in Ukr.]

14. Omelchak, H. (2023). Features of Innovative Development of Tourism in Ukraine in Conditions of War and European Integration. *Stalyi rozvytor ekonomiky* (Sustainable Development of the Economy), No. 1(46), pp. 106-109. [in Ukr.]

15. Pankova, Ye. (2003). *Tourist Local History*. A Textbook. Kyiv, IV.1. [in Rus.]

16. Porter, M. (2002). *Competition*. Moscow, 624 p. [in Rus.]

17. Porter, M. (1993). *International Competition: Competitive Advantages of Countries*. Moscow, 896 p. [in Rus.]

18. *On Concession: Law of Ukraine as of 03.10.2019 No. 155-IX (Updated 01.01.2022)*. https://urst.com.ua/download_act/pro_koncesiyu [in Rus.]

19. *On Approval of the Concept of Reforming State Policy in the Innovation Sphere: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 10, 2012 No. 691-p*. [online] Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/> [in Ukr.]

20. Stoika, S. (2013). Innovations in Tourism as a Factor Stimulating the Development of Small and Medium-Sized Businesses. *Business Inform*. No. 12, pp. 197-201. [in Ukr.]

21. Trachuk, O. (2025). Experimental Archeology and Ethnography in Tourism of Ukrainian Polissya. *Tourism: International Experience and National Priorities: Materials of the IV All-Ukrainian Scientific-Practical Internet Conference*. May, 2. Zhytomyr, pp. 49-52. [in Ukr.]

22. Trachuk, O. (2005). Innovative Proposal "Journeys to the Ancients Agricultural Cultures and Traditions of Eastern Europe". *Science, Innovation & Regional Development*. Materials International Forum. May, 23-25. Lviv, Ukraine, pp. 233-237 [in Ukr.]

23. Trachuk, O. (2017). *Ferrous Metallurgy in the Socio-Economic Life of the Eastern Slavs on the Territory of Ukraine (Second Half of the 5th-10th Centuries)*. Kyiv, 308 p. [in Ukr.]

24. Trachuk, O. (2008). *Trypillia Treasury*. Guide. Kyiv, 128 p. [in Ukr.]

25. Trachuk, O. (2004). *Trypillia Civilization in the Heritage of Ukraine. Materials of Scientific and Practical Conference*. Kyiv, pp. 84-91. [in Ukr.]

26. Trachuk, O. (2004). Tourism and Historical and Cultural Heritage of Ukraine. *Rzhyshchiv Archaeological Site - 2*. Kyiv, 2004, pp. 203-206. [in Ukr.]

27. Trebukh, A., Bandura N. (2010). Tourist Cluster as a Form of Strengthening the Competitive Advantages of the Region. *Naukovyi visnyk NDTU Ukrainy* (Scientific

- Bulletin of the National Technical University of Ukraine), pp. 265-270. [in Ukr.]
28. *Cluster Excellence Programme*. [online] Available at: <https://www.clustercollaboration.eu/eu-initiative/cluster-excellence-calls>. <https://www.clustercollaboration.eu/eu-cluster-partnerships> [in Eng.]
29. *Europe Cluster Collaboration Platform. Tourism*. (2023) [online] Available at: <https://clustercollaboration.eu/tags/tourism>.
30. Kyfyak, V., Kyfyak, O. (2021). Cluster Approach to the Formation of Tourism Destinations in Western Ukrainian Cross-Border regions. *Turyzm/Tourism*. No. 31 (1), pp. 39–46. [online] Available at: <https://doi.org/10.18778/0867-5856.31.1.15> [in Eng.]
31. Kriven, O., Nazarkevitch, Y. (2019). Recreation and Tourism Cluster as an Effective Tool of State Policy Implementation in the Recreational Sphere. *Scientific Bulletin of UNFU*. No. 29(4), pp. 57–61. [in Ukr.]
32. Parfinenko, A., Bosenko, K. (2018) Clustering as a Direction of Recreational and Tourist Development of the Podillya Region of Ukraine. *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Imeni V. N. Karazina, Series "International Relations. Ekonomika. Krainoznavstvo. Turyzm"* (The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism), No. 7, pp. 122–129. [in Ukr.]
33. Porter, M. (1998) Clusters and the New Economics of Competition. *Harvard Business Review*, no. 76(6), pp. 77–90. [in Eng.]
34. Porter, M. (1980). *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors*. New York. [online] Available at: <https://www.hbs.edu/faculty/Pages/item.aspx?num=195>. [in Eng.]
35. Porter, M. (1998) *On Competition*. Boston. [online] Available at: <https://www.hbs.edu/faculty/Pages/item.aspx?num=189>. [in Eng.]
36. Porter, M. (2008) *On Competition*. Updated and Expanded Ed. Boston. [online] Available at: essources.aunege.fr/nuxeo/site/esupversions/ba0a40a7-4350-475d-a503-2475adcb9925/res/porter.pdf; [in Eng.]
37. *Ukraine Ranks First in Terms of Exports of IT Services*. [online] Available at: <https://nginx.org/> [Accessed 19 Oct. 2023]. [in Ukr.]
38. Vovk, K. (2021). *Management of the Development of Event Tourism in the Region*. [A thesis for Doctor of Sciences, specialty 64.055.015]. Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics. Kharkiv, 264 p. [in Ukr.]
39. Vovk, K. (2023) European Tourism Clusters: Directions for Restoring the Competitiveness of Ukrainian Tourism. *Ekonomika i region (Economy and the Region)*, No. 4 (91), p. 79–86. [in Ukr.]
40. Website of the State Agency for Tourism Development of Ukraine (2023) *How did the War in Ukraine Affect European Tourism?* Available at: <https://www.tourism.gov.ua/blog/yak-viyna-v-ukrayini-vplynula-na-ievropeyskiy-turizm> [Accessed 10 Oct. 2023]. [in Ukr.]
41. Yalçinkaya, T., Güzel, T. (2019) A General Overview of Tourism Clusters. *Journal of Tourism Theory and Research*, No. 5(1), pp. 27–39. [in Ukr.]

Summary

DEVELOPMENT OF INNOVATIVE CLUSTER TOURISM IN UKRAINE

Oleksii TRACHUK

orcid.org/0000-0003-3490-8626

Candidate of Historical Sciences, senior research fellow
of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv
email: oleksakolo@gmail.com

The relevance of the research. Developing cluster tourism in the context of post-war reconstruction of Ukraine is a relevant issue. Ukraine faces the difficult task of developing and protecting national science and tourism in war conditions, taking into account the prospects of reconstruction and the European integration course of the state. International experience shows that clusters are one of the most effective forms of organizing and developing tourist services. An integral part of cluster technology in Ukrainian tourism is the cluster initiative to create archaeological ethnoparks as an organized attempt to increase the growth rate and competitiveness of clusters in a certain region, involving cluster firms, state, research into Ukrainian history, archaeology, ethnography, geography, religious studies, folklore, and museology.

The purpose is to substantiate the model of an innovative tourist cluster – an archaeological ethnopark. To identify the potential for ensuring a high level of competitiveness of the regions of Ukraine through the use of monuments of the material and spiritual heritage of the population of Ukrainian Polissia, the creation and development of tourism innovation clusters within the so-called triangle "Government-Business-University".

Conclusions. Tourism trends increasingly indicate an increase in demand in those tourism organizations where the digital system is developed. Ukraine is a potentially attractive member of the European tourism cluster. A virtual-territorial tourism cluster in Europe, with Ukraine as a member, will help restore the region's competitive positions in the international tourism market. Cluster technology provides the opportunity to conduct a constructive and effective dialogue between related organizations, their suppliers and the authorities. The task of scientists is to develop ideas, create concepts, and business must implement them. Everyone benefits from cooperation.

Keywords: innovation, tourism cluster, archaeological ethnopark, European integration.

СОЦІАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ СПРАВЕДЛИВОСТІ В КРИЗОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Борис СТАДНИК

orcid.org/0009-0008-7988-2005

аспірант кафедри філософії та міжнародної комунікації

Національного університету біоресурсів і природокористування України

Анотація. Досліджено соціальні орієнтири справедливості в кризовому суспільстві. Розкрито філософсько-теоретичне розуміння сутнісних особливостей суспільства. Показано, що в суспільному процесі важливими є роль і місце справедливості як морально-етичного чинника соціального розвитку.

Ключові слова: справедливість, кризове суспільство, конфлікт, військова агресія, потреби, інтереси, цілі, цінності.

Постановка проблеми. Вирішення найвагоміших завдань під час кризи спрямоване на проведення кардинальних змін усіх сфер українського суспільства. Особливо гостро ця проблематика постала в умовах війни. Криза потребує подолання соціальної апатії громадян і пробудження справжнього інтересу до шляхів мінімізації впливу як внутрішнього, так і зовнішнього чинників. Прийняті Верховною Радою України нормативно-правові й законодавчі акти націлюють на подолання кризових процесів, конфліктів, спротив агресору. В центрі цих перетворень постають люди із життєвими та громадськими позиціями, принципами, цілями, установками, життєвими планами, надіями. Їхня реалізація тісно пов'язана із морально-етичними, національними, нормативно-правовими цінностями, закладеними принципами справедливості. В такому вимірі справедливість актуалізується і є вагомим чинником мінімізування кризових процесів у суспільстві.

Аналіз досліджень і публікацій. У філософській, соціологічній і юридичній літературі до понять «суспільство»,

«справедливість», «справедливість в кризовому суспільстві» під час війни постійно виявляється інтерес. Не зупиняючись на сутності історичних вимірів цих понять, відзначимо, що вони пройшли довгу еволюцію, але вживались переважно для характеристики ізольованого соціального процесу.

Сучасний період характеризується різноманіттям наукових підходів до вивчення суспільства й місця справедливості в соціальному процесі. Науковці по-різному визначають ці поняття. Не вважаючи за необхідне їх проаналізувати, відзначимо, що більшість дослідників виходить із тези, що суспільство в своїй сутності є сукупністю суспільних відносин.

Історично відомо, що суспільство існувало в усі епохи, навіть коли не було ні країн, ні держав. Проте в стародавньому світі не використовувалося таке поняття, як «суспільство». Вперше воно з'явилося у XVIII ст. Натепер у філософській літературі існує велика кількість визначень поняття «суспільство». Причому відомо, що тривалий час суспільство уподібнювалося до поняття «держави». Існують

погляди, в яких суспільство ототожнюється із сукупністю людей, які «об'єднані певною територією та державним устроєм» [1].

Подібне бачення щодо системи суспільних відносин представлено і в праці Платона «Держава» [5]. Необхідно зазначити, що Платон одним із перших в історії філософської думки репрезентував роль справедливості у соціальному процесі [5, с. 91]. Надалі дослідження суспільства представлені різними підходами, зокрема поширення набув теоцентризм. Більш ґрунтовно суспільство, соціальний і політичний устрій розглядалися в період Нового часу та німецької класичної філософії. У XIX та наступних століттях виокремлювалися різні методологічні підходи до осмислення людини і суспільства. Так, важливою методологічною основою щодо розуміння суспільства є думка Г. Зіммеля, який вважав, що його смислове вираження набуває більш визначеного розуміння тоді, коли «його протиставляють арифметичній сумі окремих індивідів» [10, с. 29–30].

Інший дослідник Н. Смелзер стверджує, що суспільство характеризується об'єднанням людей, яке має певні географічні кордони, спільну законодавчу систему і національну ідентичність [11]. Е. Дюркгейм розглядає суспільство як надіндивідуальну духовну реальність, засновану на колективному уявленні [2], М. Вебер – як взаємодію людей або ж продукт соціальних людських дій [13]. Т. Парсонс розуміє суспільство як відносини між людьми, засновані на нормах і цінностях [9]. К. Маркс трактує суспільство як сукупність відносин між людьми, що «складаються в історичному розвитку в процесі їх спільної економічної діяльності». А тому суспільство є

«продуктом взаємодії людей» [4]. В. Парето досліджує суспільство як систему, яка перебуває в стані відносної рівноваги, але у своїй сутності вона постійно відновлюється і порушується [8]. Ф. Тьоніс вважає, що суспільство є типом організації соціального життя з механічними зв'язками частин. Вони у своїй сутності «утворюють соціальну цілісність», яка характеризується виборчими намаганнями її учасників, раціональним обміном, розрахунком, усвідомленням корисності та цінності [12].

Узагальнюючи означені дослідження щодо уявлення про суспільство, сучасні дослідники стверджують, що у своїй сутності воно є найзагальнішою системою взаємозв'язків і взаємовідносин між людьми, соціальними групами та інститутами. З іншого боку, це загальна сукупність усіх способів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалася історично і в якій знаходить свій вияв їхня взаємозалежність один від одного. Отже, сучасний період дослідження суспільства характеризується багатовекторністю підходів до вивчення його сутності, тому науковці по-різному визначають це поняття. Відзначимо, що більшість дослідників виходить із того, що суспільство репрезентує у своїй сутності поліфонію, «ансамбль», сукупність суспільних відносин. Так, під час розкриття особливостей суспільства ми виходимо з того, що вони тісно пов'язані із сутнісними характеристиками його існування. Подібне розуміння дає можливість проаналізувати більш ефективно кризовий стан. Головним тут постає соціальна сутність суспільства, що і використовується в сучасних трактуваннях. Причому концептуальним є розуміння – «у своїй дійсності» – сутнісних

особливостей суспільства, що збагачує його зміст в контексті нашого дослідження, оскільки «у своїй дійсності» являє собою сутність й існування. Останнє привносить особливості смислового забезпечення, яке виразно розкривається під час кризи і в умовах війни. Отже, вивчаючи суспільство, необхідно йти від емпіричної дійсності до сутності, від сутності першого порядку до сутності другого порядку тощо, а далі від сутності до дійсності як способу її реалізації. Філософія життєдіяльності суспільства опосередкована системою соціальних умов і суспільних відносин у загальноісторичному вимірі. Науковий аналіз суспільних відносин дає можливість розкрити «секрет» кризового суспільства в умовах війни. До того ж останнє необхідно шукати не в окремому суспільстві, як справедливо зазначав К. Маркс, а в тій сумі «продуктивних сил, капіталів і соціальних форм комунікацій, які кожен індивід, кожне покоління й суспільство застає як дещо дане...» [4, т. 3, с. 37].

Мета статті – розкрити загальне філософсько-теоретичне розуміння сутнісних особливостей суспільства; через призму їхніх чинників показати місце справедливості як морально-етичного, національного, нормативно-правового регулятора суспільних відносин; визначити роль і місце справедливості/несправедливості в кризовому суспільстві та під час військової агресії рф.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розглядати морально-етичну та нормативно-правову категорію «справедливість» в кризовому суспільстві в умовах російської військової агресії проти України, доцільно розпочати дослідження з ряду загальних питань, таких як сутнісна характеристика суспільства; передумови

та чинники виникнення кризи в суспільстві; справедливість; справедливість в період конфліктів, у т. ч. військових. У дослідженні ми виходимо з того, що під час розгляду загальнотеоретичних питань висхідною є методологічна установка: хто береться за окремі питання без попереднього вирішення загальних, той неминуче натикатиметься несвідомо для себе на ці загальні питання. Тож розглянемо одне із найважливіших питань нашого дослідження – розуміння основ життєдіяльності, що дасть можливість методологічно виокремити соціальні чинники суспільної кризи, конфлікт, військову агресію та місце справедливості/несправедливості в цьому процесі.

У такій послідовності життєдіяльності суспільства у своїй сутності розуміється як соціальна самодіяльна, саморегулююча і самовідновлювана система, яка безпосередньо прагне до забезпечення потреб. Висхідним імпульсом такого процесу є природні потреби. Вони забезпечують існування і організацію його життєдіяльності та відображають внутрішні протиріччя /потребу/ між необхідністю підтримання і розвитку життєдіяльності, з одного боку, а з другого – існують обмеження щодо внутрішніх можливостей і засобів для його існування. Останнє є важливим для осмислення виникнення та впливу кризи на суспільні процеси, а водночас виокремлюється роль справедливості як регулятивного й нормативно-правового механізму самодіяльності суспільства. Повертаючись до розуміння суспільства, необхідно зазначити, що його життєдіяльність проявляється в різних формах, зокрема в процесі реалізації, відтворення і народження потреб, які здійснюються на основі активного, діяльного відношення соціальної

системи до умов свого існування /сутність суспільства першого порядку/. Соціальна активність, з одного боку, виступає як саморегулятор і результат щодо потреб, а з другого – як передумова активної дії з оволодіння «відомими предметами зовнішнього світу» і таким чином спрямована на задоволення суспільних потреб. Соціальна активність в такому розумінні є одним із способів суспільного буття, яка дає можливість суспільству змінюватися і розвиватися в часі й просторі. Тут необхідно виокремити особливості активності (самодіяльності), яка не може бути реалізована повною мірою в кризовому суспільстві. Так, для активності соціального процесу характерним є існування його у формі самодіяльності; утворення безкінечного різноманіття соціальних зв'язків і відношень, матеріальних явищ, систем різних рівнів і форм. З другого боку – виявлення та репрезентація властивостей ідеальних систем різних рівнів, форм і станів; перехід /перетворення/ одних конкретних соціальних явищ, процесів, систем, форм в інші; зміна в структурі й функціях систем, пріоритетів, міри й форми самодіяльності тощо. Важливим у цьому процесі є осмислення того, що суспільна активність розуміється як породження соціальних відносин, матеріальної й духовної енергії. Вона характеризує діяльність суб'єкта. Як результат, специфіка суспільства залежить від особливостей його природи, носіїв суспільних відносин, детермінуючого чинника і характеру їх взаємодій.

У справедливому суспільстві дійсним сутнісним суспільним началом виступають не поодинокі факти виготовлення засобів праці, не незначні виробничі підприємства, а потужні

виробничі підрозділи з потужною інфраструктурою, що постає необхідною умовою повноцінного розвитку українського суспільства /сутність суспільства другого порядку/, без якого його існування під час довготривалої кризи стає конфліктним або ж неможливим. Таким чином, суспільне начало необхідно вбачати в потребі власне трудової діяльності. В кризовому суспільстві через несправедливість в різних проявах мінімізуються можливості щодо повноцінної трудової діяльності. Отже, суспільство як система формується в процесі трудової діяльності й репрезентує себе на основі суспільної (акціонованої) власності на основі принципів справедливості. У такому процесі сам громадянин починає розглядати працю не лише як засіб обслуговування власної системи потреб, але і як здійснення деяких суспільних завдань. Останнє передбачає розвиток українських підприємств із закладеними цінностями щодо суспільної (акціонованої) власності, морально-етичними, нормативно-правовими механізмами, регуляторною системою, побудованою на принципах справедливості сучасного європейського, американського та китайського виробництва тощо. В основі має бути мінімізація кризових виявів, оскільки основою потужного виробництва є його акціонування, де всі працівники та значна частина навколо (територіально) проживаючих громадян репрезентують свій інтерес щодо володіння акціями відповідного підприємства. Практики одноосібного акціонування підприємств у цих країнах мінімізовані, що й відображає дієвість справедливості, як результат – гармонізуються інтереси членів суспільства та мінімізуються кризові впливи.

Суспільний характер людської діяльності виявляється в тому, що створюються предмети, засоби праці, соціальні відносини відповідно до суспільних потреб. Їхнє відтворення стає особливою потребою /сутність суспільства третього порядку/. Разом з тим роль активного самодіяльного начала суспільства в системі соціальних відносин реалізується повною мірою в справедливому суспільстві, саме в такій системі максимально розкривається самоврядна сутність суспільного процесу при дотриманні національних, морально-етичних, нормативно-правових і загальнолюдських цінностей. Як результат, гармонізуються інтереси громадськості, що є безпосереднім виявом справедливості. Розглядаючи українські реалії, важливим постає питання, наскільки враховано загальнолюдські цінності в законотворчій, нормативно-правовій практиці. Остання має виходити із загальнолюдських цінностей і практик європейських країн та етнонаціональних здобутків і потреб, які репрезентують справедливість. Подібної думки дотримується і професор філософії Гарвардського університету Джон Ролз. Так, в підрозділі «Предмет справедливості» він зазначає, що «в ідеалі правила мають бути так складені, аби панівні інтереси людей спонукали їх діяти в такі способи, що сприяли б соціально бажаним цілям» [6, с. 97]. Тож означене в своїй сутності має носити характер соціальної справедливості як чинника, з одного боку, що гармонізує соціальний процес, реалізацію суспільних потреб, інтересів, цілей, цінностей, з другого – виходити з морально-етичних основ та нормативно-правового забезпечення, де закони мають прийматися, виходячи із загальнолюдських цінностей, без

практик лобіювання з боку олігархів, олігархічних груп тощо. Порушення означеного, на прикладі української економіки, призводить до олігархізації виробничого процесу, мінімізування інтересів громадян, що є передумовою до несправедливості, виступає основою виникнення соціальних криз та й надалі конфліктів у суспільстві. Тут справедливість як морально-етична та регулятивна основа суспільного буття забезпечує самодіяльність суб'єкта соціального процесу. Останній носить характер змін, перетворень, трансформацій, а породжувані суспільні взаємини найкраще відтворюються шляхом самостійного ставлення громадян як суб'єктів до предметів, засобів праці, відносин власності, розподілу і споживання, що передбачає визначений вільний вибір, а також вибір щодо інших учасників.

Процес вибору діяльності породжує особливі саморегулятивні відносини, які носять функцію суспільного самоврядування, що мінімізуватиме соціальні протистояння та кризові явища, конфлікти, де саморегулятивні відносини максимально проявляються при справедливих механізмах як суспільних, у т. ч. морально-етичних і нормативно-правових, щодо різних напрямків соціального буття, зокрема і питання відносин власності. Саме це призводить до нового якісного зростання життєдіяльності людини в суспільстві, що веде до безперервного процесу забезпечення, відтворення і народження нових потреб, інтересів, цілей, цінностей. Зокрема, актуальними постають потреби щодо демократизації виробничого процесу шляхом соціальної саморегуляції, самоуправління тощо, які здійснюються в системі суспільних відносин, що постійно відтворюються та

у своїй сутності є не лише результатом, але й передумовою цього відтворення. Тож самопокладання передумов з метою мінімізації кризових процесів закладено в системі суспільних відносин і безпосередньо включає елементи справедливості. Водночас справедливість в одному разі виступає передумовою самодіяльності, а в другому – включає самодіяльність як регулятора морально-етичних та нормативних цінностей в суспільстві.

Суспільні відносини взаємопов'язані з характером дій таких соціальних і політичних інститутів України, як Офіс Президента, Верховна Рада, Кабінет Міністрів, діяльністю органів місцевого самоврядування тощо. Від рівня справедливості самодіяльна суспільна основа забезпечує відповідні потреби. Надалі останні в процесі діяльності перетворюються в інтереси – більш складні й багатогранні відносини, які стимулюють поведінку індивідів і соціальних груп, мінімізують кризові процеси і стають найбільш ефективними під час справедливого розподілу суспільних благ.

Зміст інтересів визначається характером і спрямованістю потреб, а також тим, якою мірою соціальні умови буття забезпечують або не забезпечують реалізацію життєвих потреб. Останнє при несправедливому розподілі матеріальних благ, порушенні структури способу виробництва і є передумовою виникнення кризових процесів у суспільстві або ж глибоких конфліктів, у т. ч. і воєн. Відтак можна зазначити, що інтерес на умовах /справедливості або несправедливості/ визначає можливості щодо реалізації потреб і суб'єктивує суспільство.

У суспільстві, де домінує справедливість, людина виступає щодо об'єктивної

дійсності як суб'єкт, оскільки ця дійсність впливає на можливість реалізації суспільних потреб. У своїй сутності відображення об'єктивної дійсності у свідомості людей здійснюється не дзеркально, а крізь призму принципів справедливості. Як правило, осмислення людьми свого ставлення до дійсності залежить від того, наскільки збігається або не збігається інтерес із законами розвитку суспільства, і регулятором цього процесу постає структура способу виробництва та відносини /справедливості або несправедливості/, які існують у суспільному вимірі. Таким чином, справедливість через суб'єктивність бачення світу обумовлює суб'єктивність ставлення до об'єктивної соціальної дійсності й законів суспільного розвитку. Їх несправедливе або штучне порушення призводить до дисгармонії соціального буття, якщо взяти, наприклад, структуру способу виробництва як важливого чинника соціально-економічних відносин, зрештою, спричиняє суспільний спротив, кризи та конфлікти. Прикладом може бути Революція на граніті 1991 року – перша масштабна акція протесту на майдані Незалежності. Інші ключові протестні рухи – «Україна без Кучми», Помаранчева революція (2004), Революція Гідності (2013–2014) – мали дещо інакший характер і причини, але в їхній основі постають питання щодо ціннісного виміру, справедливості у суспільстві. Найбільш гострою формою вираження кризи, а надалі конфлікту постала зовнішня військова агресія рф. В її основі лежить розуміння ворогом того, що в українському суспільстві несправедливий розподіл матеріальних благ під час грабівницької приватизації, мінімізований вплив держави як регулятора соціальних процесів

у так званому «вільному ринку» призвели до конфлікту інтересів, деструктивних /кризових/ виявів, які використала рф у своїй агресивній політиці.

Відношення через призму справедливості/несправедливості щодо соціальних умов життя, інтересів віднаходить своє вираження в цілях, які постають ідеальним чинником активної діяльності людини. Тож цілепокладання та його здійснення набувають значення щодо самостійної сфери життєдіяльності, діалектика якої максимально розкривається чи не розкривається в суспільстві, де репрезентовано принципи справедливості або ж несправедливості. Її сутнісною основою, з одного боку, є представлення результату попередньої життєдіяльності суспільства, особливостей національного буття, етнонаціонального виміру, а з другого – справедливість є передумовою, яка демократизує соціальний процес і реалізується шляхом самоврядування. При несправедливості в суспільстві мінімізується процес гармонізації соціальних відносин, це породжує кризові явища або ж конфлікти. Подібне має місце тоді, коли штучно (під час військової агресії) здійснюється руйнація соціальних відносин, інфраструктури, структурних елементів способу виробництва тощо. Гармонізація соціальних процесів направляється комплексом цілей виробничого або життєвого вибору, змінює матеріальне середовище існування суспільства. В кризовому суспільстві мінімізуються соціальні процеси, суспільне середовище не забезпечує зростаючі потреби суб'єкта, які мають бути спрямовані на інноваційний розвиток. Тож активність суб'єкта мінімізована, де якісні й кількісні виміри щодо змінених потреб знижують подальший розвиток

інтересів, на основі яких мають формуватися нові цілі. Це не дає можливості розпочинати новий цикл практичної діяльності, спрямований на перетворення середовища, потреб, інтересів, цілей і соціальних процесів загалом. Як результат, через призму суспільного спротиву у різних виявах актуалізуються зусилля соціуму щодо протистояння кризовим дисфункціям і деструкціям соціального процесу. Останнє становить важливу сторону механізму суспільного розвитку, взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних умов, де найбільш «продуктивно», при справедливому суспільстві, виявляється самодіяльна складова різних фігурантів соціального процесу. Саме соціальна справедливість виступає основною ланкою між різними сферами і сторонами суспільного життя, направляє, регулює і найбільш впорядковує та корегує людську діяльність, гармонізує інтереси, цілі, цінності.

І тому сутність суспільства четвертого порядку полягає в тому, що його життєдіяльність становить процес цілеспрямованої роботи щодо пізнання і перетворення світу з метою самореалізації суб'єкта в різних сферах соціального буття. Водночас при несправедливості сутнісною основою постає деструкція, антагоністичні суперечності, протистояння, кризи та конфлікти. Усе це призводить до порушення процесу відтворення і виробництва нових цілей. Останнє у своїй сутності актуалізується і стає особливою соціальною потребою, що призводить до різних виявів соціальної творчості, зокрема й суспільного спротиву, пізнання та інноваційного поступу. Прикладом є ефективна інноваційна політика щодо виготовлення нових видів захисту від зброї агресора

тощо. Інноваційний розвиток є метою перетворення людиною навколишньої дійсності, веде до осмислення нею об'єктивних зв'язків, закономірностей, тенденцій суспільного буття, переосмислення сутності соціального процесу, об'єктивних закономірностей розвитку суспільства. Саме це потребує на основі справедливості гармонізації соціальних потреб, інтересів, цілей, цінностей. Вона виступає «осмисленою необхідністю» та забезпечується шляхом творчості, свободи і самодіяльності /сутність суспільства п'ятого порядку/. У кризовому суспільстві відбуваються зміни, що призводять до соціальних протистоянь, конфліктів, дисгармонії відносин. Як результат, з'являються соціальні вияви, пов'язані з порушенням свободи та принципів справедливості. Все це спричиняє несправедливість у суспільстві. Разом з тим у суспільстві, де дотримуються принципів справедливості, здійснюється узгодження потреб, інтересів, цілей, цінностей в різних проявах соціального, політичного, духовного життя, що є основою для забезпечення процесу вирішення суперечностей.

Такий підхід, при дотриманні принципів справедливості, щодо розуміння систем «суспільство», «криза» передбачає розгортання потреб і включає в себе відповідні види діяльності, зокрема: повсякденну життєву активність; діяльність як працю; діяльність із реалізації суспільних відносин; діяльність із реалізації цілей; творчу діяльність як реалізацію принципів соціальної справедливості і свободи тощо.

Таким чином, життєдіяльність суспільства – це певною мірою самодіяльна діяльність як вираження міри активності, вона залежить від зовнішніх

умов /співвідношення об'єктивного і суб'єктивного/. І одним із регуляторів цього процесу є соціальна справедливість. Саме вона спонукає, з одного боку, ініціативу /самодіяльність/, а з другого – на основі морально-етичних цінностей і нормативно-правового забезпечення в процесі його творчого перетворення здійснює вибірковість щодо соціального середовища в процесі його творчого перетворення.

Осмилюючи роль справедливості в кризовому суспільстві або під час військової агресії, слід зазначити, що реально протистоять одне одному не особа суспільству й не суспільство особі, а соціальне середовище – індивіду, особі, оскільки соціальне середовище створює передумови до активної /неактивної/ перетворювальної ролі суб'єкта, самодіяльність якого визначається місцем індивіда в цьому процесі. Тож можна стверджувати, що особа як суб'єкт об'єктивована через суспільні відносини різними морально-етичними та нормативно-правовими цінностями, зокрема й справедливістю, яка здійснює вплив на формування суб'єктивного – особистісного – виміру суспільного чинника.

Усвідомлення особою себе як суб'єкта відбувається на певній стадії розвитку суспільних відносин, коли сутнісною його характеристикою постає практичне ставлення до світу. Регуляторними чинникам цього процесу є багато факторів, але одним із них є справедливість або несправедливість. Таке ставлення може мати двоїстий характер: самодіяльним, що відображає власні потреби суб'єкта, і вимушеним, тобто невільним і несправедливим.

Для того щоб у суспільстві індивіди стали суб'єктом суспільних відносин,

вони мають оволодіти ними і відповідно до найважливіших тенденцій щодо їхнього розвитку виробити власну позицію. Це забезпечить реалізацію суспільних потреб, інтересів, осмислення соціальних установок, що відкриває шлях до вільного цілепокладання. Така внутрішня соціальна позиція концептуалізується у світогляді, ідеологічних переконаннях та установках, національному, етноментальному вимірах тощо. Загалом формується результат складної взаємодії між суб'єктом і об'єктом, співвідносний не лише в системі «особа», але й «суспільство». Відповідно до того, наскільки реалізуються ці відносини, особа або суспільство постає продуктом суспільних відносин. Їх репрезентація віднаходить свій вияв у різних формах, але ціннісним у цьому процесі є справедливість, оскільки завдяки їй під час активного впливу особи, колективу в соціальних вимірах відбуваються цілеспрямовані зміни. Важливим регулятором такого взаємовпливу є те, наскільки взаємопов'язані інтереси членів суспільства, що дасть можливість найбільш повно відобразити їх суб'єктність, пізнаване, творче й практичне ставлення до соціального процесу. Тож у соціальному процесі суспільна самодіяльність являє собою рівень суб'єкт-об'єктних взаємовідношень. Ці відносини породжують різноманітні види, напрямки самодіяльності, у більш вузькому вимірі – трудову, політичну, духовну тощо. Отже, в соціальному процесі факторіальною константою, яка забезпечує соціальну активність, постає справедливість. Розглянувши чинники соціального процесу, які забезпечують (при справедливості) або мінімізують (при несправедливості) цілеспрямований його поступ, у подальших дослідженнях

необхідно розкрити понятійне забезпечення таких складових, як «криза», «кризове суспільство», «військова агресія».

Висновки. Суспільні відносини постійно відтворюються. Відтак самопокладання передумов з метою мінімізації кризових процесів закладено в системі соціальних та морально-етичних цінностей і безпосередньо включає принципи справедливості. Водночас в одному разі вона виступає передумовою суспільної самодіяльності, а в другому – включає, забезпечує реалізацію морально-етичних, національних та нормативно-правових основ суспільства. З іншого боку, суспільні відносини взаємопов'язані з різними суб'єктами, зокрема характером дій різних соціальних і політичних інститутів, таких як Офіс Президента України, Верховна Рада, Кабінет Міністрів, діяльність органів місцевого самоврядування тощо. Від рівня справедливості залежить соціальне вираження щодо забезпечення відповідного рівня потреб. Надалі останні в процесі діяльності перетворюються в інтереси – більш складні й багатогранні відносини, які репрезентують діяльність індивідів і соціальних груп тощо, мінімізують кризові процеси і стають найбільш ефективними під час справедливого розподілу суспільних, у т. ч. і матеріальних, благ. Зміст інтересів визначається характером і спрямованістю потреб, а також тим, якою мірою соціальні умови буття забезпечують або не забезпечують реалізацію життєвих потреб. Останнє при несправедливому розподілі матеріальних благ, порушенні структури способу виробництва і є передумовою виникнення кризових процесів у суспільстві або ж глибоких конфліктів, у т. ч. і військових. Отже, можна зазначити, що інтерес на умовах /справедливості або

несправедливості/ визначає можливість або неможливості щодо реалізації потреб, цілей, цінностей в суспільстві.

У суспільстві, де домінує справедливість, людина виступає щодо об'єктивної дійсності суб'єктом, оскільки вона має можливість для реалізації суспільних потреб, інтересів, цілей. Загалом вони відкривають шлях до певного характеру і виду її діяльності. У своїй сутності відображення об'єктивної дійсності у свідомості людей здійснюється не дзеркально, а крізь призму принципів справедливості.

Як правило, осмислення людьми свого ставлення до дійсності залежить від того, наскільки збігається або не збігається соціальний інтерес із законами розвитку суспільства. Регулятором цього процесу постають структура способу виробництва та відносини /справедливості або несправедливості/, які існують у суспільному вимірі. В такому вимірі справедливість, суб'єктивуючи певну реальність бачення світу, обумовлює суб'єктивність ставлення до об'єктивної соціальної дійсності та законів суспільного розвитку. Їх несправедливе або штучне порушення призводить до дисгармонії соціального буття, якщо взяти, наприклад, структуру способу виробництва як важливого чинника соціально-економічних відносин, зрештою, спричиняє суспільний спротив, кризи та конфлікти.

Прикладом може бути Революція на граніті 1991 року – перша масштабна акція протесту на майдані Незалежності. Інші ключові протестні рухи – «Україна без Кучми», Помаранчева революція (2004), Революція Гідності (2013–2014) – мали дещо інакший характер і причини, але в їхній основі постають питання щодо ціннісного виміру, справедливості

у суспільстві. Найбільш гострою формою вираження кризи, а надалі конфлікту постала зовнішня військова агресія РФ. В її основі лежить розуміння ворогом того, що в українському суспільстві несправедливий розподіл матеріальних благ під час грабіжницької приватизації, мінімізований вплив держави як регулятора соціальних процесів у так званому «вільному ринку» призвели до конфлікту інтересів, деструктивних / кризових/ виявів, які використала РФ у своїй агресивній політиці.

Консолідація українського суспільства, патріотизм, національний рух на основі принципів справедливості мобілізують і забезпечують активний спротив ворогу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дворецька, Г. В. *Соціологія: навчальний посібник*. Київ, 2001. URL: <https://buklib.net/books/23286/>
2. Дюркгейм, Е. *Первісні форми релігійного життя: тотемна система в Австралії*. Київ, 2002. 424 с.
3. Маркс, К., Енгельс, Ф. *Марксів проект передмови до німецької ідеології*. URL: <https://vpered.wordpress.com/2013/03/14/marx-engels-deutsche-ideologie/>
4. Маркс, К., Енгельс, Ф. *Німецька ідеологія*. URL: <https://vpered.wordpress.com/2013/03/14/marx-engels-deutsche-ideologie/>
5. Платон. *Держава* / пер. з англ. О. Стрєбицька. Харків, 2024. 383 с.
6. Ролз, Дж. *Теорія справедливості* / пер. з англ. О. Мокровський. Київ, 2001. 822 с.
7. Савицька, І. М., Стадник, Б. М. Концептуалізація справедливості у філософії Платона. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2025. № 1. С. 85–92. URL: <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.1.11>
8. Pareto, V. *Trattato di sociologia generale...* Nabu Press, 1916. 846 p.

9. Parsons, T. *The Social System*. Routledge, 1951. 448 p. URL: <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/10/The-Social-System-by-Talcott-Parsons.pdf>
10. Simmel, G. *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Auflage, Berlin, 1908. URL: https://www.duncker-humblot.de/_files_media/leseproben/9783428537259.pdf
11. Smelser, Neil J. *Problematics of Sociology*. Berkeley, 1997. 138 p. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi4/0005971.pdf>
12. Tönnies, F. *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Berlin, 1887. 270 p. URL: <https://ia800506.us.archive.org/20/items/gemeinschaftundg00tn/gemeinschaftundg00tn.pdf>
13. Weber, M. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriß der verstehenden Soziologie*. Tubingen, 1985. 992 p.
1. Dvoretzka, G. (2001). *Sociology: A Textbook*. Kyiv. [online] Available at: <https://buklib.net/books/23286/> [in Ukr.]
2. Durkheim, É. (2002). *The Elementary Forms of Religious Life: The Totemic System in Australia*. Kyiv. [in Ukr.]
3. Marx, K., Engels, F. *Marx's Draft Preface to German Ideology*. [online] Available at: <https://vpered.wordpress.com/2013/03/14/marx-engels-deutsche-ideologie/> [in Ukr.]
4. Marx, K., Engels, F. *German Ideology*. [online] Available at: <https://vpered.wordpress.com/2013/03/14/marx-engels-deutsche-ideologie/> [in Ukr.]
5. Plato. (2024). *The Republic*. Kharkiv. [in Ukr.]
6. Rawls, J. (2001) *Theory of Justice*. Kyiv. [in Ukr.]
7. Savytska, I., Stadnyk, B. (2025). Conceptualization of Justice in Plato's Philosophy. *Perspectives. Social and Political Journal*, 1, pp. 85-92. [online] Available at: <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.1.11> [in Ukr.]
8. Pareto, V. (1916). *Trattato di sociologia generale...* Nabu Press. [in Ita.]
9. Parsons, T. (1951). *The Social System*. Routledge, 448 p. [online] Available at: <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/10/The-Social-System-by-Talcott-Parsons.pdf>. [in Eng.]
10. Simmel, G. (1908). *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Duncker & Humblot. [online] Available at: https://www.duncker-humblot.de/_files_media/leseproben/9783428537259.pdf. [in Deu.]
11. Smelser, Neil J. (1997). *Problematics of Sociology*. University of California Press. 138 p. [online] Available at: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi4/0005971.pdf>. [in Eng.]
12. Tönnies, F. (1887). *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Fues. [online] Available at: <https://ia800506.us.archive.org/20/items/gemeinschaftundg00tn/gemeinschaftundg00tn.pdf>. [in Deu.]
13. Weber, M. (1985). *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriß der verstehenden Soziologie*. Tubingen, 992 p. [in Deu.]

Summary

SOCIAL GUIDELINES FOR JUSTICE IN A SOCIETY IN CRISIS

Borys STADNYK

orcid.org/0009-0008-7988-2005

postgraduate student at the Department of Philosophy and International Communication
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

The relevance of the research. Bringing about fundamental changes in all spheres of Ukrainian society is the most important task during the crisis. This issue has become

particularly acute in the context of war. The crisis requires overcoming social apathy among citizens and awakening genuine interest in ways to minimize the impact of both internal and external factors. The Verkhovna Rada of Ukraine has adopted regulatory and legislative acts that aim to overcome crisis processes, conflicts, and resistance to the aggressor. People with life and social positions, principles, goals, attitudes, life plans, and hopes are at the heart of these transformations. Their implementation is closely linked to moral, ethical, national, regulatory and legal values and the principles of justice. In this context, justice is actualised, and it is an important factor in minimising crisis processes in society.

The purpose is to examine the social orientations of justice in crisis society, emphasizing their ethical, legal, and historical dimensions in Ukraine's development.

Conclusions. In a society where justice prevails, a person acts as a subject in relation to objective reality, since they have the opportunity to realize social needs, interests, and goals. Together, they pave the way for a certain character and type of activity. The latter, in essence, is a reflection of objective reality in people's consciousness, which is carried out not mirror-like, but through the prism of the principles of justice. As a rule, people's understanding of their relationship to reality depends on the extent to which social interests coincide or do not coincide with the laws of social development. The regulator of this process is the structure of the mode of production and the relations (justice or injustice) that exist in the social dimension. In this dimension, justice, subjectivizing a certain reality of the worldview, determines the subjectivity of the attitude towards objective social reality and the laws of social development. Violating these principles, whether unjustly or artificially, results in disharmony in social life. If we take, for example, the structure of the mode of production as an important factor in socio-economic relations, it ultimately leads to social resistance, crisis, and conflict. An example of this is the 1991 "Revolution on Granite," which was the first large-scale protest on Independence Square. Other key protest movements, such as "Ukraine without Kuchma" and the "Orange Revolution" (2004), and the "Revolution of Dignity" (2013-2014), were somewhat different in nature and cause, but at their core were questions of values, particularly justice in society. The most acute form of expression of the crisis and subsequent conflict was the external "military aggression" of the Russian Federation. It was based on the enemy's understanding that in Ukrainian society, through injustice in the distribution of material goods during predatory privatization and the minimized influence of the state as a regulator of social processes in the so-called "free market," led to conflicts of interest and destructive/crisis manifestations, which the Russian Federation used in its aggressive policy. The consolidation of Ukrainian society, patriotism, and the national movement, based on the principles of justice and social values, mobilizes and ensures active resistance to the enemy.

Keywords: justice, crisis society, conflict, military aggression, needs, interests, goals, values.

ЦІННІСНА ТРАНСФОРМАЦІЯ, КРИЗА ОСВІТИ ТА СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ

Тетяна БЕВЗ

orcid.org/0000-0002-0129-1925

доктор історичних наук, професор,
старший науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: tetanabevz@gmail.com

Вікторія КАПУСТИНА

orcid.org/0000-0003-0384-3655

магістр соціології

ПУ «Інститут прикладної педагогіки»

email: vkapustina@ipp.org.ua

Анотація. На основі якісної методології (глибинних інтерв'ю) та аналізу емпіричних даних (USAID/IREX, IRSEM) проаналізовано механізми адаптації та їхній вплив на освітній процес. Встановлено фундаментальний зсув цінностей до пріоритету безпеки та філософії «жити тут і зараз», а також визначено Збройні сили України як головний інститут довіри, що формує нову національну ідентичність через чин та відповідальність. Результати підтверджують високу психологічну резильєнтність молоді та підкреслюють нагальну потребу в адаптації освітньої політики до нових соціальних реалій.

Ключові слова: ціннісна трансформація, студентство, криза освіти, стратегії виживання, війна, національна ідентичність, глибинне інтерв'ю, резильєнтність.

Постановка проблеми. Повномасштабна військова агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася у лютому 2022 року, стала каталізатором безпрецедентних соціальних, економічних та психологічних змін в українському суспільстві. В умовах екзистенційної загрози та небувалого тиску особливо гостро постало питання про долі та життєві стратегії молоді, яка є головним людським капіталом для повоєнної відбудови. Саме тому дослідження ціннісної трансформації, кризи освіти та стратегій виживання українського студентства набуває сьогодні критичної наукової та стратегічної актуальності.

Сучасна українська молодь є

ключовим суб'єктом національної стійкості та критично важливим елементом людського капіталу, задіяним у процесах захисту суверенітету та європейських демократичних цінностей. В умовах безпрецедентної військової агресії це покоління активно артикулює та реалізує свій свідомий цивілізаційний вибір на користь свободи, протиставляючи його тиранічним і тоталітарним моделям розвитку.

Високий рівень громадянської залученості та агентності молодих українців знаходить своє вираження у множинності соціальних ролей. Молодь демонструє відданість національним інтересам через конкретну практичну діяльність:

як у військовому вимірі (служба на передовій), так і в цивільному секторі (волонтерство, активізм, формування молодіжних рад, розвиток підприємництва та громадське лідерство). Ці дії є свідченням проактивної позиції, спрямованої на негайне конструювання бажаного майбутнього, а не на пасивне очікування сприятливих обставин.

Незважаючи на травматичний досвід повномасштабного вторгнення, українська молодь демонструє значну психологічну та соціальну резильєнтність. Вона виступає носієм національних цінностей, сприяє суспільній консолідації та ефективно задіяна у процесах підтримки обороноздатності держави і забезпечення її подальшого сталого розвитку.

Аналіз досліджень та публікацій. Основні принципи та стратегічні цілі молодіжної політики закріплені у Законі України «Про основні засади молодіжної політики», Державній цільовій соціальній програмі «Молодь України» на 2021–2025 роки, Державній цільовій соціальній програмі національно-патріотичного виховання на період до 2025 року, Національній молодіжній стратегії до 2030 року. Ухвалення у 2025 році Закону України «Про основні засади молодіжної політики» №12298 є фундаментальним кроком у реформуванні державної політики щодо молоді, сигналізуючи про стратегічний перехід від патерналістичної моделі до партнерської [1]. Ця законодавча ініціатива закріплює нову філософію, за якою молодіжна політика перестає розглядати молодь як об'єкт впливу, визнаючи її повноправним суб'єктом процесів національного розвитку. Закон забезпечує інституціоналізацію участі молоді у виробленні державних рішень, надаючи їй рівноправний

статус та гарантуючи юридичне, а не лише символічне, врахування її позиції. Крім того, створюються нові механізми для системної підтримки молодіжних ініціатив, громадських організацій та волонтерських команд. Важливою інновацією є інтеграція європейських механізмів: вперше на національному рівні закріплено «Молодіжну гарантію» (Youth Guarantee), яка забезпечує кожній молодій людині гарантований доступ до працевлаштування, навчання або підтримки у започаткуванні власної справи [1]. Також передбачено розвиток мобільних молодіжних центрів для підвищення доступності роботи з молоддю по всій країні та пільгову оренду приміщень для молодіжних організацій [1]. Отже, Закон №12298 є стратегічним рішенням, що посилює агентність української молоді та інтегрує національне законодавство у європейський простір.

Актуальність теми підтверджується також міжнародними дослідженнями та документами, які контекстуалізують український досвід. Міжнародне опитування «Війна в Україні очима молоді» (FEPS та ThinkYoung), яке було проведено з 25 березня по 7 квітня 2022 року (в опитуванні взяли участь 7367 молодих європейців віком від 18 до 38 років з Франції, Німеччини, Великої Британії, Італії, Іспанії, Польщі та Румунії) [2], дає змогу контекстуалізувати досвід українського студентства, підтверджуючи, що війна сприймається молодим поколінням Європи як пряма загроза стабільності та цінностям. Більше двох третин молодих європейців (понад 60%) [2] висловлюють занепокоєння щодо поширення конфлікту в межах ЄС та підтримують збільшення військових витрат країн-членів, що свідчить про

колективне усвідомлення екзистенційної загрози. Цей вектор посилюється консенсусом щодо жорстких економічних санкцій проти Росії (понад три чверті опитаних) та підтримкою прискорення переходу на відновлювану енергетику з метою зменшення енергетичної залежності [2]. Отже, свідомий цивілізаційний вибір української молоді, яка бореться за європейські цінності, резонує зі стратегічною готовністю європейської молоді до посилення оборонної та економічної стійкості континенту.

Дослідження, подібні до «Обсерваторії покоління Z» (IRSEM, Франція, 2021), показують, що 82% молодих людей Франції – хоча це також стосується населення загалом – довіряють армії (на їхню думку, військова інституція чітко втілює кілька позитивних цінностей: відданість, мужність та захист), 98% вважають армію корисною (порівняно з 78% у 1998 р.), 62% також визнають, що запровадження нової обов'язкової військової служби було б добре [3]. Водночас, коли спостерігається загальна криза довіри до інституцій, 80%, наприклад, висловлюють недовіру до політичних партій, 60% – до уряду та 42% – до поліції [3]. Дослідження IRSEM про покоління Z у Франції є важливою теоретичною рамкою та точкою порівняння (бенчмарком) для нашого дослідження.

Якщо для французької молоді армія є лише позитивним інститутом цінностей, то для української Збройні сили України (ЗСУ) є фундаментом ідентичності та державницького чину. Цей феномен блискуче сформулював доктор філософських наук, професор Ф. Шандор, який проводив лекції з окопу, а нині є послом України в Угорщині, стверджуючи: «Сьогоднішня українська молодь – це

однозначно найкраще, що є в Україні. ... Цій молоді ми дякуємо за патріотизм. За те, що вона не дала прорадянському поколінню людей знищити нашу державу. Якби не молодь Помаранчевої революції, якби не молодь Майдану, якби не молодь, яка пішла у добровольчі батальйони ТРО чи ЗСУ, то нас просто вже могло б і не бути. Тому наша молодь – це не тільки про патріотизм, це той національний стрижень, який є молодечим, козацьким і справді українським» [4].

Особливу цінність для нашої роботи мали результати всеукраїнського соціологічного дослідження «Підлітки та їхнє життя під час війни: настрої, цінності, майбутнє» [5] Благодійного фонду «Клуб Добродіїв» і дослідження «Погляди української молоді на національну ідентичність» [6], проведеного IREX у співпраці з Платформою публічної дипломатії та Info Sapience Програми USAID «Мріємо та діємо».

Актуальність теми засвідчує і низка наукових розвідок: «Молодь України: виклики та адаптація в умовах воєнного стану» [7]; «Соціальна згуртованість молоді в Україні в умовах воєнного стану» [8]; «Проблеми соціальної безпеки молоді в Україні в умовах воєнного стану та шляхи їх подолання» [9]; «Спосіб життя студентської молоді в умовах війни України проти російської військової агресії: за даними соціологічного дослідження» [10], в яких тема молоді розкривається досить різнобічно. У роботі використані також глибинні інтерв'ю, проведені співавтором цієї статті [11], які стали цінним емпіричним матеріалом нашого дослідження.

Повномасштабна війна Росії проти України стала руйнівним фактором, що перекреслив мрії та плани української

молоді. Соціологи одностайно стверджують: війна справила на українських юнаків та дівчат набагато сильніший вплив, ніж пандемія COVID-19, що сколихнула світ. Як засвідчують результати всеукраїнських соціологічних опитувань (зокрема, «Підлітки та їхнє життя під час війни» [5]), повномасштабне вторгнення спричинило глибоку та стрімку ціннісну трансформацію серед української молоді, яка виявляється у зростанні патріотизму, впевненості у власних силах та активній участі у волонтерстві (43% волонтерів) [5]. Ці дані дають розуміння масштабу феномену (87% зазнали найбільших змін під час війни [5]), а також фіксують його наслідки на рівні громадської активності та формування професійних намірів.

Мета – здійснити якісний аналіз механізмів, змісту та глибинних причин ціннісної трансформації українського студентства в умовах повномасштабної війни, виявити ключові стратегії його виживання та оцінити, як ці процеси впливають на кризу релевантності

сучасної української вищої освіти.

Методологія дослідження. Для розкриття центральних аспектів нашої статті – ціннісна трансформація, криза освіти та стратегії виживання – недостатньо констатації факту. Необхідно зануритися в суб’єктивний досвід студентства, щоб зрозуміти, як саме відбувається переоцінка цінностей, які конкретні «стратегії виживання» вони обирають для подолання кризи освіти і фінансової нестабільності та що саме є глибинною причиною їхньої мотивації. Саме тому дослідження реалізовано з використанням якісної методології, де основним методом стало напівструктуроване глибинне інтерв’ю [11]. Критеріями відбору респондентів були: студент/ка ЗВО, досвід поєднання дистанційного навчання та вторинної зайнятості в умовах повномасштабної війни РФ проти України [11]. Глибинні інтерв’ю проведені упродовж квітня–травня 2023 року. Соціально-демографічні характеристики респондентів зазначено у Таблиці 1.

Таблиця 1

Соціально-демографічні характеристики респондентів¹

	Вік	Стать	Назва навчального закладу	Місце проживання зараз	Фінансове забезпечення
1	22	Жіноча	EU Business School Geneva	Київ	Можемо дозволити собі купувати деякі коштовні речі
2	23	Чоловіча	Національний університет «Києво-Могилянська академія»	Глазго	Можемо дозволити собі купувати деякі коштовні речі
3	23	Чоловіча	Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана	Київ	Вистачає грошей на їжу та одяг, але не вистачає на те, щоб купувати коштовні речі

¹ Складено автором В. Капустіною на основі проведених інтерв’ю.

4	22	Чоло- віча	Київський національний університет імені Тараса Шевченка (+мобільність)	Констанц	Вистачає грошей на їжу та одяг, але не вистачає на те, щоб купувати коштовні речі
5	19	Жіно- ча	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	Київ	Вистачає грошей на їжу та одяг, але не вистачає на те, щоб купувати коштовні речі
6	22	Жіно- ча	Київський національний торговельно-економічний університет	Київ	Вистачає грошей на їжу та одяг, але не вистачає на те, щоб купувати коштовні речі
7	22	Жіно- ча	Національний медичний університет імені О. О. Богомольця	Київ	Вистачає грошей на їжу та одяг, але не вистачає на те, щоб купувати коштовні речі
8	23	Чоло- віча	Національний універси- тет «Кієво-Могилянська академія»	Київ	Можемо дозволити собі ку- пувати деякі коштовні речі
9	22	Жіно- ча	Київський національний торговельно-економічний університет	Лондон	Вистачає грошей на їжу та одяг, але не вистачає на те, щоб купувати коштовні речі
10	22	Жіно- ча	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	Київ	Можемо дозволити собі ку- пувати деякі коштовні речі
11	22	Жіно- ча	Національний авіаційний університет	Київ	Можемо дозволити собі ку- пувати деякі коштовні речі
12	22	Чоло- віча	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	Київ	Можемо дозволити собі ку- пувати деякі коштовні речі
13	22	Чоло- віча	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	Київ	Можемо дозволити собі ку- пувати деякі коштовні речі
14	23	Чоло- віча	Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана	Немішаєве	Можемо дозволити собі ку- пувати деякі коштовні речі
15	22	Жіно- ча	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	Київ	Можемо дозволити собі ку- пувати деякі коштовні речі
16	22	Жіно- ча	Вільний університет Берліна	Берлін	Можемо дозволити собі ку- пувати деякі коштовні речі

17	21	Чоловіча	Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського	Київ	Вистачає грошей на їжу та одяг, але не вистачає на те, щоб купувати коштовні речі
18	20	Чоловіча	Київський національний торговельно-економічний університет	Київ	Вистачає грошей на їжу, але купувати одяг важко
19	21	Чоловіча	Національний університет «Києво-Могилянська академія»	Луцьк	Вистачає грошей на їжу та одяг, але не вистачає на те, щоб купувати коштовні речі
20	21	Жіноча	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	Бориспіль	Вистачає грошей на їжу та одяг, але не вистачає на те, щоб купувати коштовні речі

Війна є високосенситивною темою, пов'язаною з травмою, втратами та невизначеністю. Як зазначено у методологічному описі, цей метод є найбільш доцільним для вивчення емоційно насичених питань. Глибинне інтерв'ю дає змогу створити довірливе середовище (онлайн-режим, відеоспостереження за невербальними реакціями), де респонденти можуть вільно ділитися особистими наративами, які лежать в основі статистичних показників.

Замість фіксації того, що молодь «вірить у власні сили» (93%) [5], глибинне інтерв'ю дає можливість з'ясувати механізми цієї віри: як формується їхній «патріотичний, переможний вайб», що спонукало їх обрати військову спеціальність або піти у волонтерство. Це дає змогу розкрити справжні смислові значення переоцінки життя.

Вибірка, сфокусована на студентах, які поєднують дистанційне навчання із вторинною зайнятістю (критерій відбору), безпосередньо корелює з частиною статті про «стратегії виживання». Глибинні інтерв'ю (через тематичні блоки

про освіту, зайнятість та психологічний стан) дають можливість не просто зафіксувати факт роботи, а виявити глибинні причини феномену працюючого студента у нових реаліях, розкриваючи, як вони балансують між академічними вимогами та економічною необхідністю в умовах «кризи освіти» [11]. Отже, глибинні інтерв'ю є незамінним інструментом для переходу від загальної картини (кількісної констатації змін) до багатогранності індивідуального досвіду, що дасть змогу повноцінно розкрити заявлену тему статті.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що у контексті повномасштабної військової агресії Росії поняття «криза освіти» не є суто педагогічним, а представляє складний, багатовимірний феномен, що охоплює системні, інституційні, ціннісні та психологічні аспекти. На основі глибинних інтерв'ю з українським студентством ми концептуалізуємо цю кризу через три взаємопов'язані виміри: 1) криза безперервності та фізичної доступності (системний вимір). Цей вимір охоплює руйнування

матеріально-технічної бази та фізичних умов для навчання. Найгостріші її прояви: а) логістичний шок, тобто раптова зупинка освітнього процесу, спричинена бойовими діями, окупацією та вимушеною внутрішньою/зовнішньою міграцією студентів і б) енергетичний колапс – це тривалі відключення електропостачання та зв'язку (блекаути) восени 2022 року, які, за свідченнями респондентів, «фактично унеможливили нормальне дистанційне навчання», перетворивши процес підготовки на виснажливий пошук світла по місту; 2) криза релевантності та якості (педагогічний вимір). Ця криза відображає невідповідність змісту та методів навчання новим реаліям та потребам молоді. Відчуття, що дистанційний формат не забезпечує здобуття якісних знань, а зводиться до «самонавчання», особливо в технічних (ІТ-сфера) та практичних галузях, де програми є «неактуальними». Втрата освітнім процесом статусу ціннісного пріоритету, коли єдиною мотивацією залишається формальне отримання диплома («закінчити хоч якось і забути»), оскільки знання та досвід набуваються на роботі; 3) криза інституційної емпатії та довіри (психологічний вимір). Цей вимір виявляє розрив між потребами травмованого студента та жорсткими вимогами освітньої системи. Відсутність розуміння з боку частини викладачів та адміністрації, які намагалися підтримувати високі вимоги або проводити заняття навіть у перші дні вторгнення, що викликало «обурення та відторгнення» студентів. Різке протиставлення поведінки українських ЗВО та миттєвої підтримки, лояльності, гнучкості іноземних університетів, що посилює відчуття інституційної залишеності та кризи довіри до системи освіти

як соціального партнера. Отже, «криза освіти» є багатofакторним бар'єром, який не лише ускладнює академічний процес, але й посилює психоемоційну напругу та змушує студентство обирати стратегії виживання, де робота є джерелом стабільності, а навчання – вторинною формальністю.

Аналіз глибинних інтерв'ю виявив, що початок повномасштабної війни для більшості студентів став раптовим та несподіваним викликом. Попри нагнітання ситуації та інструкції щодо тривожної валізи з кінця 2021 року більшість молодих людей не вірили у вторгнення. Студенти до останнього сподівалися, що події локалізуються на Сході, як це було у 2014 році, або обмежаться «одним днем». Звідси випливає проблема невідповідності: «Чи вірила, що почнеться – ні! Справді ні...» [11] (Респондентка 1); «Я до останнього не вірила, що війна могла початися» (Респондентка 17), «Звісно я не вірила в те, що війна почалась, я думала це просто там, можливо, один день якийсь, так просто там щось сталося, завтра все буде вже нормально і я повернусь до свого колишнього життя, яке воно було» [11] (Респондентка 6), а також спонтанність перших дій: «Тривожну валізу я не збирала... це все вишло якось спонтанно, дуже» [11] (Респондентка 6); «Та ти що, яка війна? Яка ж, блін, в XXI сторіччі війна?» [11] (Респондент 13). Респонденти підтвердили загальну невіру у вторгнення («Чи вірила, що почнеться – ні! Справді ні», «Я думав, що це знову локалізується десь на Сході»), але водночас мали мінімальну інтуїтивну підготовку (повний бак бензину та тривожна валіза з документами і грошима).

Для багатьох ранок 24 лютого

розпочався із вибухів, які одразу стали асоціацією з повномасштабною війною: «Мій ранок почався в гуртожитку о четвертій, мабуть, як у всіх, хто був у Києві, і дізналась я про те, що почалась війна саме через вибухи, які почула... чітко пам'ятаю, що це було чотири чи п'ять вибухів, і було дійсно дуже страшно» [11] (Респондентка 9).

Незважаючи на загальну невіру, частина респондентів та їхніх родин готувалися, розробляючи плани евакуації та місця зустрічі: «Ми вирішили так, що підготовка не буде зайвою... ми домовились з рідними, де ми зустрічаємось, якщо не буде зв'язку» [11] (Респондент 12). Високу стресостійкість виявили ті, хто мав досвід війни з 2014 року: «Для моєї сім'ї війна почалася не 24 лютого, а ще у 14-му році... у тебе немає якоїсь паніки чи шоку» [11] (Респондент 13).

Найбільш травматичним досвідом, що зруйнував життя молоді, стала окупація, яка призвела до цілої низки проблем: холод, голод та відсутність води і електрики: «Це був тотальний треш, це була жесьть... почали економити, потім взагалі [їжі] стало, прям, мега мало» [11] (Респондент 2, Буча). Кривава війна призвела до непоправних втрат, включаючи смерть рідних та близьких, про що студенти говорять із надзвичайним боєм: «Батько загинув за два дні до звільнення Бучі... це просто жесьть... дуже сильно болить ця історія» [11] (Респондент 2; Респондент 3).

Війна принесла проблеми розлуки з рідними та вимушеної евакуації. Переїзд в інший регіон або виїзд за кордон був важким емоційним випробуванням, часто відчувався «як в останній путь» [11] (Респондентка 1) і здійснювався в умовах розбомблених доріг та обмежених

варіантів. Усі ці спільні болючі досвіди (обстріли, тривоги, втрати) об'єднали українське суспільство. Отже, війна стала несподіванкою, викликом та загрозою, що зруйнувала плани на майбутнє і змусила студентів шукати роботу та поєднувати її з навчанням у надзвичайно складних умовах.

Повномасштабна війна спричинила глибоку трансформацію свідомості, життєвих стратегій та системи цінностей українських студентів. Респонденти відзначають, що змінилося буквально все життя, і цей досвід виявив як вікно можливостей, так і глибокі психоемоційні проблеми. Можна виокремити кілька блоків цінностей, які визначали респонденти: 1) найвища цінність – Життя; 2) життя «тут і зараз»; 3) цінність стосунків та єднання; 4) ідентичність; 5) прості радості.

Центральною зміною стало усвідомлення високої цінності безпеки та життя, як власного, так і близьких, а також кожного українця: «Головна цінність – це життя, життя своїх близьких, своїх рідних, своїх друзів, в принципі, життя кожного українця зараз – це найважча, найвища цінність» [11] (Респондентка 7). Це усвідомлення нерозривно пов'язане з примиренням із загрозою та неможливістю планувати: «З'явилася дуже висока цінність життя... і поруч з цією цінністю життя з'явилося... примирення з тим, що в будь-який момент може прилетіти ракета» [11] (Респондентка 10).

Війна зруйнувала довгострокове планування, змусивши студентів приймати філософію «жити сьогодні»: «Планувати зараз нічого неможливо, то все робиться тут і зараз» [11] (Респондентка 15). Відповідно відбулася відмова від прокрастинації: «Я більше не відкладаю нічого

на потім... є усвідомлення, що ти живеш тут зараз» [11] (Респондентка 1). З цим пов'язана дематеріалізація цінностей – акцент змістився з матеріальних благ на духовні та людські стосунки. Респондентка 1 описує перші місяці, як «життя зупинилось», як вона «випала з життя», але після повернення додому та прийняття рішення «жити тут і зараз» [11] відчуває себе «щасливою і спокійною», незважаючи на тривожність. Респондент Олег, який має досвід 2014 року, характеризував свій стан як «норм», дотримуючись філософії «фокусуйся на своїх справах».

Суттєво зросла цінність комунікації та спільного часу з родиною та друзями. Студенти готові відкласти роботу чи навчання, щоб побачитися з близькими: «Не відкладається жодна зустріч, тобто я скоріше закінчу роботу раніше... але побачусь з батьками, побачусь з друзями» [11] (Респондентка 1). Війна також стала «лакмусовим папірцем», що виявив справжнє ставлення людей: «Ця ситуація проявляє справжню людину... відкрила очі на дуже багато подій» [11] (Респондентка 6), що призвело до відмови від токсичних зв'язків. Війна «дуже сильно об'єднала і так само показала, хто справді поруч». Страхи стали екзистенційними: «Зараз єдиний страх – це втратити родину через ракету... Всього, більше ніяких взагалі страхів інших немає» [11] (Респондентка 1). Це підтверджує, що проблеми зміни роботи чи стосунків відійшли на другий план.

Крім того, загострилося відчуття національної ідентичності та емпатії: «Національність, національна ідентичність – ось це мені стало найважливіше» (Респондент 2), а також усвідомлення потреби допомагати іншим, адже «ти

ніколи не знаєш, що людина пережила за цей час». Результати дослідження USAID/IREX (проведені з 19 червня по 21 липня 2024 року) свідчать, що для молоді ключовими критеріями «українця» є: дотримання українських традицій, сплата податків, служба в ЗСУ та перебування в Україні після 24.02.2022 [6] (це найяскравіший маркер, який означає, що ідентичність формується не через пасивну належність (народження, мова), а через активний вибір та дію в умовах ризику. – Авт.).

Важливим показником «українців» є перебування в Україні після початку повномасштабного вторгнення. Власне, цю думку підтверджують і наші глибинні інтерв'ю. Так, Респондентка 1, повернувшись із Німеччини, свідомо обрала життя в Києві, приймаючи повну відповідальність за ризики, що є потужним індикатором нового патріотизму та самовизначення: «Я свідомо обрала – повернутись додому, де є постійний ризик... Я дуже щаслива бути вдома» [11]. Студенти, які залишилися і адаптувалися до війни, перетворили ризик на моральний капітал ідентичності. Їхня стійкість (виживання) стає соціальною та політичною цінністю (ідентичністю).

Ці критерії замінюють чи доповнюють суто мовні чи етнічні ознаки [6]. Така зміна прямо відображає ціннісну трансформацію студентства. Служба в ЗСУ і сплата податків – це прояви відповідальності, жертвовності та державотворчості. Ці «стратегії виживання» в умовах війни набувають статусу національних цінностей. Отже, цінності, які обирає студентство для виживання (солідарність, волонтерство, стійкість), формують нові, прагматичні маркери національної ідентичності.

Цінностями стали прості людські радощі та насолода моментом: спілкування, прогулянки, природа, цвітіння магнолій і каштанів. Цінності остаточно перейшли від матеріального до людських стосунків: «Цінності зараз лише в людях, в спілкуванні... Щастя в простих речах – в сонці, в тому, що цвітуть магнолії...» [11] (Респондентка 1). Це демонструє пошук емоційного наповнення як компенсацію за втрачену стабільність. Водночас змінилося ставлення до балансу життя/робота: «Я не ставлю в пріоритет роботу над своїм особистим життям... я кину все і піду з людьми поспілкуватись» [11] (Респондентка 1).

Незважаючи на стійкість, психоемоційна напруга має суттєвий негативний вплив на молодь. Респонденти відверто говорили про свій важкий психологічний стан: «Чесно, фігове... кожен день погано, тупо, кожен день... В мене враження, що я, тупо, сходжу з розуму» [11] (Респондент 3). Важливою тенденцією було усвідомлення потреби у фаховій допомозі. Більшість молодих людей приймає рішення звертатись до консультаційних центрів, психологів та психотерапевтів. Хоча процес пошуку допомоги є складним, іноді з неякісними первинними консультаціями («ми не знаємо, зверніться до психотерапевта» [11] (Респондент 3), наявність такої опції, зокрема від роботодавців, стає суперцінністю та запобіжником.

Повномасштабна війна спричинила глибоку кризу в освітньому процесі та кардинально переосмислила феномен «працюючого студента», зробивши його пріоритетом виживання, а не лише професійного зростання. Вторгнення 24 лютого 2022 року викликало шок та зупинку навчання, але супроводжувалося

випадками абсолютного нерозуміння ситуації з боку частини викладачів, які намагалися проводити заняття навіть у перші дні, що викликало сильне обурення та відторгнення студентів: «Деякі викладачі поводили себе так, наче нічого не відбувалось і це дуже бісило». На контрасті – студенти закордонних вишів отримували миттєву підтримку та лояльність з боку адміністрації. Респондентка 1 підтвердила повну лояльність свого іноземного університету: «Сказали, що я можу здати всі екзамени пізніше... а зараз, щоб я просто була в безпеці» [11]. Це підкреслює структурну відмінність у ставленні до студента. Студенти, які виїхали за кордон, крім загальних цінностей, перейняли європейський підхід, ставлячи на перше місце свободу (вибору, руху, життя) та ефективність використання часу для себе, накопичення соціального багажу та емоцій: «Цінність моя в проведенні найбільш ефективно часу для себе, в емоціях, в спогадах» [11] (Респондент 4).

Незважаючи на знайомство з дистанційним форматом через COVID-19, морально адаптуватися до навчання в умовах війни було вкрай важко. Студенти, які пережили окупацію, обстріли, відчували повну втрату сил і мотивації: «Мені було не до того... морально був на дні». Це призвело до стійкої тенденції «закінчити і забути», коли єдиною метою залишається отримання диплома, а не здобуття якісних знань. Студенти масово критикують якість освіти, називаючи її «самонавчанням» та зазначаючи, що викладачі «не зацікавлені».

Найбільшим викликом, що унеможливив повноцінне навчання, стали тривалі відключення електроенергії восени 2022 року. Нестача світла та зв'язку перетворила процес підготовки, зокрема

написання дипломних робіт, на виснажливий пошук «світла та зв'язку» по всьому місту, що супроводжувався посиленням психологічного тиску та обуренням через нерозуміння з боку деяких викладачів: «Я просто ходила, як їжак в тумані, тільки я була їжаком в темноті і шукала світло та зв'язок» [11].

Респондент 13, програміст, різко критикував систему, зазначаючи, що вища освіта в Україні для ІТ-спеціаліста «не має сенсу» через надзвичайно повільну зміну програм (раз на 5 років) і неактуальність знань: «5 років для індустрії ІТ – це настільки величезний проміжок... університет не покривав мінімум взагалі ніяк» [11]. Це посилює аргумент про «папірець» як єдину мету. Респондент не планував вступати на наступні рівні освіти, оскільки «всі знання я набуваю сам», підтверджуючи загальну тенденцію «закінчити і забути». Респондентка 1, навпаки, впевнилася у важливості освіти як «запасного аеродрому» для роботи за кордоном: «Дуже добре мати освіту, оскільки якщо тобі раптово потрібно залишити все і поїхати... треба хоч щось вміти робити» [11] (Респондентка 1).

В умовах війни пріоритетність змістилася на роботу, а навчання відійшло на другий план, оскільки робота є джерелом стабільності, задоволення та кар'єрної перспективи: «У поєднанні навчання і роботи завжди була пріоритетною робота... Навчання вже перейшло на етап – здати хоч якось і забути» [11]. Респондентка 1, маркетолог, підтверджувала, що робота є пріоритетом над навчанням, але змінилося ставлення до балансу життя/робота. Вона сприймає свою роботу як «хобі найбільше» й інструмент для отримання experience [11].

Головним мотивом поєднання роботи та навчання стало матеріальне забезпечення та виживання. Війна призвела до різкого зростання цін та фінансових труднощів у родинях, змушуючи студентів «забезпечувати себе» та «допомагати батькам»: «Фінансові, мені потрібно фінансово забезпечувати себе та допомагати своїм батькам... це була необхідна міра» (Респондент 13) [11]. Студенти відверто заявляють: «Варіант «не працювати» – його просто немає», оскільки робота також дає можливість донатити на ЗСУ. Додатковими мотивами залишаються професійне зростання (набуття статусу, досвіду, навичок) та особистісні мотиви, включаючи патріотизм і бажання «піднімати українську економіку».

Початок вторгнення супроводжувався масовою волонтерською діяльністю студентства – від плетіння сіток та збирання гуманітарки до виготовлення протитанкових їжаків та коктейлів Молотова. Однак надалі більшість студентів не могла собі дозволити повністю залишити роботу заради волонтерства, оскільки це було б неможливо з огляду на необхідність самозабезпечення. Респонденти підтверджували, що не можуть відмовитися від роботи заради волонтерства, оскільки потрібні кошти для життя та допомоги. Волонтерство (Респондентка 1) тісно пов'язане з допомогою братам у ЗСУ (збори на тепловізори, окуляри), що є поширеною моделлю. Респондент 13 підкреслив, що донати – це «обов'язково, це окрема стаття розходів» і є більш ефективним внеском у перемогу, ніж відмова від високооплачуваної роботи.

Усі без винятку респонденти набули нову звичку – регулярно донатити на ЗСУ, вважаючи це обов'язком та

окремою статтею витрат у своєму бюджеті: «Це типу це обов'язково, це окрема стаття розходів в моєму гаманці» (Респондент 13). Це соціально схвальна поведінка, яка, за словами студентів, є внеском у пришвидшення перемоги, і вони намагаються робити її регулярною незалежно від розміру суми.

Респонденти висловлюють 100% впевненість у перемозі та мають амбітні плани на майбутнє в Україні. Респондентка 1 впевнена, що Україна стане «топовою країною для життя», куди «захочуть приїжджати і жити» з-за кордону. Плани концентруються на побудові родини та кар'єри в Україні [11] (Респондентка 1), а також на подорожах та набутті світового досвіду (Респондент 13): «Хочу побачити Європу, хочу побачити Лос-Анджелес» [11]. Перехід від довгострокового до інтуїтивного планування максимум на місяць вперед: «Все може змінитись дуже швидко» [11] (Респондентка 1).

Емпіричні дані, отримані під час глибинних напівструктурованих інтерв'ю з українськими студентами, чітко корелюються із загальнонаціональною динамікою втрат, підтверджуючи, що досвід досліджуваної вибірки відображає систематичні виклики, з якими зіткнулася молодь загалом. Згідно із загальноукраїнським опитуванням 82% молодих людей зазнали втрат через війну [12]. Наше якісне дослідження поглиблює це кількісне знання, демонструючи глибинний зміст цих втрат.

Дані загального опитування, що фіксували проблеми через відключення електроенергії та нестабільний зв'язок у близько половини молоді станом на листопад 2022 року, знаходять своє яскраве емоційне та змістове підтвердження

в інтерв'ю. Респонденти описували цей період як «найважчий» виклик для навчання та життя, що вимагав фізичного виснаження в пошуках світла та зв'язку.

Загальні тенденції, такі як зниження або втрата доходу (36%) та погіршення психічного здоров'я (28%) [12], є ключовими мотиваторами у нашому дослідженні. Саме фінансові втрати сімей та студентів (втрата роботи батьками, зростання цін) були головним мотивом для надання пріоритету роботі над навчанням, а погіршення морального стану (апатія, відчуття «сходити з розуму») стало рушійною силою для звернення до психологічної допомоги.

Досвід розлуки із сім'єю (18%) та переміщення в інші населені пункти (16%) [12] деталізуються в інтерв'ю як болісна евакуація та необхідність свідомого вибору між безпекою за кордоном і поверненням додому. А найтяжча втрата – смерть друзів або членів сім'ї (14%) [12] – посилюється якісними свідченнями про безпосередній досвід окупації та втрати батьків, що вимагає глибокого аналізу механізмів психологічної стійкості.

Отже, отримані нами глибинні інтерв'ю не лише підтверджують макротенденції загальноукраїнських опитувань, але й надають необхідний контекст і змістове наповнення для розуміння того, як саме ці статистичні втрати трансформували ціннісний світ та стратегії виживання української студентської молоді. Загальноукраїнські дані підтверджують, що попри колосальні втрати і травматичний досвід українське суспільство демонструє зміцнення внутрішньої стабільності, яке ґрунтується на посиленні соціальної згуртованості та патріотичної мотивації студентської молоді.

Дані про зростання частки молоді, яка займається волонтерством, з 20% до 42%, і перше долучення до нього 30% молодих людей у 2022 році (проти 6% у 2021 р.) [12], абсолютно корелюють із загальною тенденцією до проактивної позиції, зафіксованою у глибинних інтерв'ю.

Відбулася зміна життєвих пріоритетів: частка тих, хто вважає бути корисним своїй країні головною ціллю, зросла з 6% до 37% [12]. Ця тенденція є фундаментальним обґрунтуванням про ціннісну трансформацію та мотиваційні чинники праці та донатів, де молодь шукає сенсу в служінні та допомозі.

Зростання частки молоді, яка не хоче виїжджати з України, з 49% до 66% [12] підтверджує наші висновки про новий, свідомий патріотизм та вибір життя на Батьківщині попри ризики: «Я знайшла і впевнилась в тому, що Україна – це моя країна, і я буду лише тут» [11].

Тенденцію повернутися посилює той факт, що 76% молодих людей, які виїхали за кордон, планують повернутися [12]. Примітно, що 57% молоді за кордоном також серед найважливіших цілей в житті зазначили бути корисними Україні [12]. Це свідчить про те, що виїзд не призвів до втрати зв'язку з країною, а навпаки, підсилив відчуття відповідальності та національної ідентичності.

Молодь демонструє одностаїну підтримку територіальної цілісності та абсолютну неприйнятність будь-яких компромісів щодо встановлення миру (86% відкинули варіант «Україна претендує лише на ту територію, яка підконтрольна їй станом на сьогодні» [12]).

Різке зростання підтримки вступу до НАТО (з 59% до 80%) та ЄС (з 57% до 85%) [12] фіксує загальнонаціональний

консенсус щодо політичної рамки майбутнього України. Цей консенсус підтверджує наш висновок про те, що молодь свідомо обирає західну цивілізаційну модель як основу для своєї подальшої життєдіяльності.

Отже, глибинні інтерв'ю, які висвітлюють внутрішню мотивацію (цінності, стійкість, патріотизм), є незамінним доповненням до загальноукраїнських статистичних даних, які фіксують зовнішні прояви та стратегічні орієнтири української молоді.

Висновки. Проведене дослідження чітко засвідчило, що повномасштабна війна спричинила докорінну трансформацію у свідомості, системі цінностей та життєвих пріоритетах українського студентства, а також суттєво змінила ставлення молоді до освіти та праці. Війна виступила як критичний чинник виживання та дорослішання.

Більшість студентів до останнього не вірила у повномасштабну війну, що призвело до спонтанності дій та посиленого шоку на початку вторгнення. Значна частина респондентів пережила надзвичайно травматичний досвід, включаючи окупацію, бомбардування, гуманітарну кризу (холод, голод, відсутність води) та непоправні втрати близьких. Це призвело до глибокої психоемоційної кризи та потреби у фаховій психологічній допомозі. Відбулася дематеріалізація цінностей. Життя, безпека (власна та близьких) і свобода стали найвищими пріоритетами. Сформувався філософія «жити тут і зараз», що передбачає відмову від прокрасинації, а також загострення національної ідентичності та емпатії до інших українців.

Війна призвела до кризи довіри до системи освіти, спричиненої

нерозумінням та високими вимогами частини викладачів, що різко контрастувало з лояльністю іноземних вишів. Через постійний стрес, моральне виснаження та низьку якість дистанційної освіти (яка зводилася до самонавчання) навчання втратило свою пріоритетність. Основною мотивацією для більшості стало лише бажання «закінчити і забути» та отримати диплом.

Тривалі відключення електроенергії восени 2022 року стали найбільшою перешкодою, фактично унеможлививши нормальне дистанційне навчання та вимагаючи від студентів величезних фізичних та моральних зусиль для пошуку зв'язку та світла. В умовах економічної кризи головним мотивом поєднання роботи та навчання стало матеріальне забезпечення та виживання. Робота необхідна для самозабезпечення, допомоги родині та покриття високих витрат на життя, а не лише для професійного зростання. У конфлікті навчання/робота більшість студентів надає перевагу роботі, оскільки вона приносить стабільність, фінансову незалежність та реальні перспективи, тоді як навчання сприймається як вторинна формальність.

Студентство виявило високий рівень соціальної відповідальності. Усі респонденти набули звички регулярно донатити на ЗСУ, розглядаючи це як обов'язкову статтю витрат та прямий внесок у прискорення перемоги. На початку вторгнення також спостерігалася активна, але нетривала, волонтерська діяльність.

Перспективи подальших досліджень впливають із необхідності переведення якісно зафіксованої ціннісної трансформації у площину управлінських рішень та системної підтримки. Пріоритетним є глибинний аналіз феномену

«працюючого студента» з акцентом на кількісному вимірі соціальної прекарності та впливу на академічну успішність, а також лонгітюдне дослідження психологічних наслідків травми війни для оцінки довгострокової резильєнтності. Критично важливим є подальший аналіз ролі ЗСУ як нового ціннісного референта у свідомості молоді, щоб зрозуміти його потенціал для формування громадянської ідентичності та відбудови країни. Нарешті, майбутні роботи мають зосередитися на розробці моделі «Університет 4.0» – реформуванні освітніх програм, що забезпечить їхню релевантність новим життєвим стратегіям студентства та потребам економічного відновлення України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Президент підписав новий Закон про молодь: більше прав, більше можливостей. 16.05.2025. URL: <https://mms.gov.ua/news/prezydent-pidpysav-novyi-zakon-pro-molod-bilshe-prav-bilshe-mozhlyvosti>
2. Dressler, M. *Builders of Progress: The war in Ukraine through the eyes of youth*. URL: <https://feps-europe.eu/publication/builders-of-progress-the-war-in-ukraine-through-the-eyes-of-youth/>
3. Muxel, A. *Young people and war: a renewed patriotism?* 16.10.2024. URL: <https://www.polytechnique-insights.com/en/columns/society/young-people-and-war-a-renewed-patriotism/>
4. Самсонов, Д. *Патріотична, ціннісна, креативна: чому Україна може пишатися своєю молоддю*. 24.08.2022. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20220824-patriotychna-czinnisnakreatyvna-chomu-ukrayina-mozhe-pyshatysya-svoeyu-moloddyu/>
5. Підлітки та їхнє життя під час війни: настрої, цінності, майбутнє. URL: <https://dobrodiy.club/wpcontent/uploads/2023/03/>

doslidzhennya-pidlitky-ta-yihnye-zhyttya-pid-chasvijny-nastroyi-czinnosti-majbutnye.pdf

6. Погляди української молоді на національну ідентичність. URL: <https://mriemotadiemorazom.org/research>

7. *Молодь України: виклики та адаптація в умовах воєнного стану*: інформаційно-аналітичні матеріали до державної доповіді про становище молоді в Україні / В. О. Радкевич, М. А. Пригодій, Т. М. Герлянд та ін. Київ, 2025. 37 с.

8. Бибик, Д., Савельчук, І. Соціальна згуртованість молоді в Україні в умовах воєнного стану. *Social Work and Education*. 2023. Vol. 10. No. 1. P. 7–16.

9. Ачкасова, О. В., Полянська, А. С., Семенов, О. О. *Проблеми соціальної безпеки молоді в Україні в умовах воєнного стану та шляхи їх подолання*. 2023. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3018>; <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-71>

10. Слабкий, Г. О., Білак-Лук'янчук, В. Й., Гончаренко, І. І., Жданова, О. В. Спосіб життя студентської молоді в умовах війни України проти російської військової агресії: за даними соціологічного дослідження. *The 6th International scientific and practical conference "Science and society: modern trends in a changing world"* (May 13–15, 2024). MDPC Publishing, Vienna, Austria. 2024. P. 92–97.

11. Капустіна, В. М. *Вторинна зайнятість українського студентства в умовах війни*: кваліфікаційна робота: 054 Соціологія. Київ, 2023. 140 с. URL: <https://ir.library.knu.ua/server/api/core/bitstreams/233f16a0-1c26-449c-967b-576b47f46172/content>

12. Волосевич, І., Когут, І., Жерьобкіна, Т., Назаренко, Ю. *Вплив війни на молодь в Україні*. 02.05.2023. URL: <https://cedos.org.ua/researches/vpliv-vijni-na-molod-v-ukrayini/>

REFERENCES

1. *The President Signed the New Law on Youth: More Rights, More Opportunities*. May 16, 2025. [online] Available at: [https://mms.gov.ua/news/prezydent-pidpysav-novyi-zakon-](https://mms.gov.ua/news/prezydent-pidpysav-novyi-zakon-pro-molod-bilshe-prav-bilshe-mozhlyvostei)

[pro-molod-bilshe-prav-bilshe-mozhlyvostei](https://mms.gov.ua/news/prezydent-pidpysav-novyi-zakon-pro-molod-bilshe-prav-bilshe-mozhlyvostei) [in Ukr.]

2. Dressler, M. *Builders of Progress: The War in Ukraine Through the Eyes of Youth*. [online] Available at: <https://feps-europe.eu/publication/builders-of-progress-the-war-in-ukraine-through-the-eyes-of-youth/> [in Ukr.]

3. Muxel, A. (2024). *Young People and War: a Renewed Patriotism?* October 16. [online] Available at: <https://www.polytechnique-insights.com/en/columns/society/young-people-and-war-a-renewed-patriotism/> [in Eng.]

4. Samsonov, D. (2022). Patriotic, Valuable, Creative: why Ukraine can be Proud of its Youth. August 24. [online] Available at: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20220824-patriotychna-czinnisnakreatyvna-chomu-ukrayina-mozhe-pyshatysya-svoyeyu-moloddyu/> [in Ukr.]

5. *Teenagers and their Life during the War: Moods, Values, Future*. [online] Available at: <https://dobrodiy.club/wpcontent/uploads/2023/03/doslidzhennya-pidlitky-ta-yihnye-zhyttya-pid-chasvijny-nastroyi-czinnosti-majbutnye.pdf> [in Ukr.]

6. *Views of Ukrainian Youth on National Identity*. [online] Available at: <https://mriemotadiemorazom.org/research> [in Ukr.]

7. Radkevych, V., Pryhodii, M., Herliand, T. et al. (2025). *Youth of Ukraine: Challenges and Adaptation in the Conditions of Martial Law*: Information and Analytical Materials for the State Report on the Situation of Youth in Ukraine. Kyiv, 37 p. [in Ukr.]

8. Bybyk, D., Savelchuk, I. (2023). Social Cohesion of Youth in Ukraine in the Conditions of Martial Law. *Social Work and Education*. Vol. 10., No. 1, 7–16 pp. [in Ukr.]

9. Achkasova, O., Polianska, A., Semenov, O. (2023). *Problems of Social Security of Youth in Ukraine in the Conditions of Martial Law and Ways to Overcome them*. [online] Available at: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3018>; <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-71> [in Ukr.]

10. Slabkyi, H., Bilak-Lukianchuk, V., Honcharenko, I., Zhdanova, O. (2024). Lifestyle of Student Youth in the Conditions of War in Ukraine against Russian Military Aggression: According to Sociological Research. *The 6th International Scientific and Practical Conference "Science and Society: Modern Trends in a Changing World"*. May 13–15. MDPC Publishing, Vienna, Austria, pp. 92–97. [in Ukr.]

11. Kapustina, V. (2023). *Secondary*

Employment of Ukrainian Students in the Conditions of War: Qualification Work: 054 Sociology. Kyiv, 140 p. [online] Available at: <https://ir.library.knu.ua/server/api/core/bitstreams/233f16a0-1c26-449c-967b-576b47f46172/content> [in Ukr.]

12. Volosevych, I., Kohut, I., Zherebkina, T., Nazarenko, Yu. (2023). *The Impact of War on Youth in Ukraine*. May 2. [online] Available at: <https://cedos.org.ua/researches/vpliv-vijni-namolod-v-ukrayini/> [in Ukr.]

Summary

VALUE TRANSFORMATION, THE EDUCATIONAL CRISIS, AND SURVIVAL STRATEGIES OF UKRAINIAN STUDENTS IN THE CONTEXT OF WAR

Tetiana BEVZ

orcid.org/0000-0002-0129-1925

Doctor of Historical Sciences, Professor,
senior research fellow

RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv
email: tetanabevz@gmail.com

Viktoriiia KAPUSTINA

orcid.org/0000-0003-0384-3655

Master of Sociology

Private Institution "Institute of Applied Pedagogics"
email: vkapustina@ipp.org.ua

The relevance of the research. The full-scale military aggression launched by the Russian Federation against Ukraine in February 2022 became a catalyst of unprecedented social, economic, and psychological transformations within Ukrainian society. In the face of existential threats and unprecedented pressure, the issue of the fate and life strategies of young people, who are key human capital for post-war reconstruction, has become particularly acute. That is why value transformation research, crises in education and survival strategies among Ukrainian students are now of critical scientific and strategic importance.

The purpose is to conduct a thorough qualitative analysis of the mechanisms, content, and deep-seated causes of the value transformation among Ukrainian students, identifying their key survival strategies and assessing how these processes influence the structural crisis of relevance within contemporary Ukrainian higher education.

Conclusions. The study showed that the full-scale war caused a radical transformation

in the consciousness, value systems, and life priorities of Ukrainian students. There was a dematerialisation of values. Life, safety and freedom became the highest priorities. A philosophy of “living here and now” has emerged. The war has led to a crisis of confidence in the education system. Due to constant stress, moral exhaustion, and low-quality distance learning, education has lost its priority. In the context of the economic crisis, the main motivation for combining work and study has become financial security and survival. In the study/work conflict, most students prefer work because it brings stability, financial independence and real prospects, whereas study is perceived as a secondary formality.

Keywords: value transformation, studentship, education crisis, survival strategies, war, national identity, in-depth interview, resilience.

ОСВІТНІ ОСЕРЕДКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В ПРАЗІ ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Світлана КАГАМЛИК

orcid.org/0000-0003-4732-1410

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: kagamliksvitlana@gmail.com

Анотація. *Прослідковано головні етапи формування українських освітніх осередків у Празі та особливості їхньої діяльності на сучасному етапі. Охарактеризовано здобутки еміграції між двома світовими війнами, яка започаткувала важливі для збереження державності й національної ідентичності українців культурно-просвітницькі установи: Український вільний університет (нині діючий у Мюнхені) та Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова. Підкреслено, що історичні традиції громадсько-політичної і культурно-освітньої активності еміграції міжвоєнної доби стали підґрунтям для формування нових осередків української діаспори і знаходять своє віддзеркалення в її сьогоденні.*

Ключові слова: *українська діаспора, українська міжвоєнна еміграція, Український вільний університет, Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова, українські освітні осередки в Празі, українознавчі практики, національна ідентичність.*

Постановка проблеми. Українська діаспора в Празі, яка стала унікальним національним феноменом, має свої давні стійкі традиції. Чехо-Словаччина, згодом Чеська Республіка, завжди була привабливою країною для українців: локалізація в центрі Європи, культурна і мовна близькість, сприятливі умови для навчання і проживання, престиж освітніх закладів, а останнім часом – розгортання процесів євроінтеграції та умови російсько-української війни створювали потужну мотивацію прибути сюди і мати повноцінну присутність у загальноєвропейському міграційному просторі.

Здобутки української еміграції в Чехо-Словаччині тривалий час були вилучені з наукового обігу через політичні мотиви та ідеологічні перекручення. Можливість досягнути цю величезну спадщину з'явилася лише тоді,

коли сталося падіння «залізної завіси» для спецфондів і почали відкриватися для дослідників архіви чеських українських установ, які у 40-х і 70-х роках були переміщені до Києва. Офіційно їх перевезення з Праги було представлено як «подарунок уряду Чехо-Словаччини українському народові» [22].

Огляд праць із заявленої тематики демонструє, що процеси української міграції в Чехію постійно перебували в полі зору вітчизняних і зарубіжних дослідників, починаючи від самих емігрантів, очевидців описуваних подій. Найперші праці з історії української еміграції в ширшому контексті створили безпосередні учасники процесу. Прикладом є як загальне дослідження культурно-освітньої діяльності української еміграції С. Наріжного [9], яке досі є цінним за своїм фактажем, так і

окрема праця І. Мірного [6], присвячена історії однієї із еміграційних інституцій – Українського високого педагогічного університету імені М. Драгоманова. Дещо пізніше залишила свої спогади про Український вільний університет (УВУ) Н. Полонська-Василенко як його професорка празького і мюнхенського періодів [17]. Після тривалого «табу» на еміграційну тематику активізувалися історики незалежної України, які створили як низку загальних праць з історії української еміграції, так і окремих діаспорних установ, в яких переважала історія УВУ [1; 2; 16; 19].

Останнім часом проблематика статті привертала особливу увагу вчених на фоні інтенсифікації євроінтеграційних процесів та у зв'язку з російсько-українською війною. Зокрема, у дослідженнях Р. Сегеди та С. Кузьмінського [18] висвітлюється процес формування культурно-освітнього середовища української діаспори в Чехословаччині в 1920-х роках, у працях С. Мотрук [7; 8] значну увагу приділено історичним традиціям української громади в Чехії, визначено основні етапи еміграції українців до Чехії у різні історичні періоди, внаслідок яких формувалися потужні діаспоральні центри, та особливості їхньої діяльності впродовж ХХ – на початку ХХІ ст. І. Малацай [5] сконцентрувалася на підтримці України українськими громадами Чехії під час російсько-української війни у 2014–2024 рр.

Наведене вище засвідчує увагу дослідників до проблематики української еміграції в Чехію, які переважно зосереджувалися на історії Українського вільного університету або діяльності громадських установ. Тож є потреба актуалізувати інші освітні осередки

української діаспори, які концентрувалися переважно в столиці Чехії – Празі.

Мета статті: на основі широкого спектра відповідних публікацій та матеріалів Празького архіву ЦДАВО України проаналізувати головні етапи формування українських освітніх осередків у Празі та особливості їхньої діяльності на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. З усіх хвиль української еміграції в Чехо-Словаччину найбільш потужною і продуктивною була еміграція між двома світовими війнами, яка утворилася внаслідок виїзду діячів УНР, гетьманату Павла Скоропадського та інтелігенції в країни Європи після поразки боротьби за державну незалежність України. Першим значним осередком еміграції став Відень, а у 20–30-х роках ХХ ст. цю функцію перейняла Прага, ставши освітнім, науковим і мистецьким центром українців. Саме ця еміграція зіграла дуже важливу роль у збереженні державності й етнічної ідентичності українців. Її заслуга передусім у тому, що саме її представники започаткували важливі для збереження української нації культурно-просвітницькі установи, багато з яких діють і зараз: «...позбавлена елементарних засобів праці (бібліотек, архівів, колекцій, власних матеріалів), еміграція змогла витворити змістовний і привабливий образ українства, піднісши його до явища світового рівня. Тому її по праву називають «золотим віком» [22, с. 82].

Прага не випадково стала для українських емігрантів найкращим місцем проживання і діяльності. Завдяки «російській акції» та іншим заходам президента Чехо-Словаччини Томаша Масарика у столиці країни були створені найсприятливіші умови для розвитку

політичного і культурного життя українських емігрантів. Під егідою президента уряд Едварда Бенеша сприяв утворенню 1921 р. у Празі Українського громадського комітету, який очолив Микита Шаповал. Того ж року тут розпочав діяльність Український вільний університет, а у 1922–1923 рр. постали Українська господарська академія в Подебрадах, Високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова, Українська мистецька студія, Союз українського студентства, Українське історико-філологічне товариство та інші культурні й освітні організації. «Прага! Символічне поняття в житті української еміграції по першій світовій війні і блискучий період в культурних досягненнях еміграції», – так висловлювалися еміграційні дослідники про тогочасне столичне місто Чехословаччини [4].

Крім створених українцями установ, вони вели активну просвітницьку діяльність у чеських інституціях. Зокрема, професорами Карлового університету в Празі були Д. Дорошенко, О. Колесса; членами Слов'янського інституту в Празі – О. Колесса, С. Смаль-Стоцький, Л. Білецький, О. Мицюк, В. Тимошенко. З 1926 р. тут почали діяти кафедри українознавства. У 1924 р. у Празі була заснована Слов'янська бібліотека з фондом у 200 тис. томів. У ній відразу ж утворився український відділ (14 тис. томів). Адміністрація бібліотеки складалася в основному з українців. Українські вчені також обиралися до різних чехословацьких наукових товариств та інституцій [22].

Першим вищим навчальним закладом у Празі став заснований на початку 1921 р. у Відні Український вільний університет (УВУ). Його співзасновниками були професори С. Дністрянський і

М. Грушевський, а першим ректором – О. Колесса. Восени 1921 р. університет перевели до Праги, де він знаходився до 1939 р., а після закінчення Другої світової війни відновив свою роботу у Мюнхені. Він активно діє і зараз. За час існування УВУ видав близько 100 томів «Наукових записок», «Наукових збірників», монографій, мистецьких альбомів. В університеті проводяться наукові конференції, захист дисертацій, стажування науковців з України.

Враховуючи, що УВУ на різних етапах його історії присвячено достатньо праць, розглянемо діяльність іншої еміграційної вищої освітньої установи – Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова (УВПІ). Започаткований у 1923 р. заходами Українського громадського комітету за фінансової допомоги чехословацького уряду як дворічний вищий педагогічний заклад, інститут мав на меті підготовку викладачів українознавчого профілю для нижчих шкіл і позашкільної освіти. Найпершим директором закладу був Леонід Білецький (до 1925), а його наступниками – В. Сімович, В. Гармашів. У структурі інституту значилися три головні відділи: літературно-історичний, математично-природничий, музично-педагогічний. 1933 р. заклад було ліквідовано через брак фінансової підтримки чехословацького уряду [6].

З інститутом тісно пов'язана діяльність представника української міжвоєнної еміграції М. Обідного, творча спадщина якого значною мірою ілюструє діяльність Празького культурно-освітнього осередку і власне інституту. Празький період в житті М. Обідного був надзвичайно продуктивним. За його безпосередньою участю у 1923 р. було

створено Український національний архів-музей, а 1930 р. Український історичний кабінет, який перебрав на себе функцію охорони пам'яток на еміграції. Упродовж десятирічного перебування у Празі М. Обідний створив низку перекладів із творів чеських поетів і написав більшість праць з пам'яткоохоронної, літературно-критичної, публіцистичної та історико-етнографічної тематики, брав активну участь в науковому і літературному житті Праги.

Перебування М. Обідного у Празі безпосередньо пов'язане з УВПІ, і діяльність митця як його вихованця, докторанта й історіографа яскраво ілюструє історію закладу. Як свідчать матеріали особової справи М. Обідного з його окремого фонду, що міститься в ЦДАВО України, в інституті він студював лекції провідних українських учених: Д. Дорошенка – з історії України, історіографії та слов'янознавства, Д. Чижевського – з логіки та історії філософії, О. Шульгіна – з всесвітньої історії, С. Русової – з педагогіки, А. Животка – з дошкільного виховання, В. Сімовича – з української мови, М. Терлецького – з історії Сходу та історії Риму, Л. Білецького – з історії української літератури та народної поезії, С. Шелухина – з основ права, В. Петрова – з історії українського війська, Л. Чикаленка – з історичної географії України, української археології і етнології та ін. [14, арк. 93-а]. Випускниками інституту стали відомі письменники та поети: Б. Гомзин, Ю. Дараган, Г. Мазуренко, П. Тенянка, Ю. Шкрумеляк та ін. З багатьма із них М. Обідний підтримував тісні стосунки і пізніше.

У Високому педагогічному інституті імені М. Драгоманова М. Обідний у 1931 р. захистив докторську дисертацію

«Українська хата в порівнянні з хатами західних слов'ян (Про генезу хати від однопідлого до трипідлого заложення)» і отримав науковий ступінь за працю з народознавства [12]. Нарешті, діяльності інституту М. Обідний присвятив низку публікацій в газеті «Діло»: «Український Високий Педагогічний Інститут у Празі (з нагоди п'ятиліття існування: 1923–1928)» і «П'ятиліття Педагогічного Інституту в Празі. Свято Українського Високого Педагогічного Інституту в Празі з нагоди п'ятиліття його існування» [11; 13]. З цих праць дізнаємося, що при інституті діяло видавництво «Сіяч», українська реформована гімназія, що виникла на базі школи українських пластунів, та низка різних товариств – біологічне, філософсько-педагогічне (згодом педагогічне) і «Студентська громада».

Прикметно, що у фонді Високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова, який зберігається в ЦДАВО України (Ф. 3972), міститься неопублікована праця М. Обідного «Земельна власність у передреволюційній Франції» [10].

У 30-х роках ХХ ст. українські наукові й освітні установи Праги почали згортати свою активність, а у березні 1939 р., коли німецькі війська окупували Чехію, майже всі припинили свою діяльність. Зокрема, УВПІ після невдалої спроби перетворення на науково-дослідний заклад, закритися у 1933 р., а УВУ після закінчення Другої світової війни виїхав з Праги і відновив свою роботу в Мюнхені.

Події Другої світової війни і лютогового комуністичного перевороту 1948 р. у Празі посилювали негативні тенденції в розвитку українських організацій. Їхню діяльність було ліквідовано як «буржуазно-націоналістичних» або вона

зводилася до мінімуму. Арешти НКВС та окупація країни в 1968 р. призвели до зникнення в Чехії українського осередку політичної еміграції та переміщення центру культурно-громадського життя українців до Пряшівщини.

Водночас у 60-ті роки ХХ ст. під впливом демократизації чеського суспільства розпочався процес відновлення українських об'єднань, переважно громадсько-політичного характеру. Так, у липні 1968 р. у Празі було засновано Український культурно-освітній союз, до складу якого увійшли представники інтелігенції і національно-свідомі студенти Карлового університету. Наприкінці 1989 р. розпочав діяльність Громадянський форум українців, який визначив своїми програмними цілями розвиток україномовного шкільництва, створення мережі гуртків українознавства, дослідження та збереження місцевих пам'яток української історії та культури та ін. [8, с. 490].

Важливою подією стала поява офіційно зареєстрованих українських громадських організацій. Одними з найперших і «найстаріших» стали «Українська ініціатива в Чеській Республіці» (1994) та «Об'єднання українців та прихильників України», які нині представляють українську національну меншину в Раді Уряду ЧР з питань національних меншин, комітеті співробітництва з органами самоврядування, комітеті дотаційної політики, дорадчих підрозділах Мінікультури, а також регіональних комісіях у справах нацменшин [20]. Діяльність цих організацій має виразне україноцентричне спрямування і сприяє розвитку освітніх ініціатив.

Виходячи з інтелектуально-культурної традиції українців 20–30-х років

ХХ ст., ГО «Українська ініціатива в Чеській Республіці» ініціювала проект щодо відновлення традицій Музею визвольної боротьби України та заснування Українського національно-культурного центру. Як наслідок тривалих переговорів у квітні 2011 р. у приміщенні Української гімназії відбулося відкриття громадської організації «Український національно-культурний центр» в м. Прага, метою діяльності якого було заявлено «налагодження культурних, комерційних, освітніх, наукових і промислових зв'язків між Україною і ЧР, українського бізнесу та українського народу в Чехії та інших країнах Європи» [8, с. 491].

Як і в міжвоєнну добу української еміграції, сегмент діяльності українців спостерігається і у чеських ВНЗ. Так, в Інституті східноєвропейських студій філософського факультету Карлового університету запроваджено магістерські та бакалаврські програми вивчення української мови, влаштовано низку лекцій та семінарів під назвою «Перекладом до зближення культур» [8, с. 495]. Проводяться акції у співпраці із Слов'янською бібліотекою при Національній бібліотеці Чеської Республіки, українське відділення якої нараховує понад 30 тис. томів. Так, у жовтні 2005 р. на базі Слов'янської бібліотеки відбулася наукова конференція з нагоди 80-ліття заснування Музею визвольної боротьби України в Празі, а у вересні 2007 р. – міжнародна конференція «Дмитро Антонович і українське мистецтвознавство» [16, с. 209–212].

За фінансової підтримки Міністерства культури та Міністерства шкільництва Чеської Республіки зініційовано низку проектів для українського шкільництва, найбільш резонансними з яких стали «Пізнай свою другу Батьківщину»

та «Діти – дітям». Восени 2000 р. започатковано недільну форму курсів для українських дітей «Рідна школа», а 2005 р. у Празі відкрилася перша школа під назвою «Слов'янська школа», де українські діти отримали змогу навчатись рідною мовою. Водночас тут розпочала роботу школа вихідного дня, що дала можливість здобути знання про історію рідної країни, вивчити мову та літературу, взяти участь у гуртках. У тому ж, 2005, році почала функціонувати перша в Празі українська школа (згодом Українська гімназія в Празі), започаткована Т. Перглер, директором філії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Станом на 2018 р. у ній навчалось 120 дітей [7, с. 64; 8, с. 498–499]. Отже, для розвитку освітніх осередків у Празі докладають зусиль як українці Чехії, так і освітяни Києва.

Сьогодні в Празі діє низка суботніх шкіл для дітей, які бажають вивчати українську мову та культуру: «СУШ Ерудит», Українська школа № 1, створена на базі Слов'янської гімназії, Українська школа «AZ Прага», а також Українська недільна школа «Metropol». Однією із найзначніших українських шкіл, створених на громадській базі, є суботня українська школа «Ерудит», що на підставі договору з Міжнародною українською школою в Празі видає дипломи державного зразка про загальну середню освіту (нинішній керівник – Наталія Фаркаш) [20]. Історія закладу розпочалася з 2007 р., коли за допомогою Української греко-католицької церкви в Празі був створений Український колегіум. На початку 2009 р. створено громадську організацію SUSH ERUDYT і на її базі відбулося урочисте відкриття однойменної міжнародної української суботньої школи, яка, за

сприяння представників ВО «Свобода», займається організацією навчального процесу та вихованням підростаючого покоління українців за кордоном. На офіційному сайті школи проголошується: «Ми – осередок української культури в Чехії та ваш місток між Батьківщиною і Європою. Допоможемо вашим дітям не втратити ту частину України, яку вони привезли до Чехії». Своєрідним девізом закладу є: «Найбільша школа майбутнього в Чехії, яка працює вже сьогодні з усвідомленням національної гідності. Нації вільних, талановитих, сучасних українців» [15].

У 2017 р. у Празі розпочав роботу Український культурно-освітній центр «Крок», в якому дітей навчають української мови, літератури, культури, народознавства, географії України (керівник – Тарас Костюк) [20].

На постійній основі (з понеділка по п'ятницю) діє українська школа з українською акредитацією, започаткована Благодійним фондом School from my Friends. Директорка школи Ольга Воячкова розповіла, що заснувати фонд та відкрити на базі цього школу її надихнув блаженніший Святослав, глава Української греко-католицької церкви, у 2022 р. Навчання в школі відбувається за українськими програмами, затвердженими Міністерством освіти і науки України. Метою школи насамперед є надання освіти українським дітям у Чехії, але з тим, щоб вони могли продовжувати навчання або в Україні, або в Чехії, тому обов'язковим елементом є вивчення чеської мови. Важливою частиною освітньої програми є патріотичне виховання, для чого створено суботню школу з можливістю вивчати українську мову, історію, географію та знайомитися з українськими

традиціями. «Ми не могли не охопити ту верству учнівства, які наразі навчаються в чеських школах, – зазначила керівниця школи в інтерв'ю Чеському радію, – тому що ми знаємо, що є дуже величезна кількість дітей у Празі, які вчаться у чеських закладах. Вони там адаптувалися, вони навчаються за чеською програмою, але не хотілося б, щоби вони втрачали зв'язок з Україною. Саме тому ми на базі нашої школи відкрили ще й суботню школу для дітей, які навчаються в чеських закладах, а також для дітей діаспори, тобто тих діток, які приїхали з України раніше або навіть тут народилися. Вони мають можливість навчатися українознавчого компонента, відзначати українські свята, як вертеп, колядки, Андріївські вечорниці. Все це ми плануємо, впроваджуємо і намагаємося якомога більше дітей залучити. Вчителі з радістю хочуть їм допомогти, хочуть їх навчати і зробити так, щоби вони не забували свою мову, свою культуру, свої традиції, щоб, незважаючи на те, що перебуваємо далеко від України, все одно мали з Україною постійний зв'язок» [3].

Важливо зазначити, що у поточному, 2025, році Фондація Пилипа Орлика спільно з Українським інститутом у Празі вперше ініціювали менторську програму для українських вчителів історії за кордоном. Програма триватиме рік і має охопити щонайменше 120 українських дітей, що вимушено перебувають у Чехії. З метою її реалізації 12–14 вересня 2025 р. у Празі зібралися 14 представників українських шкіл із 6 міст Чехії. Програма створена на основі освітнього проекту «Спогади в коробках», авторкою якого стала керівниця освітніх програм Фондації Пилипа Орлика та аспірантка Одеського

національного університету ім. Мечникова Наталя Омельчук. За її словами, цей проект є інноваційним та ефективним інструментом викладання української історії як невід'ємної частини європейської, водночас з метою зберегти українську національну ідентичність та поглибити дітям знання з історії, культури й літератури. Програма включала практичні заняття, музейні уроки, створення власних навчальних матеріалів і спільну розробку уроків [21].

Водночас у ЗМІ з'явилася інформація про те, що з наступного, 2026, навчального року Чехія припинить підтримку шкіл, де навчаються діти українських біженців. Протягом трьох останніх років уряд країни виділяв цільові дотації для інтеграції іноземних учнів, але в червні ця програма закрилася. Це створило великі ускладнення для керівників українських шкіл – вони змушені були відмовитися від оплати праці асистентів, які надавали мовну підтримку і допомагали учням адаптуватися в іншомовному середовищі. В цих умовах скорочення фінансового забезпечення урядом Чеської Республіки українських шкіл необхідні нові ефективні моделі – проекти державної підтримки з боку України, акредитація освітніх програм, які досі не отримали офіційного визнання.

Висновки. Наведене вище підтверджує високі здобутки української еміграції ХХ ст. (між двома світовими війнами), яка започаткувала важливі для збереження державності й національної ідентичності українців культурно-просвітницькі установи, найголовнішими з яких є нині діючий у Мюнхені Український вільний університет та Високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова. Історичні

традиції громадсько-політичної і культурно-освітньої активності еміграції міжвоєнної доби стали підґрунтям для формування нових осередків української діаспори в Празі й знаходять своє віддзеркалення в її сьогоденні. Окремі освітні центри, такі як Українська гімназія в Празі, стали результатом спільних зусиль як українців Чехії, так і київських освітян. Учителі сучасних українських освітніх осередків («Ерудит», «School from my Friends» та ін.) пропонують інноваційні українознавчі практики – методики викладання предметів, зокрема української історії як невід'ємної частини європейської, водночас з метою збереження української національної ідентичності. В умовах припинення урядом Чеської Республіки цільових програм і фінансових дотацій для українських шкіл необхідні нові ефективні моделі – проекти державної підтримки з боку України, акредитація освітніх програм, які досі не отримали офіційного визнання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Віднянський, С. *Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)*. Київ, 1994. 82 с.
2. Ворон, Н. П. Науково-педагогічна та видавнича діяльність істориків Українського вільного університету в Празі під час Другої світової війни (1939–1945). *Сторінки історії*. Збірник наукових праць. 2023. Вип. 57. С. 284–297.
3. Єдина школа в Празі з українською акредитацією, що працює з понеділка до п'ятниці: патріотичний елемент та обов'язкове вивчення чеської. 30.11.2024. URL: <https://ukraina.radio.cz/yedyna-shkola-v-prazi-z-ukrayinskoyu-akredytaciyeu-shcho-prasuye-z-ponedilka-8835986>
4. Кагамлик, С. Р. Празький осередок української еміграції (на матеріалах Михайла Обідного). *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 15. С. 81–84.
5. Малацай, І. Діяльність українських громад у Чехії на підтримку України під час російсько-української війни в 2014–2024 роках. *Літопис Волині*. Всеукраїнський науковий часопис. 2025. Ч. 33. С. 181–186.
6. Мірний, І. *Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова 1923–1933 (історія Інституту)*. Прага, 1934. 144 с.
7. Мотрук, С. Історичні традиції та сьогодення української громади в Чехії. *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип. 56. С. 60–69.
8. Мотрук, С. М. Українці Чехії: історичні традиції, сучасне становище та перспективи етнокультурного розвитку. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2012. Т. 22. С. 485–503.
9. Наріжний, С. *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*. Частина перша. Прага, 1942. 608 с.
10. Обідний, М. Земельна власність у передреволюційній Франції. *ЦДАВО України*. Ф. 3972. Оп. 2. Спр. 43.
11. Обідний, М. П'ятиліття Педагогічного Інституту в Празі. Свято Українського Високого Педагогічного Інституту в Празі з нагоди п'ятиліття його існування. *Діло*. 1929. Ч. 42 (26 лютого).
12. Обідний, М. Українська хата в порівнянні з хатами західних слов'ян (Про генезу хати від однодільного до тридільного заложення). *ЦДАВО України*. Ф. 3504. Оп. 1. Спр. 3.
13. Обідний, М. Український Високий Педагогічний Інститут у Празі (з нагоди п'ятиліття існування: 1923–1928). *Діло*. 1929. Ч. 4 (4 січня).
14. Особова справа М. Обідного. *ЦДАВО України*. Ф. 3504. Оп. 1. Спр. 1.
15. Офіційний сайт суботньої школи ЕРУДИТ. URL: <https://erudyt.cz/>

10. Obidnyi, M. Land Ownership in Pre-Revolutionary France. *The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine*. Fund 3972, Description 2, Case 43. [in Ukr.]
11. Obidnyi, M. (1929). Five Years of the Pedagogical Institute in Prague. The Holiday of the Ukrainian Higher Pedagogical Institute in Prague on the Occasion of the Fifth Anniversary of its Existence. *Dilo*, Part 42 (February 26) [in Ukr.]
12. Obidnyi, M. The Ukrainian Hut compared to the Huts of the Western Slavs (On the Genesis of the Hut from One-Part to Three-Part Construction). *The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine*. Fund 3504, Description 1, Case 3. [in Ukr.]
13. Obidnyi, M. (1929). Ukrainian Higher Pedagogical Institute in Prague (on the Occasion of the Fifth Anniversary of its Existence: 1923–1928). *Dilo*, Part 4 (January 4). [in Ukr.]
14. Personal File of M. Obidnyi. *The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine*. Fund 3504, Description 1, Case 1. [in Ukr.]
15. *Official Web-Site of Saturday School Erudyt*. [online] Available at: <https://erudyt.cz/> [in Ukr.]
16. Pelenska, O. (2019). *Ukraine Outside Ukraine*. Encyclopedic Dictionary of the Artistic, Cultural and Social Life of the Ukrainian Emigration in Interwar Czechoslovakia (1919–1939). Prague, 332 p. [in Ukr.]
17. Polonska-Vasylenko, N. (1965). Pages of Memories. Ukrainian Free University. *Ukrayinskyi istoryk* (Ukrainian Historian), No. 3-4 (7-8), pp. 39-47 [in Ukr.]
18. Sehed, R., Kuzminskyi, S. (2024). Formation of the Cultural and Educational Environment of the Ukrainian Diaspora in Czechoslovakia in the 1920s. *Visnyk ahrarnoyi istoriyi* (Visnyk of Agrarian History: Scientific Journal), No. 47-48, pp. 201-207. [in Ukr.]
19. Sukhobokova, O. (2010). Ukrainian Cultural and Educational Center in Czechoslovakia in the 20s of the XX Century. *Naukovi zapysky Vinnytskogo dershavnogo Pedagogichnogo Universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho* (Scientific Notes of Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University of Vinnytsia), Issue 17. Series: History, pp. 133-136. [in Ukr.]
20. *Ukrainians in the Czech Republic*. June 15, 2023. [online] Available at: <https://czechia.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/361-ukrajinci-v-chehiji> [in Ukr.]
21. Training for Ukrainian History Teachers Began in Prague. September 16, 2025 [online] Available at: <https://surl.li/fexjfe> [in Ukr.]
22. Ulianova, S., Ulianovskyi, V. (1993). Ukrainian Scientific and Cultural Emigration in Czechoslovakia Between the Two World Wars. *Ukrainska kultura. Lektsii za redaktsiieiu Dmytra Antonovycha* (Ukrainian Culture. Lectures Edited by Dmytro Antonovych). Kyiv: Lybid, 1993. [online] Available at: <http://litopys.org.ua/cultur/cult.htm> [in Ukr.]
23. *The Czech Republic Stops Supporting Schools Where Ukrainian Children Study: School Directors Warn of a Serious Crisis*. July 31, 2025. [online] Available at: <https://nus.org.ua/2025/07/31/chehiya-prypynyaye-pidtrymku-shkil-de-navchayutsya-ukrayinski-dity-dyrektory-shkil-poperedzhayut-pro-serjoznu-kryzu/> [in Ukr.]

Summary

EDUCATIONAL CENTERS OF THE UKRAINIAN DIASPORA IN PRAGUE
AS A FACTOR IN PRESERVING NATIONAL IDENTITY

Svitlana KAHAMLYK

orcid.org/0000-0003-4732-1410

Doctor of Historical Sciences, lead research fellow
of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv
email: kagamliksvitlana@gmail.com

The relevance of the research. The Ukrainian diaspora in Prague, which has become a unique national phenomenon, has its own long-standing traditions. Czechoslovakia, later the Czech Republic, has always been an attractive country for Ukrainians: its location in the centre of Europe, cultural and linguistic proximity, favourable conditions for study and living, prestigious educational institutions, and, more recently, the unfolding processes of European integration and the conditions of the Russian-Ukrainian war have created a powerful motivation to come here and have a full presence in the pan-European migration space. The historical traditions of socio-political and cultural-educational activities of emigration during the interwar period became the basis for the formation of new centres of the Ukrainian diaspora and are reflected in its present day. Innovative Ukrainian studies practices – educational projects and teaching methods – play a significant role in preserving national identity.

The purpose is to analyse the main stages of the formation of Ukrainian educational centres in Prague and the peculiarities of their activities at the present stage, based on a wide range of relevant publications and materials from the Prague archive of the Central State Archives of Ukraine.

Conclusions. The high achievements of Ukrainian emigration in the 20th century (between the two world wars), which established cultural and educational institutions important for the preservation of Ukrainian statehood and national identity, the most important of which are the Ukrainian Free University in Munich and the M. Drahomanov Higher Pedagogical Institute. The historical traditions of socio-political and cultural-educational activity of the interwar emigration became the basis for the formation of new centres of the Ukrainian diaspora in Prague and are reflected in its present day. Individual educational centres, such as the Ukrainian Gymnasium in Prague, are the result of joint efforts by both Ukrainians in the Czech Republic and educators in Kyiv. Teachers at modern Ukrainian educational centres (Erudite, School from my Friends, etc.) offer innovative Ukrainian studies practices – teaching methods for subjects, in particular Ukrainian history as an integral part of European history, while aiming to preserve Ukrainian national identity. With the Czech government ending its targeted programmes and financial subsidies for Ukrainian schools, new effective models are needed, such as state support projects from Ukraine and accreditation of educational programmes that have not yet received official recognition.

Keywords: Ukrainian diaspora, Ukrainian interwar emigration, Ukrainian Free University, Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Dragomanov, Ukrainian educational centres in Prague, Ukrainian studies practices, national identity.

УСТИНСЬКІ КНИГИ КОБЗАРІВ, КАХТИРІ ТА СПРАВЖНІСТЬ «ВЕЛЕСОВОЇ КНИГИ»: ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ

Ігор РАССОХА

orcid.org/0000-0002-5445-0213

доктор філософських наук, професор кафедри історії і культурології

Харківського національного університету

міського господарства ім. О. М. Бекетова

email: ihor.rassokha@gmail.com

Анотація. У статті викладено гіпотезу, що «Велесова книга» зберігалася в корпорації українських сліпих старців-кобзарів, яка бере початок безпосередньо від язичницьких волхвів. Про прямий зв'язок «Велесової книги» з кобзарями свідчать лінгвістичні дані: більшість незрозумілих слів у її тексті має прямі відповідники у таємній лебійській мові кобзарів.

Ключові слова: «Велесова книга», кобзарі, Кахтирі, лебійська мова, рельєфна писемність для сліпих.

Постановка проблеми. «Старша Едда», «Веди», «Старий Заповіт», «Іліада» – це не лише світові пам'ятки літератури і духовно-релігійної традиції, вони також є надзвичайно важливими історичними джерелами. У разі визнання справжності «Велесової книги» вона стає з ними в один ряд саме як найдавніша письмова пам'ятка України. Відомий український мовознавець професор Орест Ткаченко (Інститут мовознавства НАНУ) у 2011 році написав: «Авторові пропонованої статті цього року виповнюється 85 літ. Вік достатній для того, щоб замислитись, чи досить попереду має часу зробити все задумане. ... Тож лишається як вихід одне – передати у спадок молодшим задуми, проблеми, над якими жадалося б працювати ... уважне дослідження «В(е)лесової книги» в її найавтентичнішій частині сприяло б не тільки висвітленню походження самої пам'ятки, ... яка сягає найдавнішої донині відкритої доби української мови» [13, с. 56]. До того ж О. Ткаченко ще й підкреслив, що перед тим, хто б

взявся за справу розгляду цієї проблеми, «відкривається неосяжне дослідницьке поле» [13, с. 59]. Визнання справжності «Велесової книги» значно збагатить джерельну базу щодо ранньої історії і духовних підвалин України.

Аналіз досліджень та публікацій. Всі «викриття» «Велесової книги» як «фальшивки» мають вкрай хитке підґрунтя. Цікаво, що це визнають і головні російські критики «Велесової книги» (їх сучасні українські однодумці лише повторюють їхні аргументи). Так, російський академік А. Залізняк проголошував: «Вся необхідна критика ВК, по суті, вже міститься у статтях О. Творогова та А. Алексеева. ... Хочу особливо виділити ту тезу, що лінгвістичні аргументи тут вагоміше і не умолімає всіх інших» [14, с. 98]. Критика О. Творогова справді відрізняється своєю змістовністю та науковістю. Зокрема, він не зміг обійти позицію українського лінгвіста (і блисучого перекладача «Велесової книги») Бориса Яценка. Той каменя на камені не залишив від усіх лінгвістичних аргументів

проти «Велесової книги»: «Текстологічний аналіз пам'ятки (якщо вона не є авторським оригіналом) передбачає щонайменше два лексичних нашарування в ній: а) того часу, коли пам'ятка була написана і б) того часу, коли вона була переписана і в цьому вигляді дійшла до дослідника. Отож вчений визначає, перш за все, дату виникнення пам'ятки і характер аналізованого списку: чи він синхронний авторському, а чи відноситься до пізнішого періоду. У випадку з ВК ця проблема навіть не піднімалась: без всякого попереднього вивчення пам'ятка IX століття була розглянута в лінгвістичному контексті лише IX століття. Той факт, що тут порушена технологія аналізу, може бути цілком очевидним навіть для студента-філолога старшого курсу. Отож не можу повірити, що досвідчені лінгвісти не побачили тут **грубого збочення, фальсифікації результатів аналізу**» [1, с. 287]. Порівняємо із зауваженням Юрія Шевельова: «Як правило, письмо в Україні ґрунтувалося на взірцях, взятих з інших слов'янських мов; літописці і переписувачі аж ніяк не прагнули до відтворення реальної фонетики мови щоденного вжитку» [16, с. 48–49].

Професор І. Ющук пізніше додав до цього переконливі аргументи: «...давня мова не була впорядкована. У ній могли співіснувати явища різних діалектів і різних епох. Свідченням цього є мова русинів Воеводини (Сербія). Наприклад, праслов'янський звук ь тут має рефлекс, властиві різним мовам: і (дід, гніздо, шлід “слід”), и (писня, рика, циль), е (хлеб, лето, неми “німий”), е (орех, швет “світ”, шмели “смілий”), а (цали “цілий”). Це саме можна сказати і про рефлекс носового а: тут маємо я (святи, вязац

“в'язати”), а (мешац “місяць”, вжац “взяти”), е (месо, песц “п'ясть”, щесліви), ей (пейц “п'ять”). Такий самий різнобій спостерігається і в рефлексах звукосполучення ъл: лу (слунко, длуго, тлусті), ов (жовти), ол (полни), ло (видлобовац “видовбувати”)... Така сама різномовність спостерігається тут і в лексичному складі» [17].

Головний російський критик справжності «Велесової книги» О. Творогов відкрито визнав справедливість лінгвістичних аргументів Б. Яценка, переказавши його висновки навіть без спроб спростування лінгвістичного аналізу: «Згідно з Б. І. Яценком, «протограф великобурлуцького списку ВК належав до XIV–XV століть». Потім текст було переписано у XVII столітті українцем» [1]. Зі сказаного зрозумілі ті підстави, на яких побудована його критика Л. Жуковської та О. Творогова: відзначені ними невідповідності мови ВК Б. Яценко пояснює складною історією її тексту та різночасними вкрапленнями [1]. «Але тоді виникає запитання: при переписуванні стародавніх текстів, як правило, поновлюється їхня мова, змінюється графіка, з пергаментного оригіналу текст відтворюється на папері тощо. Чому ж ВК переписали на дошки і при цьому таким «дідівським способом» (сам Мироліубов говорив то про випалений текст, то про **продряпаний**)? У якому ж середовищі на Русі з багатовіковими вже традиціями християнства знайшлися **ентузіасти**, які відтворили незрозумілий і явно нехристиянський текст, та ще й таким незвичайним способом? **Розв'язавши одну загадку** (тобто всі «не умоліміє» лінгвістичні аргументи проти «Велесової книги» не варті паперу, на якому написані! – І. Р.), ми створюємо собі іншу» [12, с. 18–19].

Отже, відзначимо, що тут О. Творогов, єдиний з усіх критиків «Велесової книги», порушив серйозне і правильне питання у науковому полі.

Мета статті полягає у пошуку відповіді на це питання. Переформулюємо його як два взаємозалежних запитання:

1. Навіщо «Велесову книгу» записали і переписували шляхом продряпування на дерев'яних дощечках?

2. Яка соціальна група була здатна і зацікавлена зберігати і переписувати текст явно язичницького змісту в умовах багатовікового панування християнства?

Виклад основного матеріалу. Суть нашої відповіді на перше запитання: до винаходу абетки Брайля та інших спеціальних варіантів рельєфної писемності для сліпих єдиною можливістю для них читати тексти було вирізування їх на твердому матеріалі, найчастіше на дереві. Такі тексти можна було читати дотик. Читаємо: «IV століття – найстаріший тактильний алфавіт для сліпих з тих, що дійшли до сьогодення завдяки виявленим артефактам, розробив грецький вчений-теолог Дідим-сліпець – спочатку слухач, а потім наставник в Олександрійській богословській школі, який наносив символи на інформаційну поверхню **методом різьблення по дереву**» [18, р. 36]. Взагалі ж, якщо практично всі сліпі могли визначати на дотик номінал монет, то навчити їх читати на дотик рельєфні букви було цілком реально. Особливо якщо такі люди були вже грамотними до того, як втратили зір.

Таким чином, коли текст «Велесової книги» був призначений для читання сліпими на дотик, він і не міг бути на м'якому матеріалі на кшталт паперу. Тільки на дереві. До речі, на деяких

музичних інструментах кобзарів (які ВСІ були незрячі!) збереглися написи, саме вирізьблені на дереві. А про те, що кобзарі являли собою не просто соціальну групу, а саме жорстко дисципліновану організацію, чітко свідчать наявні етнографічні дані.

Українські дослідники кобзарства як соціального інституту звернули увагу на наявність в їхньому середовищі **Устинських книг** – таємних усних текстів, що визначали основи соціального життя і професійної діяльності. «А от у Росії, там немає в устах запам'ятованих Устинських Книг, і в їх не було Цехів просящої панібратії і цехмайстерства, як у нас, на Слобідській Україні, – говорив кобзар Петро Дрєвченко. – Кобзарство ... кріпко держалося на Слобожанщині, де чемно береглися Устинські незрячі книги» [15, с. 386].

Однак у сліпих старців збереглася і тверда пам'ять про колишні їхні писані книги, відомі під назвою «Кафтирі», або «**Кяхтирі**». Тобто у сліпих старців **колись існували власні писані книги** [5, с. 305]. Ці кобзарські Кяхтирі могли бути лише дерев'яними книгами з вирізаними літерами. Передача Кяхтирів зрячим людям для переписування відбулася, за наведеними К. Черемським свідченнями, напередодні зруйнування Запорозької Січі у 1775 році. «На думку П. Мартиновича, у народних Кяхтирях було укладене «глибоке знання України про дороге нам українське прабуття» ... «Перва книга називається «Хто ми є» (...) Третя книга «Пісні, думи, співи і приспиви про Половців, пичинігів, про Володимира Київського, про кошових отаманів (...)» [15, с. 273].

Слід розуміти, що **українські кобзарі були ієрархічною структурою,**

закритою від сторонніх, з кількома рівнями «посвячення», де лише на найвищому щаблі серед декількох «посвячених» старійшин розкривалися всі священні таємниці. Зокрема, щодо Устинських книг дослідники відзначають: «У Дванадцятій Вустинській книзі вміщувалися таємниці, доступні лише вузькому колу посвячених» [15, с. 194]. У старців збереглася тверда пам'ять про те, коли вони відмовилися від писаних книг: «Наші сліпецькі Устинські книги ведуться з давніших давен, аж тоді вони почалися зваця Устинськими, як на Україні настало панське право. ... А як Кахтирі забрали, ми все, що було в Кахтирях, в Устинські книги переклали та добре все в голові запам'ятали, та для всього Миру сохранияли», – говорив Петро Древченко [5, с. 304–305]. І він же відкрив текст Заклинанія на Устианські книги и Сподарь і Післязаклинального слова, які «послано устами 12-Отчої Ради і панотця цехмайстра з города Переяслова в день Спаса (17 серпня за новим стилем, 6 серпня за юліанським календарем) 1775 року од Різдва Христового». Навів він і підпис: «Панотець-цехмистер кобзарського та всього незрячого братства Гнат Рогозянський. Судна рада – панотці: Йосип Побіжицький, Андріян Бурсак, Данило Заболотній, Петро Загиняйко, Гордій Галаган, Онухрій Парубайко, Мирін Кияшко, Микола Білай, Сахврон Берестян, Прокіп Півень, Яким Невпереза, Хведір Деркач» [5, с. 298]. Ця дата добре узгоджується з розгромом Росією Запорозької Січі 16 червня 1775 року, коли «на Україні настало панське право». Відповідно старці й прийняли рішення про подальше життя в умовах державних репресій. Дійсно, тепер зберігати Кахтирі стало занадто небезпечно.

Тексти Заклинанія і Післязаклинального слова вражають. Із Заклинанія: «Безпліддам людським і чумою. Вічною глухотою-німотою, чорною віспою і хворобами на ввесь людський рід. Пошестями на худобу і птицю, страшним неврожам і засухою, голодною смертю трьох поколінь... Прахом пращурів батьків ваших. Всім страхіттям, що є на світі... Гнівом Господнім і другим розп'яттям сина Божого. Всіма молитвами святими. Помстою сатани, піною моря, зіллям отрутим, росою Юр'ївською, страшною п'ятницею, словом чарадійським, Антоновим огнем. Слова ці в недобрий час промовляюця, бо ними 12-ть Устинських книг і Сподарь тайник закликаюця. Не батько рідний, ні мати, ні жінка, ні брат, ні сестра, ні цар людський, ні суд мирський, ні Божі руки, ні смертні муки, ні вічне небо, ні смертна земля, ні гнівне море, ні золоті гори, ні ласки дівочі, ні сльози жіночі, ні сповідь у церкві, ні причастя предсмертні. Братіє незряча! Хай уст не розверзнуть ваших. Хай очі блудливі не узрять тайників душ ваших. Хай вуха ізуїта та церкви не учують правдивого гласу книг устинських. Амінь!».

Із Післязаклинального слова: «Братіє незряча! Коли могутні світа цього будуть вас силувати на одкровеніє тайников і мудрості книг устианських, хай у ваше серце увійде душа мученика Івана Гуса, що в муках за нас спопеліла на вогнищі страшному. ... Бережиця ще гірше чим од змія-скусителя книжників і фарисеїв, ченців і послушників Божих, приспінників царських і всіх прихвостнів пичатних законів, бо всі вони ладні змінити тайницю на золото й похвали ... Крепиться душою і тілом, закам'янить серця свої і скуйте їх булатом. Мозок свій заморозьте в кригу холодну. Уста свої

закусіте мовчанням. Мудрості позичте у Змія. Розуму попросіть у Землі. Правди пошукайте в тайниках устинських книг. Любові до людей поучітця у горя. Страждання знайдете в правді, ненависті до владик землі і гнобителів вам дасть нищота ваша і страждання людське... Робіть, як требують звичаї присяги і тайниці устиянських книг, в якій зберігається правда людська і ота правда, якої царі та пани не встигли схоронити у домовину разом з Україною та Кахтирями...» [5, с. 299–300].

Кахтирі вже наприкінці XVIII століття потрапили до розряду заборонених книг: царська влада вилучала їх із селянських, міщанських домівок, шкіл та монастирів і нещадно нищила. Але, незважаючи на заборону, Кахтирі стають важливим етапом у формуванні Г. Сковороди, Т. Шевченка, С. Руданського [15, с. 9–10]. Тобто найбільш цінні Кахтирі могли надійно зберегти тільки дворяни, особливо «високе панство» на кшталт Донців-Захаржевських. «П. Мартинович розповідав, що, за народними переказами, «найдавніші книги було віддано на схов Українцям на великі роки. В такі схови, що і місця не може бути» [15, с. 272]. За нашою гіпотезою, «Велесова книга» була саме найдавнішою із кобзарських Кахтирів [8].

Так само є і свідчення прямого зв'язку кобзарів зі стародавньою язичницькою жрецькою традицією. В. Кушпет наводить слова кобзаря П. Дривченка («попи та монахи знали, що ми їх не признаємо») і висловлює «думку про формування старцівства в давній, ще дохристиянський період історії Русі-України» [5, с. 372–373]. Але це якраз і означає його **язичницьке** коріння. У книзі можна знайти тому багато доказів.

Наприклад, він пише: «**старці ніколи не чорнили язичництва**» [5, с. 166]. У цьому сенсі показовою є розповідь якогось пастуха, записана в 1894 (!) році Федором Кудринським:

«Чується йому крізь сон спів, та ж такий гарний, такий душевний. Підхопився з землі, озирнувся навколо... Бачить, лежить на галявині **великий бик, увесь білий-білісінький, лише золочені рога сяють**. Лежить жуйку жує, наївся... А подалі від нього сидять в рядок старці. Один, два, три, чотири... **Дванадцять** старих, престарих **старців**, таких, як на образах малюють. Сидять вони собі на траві і начебто дримають. «Чого се вони?!» – подумав пастух й почав вдивлятися у старців. Та ж **всі вони сліпі...** Й голови у всіх лісі, білі. Втретє стукнув палицею старець – **відкрили старці свої ліри, взялись за кобзи й дружно заспівали** вголос:

«Ой, гук, браця, ой, гук, браця! Де старці бредуть? Та веселя ж та доріженька, куди вони йдуть. Ой, заросло, зацвіло, дороги не видно... Ні проїхать, ні пройти, ні коня провести... А ми тут ходимо по лісі, по рослі, та все Бога просимо любові – милості. Ой дай, Боже, добра людям, добра та подмоги на тяжку годиноньку, на нещасну долю... Роди, Боже, жито людям, жито і пашницю. А для вола та для коня ще й трави копицю...»

Довго ж так старці співали. ... Кінчили старці спів й вдягнули шапки на голови. Отямився й пастух. Озирнувся й обімлів зі страху: «Мати моя рідна!» – видимо-невидимо усіяких звірів: і ведмеді, і лисиці, і вовки, та всі лежать мирно, пісні слухають. Глянув в гору, а на деревах птахи усіякі... Аж ось підійшов один зі старців до бика, взяв його рукою

за рік, іншою на посох спирається. А за ним, поклавши руки один одному на плечі, потягнулися й браття. Бик встав і пішов до лісу. Потяглися за ним і старці з нивки. А за старцями птахи полетіли, звірі усілякі пішли...» [5, с. 119–120].

Порівняємо: «Велс в балтійській міфології пов'язаний з худобою та іншими тваринами («божі бики»...) ... Велес у давньоруських джерелах виступає як покровитель домашніх тварин і бог багатства. В договорах з греками співвіднесений із **золотом**» [3].

До речі, публічні ритуали щодо биків із золотими рогами, явно з ідеєю магії родючості (щось на кшталт шанування олімпіоніків у Стародавній Греції), були відомі в Україні ще у XIX ст.: «А то іще прадіди наші, прежде нас, як ще ми тільки родились, так отці наші було розказують, що які чумаки були. Шо як доходить до города, пар по шість волів, по вісім було, так наклада на передні воли золоті роги ... наклада ті чотири роги ... І виходять купці, міщани, і ославляють чумака такого-то. І ославляють і дарять» [7, с. 179].

Не всі критики «Велесової книги» визнають її язичницький характер, з чого випливає, що деякі з них ВК взагалі не читали, бо це абсолютно очевидно з її тексту. І разом з тим відома така заява: «В(е)лесова книга... це твір великодержавно-російський, євразійський, християнсько-православний, основною ідеєю якого є створення всеслов'янської православно-християнської імперії під керівництвом росіян» [6]. З подібними заявами важко сперечатися, бо жодних цитат з ВК на підтвердження цієї заяви ніхто не навів, оскільки нічого подібного в тексті просто немає. Ба більше, у «Велесовій книзі» міститься

пряме заперечення «панславізму», який подібні критики приписують її «фальсифікаторам» Ізенбеку та Миролубову: «...казали про них (венедів), що прийдуть до нас у час зимовий і підтримають нас. І се сила божеська прийде до нас, і та втримає до кінця. А се венеди, і до них ходили допомоги молити, і не одержали. Бо всякому люду належить захищатися самому. Отож не сподівались уже на них ніколи» (ВК 28–29).

Ще один очевидний зв'язок кобзарів із язичництвом взагалі й «Велесовою книгою» зокрема – це подібність ритуалів, пов'язаних з **молитвою біля криниць**. Про шанування криниць слов'янами-язичниками згадують у багатьох церковних повчаннях і літописах: «К кладезем приходяше молятьсє и в воду мечют велеару жертву приносяше» [9, с. 123–124]. У «Велесовій книзі» є такий вислів, що виглядає пізньою вставкою (186): «Зараз ми не маємо молілень і молимося біля криниць і джерел, де вода жива тече і вольба є, і вовки хижі не ходять». Порівняємо: «Нища братія має свій громадський капітал, який вони щорічно ділять на три частини. На одну частину грошей вони або криницю викопують, або ікону замовляють в яку-небудь церкву...» [5, с. 152].

Про прямий зв'язок «Велесової книги» саме з кобзарями свідчать лінгвістичні дані. Б. Яценко, автор єдиної наукової реконструкції й перекладу тексту «Велесової книги» [1], завжди залишав незрозумілі слова у тексті в первісному вигляді. Більшість незрозумілих слів твору має прямі відповідники у таємній лебійській мові кобзарів. Розглянемо це докладніше:

1. Принаймні одне слово з таємної мови старців у «Велесовій книзі» одразу кидається в очі. Це слово зі значенням

'гарний' (хороший, красивий), яке кілька дослідників зафіксували у формі сураській, сурозній [5, с. 393]. Відповідно можна реконструювати форму *суроз зі значенням 'добро'. В перекладі «Велесовій книги», зробленому Б. Яценком, слово «Сурож» («сурозький») зустрічається 15 разів. Із цих 15 згадок Сурожа у «Велесовій книзі» тільки у п'яти випадках очевидно і ще у чотирьох, можливо, йдеться про Крим. Але в шести випадках очевидно і в чотирьох з ймовірністю слово має перекладатися як «добро» («добрий») – сурозний. Наприклад: «Сурожу бо святому бути над нами. А йдемо куди – знаємо: по землі на гори і в луку моря. А і то всякий день завертаємо погляд свій на богів, які є світ» (ВК 4г) – «Добру бо святому бути над нами...» звучить набагато логічніше. «Бога світла славимо Суронжа, аби минула зима і повернуло на літо» (ВК 31). – І тут переклад «Бога світла славимо доброго» теж цілком логічний.

2. У лебійській мові є ще одне цікаве слово – «**сюрати** – знати, розуміти» [11]. Один із випадків, коли Б. Яценко взагалі не дав перекладу незрозумілого слова (ВК 7в): «Тисячу літ відбивались ми від римлян і готів, і **сурянга** була з нами». Тут напрошується переклад: «і Знання було з нами». Первісний корінь, очевидно, – *сур, що підходить і до «добро», і до «світло», і до «знання» (як сучасні слова «світло», «освіта», «світлі думки»). Порівняємо: «сюди» – походить від праслов'янського *sъda, утвореного за допомогою суфікса *-nda від вказівного займенника *съ – «цей» [2, т. 5, с. 493]. Вірогідно, *сур – дуже давній корінь: у ностратичній реконструкції В. Ілліча-Світлича вже є слово *sāra – «світлий» [4, с. 36].

3. Наступне лебійське слово – «**хоро**,

харпо – село» [5, с. 417]. Читаємо у «Велесовій книзі» (176): «І маємо повернути оті степові **хорпи** й оберігати, як отці наші і праотці, які турбуватися мали про свої степи».

4. Ще одне лебійське слово – «ніч»: **кимуть, коміть, кимить, кемить** [11; 5, с. 409]. «Велесова книга» – твір поетичний. І тому, скажімо, протиставлення «день–ніч» для неї має бути природним. Читаємо у перекладі Б. Яценка речення зі словом «**кмить**», щодо значення якого він сам явно вагається (ВК 23): «І була січа там велика. ... І там сонце з місяцем стояли за ту землю, і небо стояло за **кмить** (угіддя?), аби земля тая не підкорилася руці еланській і лишалася руською. І там плаче мати за дитиною своєю, що пролила кров за **кмить** тую; і та **кмите** стала руською. Новаяр був там до **днесь**. І земля тая пребуде нашою, бо пролили кров за неї». Отже, чому за землю ту стояли «сонце з місяцем»? Чи не тому, що битва тривала не тільки вдень, а й вночі? Тоді цілком природним виглядає переклад «**ніч**» замість незрозумілого слова «кмить». Виходить цілком зрозуміло і значно поетичніше: «І була січа там велика. ... І там сонце з місяцем стояли за ту землю, і небо стояло за ніч, аби земля тая не підкорилася руці еланській і лишалася руською. І там плаче мати за дитиною своєю, що пролила кров за ніч тую; і та ніч стала руською. Новаяр був там до днесь. І земля тая пребуде нашою, бо пролили кров за неї». І далі, на тій же дошці, теж протиставлення дня і ночі: «То мали указицю на **день** наш, коли праотці померли за кмить (**ніч**). І не взяли вороги землю нашу».

5. Ще одне можливе лебійське слово – «**стил**» у значенні «зад» [11]. (ВК 4г): «Перша слава Сурію **стлудіду** є, той

прогонить зло». «Стлудід» тут логічно перекласти як «найдавніший дід» – «перший дід із заду», тобто 'пра-родитель'. Подібне скорочення «стил» – «стлу» не дуже притаманне українській мові, проте типове для багатьох інших слов'янських мов (зокрема, укр. «стелити» – чеське *stlat*) [2, т. 5, с. 297].

б. Наступне лебійське слово – «**тирло**». «Велесова книга» починається зі слів Таблички 1: «Даремно згадали доблесні наші старі часи, бо йдемо куди — невідомо. А так оглядаємось і говоримо, що соромимось Наву, Праву і Яву знати й обаполи тирла відати й думати». Таємною мовою українських лірників «тирлик – цар» [11]. Отже, маємо читати: «А так оглядаємось і говоримо, що соромимось Наву, Праву і Яву знати й обаполи князя відати й думати». Ще одне місце з цим коренем (38а): «І паки настала велика холоднеча. Родичі бо се воювали за волості, і багато хто казав: «Не йдемо до роду, оскільки нема спокою огнищанам, і будемо ліпше **самі** в лісі або в горах **тирлувати**». Тут теж найкраще підходить за змістом («будемо самі) князювати». Проте слід зазначити, що слово «тирло» присутнє в Етимологічному словнику української мови. Там наведено такий повний список значень слова «тирло»: «місце водопою худоби; зимовий загін для худоби; загін, загорода; літній загін для овець; лігво, кубло звірів; місце, де птахи збираються на відпочинок; місце, де нереститься риба» [2, т. 5, с. 572, 553]. Очевидно, що у початковому реченні ВК не йдеться про «кубло звірів», «загін для худоби» або «місце, де нереститься риба». Проте у самого лебійського слова тут в принципі може бути етимологічний зв'язок із цим семантичним гніздом, а саме зі значенням «головне лігво

за загорожею» – «княжий кремль, дитинець», за аналогією із сучасним «Білий дім» як назвою адміністрації президента США.

7. Наступна можлива паралель зі старцівською мовою – слово «**хусий** – поганий» [11]. У «Велесовій книзі» (38а): «І знайшли степ квітучий і зелений. Там стояли літа два, а по тому пішли далі, оскільки **хисниці** з'явилися». Вірогідно, йдеться про хвороби. Проте припустимою є й етимологія від праслов'янського *хрса* – «грабування» [2, т. 6, с. 224].

8. Нарешті, ще одне неперекладене слово з «Велесової книги» – «**браманове**» («брмановіє») (37а): «Се б'є крилами Мати-Птиця, що браманове йдуть на нас. І ті роги на чоло натягають і так посуваючись напали на нас». Тут загальне значення можна тлумачити як *щось одегнене як прикраса з відтінком «несправжнє»*. Тобто «браманове» = «**ряджені**» (що «роги на чоло натягають»), що в цьому контексті звучить відверто іронічно. Порівняємо із Словника української мови Б. Грінченка: «**Бармуватися**, -муясь, -єшся, гл. – під кого. Поддѣлываться подъ кого, подражать кому. *Наші пластуни одягаються в черкеську одєжу і, під їх бармуєчись, запускаять бороди хто хоче*» [10]. Але ж і в лебійській мові є слово зі значенням «кожух, шуба» – **бармат**, бармут, бармус, бурмут, бурмутка [5, с. 402, 425].

Тут ішлося тільки про збіг із лебійською мовою тих відносно нечисленних слів, які сам Б. Яценко залишив без перекладу. Велика робота – порівняння з лебійською мовою всього словника «Велесової книги». Лише трохи торкнувшись цієї теми, одразу зустрічаємо, наприклад, слово «**говада**» («корова», 5а), явно подібне лебійському

«гавлідка» [11]. Або порівняємо вислів (1) «Се душі пращурів наших од Іру зрять на нас» з лебійським словом «іорий» – «старий» (тобто такий, якому вже час відправитися до Іру-вирію) [11]. Дослідницьке поле щодо «Велесової книги» справді неосяжне.

Висновки. «Велесова книга» зберігалася і активно використовувалася в середовищі корпорації українських сліпих старців-кобзарів, що бере початок безпосередньо від язичницьких волхвів, вона містить низку слів їхньої таємної лебійської мови. Кобзарі зберегли певні традиції прихованих язичницьких ритуалів аж до початку ХХ століття. Саме через використання «Велесової книги» сліпими кобзарями її переписували шляхом вирізання літер на дерев'яних дощечках. Вона була частиною цілої бібліотеки священних текстів кобзарів. Такі книги називалися «Кяхтирі». Після знищення у 1775 році Запорозької Січі кобзарі за ініціативою свого лідера Гната Рогозянського завчили зміст основних Кяхтирів напам'ять, що склало т. зв. Устинські книги їхньої власної таємної усної традиції. Водночас «найдавніші книги було віддано на схов Українцям на великі роки».

ЛІТЕРАТУРА

1. Яценко, Б., Яценко, В. *Велесова книга: духовний заповіт предків / ритм.* пер. укр. мовою, дослідження та рецензії Б. Яценка; рос. мовою – В. Яценка. Київ, 2004. 256 с.
2. *Етимологічний словник української мови:* у 7 т. / ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Т. 5–6. НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ, 2006, 2012. 705 с., 568 с.
3. Иванов, В. В., Топоров, В. Н. *Велес. Мифы народов мира.* Москва, 2000. Т. 1. С. 227, 229.

4. Иллич-Свитыч, В. М. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Введение. *Сравнительный словарь (б-к).* Москва, 1971. 372 с.

5. Кушпет, Володимир. *Старцівство: мандрівні старці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.).* Київ, 2007. 592 с.: іл. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kushpet_Volodymyr/Startsivstvo_mandrivni_startsi-muzykanty_v_Ukraini_XIX_poch_XX_st/

6. Лучик, В. Болезнь роста, или Откуда мы и наш язык. *День.* Украина, 16.03.2007. URL: <http://inosmi.ru/world/20070316/233448.html>

7. Мартинович, П. Д. *Українські записи.* Харків, 2012. 534 с.; 128 іл.

8. Рассоха, І. М. *Справжність Велесової книги: науковий доказ.* Київ, 2018. 320 с.: URL: https://drive.google.com/file/d/1tiAAIDzO2KiMBEYvdnjcZDpSk4t8ldtC/view?usp=drive_link

9. Русанова, И. П., Тимошук, Б. А. *Языческие святилища древних славян.* 2-е изд. Москва, 2007. 304 с.

10. *Словарь української мови / упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко:* в 4-х т. Київ, 1958.

11. *Словник таємної мови українських лірників та шаповалів (близько 1000 слів).* 2006. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/lirn.htm>

12. Творогов, О. В. К спорам о «Велесовой книге». *Что думают ученые о «Велесовой книге».* Санкт-Петербург, 2004. С. 6–29.

13. Ткаченко, Орест. Три проблеми з історії Слобідської України (Слобожанщини) і української мови в ній. *Незгасимий СЛОВОСВІТ:* збірник наукових праць на пошану професора Володимира Семеновича Калашника. Харків, 2011. С. 55–60. URL: <https://drive.google.com/file/d/12OPYoBkf-u3JZ1UrWeeGKTNeeyx2kbPX/view>

14. *Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов.* Москва, 2011. 382 с.

15. Черемський, К. П. *Шлях звичаю*. Харків, 2002. 444 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Cheremskiy_Kost/Shliakh_zvychaiu/

16. Шевельов, Ю. *Історична фонологія української мови* / пер. з англ. Харків, 2002. 1054 с.

17. Ющук, І. П. *Чи могла бути «Велесова книга»?* URL: <https://svit.in.ua/stat/st62.htm>

18. Hanninen, Kenneth, A. *The Horizons of Blindness*. Detroit, Mich., 1982. 143 p.

REFERENCES

1. Yatsenko, B., Yatsenko, V. (2024). *Velesov's Book: the Spiritual Testament of the Ancestors*. Kyiv, 256 p. [in Ukr.]

2. Melnychuk, O., ed., et al. (2006, 2012). *Etymological Dictionary of the Ukrainian Language*: In 7 Vols. Vol. 5-6. NAS of Ukraine. O. O. Potebnia Institute of Linguistics. Kyiv, 705 p., 568 p. [in Ukr.]

3. Ivanov, V., Toporov, V. (2000). *Veles. Myths of the Peoples of the World*. Vol. 1. Moscow, 229 p., 227 p. [in Rus.]

4. Illich-Svitych V. (1971). An Attempt to Compare Nostratic Languages (Semitic-Hamitic, Kartvelian, Indo-European, Uralic, Dravidian, Altaic). Introduction. *Comparative Dictionary* (b-K). Moscow, 372 p. [in Rus.]

5. Kushpet, V. (2007). *Eldership: Itinerant Beggar Musicians in Ukraine (XIX – Early XX Centuries)*. Kyiv, 592 p.: il. [online] Available at: https://chtyvo.org.ua/authors/Kushpet_Volodymyr/Startsivstvo_mandrivni_startsimuzykanty_v_Ukraini_XIX_poch_XX_st/ [in Ukr.]

6. Luchik, V. (2007). Growing Pains or Where we and our Language Come from. *Den. Ukraine*, March 16, 2007. [in Rus.]

7. Martynovych, P. (2012). *Ukrainian Records*. Kharkiv, 534 p.; 128 illus. [in Ukr.]

8. Rassokha, I. (2018). *The Authenticity of Veles's Book: Scientific Proof*. Kyiv, 2018. 320 p.:

illus. [online] Available at: https://drive.google.com/file/d/1tiAAIDzO2KiMBEYvdnjcZDpSk4t8ldtC/view?usp=drive_link [in Ukr.]

9. Rusanova, I., Timoshchuk, B. (2007). *Pagan Sanctuaries of the Ancient Slavs*. 2nd ed. Moscow, 304 p. [in Rus.]

10. Hrinchenko, B., comp. (1958). *Dictionary of the Ukrainian Language*. In 4 Vol. Kyiv. [in Ukr.]

11. *Dictionary of the Secret Language of Ukrainian Lirnyks and Shapovals (about 1,000 words)*. (2006). [online] Available at: <http://litopys.org.ua/rizne/lirn.htm> [in Ukr.]

12. Tvorogov, O. (2004). On the Controversy over the "Veles Book". *What do Scientists Think about the "Veles Book"*. St. Petersburg, pp. 6 - 29. [in Rus.]

13. Tkachenko, O. (2011). Three Problems from the History of Sloboda Ukraine (Slobozhanshchyna) and the Ukrainian Language in it. *Inextinguishable WORLD OF WORDS: Collection of Scientific Works in Honor of Professor Volodymyr Semenovich Kalashnyk*. Kharkiv, pp. 55 - 60. [online] Available at: <https://drive.google.com/file/d/12OPYoBkf-u3JZ1UrWeeGKTNeeyx2kbPX/view> [in Ukr.]

14. *Falsification of Historical Sources and Construction of Ethnocratic Myths*. (2011). Moscow, 382 p. [in Rus.]

15. Cheremskiy, K. (2002). *The Way of Custom*. Kharkiv, 444 p. [online] Available at: https://chtyvo.org.ua/authors/Cheremskiy_Kost/Shliakh_zvychaiu/ [in Ukr.]

16. Shevelyov, Yu. (2002). *Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Kharkiv, 1054 p. [in Ukr.]

17. Yushchuk, I. Could there be a "Veles Book"? [online] Available at: <https://svit.in.ua/stat/st62.htm>. [in Ukr.]

18. Hanninen, Kenneth A. (1982). *The Horizons of Blindness*. Detroit, Mich., 143 p. [in Eng.]

Summary

USTIN BOOKS OF KOBZARS, КАХТЫРИ AND THE AUTHENTICITY
OF VELES'S BOOK: STATEMENT OF THE QUESTION

Ihor RASSOKHA

orcid.org/0000-0002-5445-0213

Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of History and Cultural Study,
O. M. Beketov National University of the Urban Economy in Kharkiv
email: ihor.rassokha@gmail.com

The relevance of the research. The Elder Edda, the Vedas, the Old Testament, and the Iliad are not only world monuments of literature and spiritual and religious tradition, but also extremely important historical sources. Recognition of the authenticity of the Veles Book will join them as the oldest written monument of Ukraine and it will significantly enrich the source base on the early history and spiritual foundations of Ukraine.

The purpose. Substantiation of a hypothesis that naturally explains two critical questions regarding the authenticity of the Veles Book: (1) Why was the Veles Book written down and copied by scratching on wooden tablets? And (2) What social group was capable and interested in preserving and copying a text of clearly pagan content in the conditions of centuries-old domination of Christianity?

Conclusions. The Veles Book was preserved and actively used among the corporation of Ukrainian blind elders-kobzars, which originates directly from the pagan magi, it contains a number of words of their secret Lebe language. The kobzars preserved certain traditions of secret pagan rituals until the beginning of the twentieth century. It was because of the use of the Veles Book that blind kobzars copied it by cutting letters on wooden tablets. The Veles Book was part of the entire library of sacred texts of kobzars. Such books were called Kakhtyri. After the destruction of the Zaporizhian Sich in 1775, the kobzars, on the initiative of their leader Ignat Rogozyansky, memorized the content of the main Kakhtyri, which formed the so-called Ustin Books of their own secret oral tradition. At the same time, “the oldest books were given to the Ukrainians for safekeeping for many years.”

Keywords: Veles book, Kobzars, Kakhtyrs, Lebian language, relief writing for the blind.

ЛІТЕРАТУРА, ОБ'ЄДНАНА ВІЙНОЮ

«Війна змінила кожного» – такою була тема дискусії, організованої тернопільським видавництвом «Джура» в рамках фестивалю «Книжковий Арсенал», про відображення літератури під час російсько-української війни.

У заході взяли участь Василь Ванчура, Олександр Хоменко, Надія Зінченко, Любов Долик, Надія Сеньовська, Микола Васьків, які презентували різні аспекти війни, її впливу на наше життя і літературу.

«Твори авторів, чиї книги ми сьогодні презентуємо, є своєрідною рефлексією на війну», – зазначила, відкриваючи дискусію, модератор зустрічі, молодший науковий співробітник НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Юліана Шинкарик. І продовжила: «Усі ці автори пишуть про російсько-українську війну, яка глибоко торкнулася кожного українця. Їхні твори є рефлексією на війну, але кожен з них підходить до цієї теми з різної перспективи: Олександр Хоменко пропонує погляд свідка,

який пише безпосередньо «на окопах», фіксуючи війну як місію порятунку; Надія Зінченко описує особистий досвід початку повномасштабного вторгнення, хаосу та вимушеної втечі від війни; Любов Долик створює тексти, які є не просто поезією чи прозою, а «молитвами», спрямованими на пробудження світла та підтримки у складні часи; Надія Сеньовська зосереджується на емоційних та психологічних викликах, з якими стикаються дружини захисників, пропонуючи «посібник з виживання», у світі очікування та болю. Таким чином, їх об'єднує спільна тема – війна та її вплив на українське суспільство й індивідуальні долі, але кожен з них робить акцент на різних аспектах цього досвіду: від безпосереднього перебування на фронті до внутрішніх переживань та духовних пошуків».

О. Хоменко, багаторічний науковий співробітник НДІ українознавства, а до війни – очільник Музею Української революції 1917–1921 років НМІУ, уже

четвертий рік поспіль захищає Україну в лавах бійців батальйону «Свобода» бригади «Рубіж». Саме в окопах він почав писати надзвичайно проникливі речі, які вже встигли охрестити «новітнім Євангелієм сучасної війни». Напередодні «Книжкового Арсеналу» побачила світ третя збірка його фронтових поезій «У домі сухого серця ПЛЮС Обличчям у профіль до завтра» [2], куди увійшли практично всі твори, написані безпосередньо «на окопах». На запитання Ю. Шинкарик, як саме це унікальне середовище вплинуло на його поетичний голос, на вибір тем та образів, чи стало це своєрідною формою психологічного розвантаження, чи, навпаки, ще більшим зануренням у реальність, автор підкреслив: «Війна змінюється сама і змінює нас. Війна стала для нас найбільшим прокляттям і найбільшим благословенням. Бо ми змогли побачити людей, які ходять всередині ікон, ми опинилися всередині античної трагедії. Тому обов'язок літератора – бути свідком цих змін, фіксувати їх, фіксувати все, що відбувається з тобою і навколо тебе. І чесність цього свідчення, напевне, і є критерієм правдивості літератури. Її головне завдання – говорити про те, що з нами сталося після 24 лютого 2022 року і в чому ми будемо жити ще довгий-довгий час».

Так само різним був досвід й інших учасників дискусії. Н. Зінченко, авторка роману «Втеча від війни», розповіла про особистий досвід проживання війни очима людини, якій довелося опинитися за кордоном. Ранок 24 лютого 2022 року, коли Київ потрапив під обстріли, а діти ще мирно спали, – це надзвичайно потужна і пронизлива мить, що змінила життя. Вона пригадала той перший

момент усвідомлення, що почалася повномасштабна війна, і найперші думки та емоції, які переповнювали її як матір, ті страхи, вагання, труднощі та маленькі перемоги, з якими зіткнулися тисячі наших співвітчизників, які втратили дім чи на початку війни вивезли дітей за кордон і змушені були там залишитися. Водночас Н. Зінченко переконана, що цей досвід зробив нас сильнішими: «Ви помітили, що ми перестали боятися? У світі нас визнають незламними. Ми змінюємося. Країна змінюється щодня. Тому писати потрібно – обов'язково і кожному».

Н. Сеньовська у своїй книзі, яка має дуже промовисту назву «Дружина Героя: посібник з виживання», зробила спробу не просто поділитися досвідом, а й надати певні орієнтири чи підтримку іншим жінкам, які проходять через подібні випробування. Авторка показала світ дружин військових, які знають, що таке чекати, виховувати дітей, вирішувати проблеми, а разом – вірити, допомагати, молитися. «Завданням моєї книги було дати голос тим, хто є, але кого, як правило, не бачать. Тут є різні долі та різні голоси. І тих, хто вийшов заміж за військового і був готовий до війни. І тих, кого війна застала зненацька і круто змінила долю. Тих, хто дочекався чоловіка з війни – хай і пораненого, але живого. І тих, хто не дочекався і вже ніколи не дочекається. Тих, у кого чоловік пропав безвісти, але вона чекає, хоча іноді й сама не знає, чого чекає. Цією книжкою я хотіла заявити усім: Ми є! І нам теж не просто», – розповіла на презентації пані Надія.

Про важливість обміну емоціями, переживаннями та почуттями говорила й авторка книжки «Псалми Любові» [1]

Л. Долик: «Така література є і свідченням нашого досвіду, і допомогою, і бажання поділитися тим, що ти вже досягнув і зрозумів, і бути таким промінчиком – кожному в душу глянути, зігріти. Нам дано цей дар – пройти цю війну і залишитися людьми». Вона вважає, що «найголовніше світло – те, що всередині серця», яке дає силу жити і вижити. Пишучи свою поезію, пані Любов прагне, щоб її читачам під час таких страхів і випробувань, як війна, було легше знайти це внутрішнє світло. Л. Долик наголошує на вагомій ролі митця (поета) у творенні та свідченні цієї історії під час війни: «Кожен з нас – історія. Ми творимо цю історію, ми є її свідками й учасниками».

Підсумовуючи зустріч, В. Ванчура, директор видавництва «Джура», підкреслив, що кожен автор по-своєму осмислює події та наслідки війни: О. Хоменко – через поезію з окопів, Н. Зінченко – через особисту історію втечі, Л. Долик – через духовне осмислення та пошук внутрішнього світла, а Н. Сеньовська – через призму переживань дружини військового. Багато хто з них розповідає про війну на основі особистого досвіду або досвіду близьких. Н. Зінченко відкрито заявляє, що прототипом

героїні є вона сама, а О. Хоменко пише «на окопах». Їхні твори є актуальними свідченнями сучасної війни, що дають можливість читачеві подивитися на події «очима свідка». Автори заглиблюються в емоційний та психологічний вимір війни – біль, страх, надія, підтримка, виживання. Усі презентовані твори нерозривно пов'язані з українським контекстом, відтворюючи реалії життя під час російсько-української війни.

Варто зазначити, що сучасна література і справді є відображенням сьогодення, переосмисленням подій та свідком наших змін, які триватимуть, доки триватиме війна. І в цьому – велика сила і велика мудрість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Долик, Л. *Псалми Любові*. Тернопіль, 2025. 352 с.
2. Хоменко, О. *У домі сухого серця ПЛЮС Обличчям у профіль до завтра*. Поезії. Повісті. Прикмети. (Серія «Українська Реконкіста»). Тернопіль, 2025. 148 с.

Юліана ШИНКАРИК

orcid.org/0000-0002-1629-5910
молодший науковий співробітник
НДІ українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка

СУЧАСНЕ УКРАЇНОЗНАВСТВО В ОБОРОНІ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ ПОВОЄННИЙ ВІДБУДОВІ

16 жовтня 2025 р. у м. Києві відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Сучасне українознавство в обороні держави та її повоєнній відбудові». Пленарне засідання розпочалося у головному (червоному) корпусі Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а секційні – проведені у приміщенні Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка). Науковці, освітяни, військовослужбовці Сил оборони України та представники громадянського суспільства активно обговорювали низку важливих проблем, які постали перед Українською державою та її громадянами під час повномасштабної російсько-української війни, та шляхи їх вирішення у повоєнний час.

Для участі в науковому заході надійшло 217 заявок від науковців України, Німеччини, США, Польщі, Угорщини,

Румунії, Молдови, Туреччини, Греції. Серед учасників конференції: 2 академики, 4 члени-кореспонденти НАН України; 57 професорів, 56 докторів наук; 57 доцентів, с. н. с., 83 доктори філософії (кандидати наук); 27 науковців без ступеня, 27 аспірантів, 4 вчителі, 16 здобувачів вищої та середньої освіти.

Конференцію організували й успішно провели: НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні та Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського Національної академії наук України, Міжнародна асоціація українців, Національна асоціація українців, Національна академія педагогічних наук України, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

З привітальними словами виступили: проректор з науково-педагогічної роботи (гуманітарні питання) КНУ імені Тараса Шевченка Тарас Компанець; директор Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАНУ, д. філол. н., професор, академік НАНУ Богдан Ажнюк; голова Світової координаційної виховно-освітньої ради Світового конгресу українців Любов Любчик; в. о. директора ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАНУ, к. і. н., старший дослідник Наталя Стішова; уповноважена із захисту державної мови, д. філол. н., професор Олена Івановська;

директор НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, д. філос. н., професор Роман Додонов.

Відкрив пленарне засідання з доповіддю «Мовне розмаїття чи “одна держава – одна мова”?» директор Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАНУ, д. філол. н., професор, академік НАНУ Б. Ажнюк.

Доктор державного управління, доцент, директор Інституту національної стійкості і безпеки, професор кафедри глобальної та національної безпеки КНУ імені Тараса Шевченка Р. Марутян виголосила доповідь на актуальну тему «Національна та мілітарна ідентичність як основа національної безпеки».

Голова Світової координаційної виховно-освітньої ради Світового конгресу українців Л. Любчик виступила з промовою «Українська освіта діаспори в умовах війни: виклики та перспективи».

Із завершальною доповіддю пленарного засідання – «Чорнобиль: збереження історичної пам'яті Полісся» – виступив директор Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Р. Омеляшко.

Промови на пленарному засіданні засвідчили, що українські науковці прагнуть формувати стратегію і тактику захисту Української держави на інформаційному фронті повномасштабної російсько-української війни та намітити напрямки посилення українізації гуманітарного простору України.

Після обідньої перерви розпочалася робота 8 секційних засідань:

І секція «Мовне планування і мовна політика в умовах російської агресії». Особливу увагу привернули виступи: «Війна крізь призму мовного ландшафту м. Києва» (М. Вакулич,

м. н. с. відділу романських, германських та балтійських мов Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАНУ); «Особливості регіональної мовної політики в умовах російсько-української війни: від загроз до протидії злочинам проти основ конституційного ладу» (Т. Кремінь, к. філол. н., доцент Миколаївського університету, уповноважений із захисту державної мови в 2020–2025 рр.); «Мовний кордон: соціолінгвістичний зміст і суспільно-політичний дискурс» (О. Михальчук, к. філол. н., завідувач відділу мов України Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАНУ); «Київська та Галицько-Волинська писемні школи церковнослов'янської мови української редакції XI–XIV ст.: мовно-орфографічний вимір» (В. Мойсієнко, д. філол. н., професор, член-кореспондент НАНУ, проф. Житомирського університету, офіцер ЗСУ); «Русифікація та креолізація: вплив зовнішніх чинників на розвиток української мови» (Peter J. Piaseckij, незалежний дослідник, магістр наук (Університет Род-Айленда, США); «Світове українство в цивілізаційному поступі (з поглибленим вивченням іноземних мов)» (О. Рудник, студент бакалавратури історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка); «Постулати комунікації в умовах війни» (Г. Яворська, д. філол. н., професор, експерт Національного інституту стратегічних досліджень); «Наративи про героїчні та трагічні події широкомасштабного вторгнення Росії в Україну в книжці «Фронтові оповідання з Донбасу» Євгена Луняка» (Л. Сорочук, к. філол. н., с. н. с. НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка).

І секція «Український наратив і колективна ідентичність нації». Під час роботи секції пролунали доповіді: «Політичний

наратив у російсько-українській війні» (Л. Ажнюк, к. філол. н., с. н. с.); «Транзит цінностей в контексті євроінтеграції України» (В. Додонова, д. філос. н., професор, професор кафедри філософії та міжнародної комунікації НУБіП України); «Архетиповість української ідентичності: біфуркації та самозбереження» (В. Крисаченко, д. філос. н., професор, п. н. с. НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка); «Формування українського наративу в медіа під час війни: журналістські практики» (С. Лякішева, курсантка Військового інституту КНУ імені Тараса Шевченка, П. Жицький, підполковник, старший викладач кафедри військової журналістики Військового інституту КНУ імені Тараса Шевченка); «Соціальна травма в контексті духовних втрат населення Українського Полісся в часи російсько-української війни» (В. Ятченко, д. філос. н., професор, завідувач відділу культурології і культурної спадщини НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка).

III секція «Українська минувшина та історична пам'ять: новітнє осмислення». Виголошено низку цікавих доповідей, серед яких варто виділити: «Історична пам'ять: новітні вимоги до польових досліджень поселенських пам'яток» (Н. Гаврилюк, д. і. н., с. н. с., заступник директора з наукової роботи НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка); «Давні етнічні угруповання на теренах України та станово-кастова система організації влади» (С. Пустовалов, д. і. н., професор, незалежний дослідник); «Вивчення громадсько-політичної діяльності Ярослави Стецько в Центральному державному архіві громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ)» (Л. Отрошко, здобувачка PhD програми

«Історія та археологія» НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка); «Теоретико-методологічні аспекти дослідження російських історичних наративів про «спільну історію» з Україною» (І. Краснодемська, к. і. н., завідувачка відділу етнології та історії України НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка); «Українська революція 1917–1921 рр.: міфи, фальсифікації та сучасні загрози» (С. Губський, м. н. с. НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка).

Під час роботи IV секції «Українська ідентичність в етнокультурному порубіжжі» пролунали доповіді: «Культура і танки: чому світ нарешті почув Україну?» (Г. Тимофеева, с. н. с. бібліотеки Київського столичного університету імені Бориса Грінченка); «Смерть, що творить: як війна трансформує культурний ландшафт» (В. Лавренюк, студентка спеціальності «Філософія» Київського столичного університету імені Бориса Грінченка); «Шлюбний союз Лупу–Хмельницький у східноєвропейському контексті XVII століття: політичні, культурні та символічні виміри» (Л. Заболотна, доктор історії хабілітат, п. н. с. Національного музею історії Молдови, м. Кишинів); «Ранньосередньовічна концепція походження українського народу – вагомий чинник спростування російських міфів про «єдиний народ» (О. Шакурова, к. і. н., с. н. с. відділу етнології та історії України НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка); «Роль українознавства у фаховому запереченні російських міфів, фейків і фальсифікацій історії України під час російсько-української війни» (Ю. Фігурний, к. і. н., старший дослідник, с. н. с. відділу етнології та історії України НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка).

Секція V «Туристичний та краєзнавчий потенціал України». Виголошено такі доповіді: «Німецька спадщина як потенціал для розвитку етноксогогенного туризму (на прикладі Києва)» (І. Винниченко, к. геогр. н., доцент, доцент кафедри країнознавства і туризму КНУ імені Тараса Шевченка, директор Інституту дослідження діаспори); «Земля – найвагомий чинник етногенезу» (В. Гетьман, к. геогр. н., доцент, доцент кафедри заповідної справи і рекреаційної діяльності Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів); «Україноцентрична парадигма трансформації ойконімії у східних та південних краях України» (А. Доценко, д. геогр. н., професор, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»); «Традиційна календарна обрядовість Середнього Полісся: територіально-просторовий аспект» (Н. Ковальчук, к. і. н., вчений секретар Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф); «Історіографія дослідження матеріальних і духовних

втрач населення Українського Полісся внаслідок російсько-української війни» (О. Трачук, к. і. н., с. н. с. відділу культурології і культурної спадщини НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка).

У роботі секції VI «Закордонна україністика: проблеми й перспективи розвитку» вдалося поєднати українознавців різних країн, пролунали доповіді: «Мовлення українських мігрантів в Іспанії: динамка і закономірності освоєння лінгвокультурного простору» (Л. Андрієнко, к. філол. н., с. н. с., Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАНУ); «Про потребу деколонізації славистичних досліджень поза Україною: мовно-історична тематика» (Й. Гетка, доктор габілітований, професор, директор Інституту міжкультурних студій Центрально-Східної Європи Варшавського Університету); «Організовані українці в новому світі: історія світового українства на прикладі діяльності Конгресу Українців Канади» (В. Круковський, PhD з історії та археології, незалежний дослідник, м. Хмельницький, Україна); «Благодійна діяльність родини канадських меценатів

Темертеїв, спрямована на підтримку України» (А. Петровський, аспірант ОП «Історія та археологія» НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка); «Росія в ЄС: важелі і динаміка впливу» (К. Настояща, д. соціол. н., доцент, завідувачка відділу філософії та геополітики НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка); «Українські

студії в європейському Університеті Віадрина» (І. Капріцин, д. філос. н., доцент, керівник філії НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка в Німеччині, м. Франкфурт-на-Одері); «Політичні відносини між Україною та Туреччиною» (Д. Дамір, керівник філії НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка в Туреччині, м. Стамбул).

Під час роботи секції VII «Роль освітніх закладів в Україні й поза її межами у збереженні й утвердженні української ідентичності» заслухані такі доповіді: «Українознавчий контент національно-патріотичного виховання учнівської молоді» (О. Газізова, к. і. н., завідувачка відділу української філології та освітніх технологій НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка); «Дидактичний потенціал художніх біографій видатних українців у формуванні національної ідентичності учнів НУШ» (А. Ганжа, к. філол. н., с. н. с. відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАНУ); «Освітні осередки української діаспори в Празі як чинник формування етнонаціональної ідентичності молоді: ретроспектива і сучасність» (С. Кагамлик, д. і. н., п. н. с. відділу філософії та геополітики НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка).

Під час роботи секції VIII «Українське мистецтвознавство, літературознавство і фольклористика в контексті сучасних викликів і цивілізаційних протистоянь» пролунали доповіді: «Ті – в бліндажах. Ці – в ресторанах»: відтворення суспільного розшарування в умовах війни в українській мілітарній літературі» (М. Васьків, д. філол. н., професор, п. н. с. відділу української філології та освітніх технологій НДІ українознавства

КНУ імені Тараса Шевченка); «Впровадження сучасної української мілітарної літератури в освітній процес» (Ю. Шинкарик, м. н. с. відділу української філології та освітніх технологій НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка); «Роман П. Михеда «Позивний для Йова. Хроніки вторгнення»: письменник і війна» (Г. Александрова, д. філол. н., п. н. с. Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАНУ); «Художник Михайло Дмитренко як автор ескізів непоштових марок на тему Голодомору (за матеріалами колекції Національного музею Голодомору-геноциду)» (А. Іванець, к. і. н., п. н. с. відділу дослідження Голодомору та штучних масових голодів Національного музею Голодомору-геноциду).

Після завершення секційних засідань, підбиваючи підсумки, виступили модератори секцій: Л. Сорочук, В. Ятченко, Н. Гаврилюк, О. Шакурова, О. Трачук, К. Настояща, С. Кагамлик, М. Васьків. Вони означили головні питання, які порушувалися науковцями і привернули увагу учасників конференції. Насамкінець Ю. Фігурний розповів про задум і підготовку до друку наукової праці «Осмилення історичного буття України й українців».

У підсумковому слові Р. Додонов наголосив на важливості проведення таких наукових форумів, які дають можливість українській інтелектуальній еліті осмислити весь комплекс проблем, що постали перед Україною і українцями в умовах повномасштабної російсько-української війни, та у виробленні сучасним українознавством адекватної стратегії і практик протидії рашистській агресії в інформаційному просторі Української держави.

Учасники конференції прийняли резолюцію, в якій наведені, зокрема, такі рекомендації: «1. Покласти на Науково-дослідний інститут українознавства функції координатора українських студій в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, розширити співпрацю Інституту з закордонними осередками україністики, підтримати ініціативу створення закордонних філій НДІУ.

2. Вжити заходів для впровадження в освітній процес українського наративу, зокрема через сучасну мілітарну літературу – у справі увіковічення пам'яті загиблих героїв російсько-української війни, популяризації прикладів героїзму захисників України.

3. Звернутися до Кабінету Міністрів України з вимогою перевести туризм із сфери обслуговування населення в галузь економіки з видатками і прибутками до бюджету України на основі внесення змін до статистичного обліку результатів діяльності сфери туризму, увівши сателітні рахунки, які будуть враховувати результати діяльності видів економічної діяльності, прямо і опосередковано пов'язаних з туризмом.

4. Продовжувати дослідження в галузі української топонімії, у тому числі – ойконімії Східних і Південних регіонів України з метою наукового обґрунтування доцільності перейменувань населених пунктів.

5. З метою збереження та повернення в суспільне життя врятованої культурної спадщини територій, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, та реалізації державної політики у сфері утвердження української

національної та громадянської ідентичності учасники конференції звертають увагу уповноважених органів управління на необхідність виконання Постанови Верховної Ради України від 21.04.2011 № 3299-VI «Про створення Державного музею-архіву народної культури Українського Полісся» (зі змінами, внесеними Постановою ВРУ від 15.06.2011 № 3616-VI) шляхом реалізації публічного інвестиційного проекту «Будівництво Державного музею-архіву народної культури Українського Полісся у місті Києві» [1].

Матеріали конференції оприлюднені на сайті Інституту в електронній збірці. Провідний фахівець НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Г. Богданович здійснила фотофіксацію форуму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Резолюція Міжнародної наукової конференції «Сучасне українознавство в обороні держави та її повоєнній відбудові», яка відбулася в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка 16 жовтня 2025 р.

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920
кандидат історичних наук,
старший дослідник,
старший науковий співробітник
НДІ українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка

Ганна БОГДАНОВИЧ

orcid.org/0009-0007-4416-687X
провідний фахівець
НДІ українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка

ЖУРНАЛ «УКРАЇНОЗНАВСТВО»: ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ НОМЕРІВ ЗА 2025 РІК

АКТУАЛЬНЕ УКРАЇНОЗНАВСТВО

Додонов Р. Оцінка актуальності та перспективності наукових трендів у галузі українознавства в 2025 році. № 1 (94). С. 8–25.

Калакура Я. Методологічні та світоглядні підходи до розвінчування новітніх моделей кремлівських міфотворців української історії. № 4 (97), С. 8–29

Краснодемська І. Кремлівські пропагандистські міфологеми як чинник гібридної агресії росії проти України. № 4 (97). С. 45–74.

Краснодемська І., Шинкарик Ю. Тенденції розвитку українознавчих центрів у США і Канаді та майбутні обрії їхньої діяльності. № 1 (94). С. 26–50.

Крисаченко В. Маніпулятивні наративи рашизму: новітня ідеологема про геноцид «советского народу». № 4 (97). С. 30–44.

Настояща К., Паздрій В. Стан і перспективи розвитку українознавчої думки у ФРН. № 1 (94). С. 90–101.

Отрошко Л. Сучасний стан українознавчих досліджень у Великій Британії. № 1 (94). С. 51–72.

Фігурний Ю., Шакурова О., Безсмертна Н. Моніторинг наукових центрів Ukrainian Studies у німецькомовних країнах Європи. № 1 (94). С. 73–89.

З ІСТОРІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Додонов Р. Українознавчий сегмент західної советології (за матеріалами Інституту з вивчення СРСР у Мюнхені, 1954–1960 рр.). № 2 (95). С. 24–46.

Фігурний Ю. Микола Міхновський – фундатор демократичного українського націоналізму й теоретик модерної держави: 125 років з часу публікації праці «Самостійна Україна». № 2 (95). С. 8–23.

УКРАЇНА – ПРИРОДА

Руденко С., Труш Т. Американський трансценденталізм та ідея природи: філософські виміри в українському контексті. № 1 (94). С. 147–158.

УКРАЇНА – ЕТНОС

Краснодемська І. Спростування російських фальсифікацій щодо походження українців, спадщини Київської Русі та «спільної історії»: до історіографії проблеми. № 3 (96). С. 130–151.

Овчарук М. Концепція етногенезу українців Леоніда Залізняка: історіографія проблеми. № 2 (95). С. 87–99.

Стаднік Ю. Польові етнологічні дослідження вчених етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури (1924–1929). № 2 (95). С. 76–86.

УКРАЇНА – МОВА

Васьків М. Ненормативна лексика в текстах сучасної української мілітарної літератури. № 2 (95). С. 100–121.

Галина Александрова. М. І. Петров – перший історик нової української літератури (до 185-річчя вченого) № 4 (97). С. 75–84.

Новосад М., Білоус С., Борисевич Л. Духовний світ українців у контексті новелістики Марка Черемшини: філософсько-культурологічний вимір. № 1 (94). С. 159–168.

Сорочук Л. Наративи про героїчні та трагічні події широкомасштабного вторгнення Росії в Україну у книзі «Фронтові оповідання з Донбасу» Євгена Луняка. № 4 (97). С. 85–93.

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Гаврилюк Н. «Скіфський квадрат», або Що археологія може дати українознавству. № 4 (97). С. 94–103.

Котик Ю. Княжі персні з геральдичними сюжетами кінця XII– першої половини XIII століття. № 2 (95). С. 145–150.

Трачук О. Дослідження О. Оглоблиним виробництва заліза на землях древлян Правобережного Полісся. № 2 (95). С. 122–143.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА

Куртева К., Брацун Т., Іваницький О. Український танцювальний фольклор та сучасний балет: культурологічне осмислення інтегративних процесів. № 2 (95), С. 65-75

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Губський С. Питання освоєння українськими козаками Приазов'я (XVI–XVIII ст.) у сучасній українській історіографії. № 4 (97). С. 104–117.

Отземко О. Публікації мемуарів жінок і про жінок-учасниць Української революції 1917–1921 рр. у комбатантських часописах західної української діаспори. № 4 (97). С. 118–133.

Семешин Е. У вирі репресій: долі західноукраїнських мігрантів у м. Ромни під час сталінського терору. № 4 (97). С. 134–154.

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Бевз Т., Василевська Т. Музеї як простір суспільної консолідації в Україні в умовах війни: сучасні тренди та політики діяльності. № 3 (96). С. 207–227

Іванець А. Внесок художника Юрія Логвина у візуальну репрезентацію теми Голodomору. № 4 (97). С. 164–174.

Саричев В. Хортиця як місце пам'яті: еволюція поглядів на питання виникнення Запорозької Січі. № 2 (95). С. 168–184.

Світленко С. Шевченківські пам'яткові практики українства Поділля в 1906–1914 рр. № 2 (95). С. 151–167.

Тимченко В. Українські невольники у Криму у другій половині XVII століття. № 1 (94). С. 186–196.

Трачук О. Розвиток інноваційного кластерного туризму в Україні. № 4 (97). С. 183–200.

Чугуй Т. Внутрішня політика галицько-волинського князя Романа Мстиславовича у наукових дослідженнях Олександра Головка. № 2 (95). С. 185–194.

Чугуй Т. Західний вектор зовнішньої політики галицько-волинського князя Романа Мстиславовича у наукових дослідженнях Олександра Головка. № 4 (97). С. 155–163.

Чугуй Т. Новгородський і володимирський періоди діяльності князя Романа Мстиславовича у наукових дослідженнях Олександра Головка. № 1 (94). С. 169–185.

Порядченко Л., Демчук А., Ятченко А. Діяльність мистецьких організацій в умовах російсько-української війни на прикладі громадських об'єднань «Мистецький фронт» і «Мистецька Січ». № 4 (97). С. 175–182.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА

Лозко Г. Поліський обряд «Щоб війна закінчилася» в етнографічних записах Андрія Шкарбана. № 2 (95). С. 195–207.

Олексійчук В. Вплив раннього християнства на духовну культуру Русі-України: джерела та історіографія. № 2 (95). С. 208–221.

Таран Г., Множинська Р., Любич О. Аксиологічний вимір міжкультурної комунікації: шляхи подолання конфліктів і досягнення гармонії. № 2 (95). С. 222–232.

УКРАЇНА І СВІТ

Бузаров А. Українські громади в країнах Європейського Союзу як індикатор актуальних тенденцій міграційних процесів. № 1 (94). С. 129–146.

Петровський А. Діяльність Конгресу українців Канади та Канадсько-Української Фундації, спрямована на реалізацію проектів гуманітарної допомоги українцям, які постраждали від повномасштабного російського вторгнення в Україну. № 2 (95). С. 47–64.

УКРАЇНА У ВІЙНІ

Фігурний Ю., Шакурова О. Викриття російських міфів і фальсифікацій історії України щодо Голодомору-геноциду 1932–1933 років та геноциду української нації під час повномасштабної російсько-української війни. № 3 (96). С. 169–189.

Ятченко В., Клименко О. Формування соціальної травми та резильєнтність українського суспільства до травмоутворюючих подій російсько-української війни. № 3 (96). С. 152–168.

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Гнатюк Я. «Хутір – село – місто» як фігура селянського силізму. № 3 (96). С. 190–197.

Москвич О., Шостак В., Столярчук Н. Етика і мораль у соціокультурному розвитку людства від первісності до сучасності в контексті гейміфікації культурних практик. № 3 (96). С. 198–206.

Стадник Б. Соціальні орієнтири справедливості в кризовому суспільстві. № 4 (97). С. 201–212.

УКРАЇНОЗНАВСТВО В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

Бевз Т., Капустіна В. Ціннісна трансформація, криза освіти та стратегії виживання українського студентства в умовах війни. № 4 (97). С. 213–229.

Дерев'янченко Н., Авілова О., Лі А., Галенко І. Виховання патріота в сучасних умовах: виклики та можливості. № 3 (96). С. 238–245.

Кагамлик С. Освітні осередки української діаспори в Празі як чинник збереження національної ідентичності. № 4 (97). С. 230–240.

Кузнецова І., Множинська Р., Байрамова О. Глобальне та національне в сучасній вищій освіті: філософсько-культурологічні аспекти формування ідентичності. № 1 (94). С. 197–208.

Маргулов А. Освітня траєкторія як «м'яка сила» та комунікативна стратегія державної політики України. № 3 (96). С. 228–237.

Набокова А. Ціннісно-сміслові аспекти розвитку громадянської компетентності здобувачів вищої освіти: соціально-філософський аналіз. № 1 (94). С. 225–236.

Паздрій В. Виховання елітарно-дієвого патріотизму у вищій школі (на основі концепції «Яфетової Сили» В'ячеслава Липинського). № 2 (95). С. 233–240.

Шинкарик Ю., Безсмертна Н. Промоція національної ідентичності та украї-

нознавчих наративів серед учнівської молоді під час російсько-української війни. № 1 (94). С. 209–224

ДИСКУСІЙНА ТРИБУНА

Рассоха І. Устинські книги кобзарів, Кахтирі та справжність Велесової книги: постановка питання. № 4 (97). С. 241–251.

XVIII МІЖНАРОДНИЙ КОНКУРС З УКРАЇНОЗНАВСТВА

Букатюк С., Репешко А. Іван Капушак – перший народний парламентар Галичини. № 3 (96). С. 65–78.

Волошин А., Загорулько В. Силянка як стародавня етнічна українська прикраса (на прикладі діяльності майстрині з Івано-Франківщини, представниці української діаспори м. Манчестер Об'єднаного Королівства Великобританії та Північної Ірландії). № 3 (96). С. 49–64.

Газізова О. Національно-патріотичне виховання у контексті утвердження української ідентичності в умовах війни: українознавчий контент. № 3 (96). С. 8–21.

Гах О., Доброва Н. Особливості соціально-психологічної адаптації українських дітей в європейських закладах середньої освіти. № 3 (96). С. 114–129.

Марченко І., Глухота В. Урбіцид міста Бахмут. № 3 (96). С. 96–113.

Ольховський Г., Мельник І. Степан Чубенко: «Футбол для мене – більше, ніж життя. І більше, ніж життя, – це Україна». № 3 (96). С. 79–95.

Пастушенко С., Руденко М. Кавові традиції кримських татар. № 3 (96). С. 35–48.

Федорів М., Кух О. Обряд вінкоплетіння у весільному циклі обрядів подолян (на матеріалах сіл Чемеровецької громади). № 3 (96). С. 22–34.

ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА – ДЕРЖАВНИМ ОРГАНАМ

Бевз Т., Газізова О. Рекомендації для МОН України щодо реформування системи національно-патріотичного виховання учнівської молоді. № 1 (94). С. 114–124.

Краснодемська І., Губський С. Героїзм українських воїнів в умовах сучасної російської агресії проти України як чинник формування патріотичної свідомості молоді. № 1 (94). С. 125–128.

Шакурова О., Отрошко Л., Висотін М., Фігурний Ю. Рекомендації для МОН України щодо комплексу заходів, спрямованих на активне використання українознавства у національно-патріотичному вихованні. № 1 (94). С. 102–113.

РЕЦЕНЗІЇ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ

Калакура О. Українознавчі дослідження у протидії рашизму. № 1 (94), С. 244–246

Отрошко Л. Український фронт АБН проти радянського комунізму та російського імперіалізму. № 2 (95), С. 250–253

Ткаченко В. Актуалізація українознавчих студій під час агресії рашистів. № 2 (95), С. 241–244

Трачук О., Лозко Г., Шидловський П., Винниченко І., Отрошко Л. Організаційні заходи щодо реалізації роботи з дослідження матеріальних і духовних втрат населення Українського Полісся внаслідок російсько-української війни. № 3 (96). С. 246–271.

Фігурний Ю. Круглий стіл до Дня Соборності України «Національні спільноти України – історичні події та сучасність у загальнодержавному контексті. № 1 (94). С. 237–243.

Фігурний Ю. Становлення і розвиток української громади на теренах Криму: минуле й сьогодні. № 3 (96). С. 272–276.

Фігурний Ю. Творення сучасної української політичної нації та осмислення євроатлантичного курсу України. № 2 (95). С. 245–249.

Фігурний Ю. Феномен України й українства у викликах сьогодення. № 1 (94). С. 247–251.

Фігурний Ю., Богданович Г. Сучасне українознавство в обороні держави та її повоєнній відбудові. № 4 (97). С. 255–260.

Фігурний Ю., Шинкарик Ю. V Всеукраїнські наукові читання з міжнародною участю «Свою Україну любіть!» № 2 (95). С. 254–264.

Шинкарик Ю. Література, об'єднана війною. № 4 (97). С. 252–254.

Журнал «УКРАЇНОЗНАВСТВО»

Вимоги до оформлення та подання авторського оригіналу

Поля: верхнє – 3 см, праве – 1,5 см, ліве та нижнє – 2,5 см. Редактор: MSWord. Гарнітура: Times New Roman, кегель (розмір) 14, інтервал 1,5. Нумерація сторінок обов'язкова.

У верхньому лівому кутку вказується **шифр УДК**. Назва статті друкується великими літерами, жирним шрифтом по центру сторінки, під нею, праворуч, – ім'я та прізвище автора (жирним шрифтом), **ID ORCID**, науковий ступінь і вчене звання, посада, місце роботи, після них у дужках основним шрифтом друкуються адреса та номер телефона автора.

Згідно з Постановою ВАК України №705/1 від 15.01.03 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише наукові статті, де мають бути:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
  - аналіз джерел і останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття;
  - формулювання цілей статті (постановка завдання);
  - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
  - висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
- Ці структурні елементи позначаються жирним шрифтом на початку абзацу.

Оформлення посилань: у квадратних дужках вказується номер джерела за списком та через кому номери сторінок праці, на яку посилаються. Наприклад: [5, с. 38], [7, с. 100; 13, с. 42–47].

Література: список використаної літератури подається в алфавітному порядку в кінці статті. Зразок оформлення:

1. Куць, О. М. *Мовна політика в державотворчих процесах України*: навч. посіб. Харків, 2004. 275 с.
2. Білан, М. С., Стельмашук, Г. Г. *Український стрій*. Львів, 2000. 326 с.
3. Жулинський, М. Шевченко і Гоголь. *День*. 20 березня 2004. №50.
4. Саблук, П. Т. Напрямки розвитку економіки в аграрній сфері виробництва. *Основи аграрного підприємництва* (за ред. М. Й. Маліка). Київ, 2000. С. 5–15.
5. Шевченко, В. Фашистський окупаційний режим в Україні та доля військовополонених (1939–1944 рр.). *Військовий полон та інтернування (1939–1956). Погляд через 60 років: матеріали наукової конференції, 2–4 червня 2006 р.* Київ, 2008. С. 67–70.
6. Ірпінь. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ірпінь> (дата звернення: 1.11.2016).

Після неї слід розмістити пристатейну літературу в латинському алфавіті (References), **оформлену в такому порядку: автор (транслітерація), переклад назви статті англійською мовою, транслітерована назва джерела (періодики) або перекладена (монографії), вихідні дані, зазначення мови статті в дужках (відповідно до Harvard Referencing System).**

- Зразок:**
1. Kuts, O. (2004). *Language Policy in the State-Building Processes of Ukraine: A Study Guide*. Kharkiv: V. Karazin Kharkiv National University Press, 275 p. [in Ukr.]
  2. Bilan, M., Stelmashchuk, H. (2000). *Ukrainian Folk Costume*. Lviv, 326 p. [in Ukr.]
  3. Zhulynskiy, M. (2004). Shevchenko and Hohol. *Den*, (50). [in Ukr.]
  4. Sabluk, P. (2008). Directions of Economic Development in Agricultural Production. In: M. MALIK, ed., *Basic Principles of Agribusiness*. Kyiv, pp. 67–70. [in Ukr.]
  5. Shevchenko, V. (2008). The Fascist Occupation Regime in Ukraine and the Fate of the Prisoners of War (1939–1944). In: *Viiskovyi polon ta internuvannia (1939–1956). Pohliad cherez 60 rokov. Materialy naukovoi konferentsii, 2–4 chervnia 2006 r.* (War Captivity and Internment (1939–1956). A Look at the Issue after 60 Years. Conference Proceedings. June 2006) Kyiv, pp. 67–70. [in Ukr.]
  6. Irpin. [online] *Wikipedia*. Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ірпінь> [Accessed 1 Nov. 2016]. [in Ukr.]

Рекомендований обсяг статті – від 0,5 до 1 ум. др. арк.

Транслітерувати інформацію потрібно латиницею згідно з Постановою КМУ від 27.01.2010 №55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (для української мови) або вимог Департаменту США (для російської мови).

Текст статті супроводжується **анотацією** разом із **ключовими словами** українською (**приблизно 2000 знаків з пробілами**) та англійською мовами. Анотація має стисло характеризувати основний зміст результатів проведеного дослідження.

Автор статті відповідає за фактичний виклад матеріалу, а також за правильність оформлення пристатейної літератури латиницею.

Для досягнення більшої об'єктивності оцінки наукового змісту статей проводиться незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів). Для авторів без наукового ступеня обов'язковим є подання витягу з протоколу засідання відділу (установи) з рекомендацією статті до друку. Аспіранти також подають рецензію, підписану науковим керівником.

Наукові статті, оформлені не відповідно до зазначених вимог, редакцією не розглядаються.

Адреса редколегії: 01135 м.Київ, вул. Ісаакяна, 18, НДІУ, к.314-315

Контактний телефон: (044) 2360128

E-mail: ukrstudy.journal@gmail.com

КНУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА

2025 **4**(97)

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Номер 4 (97)

2025

науковий журнал

*Рекомендовано вченою радою
Науково-дослідного інституту українознавства
Міністерства освіти і науки України (протокол №10 від 27.11.2025 р.)*

*Адреса редакції: 01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18, к. 314-315
тел.: 238-05-43, 236-01-28*

Технічне редагування та комп'ютерний набір –
відділ інформаційного забезпечення та наукових комунікацій
Загальне редагування – *Лариса Ткаченко*
Редагування англомовних текстів – *Вікторія Іванова*
Коректура – *Лариса Ткаченко*
Комп'ютерна верстка, макетування, обробка фото – *Вікторія Іванова*

Підписано до друку 27.11.2025. Формат 70x108/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. 25,7. Обл.-вид. арк. 26,12.
Тираж 100 прим.
Зам. №7/12

Науково-дослідний інститут українознавства
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 7212 від 14.12.2020 р.

01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18